

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 40 CİLT / VOLUME: 120 SAYI / NUMBER: 236 ISSN: 0255-0644



SAYI:
236

EYLÜL - EKİM 2018
SEPTEMBER - OCTOBER 2018



TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World

ISSN: 0255-0644

2018 / 236

EYLÜL - EKİM

SEPTEMBER - OCTOBER

İstanbul - 2018

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turcic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Salih AYNURAL (İstanbul Rumeli Üniversitesi)

Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)

Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)

Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)

Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)

Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Yayına Hazırlayan / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design

Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turandergisi.org - dizgi@turandergisi.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Milli Basımevi: Davutpaşa Cad. Maltepe Mah. Güven Sanayi Çarşısı No: 83 C Blok 201-202 Zeytinburnu / İstanbul

Tel: (0212) 544 34 09

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING - ASOS Sosyal Bilimler İndeksi

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titlelists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **ASOS Sosyal Bilimler İndeksi** tarafından taranmakta ve makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. <http://asosindex.com/journal-view?id=188> adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
25 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
90 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
150 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızıldora Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI** • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül DEMİRHAN** • Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kurucu Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet DURMAN** • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERÇİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Eyüp İSPİR** • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
- Prof. Dr. Günay KARAĞAÇ** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI** • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ** • İstanbul Gedik Üniversitesi Rektörü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
- Prof. Dr. İlhan ŞAHİN** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞİL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uyu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARİA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Mustafa AKSOY • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZIZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Güljanat ERCİLASEN • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih DOĞRUCAN • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuvarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognosi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prencip olarak, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde çıkan yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**'nca yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmaktadır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra '*ve diğerleri*' anlamına gelen '*v.d.*' veya Latince '*et. al.*' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınırlar.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. **Kitap Adı:** Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karşıtılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. **Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları:** Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, '*yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.*' denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, '*yay. haz., ed., çev., çiz.*' şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. **Makale Adı:** Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. **Tez Adı:** Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. **Ansiklopedi Maddelerinin Adları:** Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde '*çevrimiçi*' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra '*çevrimiçi*' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. **Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi:** Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayın bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum '*y.y.*' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine '*y.y.*' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse '*t.y.*' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. **Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar:** Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgöl, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgöl, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atıf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atıf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atıf Örneği

Kitaba atıf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Editö edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atıf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasına virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Ahmet EYİCİL** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Metin KARAÖRS • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı / Türkiye
Prof. Dr. Zeynep TARIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti ABD / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Aydın USTA • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Emre AYKOÇ • Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Hikmet DEMİRCİ • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Kaan YILMAZ • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye
Dr. Emine UYUMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MUHAMMED İKBAL'İN "CAVİDNAME" ADLI ESERİNDE TÜRK SADRAZAMI SAİD HALİM PAŞA <i>TURKISH SADRAZAM SAID HALIM PASHA IN MUHAMMAD IQBAL'S WORK "JAVIDNAMA"</i>	
Doç. Dr. Besire AZİZALİ	11
DİVAN ŞİİRİNDE YER ALAN ATASÖZLERİNİN OLUMLU DUYGULAR BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ <i>EVALUATION OF PROVERBS IN DIVAN POETRY IN THE CONTEXT OF POSITIVE EMOTIONS</i>	
Dr. Yeliz YASAK PERAN	33
KARADENİZ EREĞLİ'YE BAĞLI KÖY ADLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME <i>A RESEARCH ON VILLAGE NAMES IN KARADENİZ EREĞLİ</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Duygu YAVUZ ÖZ	55
HİNT TARİH YAZICILIĞI VE TÜRK TARİHİNE KATKILARI <i>INDIAN HISTORIOGRAPHY AND CONTRIBUTION TO TURKISH HISTORY</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Müslüme Melis ÇELİKTAŞ	77
UYGUR KAĞANLIĞI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI <i>HISTORICAL GEOGRAPHY OF UYGHUR KHANATE</i>	
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	91
ARTUKLU HAKİMİYETİNE KADAR KUZAY SURİYE'DE SELÇUKLULAR <i>SELJUQS IN NORTHERN SYRIA UNTIL ARTUKLU DOMINANCE</i>	
Öğr. Gör. Hülya YİĞİT	113
MOĞOL İŞGALİNİN VAN GÖLÜ HAVZASI ÜZERİNDEKİ TOPONOMİK TESİRLERİ <i>THE TOPONYMIC EFFECTS OF THE MONGOL INVASION ON THE VAN LAKE BASIN</i>	
Dr. Erol KELEŞ	133
İRANLI ŞİİLERİN SAFEVİLERE BAKIŞI <i>SAFAVIDS ACCORDING TO SHITE IRANIANS</i>	
Bahtiyar Murat ARAS	147
III. SELİM'İN SELİMİYE VAKFI VE KÜLLİYESİ <i>THE SELIMIYE FOUNDATION AND COMPLEX OF SELIM III</i>	
Dr. Osman TAŞKIN	163
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE YAPILMIŞ OLAN BİR DOKUMA FABRİKASININ İMTİYAZI VE KURULUŞ SÜRECİ <i>THE PRIVILEGE AND THE ESTABLISHMENT PROCESS OF A WEAVING FACTORY MADE IN THE PERIOD OF ABDULHAMID II</i>	
Doç. Dr. Fatih DAMLIBAĞ	199

ENERJİ KAYNAKLARINDA GÜVENLİK SORUNU VE NÜKLEER SANTRALLER:

METSAMOR NÜKLEER SANTRALİ ÖRNEĞİ

SECURITY PROBLEMS IN ENERGY SOURCES AND NUCLEAR POWERPLANTS:

METSAMOR NUCLEAR POWER PLANT CASE

Aynura BAGHIROVA 215

KİTAP TANITMA: OSMANLI MELEKLERİ, FUTBOL TARİHİMİZİN KADİM DEVRELERİ

Burak TUT 233

KİTAP TANITMA: ARI KOVANINA ÇOMAK SOKMAK

Tuğrulhan KARADUMAN 239

MUHAMMED İKBAL'İN “CAVIDNAME” ADLI ESERİNDE TÜRK SADRAZAMI SAİD HALİM PAŞA

Doç. Dr. Besire AZİZALİ*

Öz

XX. yüzyılda yaşayan Pakistanlı İslam alimi, filozof ve şairi Muhammed İkbâl'in eserleri arasında Farsça yazdığı “Cavidname” adlı eseri önemli yere sahiptir. Kitapta Ortadoğu'nun muhtemel birtakım sorunlarını gündeme taşımıştır. Filozof şair Muhammed İkbâl; Doğu-Batı sorunu, Batı'nın Ortadoğu siyaseti ve sonuçları, iki dünya kültürü arasındaki farklar, Müslüman halkların millî-manevî özellikleri, Müslüman toplumların ve devletlerinin gelişmesine engel olan ve yardımcı olan hususlar, aşk ve akıl, Kur'an'ı Kerim'in hikmeti ve diğer konuları incelemiş ve görüşlerini ortaya koymuştur.

Müslüman halkları arasında Türklerin millî değerleri ve nitelikleri, Osmanlı Devleti'nin İslam'a ve millî kültüre dayalı siyaseti her zaman İkbâl'in ilgi odağı olmuştur. “Cavidname” eserinde de esas kahraman, yazarın seyahat ettiği gezegenlerdeki kılavuzu, İkbâl'in “mürşid”i olarak gördüğü Mevlana Celaleddin Rumi'dir. Mevlana'nın kılavuzluğunda Doğu ve Batı'nın çeşitli düşünürlerinin ruhunu ziyaret ederek onlarla sohbet eden İkbâl, bu ruhlar arasında Osmanlı Devleti sadrazamı Said Halim Paşa'nın ruhuna da saygıyla yaklaşmıştır.

Said Halim Paşa, Osmanlı İmparatorluğu ve Türk tarihinde hem idari ve politik faaliyetleri yanında düşünceleriyle de önemli bir rol oynamıştır. Yirminci yüzyılın başlarında Paşa'nın eserlerinin Ortadoğu'daki etki gücü yüksekti. Eserleri, Urducaya ve İngilizceye çevrilerek Pakistan ve Hindistan'da da millî, dinî ve siyasi özgürlük mücadelesi verenler arasında da dikkatle takip edilmiştir. İkbâl de, Said Halim Paşa'nın görüşlerini bu şekilde öğrenmiştir. Bu açıdan İkbâl, “Cavidname” eserinde Said Halim Paşa'yı da kahraman seçmiş, fikirlerini Paşa'nın ağızından dile getirmiştir. Devlet politikalarının oluşturulmasında ve sürdürülmesinde, toplumun gelişmesinde millî kültürün, millî demokrasinin ve İslamcı siyasetin esas alınması, Doğu-Batı sorunu ve meseleleri, Batı dünyasını taklit etmenin zararları, Müslüman toplumunun gelişmesine engel olan cehalet ve diğer konularda Muhammed İkbâl ve Said Halim Paşa'nın görüşlerinin örtüşüğü görülmektedir.

* Nizami Gencevi Adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü-Azerbaycan.

Anahtar kelimeler: Muhammed İkbâl, Cavidname, Said Halim Paşa, Doğu, Batı.

**Turkish Sadrazam Said Halim Pasha In Muhammad Iqbal's Work
"Javidnama"**

Abstract

"Javidnama" work written in the Persian language by Muhammad Iqbal, 20th century Pakistani Islamic scholar, philosopher and poet plays an important role in his creative activity. The mentioned work deals with a number of problems that concern the world of the Near East. East-West conflict, the policy pursued by West in the Near East, its consequences, as well as differences between two world cultures, natural and moral features of Muslim nations, and the aspects that prevent and also help the development of Muslim societies and states, love and mind, the wisdom of the Koran and other issues are studied by M. Iqbal. The attitude of the philosopher and poet towards them were expressed as well.

National values and qualities of Turks among the Muslim peoples, the policy of the Ottoman State based on Islam and national civilization always were in M. Iqbal's spotlight. Mevlana Jalal ad-Din Rumi, who were the guide of the author M. Iqbal's travelled planets and considered to be his mentor, is the main character in his "Javidnama" work. Iqbal, who visited and talked with spiritual minds of different thinkers of East and West through Mevlana's guidance, also respected the spirit of Ottoman State's vizier, Said Halim Pasha.

Said Halim Pasha plays a significant role in the history of Ottoman Empire and Turkic history for his public and political activities and views. Pasha's works had an affect in the Near East in early twentieth century. They were translated into Urdu and English languages and spread widely among the activists of movement for national, religious and political freedom in Pakistan and India. M. Iqbal familiarized also with Said Halim Pasha's views and shared some common positions. Iqbal chose Said Halim Pasha as a character in his "Javidnama" work in these terms, there by expressing his own views via him. Thoughts of M. Iqbal and Said Halim Pasha have common features on the issues of predominant national civilization, national democracy and Islamic policy in public politics and in the development of society, the problems of the East and West and its separate issues, the disadvantages of the imitation of the West, illiteracy preventing the progress of the Muslim society and others.

Keywords: Muhammad Iqbal, Javidnama, Said Halim Pasha, East, West.

Giriş

Eserleri ve bakış açısı üç önemli düşünce sistemi -İslam, Hint ve Batı- temelinde şekillenen Muhammed İkbâl (1877-1938) Urdu edebiyatı ve felsefesinin görkemli bir temsilcisi olmuştur. İslam düşüncesi ve tasavvuf felsefesini derinlemesine öğrenmesi ve bu temel üzerinde Batı fikir sistemini benimsemesi İkbâl'in eserlerinde Doğu ve Batı dini-felsefi dünya kavramının ifadesine ortam yaratmıştır. Tasavvufa yönelen yazarın büyük Türk sufi düşünürü ve şairi Mevlana Celaleddin Rumi'nin eserlerinden ilham aldığı vurgulamak gerekir. "...Mevlana Celaleddin Rumi'nin eserleri onu derinden etkilemiştir. Hatta bu etki, iki kimliği düşünce dünyasında "mürşid-mürid" ilişkisine kadar götür-

*müşür.*¹ Muhammed İkbâl şair, filozof, avukat ve öğretmen olarak çalışmıştır. Eğitimci ve reformcu İkbâl, siyasi faaliyetleri ile Hindistan'ın kuzeybatısında Hint Müslümanlarının bağımsız devletinin kurulması için mücadele etmiştir.

Muhammed İkbâl'in düşünceleri "*mükemmel insan*" fikrine dayanır. Mütefekkir şair; İslam toplumu başta olmak üzere tüm dünyada "*insan*"ı "*merkezi güç*" olarak kabul etmiştir. Bu durumda insan doğal olarak toplumunun sorunlarının çözümünde ve manevi ilişkilerin kurulmasında "*merkez*"de yer almıştır. İkbâl'in Doğu ve Batı'nın sosyal ve felsefi düşüncesinden aksettirdiği meseleler de "*insan faktörü*"ne yönlendirilmiştir.

İkbâl, İslam dininin konumunu tartışırken modern dünyadaki rolünü de değerlendirir: "*Dostum, ben Müslümanım. Tevhid'e inanıyorum. Bu gerçeğe en başından beri inandım. Var olan her şeyin nabzında yaşamın işareti bundadır. Ve Müslüman'ın hayal gücü bundan beslenir.*"²

İkbâl'in şiiri, fikirlerin zenginliği, edebi-felsefi özellikleriyle karakterizedir. İlişki, akıl, sezgi, insan yaşamının özü, yaşamın özü ile yaratılıştaki rolü ve diğer felsefi konular arasındaki çelişki, hayatın anlamı, değişkenlik ve istikrar, özgürlük ve determinizm (kaçınılmaz sona inanma anlayışı), varoluş ve gelişme şairin ve filozofun sanatsal yaratıcılığını gösterir. "*Muhammed İkbâl'in şiirleri öylesine farklı ve zengin konulara sahiptir ki, birbirinden farklı pek çok antoloji oluşturmak mümkündür.*"³

İkbâl'in eserlerindeki içtimai-siyasi görüşleri milleti ve İslam Dünyası hakkındaki görüşleri önemli bir yer tutar. Eserlerini ve faaliyetlerini Müslümanların ilmi, medeni, sosyal ve siyasi inkişafına hasretmiş, edebi-felsefi eserlerinde İslam'ın yüceliğini göstermeye çalışmıştır. İçtimai faaliyetleri ile Müslümanların ve milletin dünya halkları arasında layık olduğu yere gelmesi için mücadele etmiştir. İkbâl, ilk planda Allah'a yakarır: "*Ya Rab! Sen can ve teni yaratansın. Bu perişan dertlinin senden bir çift dileği var. Bu eski dünyada fitneler görüyorum. Bu isyanlar benim içimde de var, toplumda da! Bunlar, âlem senin emir ve hükmünle çizdiğin masal yolundan ayrılmadan mı dünyaya geldi yoksa onu başka bir Allah mı yarattı?*"⁴

Bu bağlamda İkbâl Türk Milleti'ne karşı tutumunu dile getirmiştir. Şaire göre, Müslüman milletler arasında Müslümanları dogmatik uykudan uyandıran sadece Türklerdir. Şair, Türkler hakkında şunları yazmıştır: "*Türlere kapalı kapılar açıldı. Mısırlıların binası güçlü kuruldu. Sen de benliğin eteğine yapış. Onsuz kimseye ne mülk ne de din verilir. Talihini kendi eliyle yazan millete Tanrı yücelik verir.*"⁵

¹ Cevdet Kılıç, *Büyük mütefekkir Dr. Muhammed İkbâl Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Muradiye Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 10.

² Muhammed İkbâl, *Kervanın Çağnısı (Bang-i Dera), Doğu'dan Esintiler İçinde*, Çev. A. Asrar, Düşünce Yayınları, İstanbul 1988, s. 78.

³ Mir Mustansir, *Preface and Acknowledgements \ Tulip in the Desert. A Selection Of The Poetry Of Muhammad Iqbal*, Translated and edited by Mustansir Mir \ Orient Longman, New Delhi 2000, s. VII.

⁴ Muhammed İkbâl, *Allâme Doktor Muhammed İkbâl'in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, Çev. Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul 1976, s. 46.

⁵ Muhammed İkbâl, *Kulluk Kitabı, Hicaz Armağanı, Yeni Gülşen-i Râz, Musa Vuruşu*, Çev. Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul 2006, s. 54-55.

Muhammed İkbâl, toplumsal ve dini konularda çok önemli problemleri gündeme taşımıştır. Şaire göre, millî inkişaf için bağımsız mücadele gereklidir. “Kendisi başkası hesabına akan milletle Allah meşgul olmaz” diyen İkbâl, ilahi güç ve akıl münasebetini şöyle izah etmiştir: “Enelhakk, ilahiyet makamından başka bir şey değildir. Ona layık olan var mı, yok mu? Eğer bunu biri söylerse ona hitap ettiler. Eğer bunu bir millet söylerse, yersiz değildir. Enelhakk sözü her budağın üzerinde, kanında şeh damlacıkları olan bir millette layıktır. Böyle milletlerin, milletler arasında makamı yüksektir. İki dünyada lider o millettir ki, yaratmaq işinden bir an geri kalmaz, ona uyku ve yorgunluk haramdır.”⁶

Muhammed İkbâl cehaletin sebeplerinden biri olan “talih” bahanesinin kullanılmasını kabul etmiyor. Şair Müslümanlığı millet uğruna çalışmakta, mücadelede görür. Avrupa devletlerinin Doğu’daki “sömürge” siyasetine karşı çıkmakta, bu yolda kendine has şekilde Türklerden örnek almaya çalışır: “Osmanlı Türkleri’nin sözü doğru anladıklarını işittim. Kim onlara benim bu garip şiirimi aktaracak?”⁷

Muhammed İkbâl’in millî meseleleri daima gündemde tutması, millî meselelerin çözümünü İslam diniyle bağlantılandırması tesadüf değil, yaşadığı devrenin dünyadaki toplumsal ve siyasal dinamikleriyle ilgilidir. İngilizlerin yanında çalışan, İngiliz terbiyesi verilen Hindistan Müslümanları, Batı’nın İslam dini karşısındaki anlayışsızlığı karşısında İslam medeniyetini müdafa etmeye çalışarak, Müslüman toplumlar arasında ıslahat savunuyorlardı. Muhammed İkbâl de, Müslüman toplumlarda “ıslahat” fikrini savunan aydınların kendi devresindeki son halkasıydı. İkbâl, Cemaleddin Afgani’nin “Millî Birlik” düşüncesinden etkilenen gençler arasında yer alıyordu. Aynı zamanda, Türk fikir hayatının önemli şahsiyetlerinden Mehmet Akif Ersoy, Said Halim Paşa, Ziya Gökalp gibi şahsiyetlerin fikirlerinden de etkilenmiş ve istifade etmiştir.

Cavidname’nin İkbâl’in Eserleri Arasındaki Yeri

M. İkbâl’in sevgi felsefesinin, Doğu ve Batı kültürüne, Doğu’nun gelişmesine, Müslüman dünyasının ilerlemesi ve İslam’ın yüceliğini gösteren eserleri arasında “Cavidname” özel bir yere sahiptir. Filozof şairin 1929-1932 arasında yazdığı ve 1932’de Lahor’da yayınlanan “Cavidname” adlı eseri XIII. - XIV. asırlarda yaşamış meşhur İtalyan şairi Dante Alighieri’nin “İlahî Komedyâ” adlı eserine nazire ve Cavid’e seslenme olarak yazılmıştır.

Mesnevi, Muhammed İkbâl’in eserleri arasında çok önemli bir yer tutmaktadır. Burada mütefekkir şair Doğu ve Batı düşüncelerini esas alarak “kamil insan”ı değerlendirmiştir. Eserde hem *Mevlana*’nın hem de *Dante*’nin tesirinin hissedilmesi bu bakımdan çok önemlidir. Aşk, insan ve Yaradan, ilahi kanunlara uygunluk, ruhun Allah’a ulaşma arzusu gibi Muhammed İkbâl’e has hususlar eserde kendini göstermektedir. “Cavidnâme” klasik Doğu eserleri tarzında yazılmıştır.

⁶ Muhammed İkbâl, *Kulluk Kitabı...*, s. 54-55.

⁷ Muhammed İkbâl, *Kulluk Kitabı...*, s. 54-55.

Eserin kurgusu, kahramanları, Muhammed İkbâl'in beslendiği kaynaklar ve felsefesi Pakistan şairinin bedii konseptindeki ilahi aşk ve beşeri değerleri gündeme taşımaktadır. Oğlu Cavid'in şahsında genç nesile seslenen eserin ileri sürdüğü fikirlerin sadece dönemine ait olmadığı ve gelecekte de geçerli olacağı eserin adından da belli olmaktadır. Çünkü "Cavid" kelimesi "ebedi, daimi, kalıcı, ölümsüz" anlamını taşımaktadır. İkbâl eserde şöyle sesleniyor:

*Eski pîrlerden ümidini kesen ben
Biraz bahsedeceğim gelecek olan günlerden⁸*

Kendini yaşadığı devre ile sınırlandırmayan geleceğe seslenen şairlerin milletlerin tarihlerinde önemli rol oynadığını belirten İkbâl, onları "peygamberliğe varis" gibi değerlendirmektedir.

*Şairin amacı eğer insan yaratmak ise
Şairler de varistir peygamberliğe!⁹*

Eserde İslam Peygamberi'nin Mirac'a yükselmesinin önemli yer tutması büyük Türk ve İslam şair ve filozofu *Mevlana Celaleddin-i Rumi*'nin eserde esas kahraman olarak seçilmesi İtalyan şairi *Dante* ve Alman şairi *Goethe*'nin tesiri, İkbâl'in eserdeki adının İsfahan'daki meşhur bir ırmak olan *Zinderudun* olarak seçilmesi, Doğu ve Batı dünyasının meşhur simalarının ruhları ile sohbetin verilmesinin anlamı gayet derin ve açıktır. Bunlar İkbâl'in dünya görüşünün zenginliğine, hoşgörü, sevgi, barış ve dostluk değerlerine verdiği öneme işaret etmektedir.

Mevlânâ Abdussalam Nadavi eserle ilgili önemli bir hususu şöyle dile getirmiştir:

"Dr. İkbâl uzun bir zamandan beri Hz. Peygamber'in sır ve gerçekleri ile ilgili bir kitap yazmaya hazırlanıyordu. Yeni "Gülşeni-Raz" da olduğu gibi, muasır ilimlerin ışığında Miraç'ı açıklamak, günümüz ilminin ışığında yeni bir "Miraçnâme" yazmak istiyordu. O sırada ünlü İtalyan şairi Dante'nin "İlahi Komedyası"nda yer alan hadiselerin Hz. Muhammed'in Mirac'ına dayandığı veya Hz. Muhammed'den sonra yaşayan şair ve mutasavvıfların eserlerinden alındığı şeklinde fikirler ortaya çıkınca, İkbâl bu görüşleri dikkate alarak Cavidnâme'yi yazmıştır."¹⁰

Bu bakımdan eser, adeta "nazire" gibi ortaya çıksa da, İkbâl'in orijinal fikirleridir.

İslam düşüncesine sahip, Batı ilmini ve dünyasını yakından bilen İkbâl, "tarihi devrelerin fitne döneminde Mevlânâ vardı. Son çağın fitne döneminde ben varım" diyerek Cavidname'de Mevlânâ'nın izni ile göğe yükselir, Allah'ın huzuruna çıkar ve tecellisini görür. İkbâl, Mevlânâ ile ay ve yıldızları geçerek Tevasin Vadisi'ne gelir. Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn, Uranüs geze-

⁸ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, Tercüme Eden: Halil Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014, s. 28.

⁹ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, s. 61.

¹⁰ Nadavi Mevlana Abdussalam, *Hayat-i İkbâl*, 2001, s. 18.

genlerini gezer. Birçok meşhur insanın ruhları ile karşılaşır ve onlarla sohbet eder.

*Sözlerim gelir bir başka alemden
Bu kitap gelir başka bir gökyüzünden¹¹*

Cavidname’de Said Halim Paşa’nın Tasviri

“Cavidname”nin “Merkür Gezegeni” bölümünün “Cemaleddin Afgani ve Said Halim Paşa’nın ruhlarını ziyaret” başlığı altında Türk Sadrazamı hakkındaki fikirlerini dile getirir. *Mevlânâ*’nın rehberliği ile burayı ziyaret eden *Zinderudun* hiçbir hayat izi görünmeyen ama her taraftan ezan sesi işitilen mukaddes yerleri Türk şairinin dilinden tasvir etmektedir:

*Rûmî dedi: “Evliyaların makamı burada
Bu toprak dünya tanıdık bizim toprağımızla
İnsanlığın babası cennetten ayrıldığında
Bir kaç gün kaldı bu dünyada
Bu boşluklar onun ahlarnı gördü
Sabah vakti inlemelerini gördü
Bu itibarlı makamı ziyaret edenler
Yüce makamlardan gelen temiz erenler
Temiz erler Fuday ve Ebû Saîd gibi
Arifler Cüneyd ve Bâyezid benzeri¹²*

İkbal, VII. asırda yaşamış Horasan’ın ünlü sûfilerinden *Fudayl İbn İyad* (726-803), XI. asrın meşhur sûfi şairi, Farsça şiirleri, özellikle de rubailerinde tasavvufi fikirleri terennüm eden ve ilk sûfi şairlerden biri olan *Ebû Saîd Ebû-l Hayr* (967-1049), IV. asrın başlarında sûfizm öğretiminin başlangıç devresinin en önemli temsilcilerinden; tasavvuf termin metod ve esalarının yerleşmesinde büyük hizmetleri olan ve tasavvuf felsefesinin temellerini atan *Cüneyd-i Bağdâdî* (830-910), IV. asrın ilk mutasavvıflarından, sekr, fenâ, melâmet, mârifet, muhabbet, mi’raç ve diğer bazı tasavvuf anlayışlarının yerleşmesi için mücadele eden *Bâyezid-i Bistâmî* (804-874) gibi “evliya” olarak gördüğü şahsiyetlerin, “yüce makamlardan gelen erenlerin”¹³ ruhlarının dolaştığı makamda “yanma, yakılma fırsatını kaçırmadan”¹⁴ namaz kıldıkları iki ruhu “Türk önder ile Afganistan’lı imam” diye adlandırır. İkbal, Mevlana’nın dili ile *Cemaleddin Afgani* (1838-1897) ve Said Halim Paşa hakkında “Doğuda doğmadı bunlardan iyi kişi, çözdü onlar tırnaklarıyla düğümleri!”¹⁵ der ve Türk kahramanı “O dertli Halim, Türk kumandan, Fikirleri yüce dünyadaki makamından”¹⁶ şeklinde değerlendirir. Manzumenin sonunda ise Said Halim Paşa’nın “Doğu ve Batı” başlıklı sözleri takdim edilir.

¹¹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 28.

¹² Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 76.

¹³ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 76.

¹⁴ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 76.

¹⁵ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 76.

¹⁶ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 77.

İkbal, “*Cavidname*”de Mevlana ile birlikte Said Halim Paşa’nın ruhu ile görüştüğten sonra onun Doğu ve Batı hakkındaki fikirleri ifade edilir. Aşk ve akıl münasebetleri eserdeki en önemli konulardan biridir. İkbal, Doğu ve Batı’yı kıyaslarken aşk ve akıl penceresinden uygun göreyerek istifade etmiştir.

*Akıl, yaşam sistemi Batılı kafasında
Aşk evrenin sırrı Doğulu nazarında
Akıl, aşk sayesinde Hakk’ı tanır
Aşkın işi akılla sıklıkla bağlanır¹⁷*

İkbal, Said Halim Paşa’nın dili ile, yeni dünyadaki aşk ve akıllı Doğu ve Batı’nın medeni değerlerinin birliğinde görür

*Aşk akılla birlikte davranırsa
Başlar başka bir alemi yaratmaya
Kalk ve başka yap bir alem resmini
Akılla güçlendir aşkın etkisini¹⁸*

İkbal’in Türk kahramanı, güce sahip Avrupa’nın aşksız ve kalpsiz kaldığını dile getirir:

*Avrupalıların alevi islanmış, sönmüş
Gözlerinde güç var ama kalpleri ölmüş
Kılıçlarıyla vücutlarında yaralar açtılar
Kendi avlarının kurbanı oldular!¹⁹*

“*Cavidname*” de Said Halim Paşa’nın diliyle verilen ikinci bölümde daha çok cahil din adamlarının (mollaların), eğitimsiz dindarların türettikleri fitneler şöyle tenkit edilir:

*Kur’an’i satan o molların hileleriyle
Ruh-i Emin Cebraîl gördüm feryad etmekte!²⁰*

“*Molların dini Hak yolunda fesad çıkarıyor*”²¹ diyen İkbal, insanları yalnız Allah yolunda yürümeye çağırmaktadır:

*Kimseden koku ve reng almaz Hakk’a eren
Çekiciliğine kapılmaz Hak dışında kimsenin²²*

Said Halim Paşa’nın Tarihteki Yeri

Said Halim Paşa (1864-1921) 1913-1917 arasında sadrazamlık yapmış Osmanlı devlet adamıdır. Kahire’de doğan, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın torunu, Mehmet Abdülhalim Paşa’nın oğlu olan Said Halim Paşa yüksek eğitim alarak Arap, Fars, İngiliz ve Fransız dillerini öğrenmiş, sonra

¹⁷ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 84.

¹⁸ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 84.

¹⁹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 84.

²⁰ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 98.

²¹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 98.

²² Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 99.

beş yıl İsviçre’de siyasi ilimler tahsil etmiştir. “*Dedeleri Konya’dan Kavala’ya yerleştirilmiş olan bir Türk ailesidir.*”²³

Said Halim Paşa 1888’de Mir-i Miran rütbesi ile ve Mecidi nişanı ile Şûra-yı Devlet (Danıştay) âzâsı olarak çalışmaya başlamış, pek çok rütbe alarak, pek çok görevde bulunmuştur. “*İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Genel Sekreterliği’ne seçilen Said Halim Paşa “Mahmut Şevket Paşa’nın 11 Haziran 1913’te şehit edilmesinin ardından, önce vezirlik rütbesi verilerek Sadâret Kaymakamlığı’na, ertesi gün de (12 Haziran 1913) Sadrazamlık (Başbakanlık) makamına getirildi.*”²⁴

Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması, ülkede ve dünyada ortaya çıkan gelişmeler Said Halim Paşa’nın mesuliyetini ağırlaştırmıştır. O, bir taraftan devlet yönetimi, diğer taraftan da dünyadaki olayların toplumsal, sosyal, siyasi ve felsefi tarafları üzerinde de düşünmüştür. “*Said Halim Paşa’nın sadrazamlık yılları dünyanın çalkalandığı yıllara denk gelmektedir. I. Cihan Harbi’nin başladığı ve en sıcak saatlerinin yaşandığı yıllarda Osmanlı Devleti’nin Sadrazamı ve Harâciye Nâzırı pozisyonunda olan Said Halim Paşa’nın üzerinde son derece ağır bir sorumluluk bulunuyordu.*”²⁵ Muharebe yılları sürerken 1915’te Hariciye Nazırlığı’ndan, 3 Şubat 1917’de Sadrazamlıktan ayrılmıştır.

Said Halim Paşa 1919 yılında hapsedilmiş, serbest bırakıldıktan sonra Roma’ya gitmiş ve orada da şehit edilmiştir. “*5 Aralık 1921’de bir Pazartesi günü akşamı araba ile evinin kapısına geldiği sırada Arşavir Şıracıyan adlı bir Ermeni komitacının silahlı saldırısına uğrayarak şehit edilmiştir. Naaşı İstanbul’a getirilmiş ve 30 Aralık 1921 günü Yeniköy’deki yalısından alınarak büyük bir törenle II. Mahmut Türbesi’nin bahçesine defnedilmiştir.*”²⁶

Said Halim Paşa toplumsal, sosyal, siyasi görüşlerini kaleme aldığı, küçük hacimli risaleler yazmıştır. Bu eserler “*Buhranlarımız*” başlığı altında yayınlanmıştır. Kitap, “*Meşrutiyet, Taklitçiliğimiz, Fikir Buhranımız, Cemiyet Buhranımız, Taassup, İslâm Dünyası Neden Geri Kaldı? İslâmlaşmak, İslâm Devleti’nin Siyasî Yapısı*” risalelerinden oluşmaktadır. “*Buhranlarımızda Said Halim Paşa’nın, din, medeniyet, Doğu, Batı, kültür, temel devlet ve toplum sorunları, hastalıkları, taklit, siyaset, savaş, göç, kültür emperyalizmi gibi daha pek çok konuda görüşlerini bulmak mümkündür. Bu haliyle Buhranlarımız önemli bir kültür kaynağıdır.*”²⁷

Said Halim Paşa’nın fikirleri Müslüman dünyasında da geniş şekilde yayılmış, özellikle Pakistan ve Hindistan Müslümanları arasında Paşa’nın fikirlerine büyük rağbet gösterilmiştir. Hindistan Müslümanları Said Halim Paşa’nın fikirlerini İngilizce ve Urduca yayınlardan takip etmişlerdir. “*İngilizce ve Urduca tercümelerinin yayımlandığı risalelerin, gerek Türk aydınları gerekse İslâm*

²³ M. Hanefi Bostan, “Sadrazam Said Halim Paşa”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011, s. 11.

²⁴ https://tr.wikipedia.org/wiki/Said_Halim_Pa

²⁵ Bostan, “a.g.m.”, s. 15.

²⁶ https://tr.wikipedia.org/wiki/Said_Halim_Pa

²⁷ Mustafa Gündüz, “Said Halim Paşa’da ‘Medeniyet’ Kavramı”, *Journal of Islamic Research*, Cilt: 21, Sayı: 2, Ankara 2010, s. 144.

aleminin farklı coğrafyalarındaki aydınları üzerinde hayli etkileri olmuştur... Hindistan ve Pakistan'daki Müslüman düşünürler üzerinde etkili olan küçük fakat önemli risalesi İslamlaşmak ve İslam'da Teşkilât-ı Siyasiye başta olmak üzere, diğer eserlerinin "uzun müddet Türk okuyucusunun meçhulü kalması ciddi bir kayıp olmalıdır."²⁸

İkbal ve Said Halim Paşa'nın Fikirlerindeki Benzerlikler

İkbal, Said Halim Paşa'nın tercüme edilen eserlerini okumuştur. Muhammed İkbal'in milli-manevi meseleler, İslam dini, Müslüman halkların gerçek durumu ve gelecekte inkişafı, Doğu ve Batı meselerini irdelediği "Cavidname" adlı eserinde Said Halim Paşa'yı ve fikirlerini kaleme alması tesadüfi değildir. İkbal'e göre, Müslüman halklar arasında mevcut zamanın problemlerini anlayan ve çözmeye çalışanlar sadece Türklerdi. Hayatlarının büyük bir kısmını aynı devrede geçiren iki Doğu düşünürünün Doğu dünyası ve İslam dünyası özelinde aynı konular üzerinde düşünmesi ve benzer çözüm önerilerini sunmaları, İkbal'in Said Halim Paşa'dan hayli etkilendiğini ve bu nedenle eserine dahil ettiğini düşündürmektedir.

İslamcılık Görüşleri

İslam dininden kaynaklanan meseleleri sosyal hayata uygulamaya çalışan ve bu hususa eserlerinden geniş yer veren İkbal'i, Said Halim Paşa'nın "İslamcı" görüşlere sahip olması etkilemiştir. "Çöküş dönemi Osmanlı fikir adamlarının en önemlilerinden biri olan Said Halim Paşa, İslamcı bir devlet siyaset ve fikir adamıdır."²⁹

Said Halim Paşa'nın İslam'ı sadece siyasi alanda değil, toplumsal, sosyal felsefi açıdan da değerlendirmesi İkbal'in dünya görüşü için karakteristik bir özellik idi. "Paşa'nın siyasi şahsiyeti yanında bir de mütefekkirliği söz konusudur ki, mütefekkirliği siyasi şahsiyetine oranla daha önemlidir. Onun en önemli vasfı "düşünen bir kafa" olmasıydı. O aynı zamanda "İslamcılık" fikir akımının en önemli düşünce önderlerinden biri idi."³⁰

Said Halim Paşa, "Meşrutiyet" adlı yazısında "devlet siyaseti, İslam kanunlarını esas alırsa daha adaletli bir sistem kurulabilir. Osmanlı İmparatorluğu siyaseti, tarihte İslam Hukuku'nu uyguladığı için hem "ümme"ye hem de Müslüman olmayan milletlere karşı hoşgörülü ve adaletli olmuştur" görüşünü savunuyor.

"İslam inancından çıkan adalet esasına dayanmakta bulunan kanunlara daima tabi olmaları sayesinde Müslüman toplumlar, her zaman için کافی derecede eşitlik ve hürriyet taraftarı bir nizam içinde yaşamışlardır. Bu eşitlik ve hürriyet, sadece kendi içtimai durumları ve siyaset adamlarının tahammül derecesi ile sınırlanmıştır. Müslüman toplumlarda şahsi veya mevkiden gelen hiçbir imtiyaz istibdat ve tegallüp sebebi olamaz. Bu

²⁸ Gündüz, "a.g.m.", s. 143-144.

²⁹ Bostan, "a.g.m.", s. 21.

³⁰ Bostan, "a.g.m.", s. 22.

cemiyetler, adalet ve hakkaniyet esaslarını tatbik etmekle mükelleftirler. Garpta, din ve mezhep adına yapılan zulümler cemiyeti kanlara boyarken, bu esaslar sayesinde, İslam memleketlerindeki gayri müslim cemaatler mes'ut ve rahat bir hayat sürmüşlerdir.

Bu esaslar, geniş ve aydın bir görüşle tefsir ve tatbik olduğu zamanlarda, İslam cemiyetleri yükselmiş ve mes'ut olmuşlardır. Aksine terk ve ihmal edilince veya yanlış anlaşılıp fena tatbik konulunca da baştakilerin istibdadı altına girerek müstahak oldukları hale düşmüşlerdir.”³¹

İkbal “*Cavidname*” eserin Merkür gezegeni faslının “*Afgani'nin Rus milleti-ne mesajı*” bölümünde, yumuşak bir ifadeyle bağımsızlık fikrini işliyor.

*Kur'an'ın maksat ve amacı başka
Müslüman'ın adet ve töresi başka³²*

Müslümanlar İslam değerlerinden uzaklaştıkça Müslümanların sorunlarla boğuşmaya başladığına inanan İkbal, eserinin sonundaki “*Cavid'e hitap*” bölümünde şunları yazıyor:

*Müslüman kendi benliğini yitirdi
Ey Hızır! Boğuluyoruz, uzat elini!³³*

İkbal'e göre, güneşin ülkesi olan Asya benliğini kaybetmiş, başkasına benzemiştir. Akıl, din, ilim, namus ve ar Avrupalı lordların zincirlerine bağlanmış. ³⁴ İkbal, İslam değerlerine geri dönmeyi, Kur'an'ın hükümlerini hakim kılmayı tek kurtuluş yolu olarak görmekte ve göstermektedir.

Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nin “*İslamcılık*” siyaseti ile yükseldiğini, yeniden yükseliş için “*İslamcılık*” siyasetine dönülmesi gerektiğini düşünüyordu. “*Paşa, Batı'da ortaya çıkan millî toplumların Osmanlı Devleti'nin yapısına pek uygun düşmediğini ve Osmanlı birliğini milliyet esasına göre değil, İslâmî birlik ve dayanışma esasına göre ele almanın gerekli olduğu fikrini savunmaktadır.*”³⁵

“*Meşrutiyet*” başlıklı yazısında, Said Halim Paşa şu görüşleri savunmaktadır:

“Osmanlı siyasi birliği, Avrupa huristiyen hükümetlerinde olduğu gibi milliyet esasına değil, İslam birliği ve kardeşliği esasına dayanmaktadır. Esasen İslamiyete has olan bu his sayesinde ki dünyadaki bütün müslümanlar kendilerini birbirlerinin kardeşi sayarlar.

Bazı mütefekkirler, böyle bir siyasi birliğin hakiki ve devamlı olamayacağına iddia ediyorlar. Fakat Osmanlı tarihi onların bu iddialarını kat'î

³¹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Baskıya Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1970, s. 62-63.

³² Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 101.

³³ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 266.

³⁴ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 267.

³⁵ M. Cengiz Yıldız, “Said Halim Paşa'da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011, s. 47.

olarak yalanlıyor. Ayrıca şunu da ilave edelim ki, icap ve ihtiyaçları anlaşılmak ve yerine getirilmek şartı ile, böyle bir siyasi birliğin de diğerleri kadar değerli olmaması için mantıklı bir sebep yoktur. Ne yazık ki bizim mütefekkirlerimizden pek çoğu, bir milletin layık olduğu saadetin derecesini batıya olan benzerliği ile ölçüyorlar. Batılı milletleri ne kadar çok taklit edebilirsek o kadar mes'ut olacağımıza inanıyorlar. Halbuki bizim bu şekilde Batı milletlerini taklit etmemiz kendi şahsiyetimizden, mazimizden, adet ve inançlarımızdan ve adeta varlığımızdan sıyrılıp çıkmamızdan başka hiçbir mana ifade etmez.”³⁶

İkbal de, bu çerçevede görüşler ileri sürmüştür:

*Din kuvvetli birlik makamına dayanır
Birlik biçimlenince millet canlanır*³⁷

Said Halim Paşa'ya göre, milli kültürü ve İslamcı dünya görüşünü reddeden hiçbir yenilik Osmanlı toplumu için faydalı olamazdı.

Milli Meseleler

Önemli bir İslam alimi olan İkbal, bütün Müslüman halkların milli ve manevi yönden gelişmesinden yanaydı.

Eğitim, medeniyet, sosyal-iktisadi, siyasi, milli benliğini kaybetme gibi çeşitli başlıkları olan milli problemler de, İkbal'in eserlerinde ve düşüncelerinde önemli bir yer tutmaktadır. İkbal “Göklerin ardında” bölümünün “İlahi cemaatin seslenişi” başlığında “millî birlik” konusunu şöyle işlemektedir:

*Fert, birlik ile ilahi dereceye ulaşır
Millet birlik sayesinde celali kazanır!*³⁸

Said Halim Paşa'nın eserlerinde de milli meseleler önemli bir yer tutmaktadır. “Paşa, Batı medeniyeti ve sosyal hayatını yakından tanımış olmasına rağmen, kendi kültür ve medeniyetine, özellikle Türk Milleti'ne yabancı değildi. O kendi millî değerlerine bağlı aydın bir fikir ve devlet adamı idi.”³⁹ “Fikri buhranımız” başlıklı yazısında Said Halim Paşa, milli ruhumuzu zayıflatan, Türklük ve milli değerler konusunda gelişmemize engel olan meselelerden şöyle bahsetmektedir: “Dikkat edilirse edebiyatımızda, ifade vasıtası olan kelimelerden başka Türklükle ilgili hemen hiçbir şey görülemez. İlhamın yerini yapmacık, derin ve samimi hislerin yerini de keskin ve serbest bir zeka almıştır. Bu da millî ruhumuzu kuvvetlendireceğine, gevşetiyor. Edebiyatımız kuvvetli ve gerçek imanlar meydana getireceğine, zararlı şüpheler, tereddütler ve inançsızlıklar saçıyor. Neticede tabii olarak, çok tesirli bir bozgun ve çözülme oluyor.”⁴⁰ Bu yazıda, Seyid Halim Paşa milletinin milli kültürünü inkar edenleri sert bir şekilde tenkit etmektedir: “Kendi memleketinin kültürünü, medeniyetini, irfanı-

³⁶ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 66.

³⁷ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 236.

³⁸ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 257.

³⁹ Bostan, “a.g.m.”, s. 22.

⁴⁰ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 104.

nı inkar eden veya hakir gören milliyetini kaybeder. Dolayısıyla da, artık onun adına konuşmak, hakkı değildir.”⁴¹

Said Halim Paşa'nın milliyetle ilgili kendine has görüşleri de dikkat çekmektedir. “Milliyet” ve “medeniyet”i aynı anlamda gören Paşa, medeniyette ortaya çıkan olayların milliyetten farklı düşünülmemeyeceğini ileri sürmektedir. Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nde yaşayan halkın millî ve manevî hayatının Batı medeniyetinden keskin şekilde farklılığının sebeplerini de burada görmektedir:

“Paşa'ya göre medeniyet ile milliyet arasında önemli bir bağ söz konusudur: Zira ona göre “milliyet ile medeniyet” aynı şeydir. Osmanlı Devleti ve toplumunun Batı medeniyeti ile bunca yıldır yaşadığı meselenin kökeninde bu sebep yatmaktadır: Milliyet. Ona göre Osmanlı milletinin yapısına Batı medeniyeti uymamaktadır. Batılılaşmak zaruretine olan inancın bu kadar kötü neticeler vermesi, milliyete aykırı bulunmasındandır. Çünkü milliyet ile medeniyet aynı şey demektir ve Batılılaşmak, kendi medeniyetimizi terk veya inkâr etmek manasını taşır. Netice olarak da kendi milliyetimizden vazgeçmek demek olur.”⁴²

“Cavidname”deki “Ay” bölümünün “Cihandost” başlığında ise İkbâl, aynı meselelere dikkati çekmiştir. Bir milletin milli benliğini kaybetmemesi, gaflet uykusunda olmaması ve milli şuuruna sahip olmasının önemini şöyle anlatmaktadır:

*Ruhu coşku ile titreyen kavim ne kismetli!
Yaratır o çamurundan kendi benliğini!
Göktekiler bayram sabahı sayar o vakti
Bir millet açtığında gözlerini!*⁴³

Said Halim Paşa, “milliyet” ve “medeniyet” hakkındaki görüşlerinde Türk Milleti'ni veya Osmanlı İmparatorluğu dahilinde yaşayan diğer Müslüman milletlerin dünya medeniyetinden tecrit edilmiş ve ilimden uzak tutulmuş şekilde yaşadıklarını iddia etmiyor. Aksine, üstün bir medeniyetten faydalanmayı, öğrenmeyi, meseleleri araştırmayı ve mukayese etmeyi gerekli görüyor. Bunların tefekkürle ve halis düşünceyle yapılacak bu işlerden millet için fayda sağlanacağına inanmaktadır. Bu nedenle, “Fikri buhranımız” başlıklı yazısında şu görüşleri savunmaktadır:

“Kendi medeniyetimizi geliştirmek için kendisinden istifade imkanına sahip bulunduğumuz, daha üstün bir medeniyetten faydalanmayı istemek aslında çok yerindedir. Bu istek hem müşahade ve mukayese zihniyetimizi, hem öğrenmeye olan şevk ve gayretimizi, hem de zeka ve düşünce gibi kabiliyetlerimizin gelişmesini temin ederek manevî varlığımızın kuvvetlenmesine yol açar, milletleri selamete götürecektir meşru ve tabii yegane metod da budur.”⁴⁴

⁴¹ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 109.

⁴² Gündüz, “a.g.m.”, s. 145-146.

⁴³ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, s. 54.

⁴⁴ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 110.

Said Halim Paşa bazı noktalarda hassas olunması gerektiğini, özellikle toplumsal problemlerin çözülmesinde “Batı Hayranlığı” hastalığından uzak durulması gerektiğini belirtmektedir. Paşa’ya göre, Türk Milleti’nin toplumsal yapısı ve tarihi demokrasi ruhuna sahiptir. Bu nedenle Türk Milleti’ne Batı demokrasisini örnek göstermek, uygulamaya çalışmak zararlı ve yersizdir. Çünkü Batı medeniyeti kendi içinde pek çok problemi olan Türk Milleti’ne Batı demokrasisini tatbik etmek, yanlış sonuçlar doğurabilir. “Mukallitliklerimiz” başlıklı yazısında Said Halim Paşa bu meselelere şöyle dikkat çekmektedir:

“Zaten denebilir ki, içtimai meselelerde gösterdiğimiz bütün ecnebi hayranlığı bizi garp usulünde demokratlaştırmak istemekten ibaret kalıyor. Halbuki biz, kuruluş devrimizden beri en hakiki bir demokrasi usulü ile yaşamış, esasen demokrat bir milletiz. Tatbik etmek istediğimiz garp demokrasisi ise henüz dün vücuda gelmiştir, çeşit çeşit günahlarla lekelidir ve geçici bir haldir. Bu hal, aristokratik uzun bir mazi ile eşitlik taraftarı bazı cereyanlar arasında bir inkılap halidir. Eşitlik taraftarı yeni cereyanlar garp cemiyetlerini bıktırmakta ve bazı tedbirlere başvurmaya mecbur bırakmaktadır.”⁴⁵

Said Halim Paşa “Fikri buhranımız” başlıklı yazısında “Batı hayranları”nın Batı’dan aldıkları bilgi ışığının “kendilerini aydınlatmaktan çok, görüşlerini köreltildiğini”⁴⁶ düşünmektedir. Paşa, üzüyle bu kişilerin “kendini bilmemek”⁴⁷ hatasına düştüklerini şöyle belirtiyor: “Böyle olduğu halde Batıcılar, kendi manevi ve ahlaki hayatlarını, sosyal ve siyasi kanun, prensip olgunluklarını, yani milletin dehasını gösteren, milli, fikri ve ahlaki varlığını meydana getiren şeyleri küçümseyip tahkir ediyorlar. Bunları öğrenip tetkik etmekten fayda umuyorlar. İşte onları, cehaletlerin en uğursuzu olan ‘kendini bilmemek’ haline düşüren de budur.”⁴⁸

Batı’nın Ortadoğu’daki Siyaseti

Muhammed İkbâl, 20. asrın sonlarına doğru siyasi faaliyetlerine başlamıştır. Kendini “siyasetçi” gibi görmeyen, vatanına karşı duyduğu sevginin kendisini siyaset meydanına getirdiğine inanan İkbâl, Hint Müslümanlarının siyasi fikirlerinin gelişmesinde mühim rol oynamıştır. Bilindiği gibi, özellikle 1500’lü yılların başından itibaren Hindistan, önce Portekiz’in, ardından İngilizlerin, son olarak da ABD’nin mücadele alanı olmuştur. “1901’de Hind yarmadasının yüzde 61,5’ini İngilizler kontrol ediyordu. İngiliz hakimiyeti dışında kalan Hindistan topraklarında ise 601 yerli devlet vardı.”⁴⁹ Bu nedenle, İkbâl’in eserlerinde “Doğu-Batı Meselesi”, “Batılı Devletlerin Ortadoğu Siyaseti”, “Siyasi ve Kültürel Hakimiyet”i her zaman dikkatini çektiği konular arasında olmuştur.

⁴⁵ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 90.

⁴⁶ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 99.

⁴⁷ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 101.

⁴⁸ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 101.

⁴⁹ Erol Güngör, *İslâm’ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1991, s. 54-55.

İkbal “Merkür Gezegeni” bölümünün “Cemaleddin Afgani ve Said Halim Paşa’nın ruhlarını ziyaret” başlığında şu fikirleri dile getirmiştir:

*Türk, İran ve Arabistan Batı’ya bağlanmış
Herkes Batı’nın oltasına takılmış kalmış!
Batı’nın emperyalizmi Doğu’yu yıkmış
Komünizm dinin parlaklığını çalmış!*⁵⁰

İkbal, Avrupa hokkabazlarının ümmetin arkasından oyun çevirerek mücadeleyi kazandıklarını Afgani’nin dilinden kederli bir şekilde ifade etmektedir.⁵¹

İkbal, Batı siyasetindeki yalancılığı, riyakarlığı, vahşiliği ortaya çıkarmağa çalışır ve Doğuluları uyanık olmaya aldanmamaya şöyle çağırır:

*Batı Lordu baştan ayağa hile, aldatmaca
Vatanseverliği değil, ayrımcılığı öğretti dindara
O birleşme peşinde, sen ayrımcılıkta
Şam, Filistin ve Irak’ı umursamamakta
Ayrabiliyorsan iyiyi ve kötüyü
Oduna, taşa, toprağa bağlama gönlünü*⁵²

İkbal, Batılı sömürgecileri “*Ey beyaz putlar! Ey Batı lordları! Savaşmadan koltuklarının altına alanlar dünyayı*”⁵³ şeklinde adlandırmıştır. İkbal’e göre, Batı sahte cennet vaadediyor. Batıların işveleri Doğulu aileleri dağıtıyor. Dış görünüşü parlak olduğu için, Doğulular onların cazibesine kapılıyorlar.⁵⁴

Said Halim Paşa da İslam dünyasındaki Batı siyasetinin ve sömürgeciliğinin doğurduğu problemleri yakından biliyordu. Bir devlet adamı olarak sorunları yakından izleyen Paşa, “*Taassup*” başlıklı yazısında, Avrupa’nın Ortadoğu’daki ve Dünya’daki bölücü siyasetini şöyle hatırlatmıştır: “*Böylece Avrupa, her yerin huzur ve rahatını yok etmiş, geçmiş medeniyetlerin asırlarca gayret ve çalışma ile kurdukları siyasi içtimai dengeyi alt üst etmiştir. Yakınlığı sebebiyle, Batı tecavüzlerinden en fazla zarar gören yer, Yakın Doğu olmuştur. Burası parlak bir medeniyetin tükenmez hazinelerine malik olduğu için de Hristiyan rahiplerinin hiç kesilmeyen buz ve adavet yıldırımlarını üzerine çekiyordu.*”⁵⁵

Said Halim Paşa’ya göre, Batılı devletlerin bu siyaseti sadece Doğu’da felaketlere sebep olmamıştır. Doğu ve Batı dünyası arasında ortaya çıkan problemler, Doğu ve Batı medeniyetinin zıtlaşması da Batılı devletlerin siyasetlerinin sonucudur. Doğu ve Batı’nın karşılıklı nefretine, güvensizliğine sebep olan bu durumun yegane sebebi, Batı’nın aman vermeyen “*bölüp, parçalayarak sömürgeleştirme*” siyasetidir. “*Taassup*” başlıklı yazısında bu hususu şöyle anlatmaktadır:

⁵⁰ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 79.

⁵¹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 92.

⁵² Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 80.

⁵³ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 202.

⁵⁴ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 238.

⁵⁵ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 155.

“Garpluların yaptıkları zulümler, tahrip ve yağmalar, onlara karşı kin ve nefret uyanmasına sebep oldu. Garp’tan gelen hiçbir şeye itimat edemeyen İslam alemi, uzun bir müddet onun medeniyetinden de nefret etti. Çünkü Şark, Garb’i Haçlı orduları ve savaşçı papazlar vasıtası ile tanıştı. Garp ise İslam alemini ve Şark’i, çapul ve yağmaya gönderdiği öncülerini vasıtasıyla öğrendi. Avrupa zihniyeti nesiller boyunca, ruhani ve cismani reislerinin nakil ve neşrettiği yalanlarla bulandı durdu. “Müslüman” denince nazarlarında, zararlı ve aşağılık bir mahluk canlanıyordu. Bugün bile Avrupalıların çoğuna göre Müslüman, aşağı seviyeden bir yaratıktır.”⁵⁶

Said Halim Paşa, muasır devrede Batı’nın “Medeniyet” hegemonyasına başladığını, çeşitli şekillerde bölücü ve ayrıştırıcı siyaset izlediğini gösterir ve topluma önemli bir mesaj verir: “Şimdi artık Şark, “Haç” adına değil “Medeniyet” ve “İnsanlık” uğruna tecavüze uğruyor. Müslümanlar, artık görünüşte dinlerinden dolayı ayıplanıp hakarete uğramıyor, ama Avrupa ihtiraslarının tatmini için gerekli pazarların, lüzumlu mahlukatı sayılıyor.”⁵⁷

Batıyı Taklidin Tenkidi ve Millî-Dinî Değerlerin Tebliği

İkbal’i Doğu-Batı meselesinde düşündüren en önemli sorunlardan biri “Batı Taklitçiliği” idi. Avrupa’da eğitim alan, Batı medeniyetinin temel değerlerinden habersiz neslin taklitçiliğine dikkati çekiyordu. Buna karşılık, Batı’nın ilmi değerlerinin alınması gerektiğine inanıyordu. “Cavidname”nin “Cemaleddin Afgani ve Said Halim Paşa’nın ruhlarını ziyaret” bölümünde de bu fikirler verilmektedir:

Türlü türlü cilveleri varsa da
İbret gözüyle bakarım Avrupa’ya!
Ey onun taklidinin esiri olan!
Özgür davran
Ku’ran’ın eteğine yapış, özgürlüğünü kazan!⁵⁸

İkbal’e göre, Batı’yı taklit etmek yerine hadiselerle objektif yaklaşmak gereklidir. “Göklerin ardında” bölümünde şöyle yazıyor:

Doğu’ya kendini kaybettirir Batı taklidi
Bu kavimlere lazım aslında Batı’nın tenkidi⁵⁹

İkbal, Batı hayranlarını:

“Batı’ya mest olmuş, geçmiş kendinden,
Tatlı bir zehir içmiş Batı’nın elinden!”⁶⁰ şeklinde eleştirmişti.

Muhammed İkbal, Müslüman halklara İslam’a dönmelerini, meselelerinin çözümünü Kur’an’da aramalarını, İslam düşüncesine sahip olmayı ve Batı’nın hilesine karşı aldanmamayı tavsiye etmektedir:

⁵⁶ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 156.

⁵⁷ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 156.

⁵⁸ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 92.

⁵⁹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 236.

⁶⁰ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 237.

*Düşüncelerine kaynak ara Kur'an'dan!..
Batı'yı terk edip bul benliğini!
Farkındaysan eğer Batı'nın hilesinin
Tilkiliği bırak, aslanlığı meslek edin!⁶¹*

İçte gelişme taraftarı olan Said Halim Paşa “zirveye ulaştığı dönemler de dahil olmak üzere, uzun bir zaman farklı kültürlere sahip toplumların gelişmesine katkı sağlayan, fakat son dönemlerde bu misyonunu kaybetmeye başlayan İslam Medeniyeti ve en önemli temsilcisi sayılan Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı sıkıntıların kesin çözümlerle aşılması gerektiğini düşünür. İslam Medeniyeti'ni kurtaracak çözümler, yine bu medeniyetin kendi içinde aranmalı ve Batı Medeniyeti'nden bu konuda büyük bir katkı beklenmemelidir.”⁶² Said Halim Paşa “Buhranlarımız” kitabındaki “Mukallitliklerimiz” yazısında başka milletlerin tecrübelerini aynen uygulamaya çalışan bir milletin, tamiri imkansız birtakım hatalara düşeceğini belirtir:

“Batının medeniyeti, siyasi ve içtimai müesseseleri bizde pek tabii olarak bir hayranlık uyandırmıştır. Bu hayranlığın sevgi ile Avrupa milletlerinin tecrübelerinden istifade etmeyi şiddetle arzu ediyoruz. Bu arzu, bizim fikir hayatımıza, felsefemize, siyasi ve içtimai faaliyetlerimize başkaca bir özellik getirmektedir. Her milletin kendine has fikirleri ve ihtiyaçları olduğu için, siyasi ve içtimai meselelerde başka bir milletin tecrübelerinden istifade etmek kadar güç bir iş olamaz. Her milletin kendine has fikirleri ve hisleri olmasaydı, içtimaiyat ilmi (sosyoloji), hayvanat ilmi (zooloji) ile garip bir şekilde iç içe bulunurdu. Bunun içindir ki, başka milletlerin tecrübelerinden istifade etmeye kalkışan bir milletin, tamiri imkansız birtakım hatalara düşmemesi güçtür.”⁶³

Hem Said Halim Paşa, hem de İkbâl, Batı'yı körü körüne taklidin ortaya çıkacağı sorunları göstermek için Doğu ve Batı arasındaki farklılıkları göstermektedir. İslam değerlerinin üstünlüğünü öne çıkartarak, mukayese edilmesini istemektedir. “Mukallitliklerimiz” yazısında Said Halim Paşa, Batı'nın “İslam Siyaseti” ile “Doğu Siyaseti” arasındaki çok önemli bir farka şöyle dikkati çekmektedir:

“Şarkı garptan ayıran en görünür fark, Avrupa'nın putperestlikten Hristiyanlığa geçmesine rağmen, ruhbanlık ve asillik imtiyazlarının baskısı altında yaşamasıdır. Bu hal ise tabii olarak zulme ve düşmanlığa sebep olmuştur. Şark ise İslamiyet ile şeref bulduktan sonra ne ruhban sınıfını, ne asilzadeleri ve ne de bir başka keyfi imtiyazı tanımıştır. Hangi ırk ve mezhebe mensup olursa olsun, bütün insanlar arasında hakiki bir adalet, tabii bir eşitlik ve samimi bir kardeşlik dünyası kurmaktan başka gayesi olmayan bir “adalet ve eşitlik kanunu”na tabi olmuştur.”⁶⁴

⁶¹ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, s. 102.

⁶² Ferhat Ağırman, “İslâmcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa'da Milliyetçi Yaklaşımlar”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011, s. 31.

⁶³ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁶⁴ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 77-78.

İkbal ise, başka bir farkı öne çıkarmıştır. Filozof şaire göre Doğu ve Batı arasındaki en büyük farklardan biri, aşk ve ilim münasebetini düzgün kuramamasıdır.

“Gönül Hakk’a bağlanırsa, peygamberlik,
Hak’tan uzak kalırsa bu olur kafirlik”⁶⁵ diyen İkbal; Avrupa’nın “gönül ateşinden nasıpsız”⁶⁶ ilmi ile yaratılmış bombaların dünyayı parça parça ettiğini ve her yerde felaket yarattığını şöyle anlatmıştır:

*El atar milletlerin sermayesine!
Gücü, İblis’e yardaklık yapar
Ateşle sohbet ateşe nur katar*⁶⁷

İkbal, böylesine bir ilmin elde ettiği başarıları “bâtıl ilim”⁶⁸ olarak adlandırır. İkbal, cemiyete zıt yabancı kanunların taklid ve tatbikinin faydasız olduğunu, insanlar tarafından benimsenmesinin ve kabul edilmesinin mümkün olmayacağını şöyle savunur:

*Gökten inmiş olsa da başkasının kanunu
Ruha ağır bir yükür başkasının kanunu!*⁶⁹

Said Halim Paşa, her milletin kendine has sosyal, siyasi, dini ve milli özellikleri bulunduğu bu nedenle yerli ve milli hususları korumayı öne çıkarır. Arzulanan hedefe varmak için “taklit” geçerli bir yol değildir. Buna örnek olarak, Osmanlı Devleti’nin son yıllarında Avrupa’dan alınan kanunların yanlışlıklarından örnekler, “Meşrutiyet” yazısında şöyle ortaya koyar:

*“Memleketi yenilik ve ıslahat yoluna sokmak için yarım asırdan beri kabul ve tatbik etmekte olduğumuz metod yanlıştır. Düştüğümüz bu meş’um hata ise şudur: Biz, memleketimizin mesut olması için, Avrupa kanunlarını tercüme etmenin kafi geleceğini zannettik. Bu kanunların bizde kabul ve tatbik olunabilmesi için ise yapılacak birkaç değişikliğin yeteceğini hayal ettik. Mesela, adalet sistemimizi ıslah etmek için Fransa adalet sistemini esas aldık. Halbuki Fransız cemiyeti, bizimkine asla benzemeyen aslı ve menşei, ruh hali, adetleri ve gelenekleri, irfanı ve medeniyet seviyesi ile bizden pek farklı olan, ihtiyaçları ise çok ve çeşitli bulunan bir toplumdur.”*⁷⁰

Said Halim Paşa, “manevi ve ilmi seviyesi hangi derecede bulunursa bulunsun, bir cemiyetin, kendisini güzelce idare edecek, daha emin ve salim yollara sevk muktadir olacak unsurlardan mahrum bulunmasını akıl kabul etmez. Bu unsurun bizde daima yok olduğunu iddia etmek, başarısızlığımızın sebeplerini iyice anlamamış olduğumuzun delilidir”⁷¹ diyordu.

⁶⁵ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 95.

⁶⁶ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 95.

⁶⁷ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 96.

⁶⁸ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 96.

⁶⁹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 241.

⁷⁰ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 52-53.

⁷¹ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 54.

Said Halim Paşa, milletin kendine güveninin azalmasının sebeplerini “taklit”te görür. Taklit, sağlam düşünceye zıt, araştırma imkanlarından mahrum, gelişmeyi engelleyen bir yöntemdir. “Meşrutiyet” yazısında “Fikrimizce bütün bu fenalıkları doğuran, Batı medeniyetini anlamadan taklit edişimizdir. Cemiyetlerin tekamülü kanununa hakkıyla vakıf olmadığımız içindir ki, milletlerin kanun ve nizamlarını ve anayasalarını iktibas edecek olursak, bütün işlerimizde ve idarede onlar kadar gelişmeye nail olacağımıza inanıyoruz”⁷² demiştir.

Aynı meselenin rahatsızlığını İkbal de şöyle dile getirmektedir:

*Taklit ve şüpheyi gördüm Müslümanlarda
Devamlı sarsılır bu yüzden ruhum vücudumda!
Bir gün ondan mahrum kalmaktan korkarım
Ateşini başkasının kalbine vermesinden korkarım!*⁷³

Eğitim

Doğu ve Batı meselesinde İkbal ve Said Halim Paşa'nın düşüncelerinin ortak noktalarından biri de Müslüman ülkelerde son derece yüksek boyutlara varan “eğitim problemi”dir. Müslüman ülkelerdeki “eğitim problemi”, özellikle XIX. asırdan sonra Müslüman aydınların gündeme taşıdığı bir konu olmuştur. Diğer aydınlar gibi onlar da “cehalet”i önemli bir problem olarak görüyorlardı. Hem İkbal hem de Said Halim Paşa, Avrupa’da eğitim aldıklarından, Müslüman ülkelerdeki eğitim ile Avrupa’daki eğitim arasındaki farkı mukayese etme imkanına sahiptiler.

İkbal “Mars gezegeni” bölümünde Mars’ın sakinlerinden bahsederken Mevlana’nın dilinden şöyle yazar:

*“Sakinleri Avrupalılar gibi sanat sahibi
Ruh ve vücut ilminde bizden ileri
Zaman ve mekan içinde daha etkililer
Çünkü astronomide çok ilerlemişler”*⁷⁴

İkbal, Batı’nın bilginlerinin örnek alınmasını şöyle ifade eder: “Batı’nın bilginleri gibi keskin görüşlü.”⁷⁵

Eserin sonuna doğru İkbal, Batı’yı taklit edenlere Batı’nın gücünün “ilimde” olduğunu şöyle söyler:

*Batı gücü ilim ve fenninden alır
Bu ateşle kandili aydınlanır!*⁷⁶

Bu hususun, Said Halim Paşa'nın fikirlerinde de benzer şekilde dile getirildiği şöyle ifade edilmiştir: “Said Halim Paşa, Batı’yı yakından tanıyan bir düşünürdür. Uzun süre Avrupa’da bulunduğundan, onların; sosyal, siyasî, ekonomik, hukukî, ahlâkî vs. hayatlarını yakından tanıma imkânı elde etmiş-

⁷² Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁷³ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 104.

⁷⁴ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 130.

⁷⁵ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 131.

⁷⁶ Muhammed İkbal, *Cavidname*, s. 236-237.

tir. Avrupa'yı görüp tanıdıktan sonra, teknolojik yönden gelişmiş bu milletlerin seviyesine çıkmak gerektiğine kanaat getirmiştir.⁷⁷ "Taassup" başlıklı makalesinde Said Halim Paşa "İlim ve fennin bize meçhul kalması ise milli tekamülümüzü durdurmuş ve bizi batılı milletlere nispetle geri bir duruma indirmiştir"⁷⁸ demektedir.

İkbal'in Atatürk Hakkındaki Fikirleri

Eserde İkbal'in Said Halim Paşa'nın dili ile söylediği ilk sözlerde Atatürk'ü tenkit ettiği görülür. Her ne kadar hayatının son devresindeki fikirleri farklı olsa da, İkbal,

"Türk'ün arpında yok yeni bir ezgisi,
Onun yenisi, Avrupa'nın eskisi"⁷⁹ diyerek Atatürk'ün Türk toplumuna Avrupa'yı taklit ettirdiğini savunur.

Yenileşmeye çağıran Mustafa
Dedi: "Yeni boya lazım eski tabloya!
Değişmez Kabe'nin yaşam giysisi
Gelmezse Avrupa'nın adet ve prensipler!"⁸⁰

İkbal'in "Cavidname" adlı eserini Türkçe'ye çeviren Halil Toker bu hususta şunları yazmıştır:

"İkbal İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Kuruluşu adlı 1930'da yayımlanan eserinde Türkiye'yi örnek alınacak bir ülke şeklinde sunarken ve Mustafa Kemal Atatürk'ü çeşitli şürlerinde överken, ne olmuştur ki, dört yıl sonra yayımlanan eserinde bu türden ifadelere yer vermiştir? İkbal Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip etmekle birlikte, bu gelişmelerin direk şahidi değildir. Bilgileri ikinci elden bilgilerdir."⁸¹

Halil Toker, İkbal'in fikirlerindeki değişikliğin sebebi olarak 1931'de İkbal'in Londra'da Rauf Orbay'la tanışması ve sohbetini gösterir. Toker'e göre, Orbay'ın Muhammed İkbal'e "Atatürk'ün Türkiye'de giriştiği yenilik hareketlerinin büyük tepki topladığını, halkın özellikle dini hususlardaki değişiklikleri kabul etmediğini, ancak kimsenin Atatürk'e karşı koyacak cesareti bulunmadığını söylemiş"⁸², İkbal de, Rauf Orbay'ın fikirlerine itibar etmiştir. Buna karşılık, İkbal'in Atatürk hakkındaki fikirleri, hayatının son devresinde yine değişmiştir.

2007 yılında Muhammed İkbal'in "Cavidname" adlı eserine adını verdiği oğlu Cavid, Aksiyon Dergisi'ne verdiği röportajda bu mesele hakkında şunları söylemiştir:

⁷⁷ Yıldız, "a.g.m.", s. 52.

⁷⁸ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 127.

⁷⁹ Muhammed İkbal, Cavidname, s. 85.

⁸⁰ Muhammed İkbal, Cavidname, s. 84.

⁸¹ Halil Toker, Dipnotlar, İkbal Muhammed, Cavidname, Tercüme Eden: Halil Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014, s. 279.

⁸² Toker, a.g.e., s. 279.

“Babama göre, Peygamber ve ilk dört halife döneminde İslam devleti bir cumhuriyetti. Babam, Mustafa Kemal’in yaptığı devrimi, içtihat gücünün halifeden alınıp Millet Meclisi’ne devredilmesi olarak görüyordu. Bu sistemde Meclis artık halife hükmündedir. Ulema sözlerinin üstündeki içtihat gücünün, hilafet makamından alınarak Meclis’e verilmesi, İktbal’e göre çok yeni bir olgudur. Babamın Mustafa Kemal’i çok sevmesinin sebebi de budur. Fakat büyük insanların birbirlerinin fikirlerinden etkilenmeleri ne kadar doğalsa, bazı konularda ayrı düşünceleri de o kadar normaldir. Babam, Mustafa Kemal’in geleneklerle bağlarını gereksiz yere kopardığı kanaatinde idi. Güney Afrika Müslümanları 1933’te babama gelip, uzun ömürlü olması için dua ettiklerinde, babam onlara şöyle demişti: ‘Ben yapacaklarımı yaptım. Artık benim için değil, Mustafa Kemal ve Muhammed Ali Cinnah için dua edin.’⁸³

Sonuç

Muhammed İktbal’in “Cavidname” adlı eseri felsefi ve dini görüşlerini ifade ettiği, İslam dünyasının durumunun tartışmaya açılması ve gelecek nesillere verdiği mesaj bakımından önemlidir. Filozof şair, oğlu Cavid’in manevi şahsında gelecek kuşaklara İslam dininin tasavvuf felsefesi çerçevesinde *inkişaf perspektifi* aşılama çabasıdır. Bu çerçevede İktbal, “Rûm’un pîri”⁸⁴, “kabuğu ve içindekini bilen”⁸⁵ Türk mütefekkeri Mevlana Celaleddin-i Rûmî’yi kendine rehber edinerek gezegenleri ziyaret etmiş, bu gezegenlerde Doğu’nun ve Batı’nın önemli şair, filozof, yazar, devlet ve siyaset adamları ile “aşk”, “insanı Allah’a yönelten manevi değerler”, “İslam dininin özündeki yüksek manevi değerleri, adalet prensipleri” ve “Kur’an’a dönüş”ü Müslüman toplumların ve devletlerin “kurtuluşu” olarak göstermiştir.

“Cavidname” İktbal’in toplumsal sorunlara ilişkin görüşleri, Doğu ve Batı arasındaki ilişkinin medenileştirilmesi konularını içermektedir. Muhammed İktbal yaşadığı dönemde Müslüman halkların ve Ortadoğu milletlerinin sorunlarını, yaşadığı devrenin kahramanlarının ruhunu ziyaret ettiğinde de dile getirmiştir. Yaşadığı dönem kahramanları arasında Said Halim Paşa önemli bir yere sahiptir. Said Halim Paşa’nın devlet yönetimi, toplumsal sorunlarla ilgili görüşleri, Ortadoğu’nun pek çok aydını gibi Muhammed İktbal’in de ilgisini çekmiştir. Bu nedenle Muhammed İktbal “Cavidname”ye “Cemaleddin Afgani ve Said Halim Paşa’nın Ruhlarını Ziyaret” adlı bölümü eklemiştir.

Muhammed İktbal ile Said Halim Paşa’nın fikirlerinin çoğu örtüşmektedir. İktbal, Müslüman ülkeleri “Avrupa’yı taklit” konusunda uyarırken Said Halim Paşa’nın diliyle “Yeni Avrupa” düşüncesine karşı “onun ayetlerinde yüzlerce yeni dünya”⁸⁶ olduğuna inandığı Kur’an-ı Kerim’i koymaktadır.

Muhammed İktbal’in fikirlerini Said Halim Paşa’nın dili ile vermesi tesadüf değil, Said Halim Paşa’nın eserlerinde “Batı Dünyası”na karşı “İslam Med-

⁸³ Aksiyon Dergisi, Sayı: 48; 28 Mayıs 2007, s. 87.

⁸⁴ Muhammed İktbal, *Cavidname*, s. 195.

⁸⁵ Muhammed İktbal, *Cavidname*, s. 274.

⁸⁶ Muhammed İktbal, *Cavidname*, s. 85.

niyeti”ni koymasıyla yakından ilgilidir. Said Halim Paşa, Batı medeniyetinin kaynağının İslam medeniyetinin olmasına rağmen, bu gerçeğin zamanla unutulduğuna söylüyordu. Ayrıca Batılıların İslam’ı yanlış anladığını, Batı’yı örnek alan aydınlarımızın da onlarla beraber hata yaptıklarını ifade ediyordu.

Muhammed İkbal ve Said Halim Paşa millî meseleleri değerlendirirken, devlet yönetiminde ve siyasetinde, toplumun gelişmesinin sağlanmasında ve gelişme yönünün belirlenmesinde millî kültürün Batı medeniyetinden farklı olan taraflarını öne çıkarmıştı. Her ikisi de, toplumun gelişmesi için “*eğitim*”i en önemli konulardan biri olarak görmüştür. Bütün bu ortak görüşler nedeniyle Muhammed İkbal, “*Cavidname*” adlı eserinde Said Halim Paşa’ya önemli bir yer vermiştir.

Kaynaklar

Aksiyon Dergisi, Sayı: 48; 28 Mayıs 2007.

AĞIRMAN, Ferhat: “İslamcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa’da Milliyetçi Yaklaşımlar”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011.

BOSTAN, M. Hanefi: “Sadrazam Said Halim Paşa”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011.

GÜNGÖR, Erol: *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1991.

GÜNDÜZ, Mustafa: “Said Halim Paşa’da ‘Medeniyet’ Kavramı”, *Journal of Islamic Research*, Cilt: 21, Sayı: 2, Ankara 2010.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Said_Halim_Pa

İKBAL, Muhammed: *Allâme Doktor Muhammed İkbal’in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, Çev.: Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul 1976.

_____ : *Cavidname*, Tercüme Eden: Halil Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014.

_____ : *Kulluk Kitabı, Hicaz Armağanı, Yeni Gülşen-i Râz, Musa Vuruşu*, Çev.: Ali Nihat Tarlan, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul 2006.

_____ : *Kervanın Çağrısı (Bang-i Dera), Doğu’dan Esintiler İçinde*, Çev.: A. Asrar, Düşünce Yayınları, İstanbul 1988.

KILIÇ, Cevdet: *Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbal Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Muradiye Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

MİR MUSTANSİR: *Preface and Acknowledgements \ Tulip in the Desert. A selection of the poetry of Muhammad İqbal*, Translated and edited by Mustansir Mir \ Orient Longman, New Delhi 2000.

Nadavi Mevlana Abdussalam: *Hayat-i İkbal*, 2001.

SAİD HALİM PAŞA: *Buhranlarımız*, Baskıya Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1970.

TOKER, Halil: *Dipnotlar*, İkbal Muhammed, *Cavidname*, Tercüme Eden: Halil Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014.

YILDIZ, M. Cengiz: “Said Halim Paşa’da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslâmcılık ve Milliyetçilik”, *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Sayı: 3, Eylül 2011.

DİVAN ŞİİRİNDE YER ALAN ATASÖZLERİNİN OLUMLU DUYGULAR BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Yeliz YASAK PERAN*

Öz

Toplum hayatında önemli bir yer tutan atasözleri, halk felsefesinin, anonim dünya görüşünün ortak ürünleridir. Toplum içinde yetişen sanatçının içinde yetiştiği toplumdaki izler taşıması ve bunu eserinde yansıtması doğaldır. Yüzyıllarca sözlü gelenekte yaşayan atasözleri geçmişten günümüze varlığını devam ettirmiş, her dönemde yazılan eserlerde de yerini almayı başarmıştır. Halk kültürüne ait olan bu özlü sözler, halktan kopukluğuyla sürekli eleştirilen divan şairlerinin şiirlerinde de kullanılmıştır. Neticede divan şairleri de içinde yetiştikleri toplumun kültürüyle yoğrulup şekillenmişlerdir. Bu makale için divan şiirinde kullanılan atasözlerine müstakil olarak yer veren günümüz harfleriyle basılmış dört eser incelenmiş ve bu dört eser içerisindeki atasözleri acıyı hafifletme, adalet, aşk, esenlik, feraha kavuşma, geçmişe özlem, gönüllü olmak, gönül yapmak gibi gönülle ilgili duygular, huzur, iltifat, insaf, iyi niyet, kavuşma, keyif, korkusuz olma, merhamet, mutluluk, neşe, sadakat, sahiplenilme duygusu, sakinleşmek, selamet, sevgi, şefkat, takdir etme, tasasız olma, teselli, umut, utanma, ümitli olmak, vefa, yardım ve yardımseverlik, yapıcılık başlıkları altında olumlu duygular bağlamında bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar kelimeler: Divan Şiiri, Atasözü, Olumlu Duygular, Olumsuz Duygular.

Evaluation Of Proverbs In Divan Poetry In The Context Of Positive Emotions

Abstract

Proverbs that hold an important place in the life of society are the common products of the philosophy of the people, the anonymous world view. It is natural that the artist who grows up in the society carries traces from the society he is trained in and reflects it in his work. For centuries proverbs living in oral tradition have maintained their daily presence in the past and have

* Kırklareli Anadolu Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni.

begun to take their place in the works written in each period. These concise utterances belonging to the people's culture have also been used in the poems of the divan poets who have been constantly criticized by the breakdown of the people. As a result, divan poets have been shaped and shaped by the culture of the society they grew up in. For this article, four works printed with today's letters, which feature the proverbs used in divan poetry, were examined and proverbs in these four works pain relief, justice, love, well-being, fereh reunion, nostalgia, volunteer, feelings about heart, such as making a heart, serenity, compliment, mercy, goodwill, reunion, pleasure, being fearless, pity, happiness, joy, loyalty, sense of ownership, to calm down, salvation, affection, kindness, appreciation, carelessness, consolation, hope, shame, be hopeful, fidelity, help and helpfulness, constructivism in the context of positive emotions.

Keywords: Divan Poetry, Proverb, Positive Feelings, Negative Feelings.

Giriş

Geleneksel ya da anonim dünya görüşü bir başka deyişle de halk felsefesi olarak adlandırılan tüm halk bilimi türlerinin halk felsefenin dışı vurumundan başka bir şey olmadığını ve anonim dünya görüşünün yapı biriminin “halk fikirleri” olduğunu dile getiren Alan Dundes, “halk fikirleri”ni ise bir topluluğun insan ile dünyanın tabiatlarına ve yeryüzünde insan hayatına dair geleneksel kabullerinin ve varsayımlarının oluşturduğunu söyler. Halk fikirleri tamamen kendi başlarına bir tür ya da bilim oluşturmasa da tüm halkbilimi türlerinin temelinde ve içinde yer alır. Özellikle “atasözü” türünün her bir ürünü, içinde mutlaka en az bir veya iki halk düşüncesini temsil eden ifadeler taşır.¹ Halk düşünüşünün dışı vurulmuş en güzel formlarından birisi olan atasözleri şüphesiz ki halk kültürüne ait en önemli unsurlardan biridir.

Ömer Asım Aksoy, “Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözler” olarak tanımlar atasözlerini. Bizde gelenekle yerleşmiş bir atasözü anlayışı vardır ve bu anlayışa göre atasözleri ulusal varlıklardır. “Atalar sözü Kur’an’a girmez, yanınca yelişür.” atasözü Tanrı ve peygamber sözü gibi ruha işleyen bu sözlerin, inandırıcılığına ve kutsallığına güzel bir örnektir.² Sadece bu söz bile atasözlerinin bizdeki öneminin anlaşılması için yeterli olacaktır. Çünkü bu sözler, milletimizin yaşam tarzını, deneyimlerini, kültürünü, dünyaya bakışını ve onu algılayışını ifade eden dil varlıklarıdır. Bir taraftan bir yargıyı dile getirirken diğer taraftan da anlam bakımından sahip oldukları dolgunluktan dolayıdır ki halkın yaşadığı sosyal olayları, gerçekleri, gelenek ve inançları, doğa olayları vb. her şeyi içten bir dille, ahenkli bir şekilde, didaktik bir nitelikte anlatan kültür hazineleridir. Bir milletin çağlar boyunca deneyimlediği olayları buna kıvrak zekasını da katarak kısa ve özlü biçimde ele alan bu sözler, anlatıcısına dilinde tüy bitmesine gerek bırakmadan içinden geçenleri bir veya iki cümleyle

¹ Özkul Çobanoğlu, “Geleneksel Dünya Görüşü veya Halk Felsefesinin Halkbilimi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine Tespitler”, *Milli Folklor*, Yıl: 12, Sayı: 45, 2000, s. 12.

² Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Cilt: I, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995, s. 15.

derdini anlatma imkanı sunan anonim ürünlerdir. Bu yüzdendir ki insanoğlunun varoluşuna kadar götürebileceğimiz bir zaman diliminde tezahür edip günümüze kadar ulaşan ve bu yüzden çok uzun bir zaman dilimini içine alan bu sihirli sözlerin, insan ve insanla ilgili her türlü konuyu içine alan zengin bir muhtevası da vardır.

Gerek muhtevası gerek sürekliliği ve gerekse ulaştığı insan sayısının fazla olması bakımından kültür ürünlerinin başında sayabileceğimiz atasözlerimiz, ata mirasıdır. Bu ata yadigârları sözlü edebiyatta hayat bulmuş, derlenip yazıya geçirilmelerinin ardından nesilden nesile aktarımları kolaylaşmıştır. Bu aktarımın yanı sıra atasözleri pek çok araştırmacıya da malzeme olmuştur. Özellikle dil ve edebiyat sahasında kapsamlı bir çalışma alanı olan atasözleri Orhun Yazıtları'ndan günümüze kadar olan zaman içerisinde üzerine ne kadar çalışma yapılırsa yapılsın çalışma sahası olarak cazibesini hâlâ devam ettirmekte bu özelliğiyle de tükenmez bir hazine mahiyetini sürdürmektedir.

Yıllarca, halktan uzak olduğu için eleştirilen divan şairleri de diğer sanatçılar gibi eserlerinde halk kültürüne ait unsurlardan, içinden çıktığı toplumun sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik vb. açılardan deneyimlerinin sonucu olarak ortaya çıkmış olan atasözlerinden yararlanmışlardır. Divan şiirinin klasikleşmeye çalıştığı, Arapça ve Farsçadan dilimize geçen kelime sayısının arttığı, Arapça ve Farsçanın etkisiyle Türkçe kelime kullanımının azaldığı, İslam kültürüne ait öğelerle halk kültürü öğelerinin beraber kullanılmaya başlandığı 15. yüzyıldan itibaren atasözleri ve deyimler bir araya toplanmaya çalışılarak müstakil eserler meydana getirilmiştir. Bu eserlerin başlıcaları şunlardır:

1. Pend-nâme:³ Eser, Mehmet Hengirmen tarafından çalışılmıştır. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde eserin bu alanda yazılan örneklerinden farklı olduğu dile getirilmiştir. Bizdeki Pendnâme örnekleri genellikle Attar'ın Pendnâme'si örnek alınarak yazıldığı halde Güvâhî'nin Pendnâme'sinin orijinal olduğunu söyleyen yazar, bu orijinallik de yerlilikten kaynaklandığını dile getirir. Mesnevi nazım biçimiyle aruzun "*Mefâilün Mefâilün Feûlün*" kalıbıyla yazılan eserin tamamı 2133 beyittir. Bu beyitlerden 450'si kaynaklarda karşılığı bulunan atasözü ve deyimlerden oluşmaktadır. 50 tane kadar beyitte de kaynaklarda karşılığı bulunmayan atasözü ve deyim vardır. Yani Güvâhî'nin eseri 500 atasözü ve deyim içermektedir. Yazar, bundan sonra Güvâhî'nin hayatı ve eserlerinden bahsetmiştir. Çalışmasını altı nüshayı karşılaştırarak yazan yazar, eserde bol miktarda imâle olduğunu eklemiştir. Bunu da Güvâhî'nin, atasözlerinin veznini bozmayı onların orijinalliklerini korumaya tercih etmesiyle açıklamıştır. Eserde 60 fıkra ve hikaye vardır. Birinci bölümde bu fıkra ve hikayeler konularına göre beyit numarası verilerek tasnif edilmiştir. Hengirmen, Pendnâme'deki atasözleri ve deyimlerle ilgili genel bir açıklama yaparak, atasözlerinin biçim özellikleri ile ilgili bilgi vermiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde atasözleri ve deyimler dizinindeki kısaltmalar yer almaktadır. Sonrasında "*Pendnâme'deki Atasözleri Dizini*" başlığı bulunur. Atasözleri dizini alfabetik sıraya göre yapılmıştır. Alfabetik sırada ise atasözle-

³ Mehmet Hengirmen, *Pendname*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

rinin bugünkü biçimlerinin ilk harfi esas olarak alınmıştır. Atasözlerinin eski kalıplarını gösterebilmek amacıyla bugünkü biçimlerinin altına, Viyana Milli Kütüphanesi'nde bulunan "*Cemiyet-i Darb-ı Mesel-i Güvâhî ve Ulular Sözi*" adlı yazmadan alınan atasözleri konmuştur. Bunun altında da atasözlerinin Pendnâme'de geçen mısra ya da beyitleri verilerek kullanım yerleri gösterilmiştir. Atasözleri dizininden sonra Pendnâme'deki deyimlerden de 74 örnek verilmiştir. Üçüncü ve son bölümde yazar, 962 yılında yazılmış olan No: 242'de kayıtlı en eski nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail Efendi nüshası ve Ankara Cebeci Halk Kütüphanesi'ndeki H. 983 tarihli yazmalardan bahsederek Dehri Dilçin'in bu yazmadan kopya ettiği 2131 beyitli nüshanın başka yazmalardan da yararlanılarak oluşturulduğunu ve Dilçin'in diğer yazmaları belirtmediğini söylemiştir. Kendisinin H. 983 nolu yazmayı esas almayı uygun bulduğunu açıklamıştır. Hengirmen, beş nüshayı karşılaştırarak oluşturduğu eserini daha sonra da Dilçin'in hazırladığı nüshayla karşılaştırarak kontrol etmiş ve aralarında iki beyitlik bir fark olduğunu dile getirmiştir. Daha sonra da çalışmasının metin bölümüne yer vermiştir. Metinde atasözleri ve deyimleri içeren beyitler italik harflerle gösterilmiştir. Çalışmanın sonunda kişi adları dizini, yer adları dizini, sözlük ve bibliyografya yer almaktadır.

2. Manzûm ve Musavver Durûb-ı Emsâl: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan 16. yüzyıla ait müellifi bilinmeyen bu eserde 267 atasözü ve deyimle bu atasözünü ve deyimleri ihtiva eden, müellife ait 289 beyit bulunmaktadır. 29 minyatürün yer aldığı bu eser, Günay Kut tarafından incelenerek yayımlanmıştır.⁴

3. Manzûme-i Durûb-ı Emsâl: 17. yüzyıl şairlerinden Edirneli Hıfzî'nin halk dilinde sade ve süssüz olduğu için basit söyleyişler olarak gördüğü atasözlerinin zürefâ meclislerinde kabul görmesi için süslenmesi gerektiğini savunarak atasözünü ve deyimini vermeden, mahlas belirtmeden 616 süslü mısrayı bir araya toplayarak oluşturduğu bir eserdir. Eser, içinde şairin kendisine ait olduğunu düşündüren zorla söylenmiş mısraların varlığı, sade söyleyişli atasözünü ve deyimleri bir zorlama sonucu mısralaştırma yoluna gittiği izlenimini uyandırdığı için pek rağbet görmemiştir.⁵

4. Darb-ı Meseller ve Uygun Beyitler: Bağdat Valisi Ahmet Ali Paşa için yazılmış bir Ramazaniyye ile başlayan ve ellinci sayfaya kadar tahmisler, gazeller ihtiva eden şairi ve müstensihi belli olmayan bir mecmuanın 50 sayfasını kaplayan bu eser, 490 atasözünü ve deyim içermektedir.⁶

5. Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye:⁷ Süreyya Beyzadeoğlu tarafından çalışılan eser, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde eserin derleyicisi olan Şinasi ve Ebuzziya Tefvîk hakkında genel bir bilgi verilmiştir. İkinci bölümde

⁴ Süreyya Beyzadeoğlu - Müberra Gürgendereli - Fatih Günay, *Edirneli Badi Efendi Armağan*, Sources of Languages and Literatures, 63, Harvard University, 2004, s. XV.

⁵ Beyzadeoğlu vd., *a.g.e.*, s. XIII.

⁶ Beyzadeoğlu vd., *a.g.e.*, s. XIII.

⁷ Süreyya Beyzadeoğlu, *Şinasi Durub-ı Emsal-i Osmaniye*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003.

eser muhteva ve şekil bakımından incelenmiştir. Eserde 4006 atasözü ve deyim vardır. Muhteva bölümünde atasözleri ve deyimler ülke, dağ, semt, şehir, nehir adları; kişi adları; milletler ve dinler; kadınlarla ilgili olanlar olmak üzere bir incelemeye tabi tutulmuştur. Şekil bölümünde ise mükerrer yazılan atasözleri ve deyimler; bir kelime eksiğiyle birbirinin benzeri olan atasözleri ve deyimler; nesir örneklerinde yer alan atasözleri ve deyimler; mısra ve beyitten oluşan atasözleri ve deyimler; tek kelimededen oluşan deyimler; yarısı Arapça yarısı Türkçe, yarısı Farsça yarısı Arapça ya da Osmanlıca özelliği taşıyan atasözleri ve deyimler; Arapça, Farsça, Fransızca, Latince karşılıkları bulunan atasözleri ve deyimler başlıkları altında bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Eserin üçüncü bölümü olan asıl bölümde Şinasi'ye ait 2500 kadar atasözüne Ebuzziya tarafından eklenen 1506 atasözü ve deyim ilave edilmisiyle oluşan 4006 atasözü ve deyim okuyucuya sunulmuştur. Bu atasözü ve deyimlerin içinde 64 Arapça, 226 Farsça, 120 Fransızca, 2 Latince atasözü ve deyim bulunmaktadır. Eserdeki atasözleri manzum ve mensur olmak üzere değerlendirildiğinde 838'inin beyit ve 83'ünün de nesir olduğu görülür. Eser sadece beyit değil nesir örneklerine yer vermesi açısından da orijinallik taşır. Ayrıca metin bölümünün başında Şinasi ve Ebuzziya'ya ait orijinal ön sözlere de sadeleştirilerek yer verilmiştir. Metin bölümünde Şinasi'nin derlediği atasözleri ve deyimler Ebuzziya'nın derlediği atasözleri ve deyimlerle birbirinden ayrışın diye Ebuzziya'nınkilerin yanına orijinalinde olduğu gibi (§) işareti konmuştur. Metnin sonuna Ebuzziya'nın hazırladığı "Son Söz" sadeleştirilerek eklenmiştir. Eserin son bölümü olan dördüncü bölümde ise Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye'de bulunup da Ömer Asım Aksoy'da yer almayan 2125 atasözü ve deyim numaralarıyla verilmiştir. Bibliyografya bölümünden sonra örnek beyitlerin karşılaştırılması sonucu ortaya çıkan nüsha farklarına yer verilmiş, kişi adlarından hazırlanan bir dizinle çalışma sonlandırılmıştır.

6. Durûb-ı Emsâl: Ali Emiri'ye ait olan bu eser, Millet Kütüphanesi'nde üç defter şeklinde isimsiz olarak bulunmaktadır ve sadece muhteva itibarıyla "Durûb-ı Emsâl" olarak adlandırılmıştır. Bu tamamlanmamış eserde 2300 atasözü ve deyim, yine bu atasözü ve deyimlerle ilgili çeşitli divan şairlerine ait 2110 beyit bulunmaktadır.⁸

7. Armağan:⁹ Edirneli Ahmed Bâdi'nin 5675 mensur ve 5106 manzum atasözü ve deyim ile bu atasözü ve deyimleri içeren örnek beyitlerinden oluşan bu çalışma, Beyzadeoğlu, Gürgendereli ve Günay tarafından hazırlanmıştır. Çalışmaya konu olan eser, Edirne İl Halk Kütüphanesi'nde T.Y. 2304 numarada kayıtlıdır. Halkın öz malı olan atasözü ve deyimlerin divan şiirindeki örnekleriyle tespit edildiği bu eser, bir ata mirasıdır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Bâdi'nin hayatı ve edebi kişiliği hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Armağan'ın muhteva ve şekil bakımından incelemesi yapılmıştır. Muhteva bölümünde atasözleri ve deyimler ülke, şehir, semt, dağ ve nehir adları; kişi adları; milletler ve dinler; kadınlarla ilgili

⁸ Beyzadeoğlu vd., a.g.e., s. XV.

⁹ Beyzadeoğlu vd., a.g.e., s. XXI.

olanlar, anlam bakımından yakın olanlar, değişik atasözlerinde tekrar edilen beyitler başlıklarıyla incelemeye tabi tutulmuştur. Şekil bakımından inceleme- de mısra ve beyitlerden oluşan atasözü ve beyitler ile tek kelimedenden oluşan atasözleri ve deyimlerle ilgili bir değerlendirme yapılmıştır. Armağan'da özellikle çalışmanın ne kadar hacimli olduğunun belirtilmesi açısından sonuç bölümünde Ömer Asım Aksoy'un bu alandaki meşhur eseriyle bir mukayese yapılmış ve Armağan'da Aksoy'da bulunmayan 4137 atasözü ve deyim varlığından bahsedilmiştir. Eserde, günümüzde bu alandaki çalışmaların en çok bilinenlerinden olan Eyüboğlu'nun eseriyle yapılan karşılaştırmaya bakıldığında da Armağan'da bulunan 2996 atasözü ve deyim Eyüboğlu'nda yer almadığı görülmektedir. Bu tespitler çalışmanın ne kadar zengin bir muhtevaya sahip olduğunun anlaşılması bakımından dikkat çekicidir. Üçüncü bölüm olan metin kısmında atasözü ve deyimler alfabetik sıraya göre dizilmişlerdir. Fakat metnin başında, günümüz alfabesiyle düzenlenen metnin orijinal metindeki sayfa numaralarını gösteren bir tablo yer alır. 5675 manzum mensur atasözü ve deyimle biten metin bölümünden sonra kitabın dördüncü ve son bölümünde Armağan ile benzeri eserlerin karşılaştırılması yapılır. Kaynakça bölümünden sonra yer alan dizin bölümünde hem isimler hem de eserler dizini hazırlanmıştır. Dizinin sonunda da eserin tıpkı basımı yer almaktadır.

8. Edebiyatımızda Atasözleri: Dehri Dilçin'in bu eserin dizin bölümünde çoğunluğu divan edebiyatı şairlerine ait atasözü ve deyim ihtiva eden 473 beyit bulunmaktadır. Halk edebiyatı şairlerinden de örnekler içeren kitapta halk şairlerine ait toplam 720 mısra vardır. Bu beyitleri karşılayan ilgili atasözleri ve deyimler belirtilmemişse de bir başlangıç olması bakımından önemlidir.¹⁰

9. XIII. Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözü ve Deyimler:¹¹ Makalemizde E. Kemal Eyüboğlu'nun iki cilt halinde hazırladığı eserin atasözlerini ihtiva eden birinci cildi değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Yazar birinci cildin ön sözünde bu eseri hazırlarken eserde Türk edebiyatı kadrosuna girmiş divan ve derlemelerden başka; tekke, halk, saz ozanlarının yazıya geçmiş nefes ve koşmalarıyla halk türkülerine sinmiş, atasözü ve deyim örneklerinden devşirdiği bir antoloji düzenlediğini söyler. Kitabın amacının da eserin ön sözüne aldığı dört temel eserin açtığı çığı yürütmek olduğunu belirtir. Bu dört eserden üçü; dördüncü, beşinci ve altıncı maddelerde tanıttığımız eserlerdir.¹² Giriş bölümünde atasözleri, deyimler, gelenekler ve Türk sözcükleri üzerine düşünceler (deneme); atasözlerinin kaynağı; savlar, gelenekler ve şeytanlar; Türk sözcüğünün kökeni ve tarih boyunca geçirdiği anlam değişiklikleri başlıklarına yer veren yazar buraya kadar yazdıkları

¹⁰ Beyzadeoğlu vd., *a.g.e.*, s. XV.

¹¹ E. Kemal Eyüboğlu, *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, Doğan Kardeş, İstanbul 1973.

¹² Dördüncü eser Eyüboğlu'nun söylediğine göre; Velet Çelebi İzbudak'ın 15. yüzyılda Mevlana Şemseddin adında bir bilginin "*Tehsil*" adlı yazma tıp kitabının sonuna eklediği atasözleri üzerine yayımladığı (*Atalar Sözi*) kitaptır. Bu kitapta 698 atasözü ve bir o kadar da açıklama ve örnek yer almaktadır.

için bir kaynakça oluşturmuş ve oradan alfabetik sırayla mensur-manzum atasözü ve deyimleri sıralamaya tabi tutmuştur. Sıralamada dikkati çeken husus yazarın her yeni sayfa için atasözü veya deyimleri bir(1)den başlayarak numaralamasıdır. Esere kitap baskıya verildikten sonra eklenen atasözleri ve deyimler de olmuştur. Yazar, bunlar için de bir başlık açıp çalışmasını mümkün olduğu kadar eksiksiz hale getirmeye çalışmıştır. Atasözü örnekleri için kaynak olarak taranmış divanlar ve kitaplar çizelgesi eklemiştir. Bundan sonra ozanlar ve örnekler dizinine yer veren yazar, çalışmasının sonuna bir sözlük de ekleyerek okurun işini kolaylaştırmıştır. En sonda da istatistiki bir bilgi veren yazar, kitapta yer alan atasözlerinin harflere göre sayısını ve her harfe ait örnek sayısını açıklayan bir çizelge eklemiştir. Bu çizelgeye göre bu eserin birinci cildinde 9231 atasözü ve bu atasözlerini içeren Yunus'tan başlayarak günümüze kadar gelen pek çok şairden şiir örnekleri bulunan 6885 manzume bulunmaktadır. Bu manzumelerin 3700'ü divan şairlerine aittir. Kitabın ikinci cildinde ise 11.112 deyim ve yine bu deyimlerle ilgili 13.526 manzume bulunmaktadır. Bu şiirlerin de 3500 beyti divan şairlerine aittir.

Makalemiz bu eserlerden günümüz harfleriyle basılmış olan dördü incelenerek şekillenmiştir. Bu dört eser ise “*Güvâhi'nin Pend-nâme'si, Şinasi'nin Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye'si, Ahmet Bâdi'nin Armağan'ı, E. Kemal Eyüboğlu'nun XIII. Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözü ve Deyimler*” adlı eserlerdir. İnsanoğlunun olduğu her yerde düşünce ve düşüncenin olduğu her yerde de duygu vardır. İnsanoğlu yoğun olarak yaşadığı duyguları dile getirirken hâlinin tercümesi olarak çok da uzun etmeyi tercih etmemiş duygusal bağlamda yaşadığı yoğunluğu kısa ve özlü bir biçimde ifade etme yolunu seçmiştir. Bu ifade şeklinde atasözlerinin yeri ve önemi yadsınamaz. Toplumun açlık ve savaş gibi zorluklarla uğraştığı dönemlerde yas dolu sözlerin ifadesinde ya da fetih ve zaferlerle dolu dönemlerde neşe dolu sözlerin dile getirilmesinde duygularımız işin içerisine girmiştir. Sadece bununla da kalmayıp din, ahlak, inanç, gelenek örf ve adetler, ekonomi, sosyal hayat, sosyal ilişki, iletişim vb. birçok konuda insanoğlunun iç dünyasını yansıtan bir ayna olan duygular, bazen olumlu bazen de olumsuz olarak zuhur etmiştir. İnsanın içeriden dışarıya açılan bir penceresi olan duyguların, başlangıçta bireysellik ifade ediyormuş gibi görünmekle birlikte derinlemesine incelendiğinde bireyselden toplumsala doğru bir hâl aldığı görülmektedir. İncelediğimiz eserler olumlu duygular açısından değerlendirilmiş yapılacak bir başka çalışmayla da olumsuz duygulardan bahsetmenin konunun bütünlüğü açısından iyi olacağı kanaatine varılmıştır. İncelemesini yaptığımız bu dört kitaba göre divan şiirinde yer alan atasözlerinde tespit ettiğimiz olumlu duygular şunlardır:

1. Acıyı Hafifletme¹³

“Acı acıyı bastırır.”

(Bir güçlüğü yenmek için başka bir güç yola başvurmak gerekir. Aksoy, 16.)

¹³ (Bâdi, 611); Eyüboğlu (1-41, 42), (38-37), (58-55); (Güvâhi, 1221); (Şinasi, 17).

Nâsîh sözüne isteyen elbetde `ilâcî
Mey nûş edegörsün ki basar acıyı acı
(Necâti Beğ / Gazel), (Bâdî, 28)

(Nasihatçinin içimizi acıtıp bizi inciten sözlerinin tesirini hafifletmek isteyen insanoğlu mey içsin ki meyin acı tadı nasihin eleştiri dolu sözleriyle acıttığı içimizin acısını bastırır.)

2. Adalet

“*Adaletsiz padişahdan vefa yok.*”
(Bir kişi padişah da olsa eğer adil bir kimse değilse ondan fayda gelmez.)
Dergehinde vazgel her dem dilâ feryâddan
Bu meseldür kim vefâ gelmez şeh-i bî-dâddan
(Şâhi), Eyüboğlu (3-25)

(Ey gönül! Sevgilinin kapısında her an feryat etmeyi bırak. Çünkü adaletsiz padişahdan vefa gelmez, diye bilinen bir mesel vardır.)

3. Aşk¹⁴

“*Âşîka Bağdâd ırak değildir.*”
(Bir şeyi elde etmek için taşkın bir istek içinde bulunan kişiye bu uğurda katlanacağı fedakarlıklar güç gelmez. Aksoy, 358.)
Kâh-keşân diclesine sal bırak
Çünkü değil `âşîka Bağdâd ırak
(Atâyi / Hamse / Nefhatü'l-Ezhâr), (Bâdî, 495)

(Âşîka göre hiçbir şey zor değildir. Yeter ki istesin, her şeye gücü yeter. Gerekirse gökyüzüne bile ulaşır.)

4. Esenlik¹⁵

“*Dil esen baş esen.*”
(Kişi dilini tutar, her şeyi söylemezse başını belaya sokmamış olur, rahat eder. Aksoy, 915.)
Olurken lu`âbiyla ratbü'l-lisân
Uçup kellesi dil kesildi hemân
Lisândır dilin kellesin kestiren
Meseldir bu kim dil esen baş esen
(Sâbit / Zafernâme), (Bâdî, 1595)

(Salya, sözün yumuşatılmasına sebeptir. Düşünerek konuşup yumuşak sözlü olursak başımız selamet bulur, kellemiz sağlam kalır fakat ne zaman ne söyleyeceğimizi bilmezsek dilimiz başımıza bela olur. Tıpkı Yunus'ta olduğu gibi “Söz ola kese savaşı / Söz ola kestire başı / Söz ola agulu aşı / Bal ile yağı ide bir söz.”)

¹⁴ (Bâdî; 500, 2722, 2726, 3823); Eyüboğlu (15-27), (23-12), (43-36), (107-7), (146-37), (180-33), (207-3).

¹⁵ Eyüboğlu (71-9); (Şinasi, 1209).

5. Feraha Kavuşmak¹⁶

“*Su bulanmayınca durulmaz.*”

(Bir konu, türlü çekişmelerden sonra aydınlığa kavuşur, yoluna girer. Aksoy, 2311.)

Değüldür yiğide ayb olsa âşık
Turulmaz olmayınca su bulanık
(Güvâhi, 1173)

(Yiğide, âşıklık ayıp değildir. Onu âşıklık yolunda çektiği eziyetlerden dolayı kınamamak gerekir. Çünkü çoğu mevzuda olduğu gibi aşıkta da zahmet çekmeden rahata kavuşulmaz. Önce ıstırap, sonra visal.)

6. Geçmişe Özlem¹⁷

“*Geçmiş zaman olur ki hayâlî cihân değer.*”

(Kişinin ömründe tarifi zor öyle güzel anılar vardır ki o anıların hayalini kurmak oldukça mutluluk ve huzur vericidir.)

Şûh-ı güzeşte var ki nice nevcivân değer
Geçmiş zamân olur ki Hayâlî cihân değer
(Hayâlî), Eyüboğlu (102-11)

(Eski sevgili öyle güzel ve kıymetliydi ki birçok yeni genç sevgiliye değişilmez. Bunun gibi geçmişte yaşadığımız öyle anlar vardır ki onların hayalini kurmak oldukça mutluluk vericidir.)

7. Gönül İle İlgili Duygular¹⁸

“*Gönülden gönüle yol vardır.*”

(Birbirlerine birtakım duygularla bağlı olan iki kimseden biri, öteki için ne düşünüyorsa o da beriki için aynı şeyi düşünür. Aksoy, 1278.)

Nazar et câm-ı sürâhide müle
Yol olur çünkü gönülden gönüle
(Atâyî / Hamse / Sohbetü'l-Ebkâr), (Bâdi, 2283)

(Ey âşık! Sürâhideki şaraba bak. Gönülden gönüle yol vardır. Senin kanlı gönlün şarap dolu bir sürâhiye benzer.)

7.1. Gönüllü Olmak

“*Gönüllü köpeği bağlasan durmaz.*”

(Herhangi bir şeyi yürekte yapmak isteyen insanlar, kendilerini zincirle bile bağlasanız yapacaklarından geri kalmazlar.)

Beğenmiyor yerimi tengnâ-yı gamda rakîb
Begim gönüllü it olmaz ben olduğum yerde
(Sâbit / Gazel), (Bâdi, 2286.)

¹⁶ (Bâdi, 2616); Eyüboğlu (48-50).

¹⁷ Eyüboğlu (187-4, 6).

¹⁸ (Bâdi, 2274); Eyüboğlu (105-23, 28, 32), (106-2, 3, 4), (107-6), (236-3); (Güvâhi, 1184); (Şinasi; 1735, 1751, 2051).

(Âşık nazarında sevgilinin etrafında dolaşan it olarak değerlendirilen rakib, âşıkın gam geçidindeki yerini beğenmeyip onu eleştirir. Âşık da benim olduğum yerde benden daha gönüllü it olmaz, diyerek rakibini küçümser, hafife alır. Çünkü gönüllü iti bağlasan durmaz. Âşıkın, aşkı için yapamayacağı şey yoktur.)

7.2. Gönül Yapmak¹⁹

“Gönül bir sırça saraydır kırılırsa yapılmaz.”

(Bir kimsenin, hele dostlarımızın gönlünü kırmamaya dikkat etmeliyiz. Kırılan gönül kolay kolay onarılamaz. Bu yüzden, eski dostluk bir daha, o içtenlikle yenilenemez. Aksoy, 1277)

Bir kerre dokunsan teline sûz-ı derûnun
Bin türlü nevâzişle düzelmez bozulunca
(Râgıp Paşa), Eyüboğlu (105-22)

(Gönül telimin sazına yanlışıyla bir kere dokunmaya gör, bozulursa bin türlü iltifat edip tamir etmeye çalışsan da asla düzelmez.)

8. Huzur²⁰

“Er evde gerek esen gerek.”

(Erkek olan evde huzur ve rahatlık vardır.)

Değül dimek sana havf eyle dek dur
Ki er evde gerek esen gerekdür
(Güvâhi, 747)

(Sana “Kork, sakın, yalnız ve sakın dur.” demek doğru değildir. Çünkü erkek olan evde korkuya yer yoktur, huzur ve esenlik vardır.)

9. İltifat

“Marifet iltifata tabidir.”

(Kişilerin başarıları takdir edildiği ve karşılığı verildiği müddetçe daha iyi sonuçlar elde edilir ve başarıların devamı sağlanır.)

Marifet iltifata tabidir
Müşterisiz meta zâyidir
(Muallim Naci), Eyüboğlu (180-11)

(Marifet ödüllendirilmeye, takdir edilmeye bağlıdır; bununla birlikte müşterisi olmayan mal da ziyan olmuş demektir.)

10. İnsaf²¹

“İslâmın şartı beş altıncısı insâf demişler.”

(İslam dininin beş temel direği vardır. Kelime-i şahadet, namaz, oruç, zekat, hac. Eğer altıncısı olsaydı her halde insaf olurdu. İnsaf, namaz, oruç gibi, İslam'ın temel direklerinden sayılmaya değer. Aksoy, 1564.)

¹⁹ Eyüboğlu (85-7), (105-18), (107-3).

²⁰ (Bâdi, 551); (Güvâhi; 884, 917, 963).

²¹ (Bâdi, 2921); Eyüboğlu (137-30), (230-20).

Dime arkam tağadur olma leffâf
Çü dinün yarisundur gözle insâf
(Güvâhî, 487)

(Dağ gibi arkam var, deyip kibirlenip böbürlenme. İnsaflı ve vicdanlı ol. Çünkü insaf dinin yarısıdır.)

11. İyi Niyet²²

“Niyet hayır akıbet hayır.”
(İyi niyetle girilen işin sonu hayırlı olur. Aksoy, 2058.)

Devlet anun kim eyüdüdür niyyeti
Niyetine göre bulur devleti
(Zarîfî Ömer Baba), Eyüboğlu (189-32)

(Niyeti iyi olanlar kısmetli olur, çünkü insan niyetine göre kısmet bulur.)

12. Kavuşma²³

“Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.”
(İnsanlar, dağlar gibi yerlerinden kımıldamayan cansızlar değildir. Dostlar, tanışlar birbirlerinden ne denli uzak düşmüş olurlarsa olsunlar ve buluşmaları ne denli güçleşmiş bulunursa bulunsun, günün birinde kavuşabilirler. Aksoy, 843.)

Kavuşmaz ise de dağ dağa insân kavuşur derler
Umulmazken kavuştum ol büte semt-i Cibâlî’de
(Emin Hilmi-Trabzonlu / Beyt), (Bâdî, 1411)

(Dağ dağa kavuşmaz ise de insan insana kavuşur, derler. “Hiç beklemezken o put gibi güzel olan sevgiliye Cibali semtinde kavuştum.” diyen şair, tevriye sanatından da yararlanarak “Cibali” kelimesinin hem “semt adı” hem de “dağlar” manasındaki kullanımından yararlanmıştı.)

13. Keyif

“Yemeğin lezzetini ağzının tadını bilenden sor.”
(Herhangi bir şeyin zevkini keyif verici şeyleri seçmekte usta olan kişiden sormak gerekir.)

Ko Ferhad ile Mecnunu belâ-yı aşkı benden sor
Taâmın lezzetin var ağzının tadın bilenden sor
(Fevrî), Eyüboğlu (242-40)

(Âşıklıkta kendisini Ferhad ile Mecnun gibi büyük âşıklardan daha üstün gören şair, lezzet olarak değerlendirdiği aşkın bu işin üstadı olan kendisinden sorulmasını ister. Çünkü lezzet ağzının tadını bilenden sorulmalıdır.)

14. Korkusuz Olmak²⁴

“Deveye binenin yar pususu olmaz.”

²² (Güvâhî, 1481).

²³ Eyüboğlu (61-11); (Güvâhî, 817).

²⁴ (Bâdî; 534, 674, 2809, 3019, 3601, 4069, 4620); Eyüboğlu (1-23), (52-2), (19-29), (66-31), (69-42), (160-47), (96-30), (133-18), (194-40), (206-18), (Güvâhî; 749, 833, 926); (Şinasi, 2130).

(Herhangi bir işi yapmak için yola çıkan insanlar, bu işi yaparken yaptıklarının arkasında durmalı, cesur olmalıdırlar.)

Yalanı söyleyip ağzını silme
Deveye binüben yara kasılma
(Güvâhî, 1654)

(Yalan söyleyenin bunu inkar etmeye hakkı olmadığı gibi deveye binenin de kendisini uçuruma pısmaya hakkı yoktur. Kişi yaptığının arkasında durmak durumundadır.)

15. Merhamet²⁵

“Yerdeki yüze basılmaz.”
(Alçakgönüllü olanları kimse hor görmez, tepelemez. Herkes onları korur. Aksoy, 2568.)

Tevâzu kıl elinden gelse yüz yüz
Ki dimişler basılmaz yirdeki yüz
(Güvâhî, 455)

(Elinden geldiğince mütevazı olmaya çalış, çünkü tevazu sahipleri zarar görmezler.)

16. Mutluluk²⁶

“Sabreden derviş muradına ermiş.”
(Birçok işlerin gerçekleşmesi için sabırlı olmak, uzun zaman beklemek gerekir. Sabırlı olan kişi ereğine ulaşır. Aksoy, 2192.)

Yücelür ivmegüle gam yapısı
Açılır sabr ile şâdî kapısı
(Güvâhî, 2046)

(Acele iş yaparken eli ayağına dolaşan insan, işini layıkıyla yapamaz ve bu yüzden üzüdür, iş yaparken sabırlı olmak ise bizi hedefimize ulaştır, bize mutluluğun kapısını açar.)

16.1. Küçük Şeylerden Mutlu Olmak²⁷

“Lokma karnı doyurmaz, şefkat artırır.”
(Bir kimseye ziyafet çekmek, ya da armağan vermek, onun karnını doyurduğu, bir gerekmesini karşıladığı için değil, aradaki sevgiyi artırdığı için değerlidir. Aksoy, 1972.)

Sineme seng-i cefâ ur kim mahabbet artırır
Dostum darb-ı meseldir lokma şefkat artırır
(Necâti Beğ / Gazel), (Bâdî, 3815)

(Sineme cefa taşını vurup bana ne kadar eziyet edersen et bu, benim sadece sana olan muhabbetimi artırır. Sevgiliden gelen tüm eziyetler lütuf yerine geçer. Dostum darb-ı meseldir, küçük de olsa lokma şefkat artırır.)

²⁵ (Bâdî; 1809, 3873); Eyüboğlu (181-16), (246-27).

²⁶ (Bâdî, 4382, 4383, 4384, 4913); Eyüboğlu (55-1), (200-2, 3, 4, 5) (129-4); (Güvâhî, 705).

²⁷ Eyüboğlu (178-42).

16.2. Sefa

“Safa ile geçen ömre doyulmaz.”

(İnsanoğlu geçirdiği güzel zamanların kıymetini bilmez.)

Dahi ben şimdi bildim rûzigârın neydüğün ey dil
Bilinmezmiş safâ-yı vasl-ı yâr ile geçen demler

(Kâfzâde Fâ'izi), (Bâdi, 4394)

(Ey gönül! Zamanın ne olduğunu ben bile şimdi anladım. Meğer ki yâre kavuşmanın mutluluğuyla geçen anlara doymak mümkün değilmiş, geçen zamanların da kıymeti bilinmezmiş.)

17. Neşe²⁸

“Kutlu gün doğuşundan bellidir.”

(Mutlu sonuç verecek işler, daha başlangıçta ve aldığı yönden belli olur. Aksoy, 1949.)

Güler yüzlüye tut maksud için yön
Olur bellü toğışından eyü gün

(Güvâhi, 1703)

(Bir iş nasıl başlarsa öyle gider, sözünde olduğu gibi bir işe başlamadan önce güler yüzlü birine yönünü tut. Çünkü iyi gün doğuşundan belli olur. Güler yüzlü insanlarla bir arada bulunmakta fayda vardır.)

17.1. Evdeki Neşe

“Evin şenliği içindeki sestem bilinir.”

Dilde sûz ola ney gibi nefesden bilinür
Hânenin şenliği içindeki sestem bilinür

(Âfitâbi), Eyüboğlu (96-16)

(Gönlün, içindeki ateşten; neyin kendisini üfleyen nefesinden bilindiği gibi evin şenliği de içinden gelen sestem bilinir.)

18. Sadakat²⁹

“Köpekçe köpek sahibini tanır.”

(Köpek dahi kendisini besleyeni tanır, onun kıymetini bilir ve bunu duygu ve davranışlarıyla belli eder. Bu da insana iyi bir örnek olmalı, insanoğlu kendisine iyilik yapan insanları unutmamalı, asla nankörlük etmemelidir.)

Sâhibin bekleyip o ehl-i vefâ
Kelb-i eshâb-ı kehf idi gûyâ

(Sâbit / Edhem ü Hümâ), (Bâdi, 3610)

(Vefalı insanlar, ehl-i vefa olduklarından sahibini bekleyen ashab-ı kehfın köpeği gibidirler.)

²⁸ (Bâdi, 5393, 5481); Eyüboğlu (142-31), (176-21).

²⁹ (Bâdi, 4391); Eyüboğlu (202-7).

19. Sahiplenilme Duygusu³⁰

“Öksüzün karnına vurmuşlar ‘vay arkam’ demiş.”

(Bir kimsenin haksızlığa uğramaması için arkası, koruyucusu bulunmalıdır. Aksoy, 2112.)

Ki bir bi-çâreyi karnına muhkem
Döğerlermiş dimiş vay arkam
(Güvâhi, 352)

(Karnına sertçe vurulup dayak yiyen biçâre “vay arkam” diye bağırıp kimsesizliğine yanarmış.)

20. Sakinleşmek³¹

“Erteye kalan beladan korkma.”

(Bir anlaşmazlık başladığında iki taraf çok sinirli olur. Çatışmayı sürdürmek tehlikelere yol açabilir. Görüşme ertelenirse sinirler yatıştır. Konu daha serinkanla ele alınır. Aksoy, 2529.)

İrteye kalan belâdan gerçi dirler korku yok
Afet-i cândur komaz bir çeşm-i fettân ortaya
(Necâti Beğ), Eyüboğlu (93-14)

(Sevgili âşıkı öldürmek için fettan bir bakış atmaz; gerçi bu, iyi bir şey olabilir; çünkü “Ertesi güne kalan beladan korkma.” derler. Bunda da hayır vardır.)

21. Selâmet³²

“Selamet ararsan kenardadır.”

(Kenara çekil, deniz ortası tehlikelidir.)

Beni gark etdi tufân-ı melâmet
Kenâre çek yükün sen ol selâmet
(Şeyhî), Eyüboğlu (205-7)

(Deniz ortasında ayıplama ve kınama tufanıyla boğulan âşık, “Yükünle beraber kıyıya çık, bari sen kurtul.” der.)

22. Sevgi³³

22.1. Allah Sevgisi

“Allah bes bâkî heves.”

(Tevekkül sahipleri için Allah yeter, geriye kalan boş istektir.)

Mâsivâdan el yuyup mahlûkdan ümmidi kes
Virdin olsun her nefes Allah bes bâkî heves
(Yüsrî), Eyüboğlu (11-21)

³⁰ Eyüboğlu (193-24).

³¹ (Güvâhi, 2105).

³² Eyüboğlu (81-33), (205-11, 12).

³³ (Bâdi, 3345); Eyüboğlu (108-38), (200-6), (207-9, 13), (252-5).

(Allah'tan başka her şeyden elini çek, tüm mahluklardan ümidini kes, her nefes dilinde şunu tekrar et: “Allah bes bâki heves.”)

22.2. Anne Sevgisi³⁴

“Ana yiğidin kalkanıdır.”

(Anne evladının koruyucusudur.)

Beline kuvvet di anana söğse
Analar yiğide kalkan dimişler
(Refîki), Eyüboğlu (15-24)

(“Ana” öyle sihirli bir sözcüktür ki küfrün içinde dahi söylense bir kalkan gibi kişiyi korur.)

22.3. Evlat Sevgisi³⁵

“Karga yavrusuna bakmış, benim ak pak evladım” demiş.

(Kişi kendi çocuğunu güzel, kendi eserini kusursuz görür. Başkalarına göre ne denli çirkin ve kusurlu olurlarsa olsunlar. Aksoy, 1682.)

Dimiş bakup nice oğlanlara çok
Benüm oğlanuğumdan güzeli yok
(Güvâhî, 1065)

(Evlat, ne kadar hata yaparsa yapsın, anne babalar için dünyada kusursuz bir tek varlık vardır. O da herkesin gözünden bile sakındığı kendi evladıdır.)

22.4. Eş Sevgisi

“Yuwayı yapan dişi kuştur.”

(Bir evin yönetim, geçim düzenini ve ailenin mutluluk içinde yaşamasını kadın sağlar. Aksoy, 2620.)

Erkek kuş gezer hevâyî
Dişi kuş yapar yuvayı
(Lâ-edri), Eyüboğlu (247-38)

(Erkeklerin tüm vurdum duymazlıklarına karşılık, yuvayı yapan onun her türlü ihtiyacıyla ilgilenen kadındır.)

22.5. Kardeş Sevgisi³⁶

“İki kardeş savaşmış ebleh buna inanmış.”

(İki kardeş arasında çıkan anlaşmazlık, geçicidir. Onu gerçek ve sürekli sanmak saflıktır.)

İki kardeş çekişmiş ana ebleh
İnanmış bile karışmış ol esfeh
(Güvâhî, 962)

³⁴ Eyüboğlu (5-44).

³⁵ (Bâdi, 3744); Eyüboğlu (177-12), (251-3); (Şinasi, 2793).

³⁶ (Bâdi, 678); (Güvâhî, 961).

(İki kardeşin kavga edip aralarının açık olduğuna inanmak, eblehlik ve sefihlikten başka bir şey değildir. Çünkü et turnaktan ayrılmaz.)

22.6. Vatan Sevgisi³⁷

“Kişinin vatanı imandır.”

(Vatan sevgisi de iman gibi gönüldendir.)

Vatan sevgisi şeksüz cândan olur

Muhakkak ki hem imândan olur

(Güvâhi, 881)

(Vatan sevgisi şüphesiz candan ve imandandır. Ne beden cansız ne ruh imansız olur. Vatan da insan için aynı değeri taşır.)

23. Şefkat

“Yara sarılmayınca onulmaz.”

(Acıların açtığı yaralar onları saracak insanlar bulunmayınca iyileşmezler. Fakat yaramıza merhem olacak birileri çıkıp şefkat gösterince yaralar, iyileşmeye başlar.)

Bir onulmaz yâredir `aşk u mahabbet yâresi

Hâsılı sarılmayınca çâre yok timârı güç

(Nev`î / Gazel), (Bâdi, 5298)

(Aşk ve muhabbetin açtığı yara kolay kolay iyileşmez. Özellikle sevgiliden sevgi ve şefkat görmeyen âşıklar için aşk yarasının onarılması güçtür, hatta bu yaranın iyileşmesine imkân yoktur.)

24. Takdir Etme³⁸

“Bükemediğin eli öp başına koy.”

(Düşmanını yenemiyorsan ona hoş görünmeye çalışarak kötülüğünden kendini korus! Aksoy, 1490.)

Elin öpsem rakîbın dimenüz arz-ı haldir bu

Kesilmedik eli öp başa ko dirler meseldür bu

(Bağdatlı Ruhi), Eyüboğlu (51-17)

(Rakibin elini, öpüp başına koyan âşık, onunla ilişkisini iyi tutarak hem kendini hem de sevgilisini bir parça da olsa rakipten gelebilecek tehlikelerden korumaya çalışmış olacaktır.)

25. Tasasız Olma³⁹

“Münafık boynuna borç koymaz.”

(Tasasız ve sorumsuz insanlar hiçbir sorumluluk üstlenmezler. Bu yüzden de yıpranmazlar.)

Döşenip hîleye çün bu timâr

Bahr-i efkâra dalaradı her bâr

(Sâbit / Derenâme), (Bâdi, 3949)

³⁷ (Bâdi, 1140, 2717, 5153); Eyüboğlu (51-22), (112-8), (130-1), (167-8), (235-8), (247-32).

³⁸ (Bâdi, 3372); Eyüboğlu (156-32); (Güvâhi, 1264).

³⁹ (Bâdi, 1916); Eyüboğlu (55-35); (Şinasi, 912).

(Bazı insanlar o kadar tasasız ve kaygısızlardır ki derin derin uzaklara bakıyormuş gibi yaparlar, siz onların fikir deryasına daldığınızı, kederli olduğunu düşünürsünüz halbuki onların yaptığı sadece ucuz bir hiledir.)

26. Teselli⁴⁰

“*Bu da geçer yâ hî.*”

(Dünyanın faniliği gibi başımıza gelen hiçbir bela da bâki değildir. Bir gün mutlaka son bulur.)

Her tîr-i belâ kim irüşür sana devr-i felekden
Sabr eyle gönül bu da geçer devr-i zamândür
(Veysi), Eyüboğlu (48-57)

(Feleğin sana attığı belâ oklarına “*Bu da geçer ya hî*” diyerek sabr eyle. Çünkü fânî olan bu dünyada uğradığımız belalar da fânîdir. Bir gün mutlaka sona ereceklerdir.)

27. Umut⁴¹

“*Çıkmadık canda ümit vardır.*”

(1- Ölümcül hastanın canı çıkıncaya değin iyileşeceğinden umut kesilmez.
2- Elden gitti sandığımız bir şeyle ilgimiz büsbütün kesilmemişse, gereken çabaları harcayarak onun elimizde kalmasını sağlayabileceğimizi umabiliriz. Aksoy, 780.)

La'lin aldım ağzıma var gerçi hicre ihtimâl
Çıkmayan candan ümidin kesmez ammâ ehl-i hâl
(Hasan Ziyâ'î / Gazel), (Bâdi, 1328)

(Çıkmadık canda hala ümit olduğunu düşünen âşık, sevgiliden ayrılma ihtimali olduğu halde bile umudunu yitirmeyerek sevgilinin dudağını ağzına alır ve onun dudağının can bağışlayıcı özelliğiyle aşkının can bulacağını düşünür. Ayrılık ihtimaline karşı kendini ümitli kılar.)

28. Utanma⁴²

“*Ar ateşten beterdir.*”

(Utanmanın kişiye verdiği zarar, ateşin verdiği zarardan daha tesirlidir.)

İder âr âdeme oddan beter kâr
Anunçün didiler “*en-nâr velâ âr*”
(Şeyhî), Eyüboğlu (16-32)

(Utanmanın insanoğluna yaptığı tesir ateşin yaptığı tesirden daha büyüktür.)

⁴⁰ (Bâdi; 1094, 1863); Eyüboğlu (59-22), (87-15).

⁴¹ (Bâdi; 295, 325, 1525, 1544, 2182, 2398, 2541, 3177); Eyüboğlu (5-49), (32-50), (44-13), (47-1), (58-16), (67-10), (69-4), (101-29), (114-4), (123-25), (124-10), (127-6), (132-28), (192-14), (231-17); (Şinasi; 978, 1666, 1788, 1941).

⁴² (Bâdi, 2310); Eyüboğlu (109-3), (248-14, 15, 26).

29. Ümitli Olmak⁴³

“Her yokuşun bir inişi var.”

(İşi bozulan kişi üzülmemelidir. Her inişin bir yokuşu olduğu gibi, bozulan işin düzelmesi, düşmenin kalkması da vardır. Aksoy, 1413.)

Visâle iremez ta çekmeyince firkate âşık
Teveccüh eyler ikbâl âdeme idbârdan sonra
(Fenni), Eyüboğlu (128-9)

(Visalin firkatten sonra olması gibi gelecek güzel günlere kavuşmak da zahmet çektikten sonradır.)

30. Vefa⁴⁴

“Vefaya vefa”

Vefâya didüler idün vefâyı
Gönülden eyle cândan merhâbayı
(Şeyhî), Eyüboğlu (235-16)

(Mevlânâ'nın güzel bir sözü vardır. “Kalbinizle yaptığınız her şey bir gün mutlaka siz geri dönecektir.” Bu sözde de olduğu gibi siz birine gönülden “Merhaba!” dersiniz karşınızdaki de size öyle diyecektir. Kişinin ettiği başına gelir.)

31. Yardım⁴⁵ ve Yardımseverlik⁴⁶

“Bir sadaka bin belâyı def eder.”

(Bir sadaka insanı başına gelebilecek her türlü kötülükten korur.)

Gelse sâil kapuna ger ey püser
Anı boş göndermeden eyle hazer
Bil tasadduk def ider nice belâ
Ömrünü Allah dahi uzun kıla
(Zarîfî Ahmed Baba), Eyüboğlu (45-15)

(Ey oğul, kapına gelen dilenciye eli boş göndermekten sakın. Gönülünden ne kopuyorsa ver. Sadakanın pek çok belâyı def ettiğini ve Allah'ın yaptığın bu iyilikten dolayı ömrünü uzun kılacağını unutma.)

“Elden gelen hayrı diriğ etme.”

(Elimizden gelen yardımı ihtiyacı olanlardan esirgemeyip ihtiyaç sahiplerine yardımcı olmalıyız.)

Unutma pâdişâhım küşte-i `aşkın du`âlardan
Elinden geldiği hayrı diriğ etme gedâlardan
(Kınalızâde Kirâmî / Tazmîn), (Bâdi, 1885)

⁴³ Eyüboğlu (192-20); (249-10).

⁴⁴ (Bâdi; 1601, 1890, 3034, 5148, 5157); Eyüboğlu (70-29), (181-17), (234-25); (Güvâhî, 920); (Şinasi; 1213, 3661).

⁴⁵ (Bâdi, 661).

⁴⁶ (Bâdi; 1883, 3950); Eyüboğlu (88-45), (137-42), (166-23), (184-37), (202-14); (Güvâhî; 121, 1721, 2005); (Şinasi, 1410).

(Sevgiliyi padişah, âşıkı da geda olarak nitelendiren şair, sevgiliden hayır işlemesini isteyerek âşkından öldürdüğü âşıkını dualarında unutmamasını diler.)

32. Yapıcılık⁴⁷

“*Ev yap ev yıkma.*”

(Bir kişiye yapacağı işlerde destek olarak, işinin güzel bir şekilde sonuçlanmasına sebep olunmalı, art niyetli davranılmamalıdır.)

Mânend-i bûm meskeni virâneler olur

Her kim ki dest-i gadr ile bir âşiyân bozar

(Emîn Hilmî-Trabzonlu / Gazel), (Bâdi, 2070)

(Gaddarlık ve acımasızlıkla yuva bozanların yuvası tıpkı, baykuş gibi hep viranelerde olur. Herkes ettiğini bulur.)

Sonuç

Makalemize konu olan olumlu duygular, “*Acıyı Hafifletme, Adalet, Aşk, Esenlik, Feraha Kavuşma, Geçmiş Özlem, Gönüllü Olmak, Gönül Yapmak Gibi Gönülle İlgili Duygular, Huzur, İltifat, İnsaf, İyi Niyet, Kavuşma, Keyif, Korkusuz Olma, Merhamet, Mutluluk, Neşe, Sadakat, Sahiplenilme Duygusu, Sakinleşmek, Selamet, Sevgi, Şefkat, Takdir Etme, Tasasız Olma, Teselli, Umut, Utanma, Ümitli Olmak, Vefa, Yardım ve Yardımseverlik, Yapıcılık*” başlıkları altında değerlendirilmiştir. İnsanoğlu çektiği acıları kabullenmesine rağmen bunları bir nebze de olsa hafifletmeye çalışarak kendini yas ve kederin etkisinden uzaklaştırmaya çalışmış, adaletten yoksun bir ortamda vefa olmaya çağını düşünmüştür. İnsanoğluna ait en güzel duygulardan biri olan aşk divan şiirinin klasikleşmiş algı ve anlayışı içerisinde acı ve elem ifade ediyor olsa da “*Ya Râb belâ-yı aşk ile kıl âşinâ beni / Bir dem belâ-yı aşkdan kılma cüdâ beni*” diyen Fuzûlî gibi aşksız kalmanın vereceği keder ve üzüntü, aşk acısıyla yaşamanın verdiği huzur ve mutluluğa tercih edilmiştir. *Esenlik* diliyorsak öncelikle dilimizi tutmalı, yolunda gitmeyen işlerimizin biraz zahmetten sonra yoluna gireceğini ve *huzura kavuşacağımızı* bilmeliyiz. Geçmiş günlerdeki huzurlu anların tadını hiçbir şeyle değişmeyen insanoğlunun içinde daima *geçmişe duyulan bir özlem* vardır. İnsanın derûnu, içi yani duygularımızın bulunduğu mesken, mekân olarak nitelendirebileceğimiz *gönül*, hassasiyet bakımından sırcadan yapılmış bir saraydır. Onu hoş tutmak, kırmamak gerekir. Çünkü kırılırsa bir daha yapılması güçtür. Ayrıca birbirini seven insanlar için daima *gönülden gönüle giden bir yol* vardır. Gönül huzurlu tutmak gerekir. Huzuru sağlayan en güzel şeylerden biri de başkalarına gönülden yaptığımız yardımlardır. Bunun yanında *insaflı* olmak, insaf etmek, İslam’ın şartları kadar değerlidir. İyi niyetle yaptığımız her işin sonu da iyi olacaktır. İyi niyetli olmak, kendimiz için istediğimiz her güzel şeyi başkaları için de istemek insani değerlerin en yücesidir. Yürek işidir. İnsan demişken şartlar ne olursa olsun insanın insana *kavuşma* ümidi vardır. Gönülünde bir parçacık da olsa

⁴⁷ (Bâdi, 2070).

sevgi taşıyan insanlar bir gün mutlaka kavuşacaklardır. “*Dest-bûsı arzûsıyla ger ölürsem dostlar / Kûze eylen toprağum sunun anuñla yâre su*” beyti ölümü tadan âşıkın mezarında bile olsa hâlâ sevgiliye kavuşma isteğinin bir terennümü değil midir?

Yaptığımız şeylerin arkasında duracak kadar *yürekli olma ve cesaret*, cesaretin yanında *merhamet* duygusu, tevazuyu elden bırakmamak; *mutlu olmak* istiyorsak, sabırlı olmayı da bilmek, mutluluk kapısının anahtarının sabırla açılacağına farkına varmak, küçük iyiliklerin şefkate sebep olduğunu bilmek, *neşeli olmak*, sıkıntılı işlerimizden sonra her daim bir *rahatlama* duyacağımızı hissedebilmek, *sadakat* sahibi olmak, nankör olmamak vb. duyguların işlendiği atasözlerimizde duygular ve eylemler arasında sıkı bir bağ görülmektedir. Çünkü insan her daim olmasa da duygularına göre hareket eden bir varlıktır. Duygu, düşünce ve eylem bağlamında insanoğlu bir bütünlük içerisindedir. Bizi biz yapan ve diğerlerinden ayıran duygularımızdır. Bir öksüzün başını okşamak; hem *sahiplenme*, hem de muhabetimiz olan öksüzde *sahiplenilme* duygusunun, paylaşma isteğinin dışı vurulmuş hâlidir. Erteye kalan belanın verdiği *sükûnet*; kalabalıktan kaçma isteği ve kenarda bulunan *selamet*; başta yaradığımız olan “Allah” olmak üzere anne, evlat, eş ve kardeşimize duyduğumuz *sevgi*; bu sevgileri rahatça yaşamak, gösterebilmek için, içinde barındığımız vatan ve vatana olan muhabbet; içindeki yarayı iyileştiremeyeceğimizi bildiğimiz halde bile sırf sevdiğimiz ve değer verdiğimiz için karşımızdakine gösterdiğimiz şefkat; bazen yenilgiyi kabul etmek istemesek de güçlü taraftan başımıza gelecek tehlikeyi önlemek için istemeden de olsa gösterdiğimiz *takdir duygusu*; her ne kadar olumsuz bir duyguymuş izlenimi verse de bazen ruhumuzdaki fırtınaları hafifleten *tasasızlık*, bir başka isimle de gönül genişliği; öbür dünya inancının da etkisiyle kendimiz ya da başkası için aradığımız *teselli*; bunun yanında dünyanın fâniliğini biliyor olsak da geleceğe dair az da olsa her daim taşıdığımız ümit; bir iş yaparken yalnız başına olsak dahi Allah’ın yaptığımız her şeyi gördüğüne ve bildiğine dair olan inançla Allah’tan korkma ve kullardan *utanma*, küçücük iyiliğini gördüğümüz bir insana bazen aynı iyilikle karşılık verme yani *vefa duygusu*, *yardım ve yardımseverlik*, elinden gelen iyiliği ihtiyacı olanlardan esirgememe, daima pozitif duygular içinde olma, yıkıcı olmama, *yapıcı olma* gibi insani duygular, atasözlerinde yer alan olumlu duygular olarak değerlendirilmiştir.

Olumlu duygularla ilgili değerlendirme yapılırken bir başka çalışmaya konu etmeyi düşündüğümüz olumsuz duygularla ilgili de bir çıkarım yapılmıştır. Günümüz harfleriyle basımı yapılan incelediğimiz dört kitapta duygu ifade ettiğini düşündüğümüz 539 atasözünü dikkatimizi çekmiştir. Dikkatimizi çeken, diyoruz. Çünkü bugüne kadar yapılan çalışmalarda “*duygu*”nun net bir tanımının yapılmamış olması,⁴⁸ duygunun tam olarak ne olduğuna dair soruların hala yanıtsız kalması bazı atasözlerinin duygu açısından değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Buna göre olumlu duyguları ifade eden 231 ata-

⁴⁸ Charles G. Morris, *Psikolojiyi Anlamak (Psikolojiye Giriş)*, Türk Psikolog Derneği Yayınları, Ankara 2002, s. 556.

söz, olumsuz duyguları ifade eden 308 atasözü dikkatimizi çekmiştir. Bu da oran olarak olumlu duygularda %43'e olumsuz duygularda da %57'ye tekbül etmektedir. Bu orana bakıldığında divan şiirinde yer alan atasözlerinde olumlu duygular, olumsuz duyguların gerisinde kalmıştır. Çünkü divan şiiri acı ve ıstırapla doludur. Meşakkati hiç bitmeyen, gıdası üzüntü olan aşk serüveni; âşıkına her daim eziyet etmekten zevk alan zalim bir sevgili, bu sevgilinin her eziyetini bir mutluluk olarak gören cefakâr ve vefakâr âşık, âşıkta en az sevgili kadar eziyet çektiren rakip üçlüsünün en kapsamlı anlatım şekli olan divan şiirine sadece bu açıdan bakmak bile yaptığımız çalışmanın neticesinin daha iyi anlaşılmasına vesile olacaktır. Son olarak; divan şiirinin, duygularla örülü, zengin muhtevasına sahip eserlerine, duygular bağlamında yapılacak olan değerlendirilmelerin divan şiirine farklı bir bakış açısı getirebileceği kanaatindeyiz.

Kaynaklar

AKSOY, Ömer Asım: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Cilt: I, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995.

BEYZADEOĞLU, Süreyya: *Şinasi Durub-ı Emsal-i Osmaniye*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003.

BEYZADEOĞLU, Süreyya - GÜRGENDERELİ, Müberra - GÜNAY, Fatih: *Edirneli Badi Efendi Armağan*, Sources of Oriental Languages and Literatures, 63, Harvard University, 2004.

ÇOBANOĞLU, Özkul: "Geleneksel Dünya Görüşü veya Halk Felsefesinin Halk Bilimi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine Tespitler", *Milli Folklor*, Sayı: 45, 2000 s. 12.

EYÜBOĞLU, E. Kemal: *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, Doğan Kardeş, İstanbul 1973.

HENGİRMEN, Mehmet: *Pendname*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

MORRİS, Charles G.: *Psikolojiyi Anlamak (Psikolojiye Giriş)*, Türk Psikolog Derneği Yayınları, Ankara 2002.

ONAY, Ahmet Talat: *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (Düzenleyen: C. Kurnaz), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992.

PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971-72.

PALA, İskender: *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, LM Yayınları, İstanbul 2003.

KARADENİZ EREĞLİ'YE BAĞLI KÖY ADLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Öğr. Üyesi Duygu YAVUZ ÖZ*

Öz

Adbilim, dilbilimin bir kolu olup genellikle yer adları bilimi (toponomi) ve kişi adları bilimi (antroponomi) olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlar, bir kişiye ya da yere verilen adları ses, şekil ve anlam yönünden inceleyen sahalardır. Dil, tarih, sosyoloji, psikoloji, siyaset bilimi, folklor vb. alanlarla iç içedirler. Bu makalede yer adları bilimi kapsamına giren Karadeniz Ereğli'ye bağlı köy adları ele alınmıştır. 93 köy adı anlam, yapı ve öge sayısı bakımından incelenmiştir. Anlam bakımından inceleme bahsinde, köy adlarında bulunan öge/öğelerin hangi kavram alanına ait olduğu belirlenip izahlarda bulunulmuş, yapı incelemesinde bu adların hangi eklerle oluşturulduğu ortaya konmuş, öge sayısı bölümünde ise adların kaç sözcükten meydana geldiği ifade edilmiştir. Bu inceleme sonunda yer adlarının verilışindeki eğilimin gösterilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Adbilim, Yer Adları, Karadeniz Ereğli, Köy, Tasnif.

A Research On Village Names In Karadeniz Ereğli

Abstract

Onomastics is a branch of linguistic, generally divided into placenames (toponymy) and personnames (anthroponomy). These are the domains that examine the names given to a person or place in terms of phonetics, morphology and semantics. Language, history, sociology, psychology, politics, folklore, etc. it is intertwined with areas. In this article, the names of the villages belonging to Karadeniz Ereğli, which are included in the names of placenames (toponymy), were discussed. 93 village names were examined in terms of semantics, construction and number of elements. In terms of semantics examination, it was determined which concept field belongs to the element/elements in the village names. In the construction review, it is shown what kind of affixes these names are made in. In the number of elements section, it is stated how many words the names come from. At the end of this review, it is aimed to show the tendency of giving place names.

Keywords: Onomastics, Toponymy, Karadeniz Ereğli, Village, Classification.

* Yeditepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü.

1. Giriş

Bir dilbilim dalı olan onomastik ya da adbilimi; geniş anlamıyla bütün cins adlar üzerinde duran, dar anlamıyla bütün özel adları işleyen bir alandır. Bu alanda kişi ve yer adları, dağ, ova, nehir, ırmak gibi coğrafyada geçen adlar üzerinde durulur.¹ Yer adları ile onların yaratıcısı olan insanlar arasındaki bağ, bir düzene dayanır. Dil açısından elde edilen bu düzen; tarih, coğrafya, etnoloji, arkeoloji, sosyoloji gibi disiplinlerde elde edilen çeşitli düzenler ile de bağlantı gösterir.² Araştırmacılar bu bilim dalının kendi alanlarıyla ilgili yönlerini inceler ve birtakım sonuçlara varırlar.³

Yer adlarında hem Türk dili kökenli hem de alıntı sözcüklere rastlanır. Hasan Eren, alıntı sözcüklere Anadolu'nun birçok yerinde, özellikle sınır bölgelerinde tesadüf edildiğini, Batı Anadolu'da kullanılan yabancı adların daha çok Rumcadan, doğuda kullanılanların ise Doğu dillerinden geldiğini belirtmiştir.⁴ Türk dilinin alıntı sözcükler karşısındaki yerleştirme tavrı yer adlarında da kendini göstermektedir. Bu tavır kimi zaman ses değişikliği kimi zaman ise ögeyi dildeki benzeriyle değiştirme şeklinde karşımıza çıkar. Anadolu'da pek yaygın olan bu eğilim sonucunda Türkler, sonradan yerleştikleri topraklardaki eski adların büyük bir bölümünü kullanırken bir bölümünü de yerleştirmişlerdir.⁵ Alagöz, bütün Avrupa ülkeleri ile Asya ve kısmen Afrika'nın çok eski dönemlerden beri çeşitli kavimlerin yaşama sahası olduğunu, bu kavimlerin yer değiştirmesinin bölgelerdeki yer adlarının da değiştirilmesi ile neticelendiğini, bizde ise İlkçağ'dan kalan adlara bile rastlandığını belirtmiştir.⁶

Yer adlarının verilişi birtakım eğilimlere dayanır. Yerleşim yerinin durumu, konumuyla, orada bulunmuş ünlü bir kimseyle, çevredeki yaygın mesleklerle, bölgedeki bir göl, akarsu ya da bir anıtlı ilişki kurulduğu görülmektedir. Doğan Aksan, yer adlarının verilişindeki eğilimleri iki ana grup altında çeşitli maddelerle incelemiştir: 1. Yerleşim yerine ve çevresine ilişkin özelliklerin belirtilmesi; a. Yer in yapısına, konumuna ilişkin adlar verme, b. Yer in ve çevresinin renk özelliklerini belirten adlar verme, c. Yer in bir başka yere göre durumunu, konumunu belirleyen adlar verme, ç. Yer in ve çevresinin bitki örtüsünü, ürettiği ürünleri belirleyen adlar verme, d. Yer in ve çevrenin hayvanlarını belirleyen adlar verme, e. Çevredeki yapılara ilişkin adlar verme, f. Çevredeki akarsuları belirleyen adlar verme; 2. Yerleşim yerlerine kişiyle, bireyle ilgili ad verme eğilimi; a. Yerleşim yerine o yerle ilgisi bulunan bir

¹ Doğan Aksan, "X. Uluslararası Adbilimleri Kurultayı (Viyana 8-13 Eylül 1969) ve Düşündürdükleri", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 219, İstanbul 1969, s. 176.

² Özcan Başkan, "Türkiye Köy Adları Üzerine Bir İnceleme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1970, s. 237.

³ Saim Sakaoğlu, *Türk Ad Bilimi I Giriş*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 9.

⁴ Hasan Eren, *Yer Adlarımızın Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 14.

⁵ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980, s. 103-105.

⁶ Cemal Arif Alagöz, *Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler*, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984. s. 19.

kimsenin adını ya da sanını verme, b. Dinle ilgili adlar verme, c. Meslekle ilgili adlar verme.⁷ Özcan Başkan'ın tasnifi de temelde iki gruba ve bu grupların ayrıntılandırılmasına dayanır: A. Tabiata ve fiziksel koşullara dayanan adlar; 1. Çevreyle ilgili adlar a. Doğrultular, b. Coğrafya Adları, c. Madenler, d. Değerli taşlar, e. Mevsimler, f. Günler, g. Sayılar, h. Renkler; 2. Bitkilerle ilgili adlar a. Ağaçlar, b. Meyveler, c. Sebzeler, d. Tahıllar, e. Çiçekler, f. Bitki parçaları; 3. Hayvanlarla ilgili adlar. B. İnsanlara ve topluluklara dayanan adlar; 1. Fiziksel yaşayış ile ilgili adlar a. Yiyecekler, b. İçecekler, c. Eşya konacak kaplar, d. Kesici aletler, e. Savaş ile ilgili adlar, f. Koşum takımı, g. Kumaş modelleri, h. Yapı kısımları; 2. Duygusal yaşayış ile ilgili adlar a. Duyular, b. Aile bireyleri, c. Dinle ilgili adlar; 3. Kişilerin varlıkları ile ilgili adlar a. Vücut kısımları, b. Rütbelere ve mevkiler, c. İnsanı ilgilendiren sıfatlar, d. Meslekler; e. İnsan adları.⁸

Yer adları konusunda Türkiye'de ve dünyada yapılmış birçok çalışma vardır. Türkiye'deki ilk çalışma Safvet Bey'e (1908) aittir. Bir Türk aydını olan Safvet Bey, Türk Derneği'nin kurucu üyelerinden olup Dernek Dergisi'nin yazı kadrosunda görev yapmıştır. Dört sayı devam eden yazısı derginin kapanmasıyla yarım kalsa da sonraki yıllarda ad bilimiyle ilgilenmeye devam etmiştir.⁹ Safvet Bey'in ardından Türkiye'de yapılan çalışmalar arasında M. Fuat Köprülü'nün "*Oğuz Etnolojisine Ait Tarihi Notlar*" (1925), Hüseyin Nihal ve Ahmet Naci'nin "*Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri*" (1928), Mehmet Şakir'in Sinop ve çevresinde Oğuzlarla diğer Türk zümrelerine ait köy adları üzerindeki (1928) çalışması, F. Aksu'nun "*Isparta İli Yer Adları*" (1936), Sırrı Üçer ve Mesud Koman'ın "*Konya İli Köy ve Yer Adları Üzerinde Bir Deneme*" (1945), Refet Işıttın'ın "*Köy Adları Üzerine Bir İrdeleme*" (1945), Abdülkadir İnan'ın "*Anadolu'nun Toponomisi ve Türk Boylarının Adları Meselesi*" (1945), Özcan Başkan'ın "*Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme*" (1970), H. Scheinhardt'ın "*Türk Yer Adlarının Tipleri*" (1979) adlı çalışmaları sayılabilir. Bunlar dışında Doğan Aksan, Hasan Eren, Hüseyin Namık Orkun, Ahmet Caferoğlu, Tuncer Gülensoy, Mehmet Türker Acaroğlu, Tuncer Baykara, Saim Sakaoğlu, Faruk Sümer, Mehmet Halit Bayrı, Ali Esat Bozyiğit, Mecit Doğru, Mehmet Eröz, Ali Rıza Gönüllü, Cemil Cahit Güzelbey, Fahrettin Kırzioğlu gibi araştırmacılar çeşitli yer adları üzerinde durmuşlardır. Yer adları üzerinde yapılmış birçok tez de bulunmaktadır. Gülşah Parlak Kalkan, Sinan Gönen, Mustafa Şenel, Levent Kurgun ve Hülya Pilancı'nın çalışmaları bunlar arasında zikredilebilir.¹⁰

⁷ Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, s. 109-111.

⁸ Başkan, "a.g.m.", s. 237-251.

⁹ Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 29-34.

¹⁰ Gülşah Parlak Kalkan, *Gaziantep İli Yer Adları Üzerine Bir İnceleme*, Danışman: Prof. Dr. Ahmet Buran, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ 2014; Sinan Gönen, *Anadolu'da Yer Adlarına Bağlı Olarak Oluşan Efsaneler Üzerine İncelemeler*, Danışman: Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004; Mustafa Şenel, *Elazığ İli Yer Adları Üzerine Bir İnceleme*, (2 cilt), Danışman: Prof. Dr. Ahmet Buran, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ 2003; Levent Kurgun, *Denizli İli Yer Adları*, (2 cilt), Danışman: Prof. Dr. H. Ömer Karpuz, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens-

Fransa'da, Belçika'da, İsviçre'de, İtalya'da, İspanya'da, Portekiz'de, Almanya'da, Slav ülkelerinde bu konuda çalışan araştırmacılar arasında ise Houze, Vincent, Ernest Muret, Battisti, Griera, Leite de Vasconellos, P. Skok, Franz Miklosich, Mikkola, M. Räsänen, J. Melich, J. Németh gibi isimler sayılabilir.¹¹

Çalışmanın konusunu oluşturan Ereğli'nin yer adları üzerinde de yapılmış çalışmalar vardır. Türk tarihçisi ve dilcisi Hüseyin Namık Orkun'un "*Ereğli'de Yer Adları*" adlı yazısı bunlardan biridir. Orkun, Ereğli'ye ait köy adlarının köyü kuran kişilere, mesleklerine, civardaki eski harabelere, tasavvufa, aileviliğe, bölgenin özelliklerine ve tarihine dair sözcükleri ihtiva ettiğini ortaya koymuştur.¹² Kdz. Ereğli tarih yazıcısı Eczacı Sabit Nihat Duran, iki ciltten oluşan eserinin "*Ereğli Yer ve Köy Adları*" başlıklı bölümünde 1945 yılında Ereğli'ye bağlı köyleri tasnif etmiş, sekiz başlık altında toplamıştır: 1. Toprağın ve çevresinin yaradılış şekline uydurularak konan adlar, 2. Delilerin, şihların, beylerin, ağaların, hacıların, hocaların, şahısların kurduğu ve bunlara atfedilen köyler, 3. San'at ve işlerine göre adlandırılan köyler, 4. Hayvan adlarıyla vasıflandırılan köyler, 5. Ağaç ve birtakım eşya adlarıyla vasıflandırılan köyler, 6. Askerlikle ilgili vasıfları gösteren köyler, 7. Bizanslılardan kalma ve Ereğli tarihini ilgilendiren köyler, 8. Manasını anlayamadığım köyler.¹³

Konu ile ilgili çalışmaların güncel olmaması ve ilçeye bağlı köy adlarının değişmesi sebebiyle bu alanda bir çalışma yapma ihtiyacı doğmuştur. Karadeniz Ereğli'ye bağlı köy adlarının hem yazılı hem de sözlü kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda değerlendirildiği çalışmada, köy adlarının mahiyeti aydınlatılmaya çalışılmıştır.

2. Karadeniz Ereğli Hakkında

Ereğli, Herakles'e izafetle Herakleia denen şehir ve kasaba adlarının Türkçeleşmiş şeklidir.¹⁴ Türkiye'de bu adı taşıyan birkaç ilçe bulunur. Biz konumuz gereği Karadeniz Ereğli üzerinde duracağız. Ereğli tarih boyunca Heracleia Pontica, Metropolis, Bender Ereğli/Bendereğli, Punderekli, Bender Heraclee gibi adlarla anılmıştır. M.Ö. VI. yüzyılda Megaralılar tarafından kurulan şehir, M.Ö. IV. yüzyılda Tiranlar tarafından idare edilmiştir. Önce Klearchos'un, ardından Lysimachos'un yönetimi altına girmiş, 281'de yeniden bağımsız olmasından sonra Pontus Devleti ile Roma yönetimi arasında sıkıntılı günler

titüsü Doktora Tezi, Denizli 2002; Hülya Pilancı, *Anadolu'daki Türkçe Yer Adları*, Danışman: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri 1996.

¹¹ Eren, *a.g.e.*, Aksan, *a.g.e.*, Sakaoğlu, *a.g.e.*

¹² Hüseyin Namık Orkun, "Ereğli'de Yer Adları", *Doğu*, Cilt: 1, Yıl: 1, Sayı: 2-3, s. 19-20, Zonguldak, Son Teşrin-İlk Kanun 1942, s. 19.

¹³ Sadun Duran, *1869-1916 Kastamonu ve Bolu Salnamelerinde Ereğli*, Post ve Post Yayıncılık, Ankara 2015, s. 75-78.

¹⁴ Evliya Çelebi seyahatnamesinde Ereğli adı ile ilgili şöyle bir kayıt mevcuttur: "*Yenvan tarihine göre ... ahab-ı kiramin velvelesi korkusundan Kayser (Herakliyus) yapıp adına (Herakli) demiş idi. Sonra 484 tarihinde Sultan Alâeddin bu kal'ayı kuşatarak ve büyük cenk yaparak fethedip bütün yaralılarına peygamber pınarının başındaki çamurdan sürünce, bütün dert sahiplerine o kil-i mübarek ilaç olduğundan (Er kili) yani (Er çamuru) demekten galat olarak (Ereğli) adıyla Evliya gözdesi bir güzel şehir olmuştur.*" Müjân Cunbur, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Yer Adları*, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s. 205.

geçirmiştir. Halkın Pontus Kralı'na gizlice yardım ettiğini bahane eden Lucullus tarafından harabe haline getirilen şehir, Antonius tarafından Galatlar'a verilmiş, ardından Roma'nın Pontus eyaleti sınırlarına dahil edilmiştir. 395 yılında Roma'nın ikiye ayrılmasının ardından Bizans toprakları içinde kalmıştır. Sahip olduğu limanın yanı sıra doğu seferlerinde Bizans donanmasının ikmalini yaptırdığı bir merkez haline gelmiştir. Ardından Ceneviz'in, Trabzon İmparatorluğu kurucularından Komnenoslar'ın, İznik İmparatoru Theodoros Laskaris'in hakimiyeti altına girmiş, 14. yüzyıl ortalarına kadar Bizans'ın elinde kalmış, bazı kaynaklara göre 1360, bazılarına göre ise 1397'de Osmanlıların idaresine geçmiştir. Anadolu Beylerbeyliğinin Bolu sancağına bağlı bir kaza merkezi haline gelen şehir, XVI. yüzyılda işlek limanı dolayısıyla giderek önem kazanmış, gemi inşa faaliyetleriyle öne çıkmıştır. XIX. yüzyılda ilk defa Köseağzı civarında maden kömürünün bulunması Ereğli için bir dönüm noktası olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısında merkezi Ereğli'de olmak üzere Maden nazırlığı kurulmuş, Ereğli, kömürün ihraç limanı durumuna gelmiştir. 8 Haziran 1920'de Fransızlar tarafından işgal edilen şehir, Yüzbaşı Cevad Rifat Bey'in idaresindeki kuvvetlerin yardıma gelmesi üzerine 18 Haziran 1920'de Fransızları püskürtmüştür. Aynı yıl Zonguldak mutasarrıflığına bağlanmış, 1924'te bu ile bağlı bir ilçe haline gelmiştir. Asıl gelişmesi 1961-1966 yılları arasında kurulan Ereğli Demir Çelik Fabrikası sayesinde olmuştur. Fabrikanın kurulmasının ardından nüfus iki katına ulaşmış, buna paralel olarak yerleşim yerleri de genişlemiştir.¹⁵

Kurtuluş Savaşı sırasında, işgal altındaki İstanbul'dan kaçırılan Alemdar Gemisi, Ereğli için özeldir. Alemdar'ı Ereğli limanına getiren vatanseverler gemiyi karaya oturtmuş, Fransızlara teslim etmemişlerdir. Fransızlar, şehri işgal etmek istemiş; ancak halkın mücadelesiyle karşılaşmışlardır. Bu sırada Alemdar'ın gizlice yüzdürülmesi sonucu karşı saldırıya maruz kalmışlardır. 18 Haziran'da Ereğli halkı tarafından esir alınan bazı Fransız komutanlar, Milli Kurtuluş Hükümeti ile anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşma, Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'ndaki ilk uluslararası anlaşmasıdır. Ayrıca bu savaşın ilk ve tek deniz savaşı Ereğli'de gerçekleşmiştir. Alemdar Gemisi aslına uygun olarak yeniden yapılmıştır ve müze olarak hizmet vermektedir.¹⁶

Türkiye'nin en önemli taş kömürü rezervleri Zonguldak ve civarında bulunur. Taş kömürü ilk kez Ereğli'de Uzun Mehmet tarafından bulunmuştur. 8 Kasım 1829'da buğday öğütmek üzere Köseağzı Değirmeni'ne giden, bu sırada kömür arayışında olan Uzun Mehmet, ocağa attığı taşların yandığını görmüş, ertesi gün kazma ve kürek eşliğinde bölgeye gelip kömür damarlarını bulmuştur. Uzun Mehmet, askerliği sırasında önemi hakkında çok şey duyduğu kömürü İstanbul'daki subaylara ulaştırmak için uygun zamanı beklemiş ve yola çıkmıştır. İstanbul'a ulaştığında, askerliği sırasında "Gittiğiniz yerlerde bu kara taşları arayın. Bu en büyük vatan görevidir" diyen subayları bulup

¹⁵ Metin Tuncel, "Ereğli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 11, Yıl: 1995, s. 289-290.

¹⁶ Hümevra Özalp Konyar - Rasim Konyar, *Karadeniz: Bolu-Düzce-Zonguldak-Karabük-Bartın-Kastamonu*, 3. Cilt, TÜRSAB Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 216.

onlara kara taşları göstermiş ve bu haber herkes tarafından büyük sevinçle karşılanmıştır. Padişah II. Mahmut da bu haberden memnun olmuş, Uzun Mehmet'i taltif etmiştir. Bunun üzerine Uzun Mehmet'e karşı kin besleyen Ereğli Beyi Hacı İsmail Ağa iki haydut göndermiş ve Uzun Mehmet'i şehit ettirmiştir. Uzun Mehmet'in bir resmi bulunmadığı için heykeli dikilememiş, bunun yerine adına "Uzun Mehmet Anıtı" denilen bir madenci feneri dikilmiştir.¹⁷

Antik dönemin Acheron Vadisi olarak bilinen Cehennemağzı Mağaraları, Ereğli'nin en ünlü ören yeridir. Kdz. Ereğli Müzesi'ne bağlı olan bu yer yan yana sıralanmış üç mağaradan oluşmaktadır. Mağaralar mitolojik açıdan ve inanç sistemleri bakımından önem taşır. İlk inanışa göre; Herakles'e (Herkül) Kral Eurystheus tarafından verilen on iki görevden sonuncusu ve en güç olanı, Cehennem Köpeği Kerberus'un, Ölüler Ülkesi'nden (Hades) kaçırılmasıdır. Herakles, Ereğli'ye gelir ve Hermes ile Athena'nın da yardımıyla Kerberus'u yeryüzüne çıkarır. Eurystheus'un Kerberus'u gördüğünde çok korkması üzerine, Herakles onu tekrar Ölüler Ülkesi'ne bırakır. Herakles'in Kerberus'u kaçırmak üzere Ölüler Ülkesi'ne indiği yer Cehennemağzı Mağaraları'dır. İkinci inanışa göre; bu mağaralar ilkçağın en önemli iki kehanet merkezinden biridir. Bir diğer rivayete göre; şehir tekfurunun kızı hizmetkarı olan gence aşık olur; evden kaçıp buraya saklanırlar. Cehennem zebanisi de tehlikelere karşı onları korur. Mağaraya giremeyen tekfur, kızına ve genç hizmetkarına "taş olun" diye seslenince kız ve oğlan taş kesilirler. Ayrıca paganizmin egemen, Hıristiyanlığın yasak olduğu dönemde, ilk Hıristiyanlarca gizli ibadet merkezi olarak Cehennemağzı Mağaraları kullanılmıştır.¹⁸

Osmanlı Çileği ve Elpek Bezi de Ereğli'nin değerleri arasındadır. Bu çileğin ekimine 1920'li yıllarda başlanmıştır. Bu yıllarda İstanbul'dan getirilen çilek, yerli çilek ile etkileşime girmiş ve ortaya Osmanlı Çileği denen nazik ve aromalı bir çilek çıkmıştır. Osmanlı çileğinin yoğunlaşmasıyla birlikte Türkiye'nin devlet tarafından kredilendirilen ilk konserve fabrikası 1930'da Kdz. Ereğli'de kurulmuştur. 1960'lı yıllarda üretimi hat safhaya ulaşan bu çilek ülke genelinde ün salmıştır. Bu yıllardan sonra üretimi gerileme sürecine girip kaybolmaya yüz tutar hale gelse de 1994 yılından sonra belediye tarafından desteklenmiş ve Osmanlı çileği üreticilerine ücretsiz çilek tohumu verilip seralarda fide yetiştirilmeye başlanmıştır.¹⁹ Elpek Bezi ise bir zamanların tarım ürünü ketenin liflerinden elde edilir. Antikçağlarda ketenden ürettiği yelken bezi ve dokumalarıyla ünlenen Ereğli'deki yüksek nem oranına karşı koruyucu bir rolü olan bu bez, giyim malzemesi olarak tercih edilmiştir. 1940'lı yıllarda kaybolma sürecine girse de yaklaşık 50 yıl aradan sonra yeniden canlandırılıp yaşatılmaya başlanmıştır. Dokuma tezgahlarında yörenin kadınları tarafından dokunan bu bez, Türkiye'nin seçkin giyim firmalarına hammadde olarak satılmaktadır.²⁰

¹⁷ <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/zonguldak/kulturatlasi/uzun-mehmet>

¹⁸ <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/zonguldak/gezilecek/yer/cehennemağzı-magaralari>

¹⁹ <http://www.karadenizeregli.gov.tr/osmanli-cilegi>

²⁰ <http://www.karadenizeregli.gov.tr/elpek-bezi>

3. Karadeniz Ereğli'ye Bağlı Köyler

Karadeniz Ereğli Kaymakamlığı'ndan alınan bilgiye göre, ilçeye bağlı 93 köy bulunmaktadır. Bunlar alfabetik olarak şu şekilde sıralanabilir: Abdi Köyü, Akkaya Köyü, Akköy, Alacabük Köyü, Alaplı Sofular Köyü, Aşağıhocalar Köyü, Aşağıkayalıdere Köyü, Artıklar Köyü, Asarlı Köyü, Aydın Köyü, Aydınlar Köyü, Bakırlık Köyü, Ballica Köyü, Başören Köyü, Başören Doğancılar Köyü, Bayat Köyü, Cemaller Köyü, Çamlıbel Köyü, Çayırli Köyü, Çaylıoğlu Köyü, Çevlik Köyü, Çiğdemli Köyü, Çömlekçi Köyü, Dağlıca Köyü, Danişmentli Köyü, Davutlar Köyü, Dedeler Köyü, Düzpelit Köyü, Elmacı Köyü, Emiralı Köyü, Esenköy Köyü, Esenler Köyü, Ereğli Sofular Köyü, Fındıklı Köyü, Gebe Köyü, Güllük Köyü, Güneşli Köyü, Güzelyurt Köyü, Hacıosmanlar Köyü, Hacıuslu Köyü, Halaşlı Köyü, Hasankahyalar Köyü, Hasbeyler Köyü, Işıklı Köyü, İmranlar Köyü, İskenderli Köyü, Karakavuz Köyü, Kaymaklar Köyü, Keşkek Köyü, Ketenciler Köyü, Kirencik Köyü, Kızılca Köyü, Kızılcapınar Köyü, Kurtlar Köyü, Külah Köyü, Ormanlı Köyü, Ortaköy Köyü, Ortacı Köyü, Osmanlar Köyü, Ova Köyü, Öğberler Köyü, Pembeciler Köyü, Pınarcık Köyü, Ramazanlı Köyü, Ruşanlar Köyü, Sakallar Köyü, Saltuklu Köyü, Sarıkaya Köyü, Serintepe Köyü, Soğanlıyörük Köyü, Sücüllü Köyü, Süleymanbeyler Köyü, Sütlüce Köyü, Şamlar Köyü, Tepeören Köyü, Terzi Köyü, Topallı Köyü, Toyfanlı Köyü, Uludağ Köyü, Üçköy Köyü, Üveyikli Köyü, Vakıf Köyü, Velidağ Köyü, Yalnızçam Köyü, Yaraşlıyörük Köyü, Yazıcılar Köyü, Yazıören Köyü, Yeni Doğancılar Köyü, Yeniköy Köyü, Yeşilköy Köyü, Yukarıhocalar Köyü, Yunuslu Köyü, Zindancılar Köyü.

3.1. Karadeniz Ereğli'ye Bağlı Köy Adlarının Anlamsal Tasnifi

Bitki/Meyve Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Çiğdemli Köyü, Düzpelit Köyü, Fındıklı Köyü, Güllük Köyü, Karakavuz Köyü, Kirencik Köyü, Soğanlıyörük Köyü.

Boy Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Bayat Köyü, Halaşlı Köyü, Soğanlıyörük Köyü, Yaraşlıyörük Köyü.

Dini Adlar İle Kurulmuş Köy Adları: Alaplı Sofular Köyü, Aşağıhocalar Köyü, Başörendoğancılar Köyü, Dedeler Köyü, Ereğli Sofular Köyü, Gebe Köyü, Hacıosmanlar Köyü, Hacıuslu Köyü, Işıklı Köyü, Ramazanlı Köyü, Velidağ Köyü, Yenidoğancılar Köyü, Yukarıhocalar Köyü, Yunuslu Köyü.

Doğa İle İlgili Adlar İle Kurulmuş Köy Adları: Akkaya Köyü, Alacabük Köyü, Asarlı Köyü, Aşağıkayalıdere Köyü, Başören Köyü, Başörendoğancılar Köyü, Çamlıbel Köyü, Çayırli Köyü, Dağlıca Köyü, Kızılcapınar Köyü, Ormanlı Köyü, Ova Köyü, Pınarcık Köyü, Sarıkaya Köyü, Serintepe Köyü, Tepeören Köyü, Uludağ Köyü, Velidağ Köyü, Yalnızçam Köyü, Yazıören Köyü.

Eşya Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Saltuklu Köyü.

Giyim-Kuşam Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Külah Köyü.

Hayvan Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Kurtlar Köyü, Üveyikli Köyü.

İçecek Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Sütlüce Köyü.

Kişi Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Abdi Köyü, Aydın Köyü, Aydınlar Köyü, Cemaller Köyü, Davutlar Köyü, Hacıosmanlar Köyü, Hasankahyalar Köyü, Osmanlar Köyü.

Maden Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Bakırlık Köyü.

Meslek Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Çömlekçi Köyü, Elmacı Köyü, Hasankahyalar Köyü, Ketenciler Köyü, Pembeciler Köyü, Terzi Köyü, Yazıcılar Köyü, Zindancılar Köyü.

Niteleme Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Başören Köyü, Başörendoğancılar Köyü, Çevlik Köyü, Danişmentli Köyü, Düzpelit Köyü, Esenköy Köyü, Esenler Köyü, Güneşli Köyü, Güzelyurt Köyü, Hacıuslu Köyü, Serintepe Köyü, Uludağ Köyü, Yalnızçam Köyü, Yaraşlıyörük Köyü, Yenidoğancılar Köyü, Yeniköy Köyü.

Renk Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Akkaya Köyü, Akköy Köyü, Alacabük Köyü, Karakavuz Köyü, Kızılca Köyü, Kızılcapınar Köyü, Sarıkaya Köyü, Yeşilköy Köyü.

Sayı Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Üçköy Köyü.

Tarihî Adlar İle Kurulmuş Köy Adları: Artıklar Köyü, Hasbeyler Köyü, İskenderli Köyü, Ögberler Köyü, Süleymanbeyler Köyü, Toyfanlı Köyü, Vakıf Köyü.

Unvan Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Hasbeyler Köyü, Süleymanbeyler Köyü.

Yer Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Alaplı Sofular Köyü, Güzelyurt Köyü, Ereğli Sofular Köyü, Şamlar Köyü.

Yiyecek Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Ballica Köyü, Kaymaklar Köyü, Keşkek Köyü.

Yön Adları İle Kurulmuş Köy Adları: Aşağıhocalar Köyü, Aşağıkayalıdere Köyü, Ortaköy Köyü, Ortacı Köyü, Yukarıhocalar Köyü.

Herhangi Bir Başlığa Yerleştirilemeyen Köy Adları: Çaylıoğlu Köyü, Danişmentli Köyü, Emirali Köyü, İmranlar Köyü, Ruşanlar Köyü, Sücüllü Köyü, Topallı Köyü, Toyfanlı Köyü.

3.2. Karadeniz Ereğli'ye Bağlı Köy Adlarının Yapısal Tasnifi

3.2.1. Yapım Eki Alan Köy Adları

3.2.1.1. +II₂Yapım Eki Alan Adlar: Aşağıkayalıdere Köyü, Asarlı Köyü, Ballica Köyü, Çamlıbel Köyü, Çayırılı Köyü, Çaylıoğlu Köyü, Çiğdemli Köyü, Dağlıca Köyü, Danişmentli Köyü, Fındıklı Köyü, Güneşli Köyü, Hacıuslu Köyü, Halaşlı Köyü, Işıklı Köyü, İskenderli Köyü, Ormanlı Köyü, Ramazanlı Köyü, Saltuklu Köyü, Soğanlıyörük Köyü, Sütlüce Köyü, Üveyikli Köyü, Yaraşlıyörük Köyü, Yunuslu Köyü.

3.2.1.2. +CI₂Yapım Eki Alan Adlar: Başören Doğancılar Köyü, Çömlekçi Köyü, Elmacı Köyü, Ketenciler Köyü, Ortacı Köyü, Pembeciler Köyü, Yazıcılar Köyü, Yeni Doğancılar Köyü, Zindancılar Köyü.

3.2.1.3. +CI₂k Yapım Eki Alan Adlar: Kirencik Köyü, Pınarcık Köyü.

3.2.1.4. +II₂k Yapım Eki Alan Adlar: Bakırlık Köyü, Çevlik Köyü, Güllük Köyü.

3.2.2. Çekim Eki Alan Köy Adları

3.2.2.1. +IAr Çekim Eki Alan Adlar: Alaplı Sofular Köyü, Aşağıhocalar Köyü, Aydınlar Köyü, Başören Doğancılar Köyü, Cemaller Köyü, Davutlar

Köyü, Dedeler Köyü, Esenler Köyü, Ereğli Sofular Köyü, Hacıosmanlar Köyü, Hasankahyalar Köyü, Hasbeyler Köyü, İmranlar Köyü, Kaymaklar Köyü, Kenciler Köyü, Kurtlar Köyü, Osmanlar Köyü, Pembeciler Köyü, Ruşanlar Köyü, Süleymanbeyler Köyü, Şamlar Köyü, Yazıcılar Köyü, Yeni Doğancılar Köyü, Yukarıhocalar Köyü, Zindancılar Köyü.

3.2.2.2. +CA Çekim Eki Alan Adlar: Alacabük Köyü, Ballica Köyü, Dağlıca Köyü, Kızılca Köyü, Kızılcapınar Köyü, Sütlüce Köyü.

3.3. Karadeniz Ereğli'ye Bağlı Köy Adlarının Öge Sayısı Bakımından Tasnifi

3.3.1. Tek Sözcükten Oluşan Köy Adları: Abdi Köyü, Artıklar Köyü, Asarlı Köyü, Aydın Köyü, Aydınlar Köyü, Bakırlık Köyü, Ballica Köyü, Bayat Köyü, Cemaller Köyü, Çayırılı Köyü, Çevlik Köyü, Çiğdemli Köyü, Çömlekçi Köyü, Dağlıca Köyü, Danişmentli Köyü, Davutlar Köyü, Dedeler Köyü, Elmacı Köyü, Esenler Köyü, Fındıklı Köyü, Gebe Köyü, Güllük Köyü, Güneşli Köyü, Halaşlı Köyü, Işıklı Köyü, İmranlar Köyü, İskenderli Köyü, Kaymaklar Köyü, Keşkek Köyü, Ketenciler Köyü, Kirencik Köyü, Kızılca Köyü, Kurtlar Köyü, Külah Köyü, Ormanlı Köyü, Osmanlar Köyü, Ova Köyü, Öğberler Köyü, Pembeciler Köyü, Pınarcık Köyü, Ramazanlı Köyü, Ruşanlar Köyü, Sakallar Köyü, Saltuklu Köyü, Ortacı Köyü, Sücüllü Köyü, Sütlüce Köyü, Şamlar Köyü, Topallı Köyü, Toyfanlı Köyü, Terzi Köyü, Üveyikli Köyü, Vakıf Köyü, Yazıcılar Köyü, Yunuslu Köyü, Zindancılar Köyü.

3.3.2. İki Sözcükten Oluşan Köy Adları: Akkaya Köyü, Akköy, Alacabük Köyü, Alaplı Sofular Köyü, Aşağıhocalar Köyü, Başören Köyü, Çamlıbel Köyü, Çaylıoğlu Köyü, Düzpelit Köyü, Emirali Köyü, Esenköy Köyü, Ereğli Sofular Köyü, Güzelyurt Köyü, Hacıosmanlar Köyü, Hacıuslu Köyü, Hasankahyalar Köyü, Hasbeyler Köyü, Karakavuz Köyü, Kızılcapınar Köyü, Ortaköy Köyü, Sarıkaya Köyü, Serintepe Köyü, Soğanlıyörük Köyü, Süleymanbeyler Köyü, Tepeören Köyü, Uludağ Köyü, Üçköy Köyü, Velidağ Köyü, Yalnızçam Köyü, Yaraşlıyörük Köyü, Yazıören Köyü, Yeni Doğancılar Köyü, Yeniköy Köyü, Yeşilköy Köyü, Yukarıhocalar Köyü.

3.3.3. Üç Sözcükten Oluşan Köy Adları: Aşağıkayalıdere Köyü, Başören Doğancılar Köyü.

4. Değerlendirme

Karadeniz Ereğli'ye bağlı 93 köy adının incelenmesi sonucunda; adların birtakım kavram alanları çevresinde toplandığı görülmüştür. Bitki/meyve adları ile kurulmuş 7, boy adları ile kurulmuş 4, dinî adlar ile kurulmuş 14, doğa adları ile kurulmuş 20, eşya adları ile kurulmuş 1, giyim kuşam adları ile kurulmuş 1, hayvan adları ile kurulmuş 2, içecek adları ile kurulmuş 1, kişi adları ile kurulmuş 8, maden adları ile kurulmuş 1, meslek adları ile kurulmuş 8, niteleme adları ile kurulmuş 17, renk adları ile kurulmuş 8, sayı adları ile kurulmuş 1, tarihî adlar ile kurulmuş 7, unvan adları ile kurulmuş 2, yer adları ile kurulmuş 4, yiyecek adları ile kurulmuş 3, yön adları ile kurulmuş 5 köy adı tespit edilmiştir. Herhangi bir başlığa yerleştirilemeyen köy sayısı ise 8'dir.

Çiğdemli, Düzpelit, Fındıklı, Güllük, Kirencik, Soğanlıyörük bitki ve meyve adları ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Çiğdem ve gül çiçek türleridir. Bunların söz konusu köylerde fazla miktarda yetiştiği ya da diğer yerlerden farklı bir özellik taşıdığı düşünülebilir. Fındıklı Köyü, 1990'lı yıllarda Üveyikli'den ayrıldığında herkes arazisine fındık dikmekle meşgul olduğu için bu adı almıştır.²¹ Düzpelit Köyü'ne çevresinde çok fazla meşe ağacı olduğu için bu ad verilmiştir. Düz sözcüğü köyün yerleştiği arazi ile ilgiliyken,²² pelit “*çınar, meşe vb. ağaçların meyvesi*”²³ anlamını taşır. Kirencik Köyü'nün bu adı almasının sebebi bölgede, kirencik yani “*kızılçık*”²⁴ın yetişmesidir.²⁵ Elmacı Köyü'nün adı eskiden bağ bahçede elmanın çok olmasıyla ilişkili olabilir.²⁶

Bayat, Halaşlı, Soğanlıyörük, Yaraşlıyörük boy adları ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Hasan Eren, yer adlarında bulunan boy adlarının yalnız bizi o boyun varlığı noktasında haberdar etmediğini, aynı zamanda söz konusu boy- ların yayılışı ve dağılışı hakkında da bilgilendirdiğini, bunun tarih çalışmaları için oldukça önemli olduğunu belirtmiştir.²⁷ Bayat Köyü'nün bu adı alması, Türklerin Anadolu'ya yayılması sırasında Bayat boyundan bir grubun gelip buraya yerleşmesi sonucu olmuştur. Hüseyin Namık Orkun, kabile adının bir yere verilisinin Oğuz boylarının bir geleneği olduğunu ve Oğuzlardan Bayat boyunun hiç şüphesiz Ereğli'de bulunduğunu ifade etmiştir.²⁸ XVI. yüzyıl tahrir defterine göre, Anadolu'nun orta ve batı bölgelerinde Bayatlar'a ait 42 yer adı vardır.²⁹ Türkiye'de bu adı taşıyan diğer yerler ile bu köy arasında gelenek-görenek bakımından birçok benzerlik bulunmaktadır.³⁰ Halaşlı Köyü'ndeki ilk unsur halaç~hallaç “*pamuk işçisi*” şeklinde yorumlanır.³¹ Ancak bu sözcük M. Eröz tarafından da kaydedilen “*halaç~kalaç*”³² sözcüğü olmalıdır. Bu ad Halaç (Kalaç) Türkleri ile ilgilidir. Oğuzların iki boyunu temsil eden Halaçlar, Taraz bölgesinden Horasan'a, oradan da Süstan'a geçmişlerdir. Bir kısmı Horasan'da kalırken bir kısmı da Gurlular'ın hizmetinde Hindistan'a göçmüştür. Türk Delhi Sultanlığı devrinde gittikçe yükselmiş, 1290-1320 yılları arasında iktidarı ellerine almışlardır. Halaçlar bugün Orta İran'da kalabalık bir grup şeklinde yaşamaktadırlar. Anadolu'da ikisi Kalaç (Gerede/Bolu, Alaçam/Samsun), ikisi Kalaçlı (Daday/Kastamonu, Gerze/Sinop) olmak üzere dört köy vardır. Halaç adı etrafında ise yirmi bir köy adı teşkil edilmiştir.

²¹ Fındıklı Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

²² Düzpelit Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

²³ DS, 1993:3424.

²⁴ DS, 1993:2876.

²⁵ Kirencik Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

²⁶ Elmacı Köyü azalarından Mustafa Aydemir ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

²⁷ Eren, *a.g.e.*, s. 15.

²⁸ Orkun, “a.g.m.”, s. 19.

²⁹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 242.

³⁰ Bayat Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

³¹ Recep Somuncu tarafından aktarılmıştır.

³² Eröz, *a.g.e.*, s. 45.

Bunlardan beşi Halaç, onu Halaçlı, üçü Halaçlar, üçü Halaç oğlu şeklindedir. Zonguldak'ta Halaç, Sinop'ta Kalaçlı, Samsun'da Kalaç, Bolu'da Kalaç ve Halaçlar adlı köylerin bulunması, Karadeniz kıyılarının ve civarının yerleşiminde Halaçlar'ın mühim bir rolü olduğuna işarettir.³³ Soğanlıyörük ve Yaraşlıyörük Türk obalarıdır.³⁴ Her iki köyde de Yörükler yaşamaktadır. Soğanlıyörük Köyü'ne Yörüklerin yerleşmesi 1700'li yılların başına dayanır.³⁵ Eröz, bu adın aslının "Soğanlıhöyük" olduğunu ifade etmiştir.³⁶ Soğan adını Sarı Çoban adlı kişi ile ilişkilendirenler vardır: "Kazalık Koca-oğlu Yegenek hikâyesinde babasını kurtarmaya giden, Yegenek'in yanına koşulan Oğuz beylerinden biri."³⁷

Alaplı Sofular, Aşağıhocalar, Dedeler, Ereğli Sofular, Gebe, Hacıosmanlar, Hacıuslu, Ramazanlı, Velidağ, Yukarıhocalar, Yunuslu dinî adlar ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Ereğli Sofular Köyü, buradan Osmanlı döneminde çok hoca çıktığı için bu adı almıştır.³⁸ Alaplı Sofular Köyü'nün adlandırılışı da bu minvalde olmalıdır. Hüseyin Namık Orkun, bu adları Ereğli'de tasavvufun ve Aleviliğin varlığına işaret olarak değerlendirmiştir.³⁹ Hacıuslu Köyü, Kastamonu tarafından gelen kervanların konaklama yeri iken, Hacıuslu adlı kişinin konaklamaya gelip buraya yerleşmesi sonucu köye bu ad konmuştur.⁴⁰ Dedeler Köyü'ndeki mezarlığa Erenler denmesi, köyde Bayraktaroğlu Evliya türbesinin bulunması⁴¹ bu köy adının dinî temelli olduğunu düşündürmektedir. Konu ile ilgili bir çalışmada bu yer adı, Dede Korkut ile ilişkilendirilmiştir.⁴² Doğançılar ve Gebe Köyleri ile ilgili olarak şu kayda rastlanmıştır: "Orhan Gazi tarafından Ereğli zaptedildikten sonra çeşitli oruklardan birtakım aileler buraya yerleştirilmiş. Ordu ile gelen o zamanın gönüllülerini teşkil eden şıhlar, dervişler başta olarak Alaplı bucağının toprağı daha verimli olduğundan oralarda konular kurmuşlar, tekkeler, zaviyeler bina etmişler, bu bucağın ufak bir çevresinde zamanla "Doğançılar, Gebe" gibi tekkeler inşa edilmiş, çevrelerinde toplanan halk kütleleri buraları şenlendirüp köyler meydana getirmişlerdir."⁴³ Ramazanlı Köyü'nün bu adı alması zamanında burada çok kişinin oruç tutmasıyla ilgilidir.⁴⁴ Velidağ Köyü'ne burada bir veli, evliya medfun bulunduğu için bu ad verilmiştir.⁴⁵ Yunuslu Köyü'nün adı Şeyh Yunus'a bağlanmaktadır. Bazı eserlerde Şeyh Yunus'un kabrinin burada olduğu bilgisi vardır. Bu köyde Erenler Mezarlığı ve Koca Mezarlık adında mistik kabristan bulunmaktadır.⁴⁶

³³ Sümer, *a.g.e.*, s. 53-56.

³⁴ Recep Somuncu tarafından aktarılmıştır.

³⁵ Soğanlıyörük Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

³⁶ Eröz, *a.g.e.*, s. 52.

³⁷ Hacıoğlu - Memişoğlu, *a.g.e.*, s. 810.

³⁸ Ereğli Sofular Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

³⁹ Orkun, "a.g.m.", s. 19.

⁴⁰ Hacıuslu Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁴¹ Dedeler Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁴² Hacıoğlu - Memişoğlu, *a.g.e.*, s. 779.

⁴³ Duran, *a.g.e.*, s. 75.

⁴⁴ Ramazanlı Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁴⁵ Recep Somuncu tarafından aktarılmıştır.

⁴⁶ Recep Somuncu tarafından aktarılmıştır.

Akkaya, Alcabük, Asarlı, Aşağıkayalıdere, Başören, Başörendoğancılar,⁴⁷ Çamlıbel, Çayırılı, Dağlıca, Kızılcapınar, Ormanlı, Ova, Pınarcık, Sarıkaya, Serrintepe, Tepeören, Uludağ, Velidağ, Yalnızçam, Yazıcılar, Yazıören doğaya ait adlar ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Köy adlarındaki “*bük, çam, çayır, dağ, orman, tepe*” ifadeleri Ereğli’nin dağlık ve ormanlık bir alana sahip olmasıyla, “*dere, pınar*” ifadeleri ise köyde bu su kaynaklarının bulunmasıyla ilişkilidir. Çamlıbel Köyü üç tarafı çamlarla çevrili olduğu için bu adla anılmaktadır.⁴⁸ Eskiden at çiftliğine sahip olan ve Orhan Gazi döneminden kalan⁴⁹ Çayırılı Köyü, çiftliğin yapısından ötürü bu adı almış olmalıdır. Dağlıca Köyü’nün eski adı Ali Osman Özcan tarafından Kûhistan “*dağın bulunduğu yer, dağlık*”⁵⁰ olarak belirtilmiştir. Yeni ad verilirken eski adın anlamına sadık kalındığı görülmektedir. Köy, dağlık, ormanlık bir alana sahip olduğu için bu ada sahiptir.⁵¹ Asarlı Köyü’nün adı Zonguldak’taki Asar Tepesi/Kalesi ile ilgili olmalıdır. Köyün, Bizanslı köylerin harabeleri üzerinde kurulduğu ifade edilmiştir.⁵² Çaylıoğulları Köyü ile ilgili olarak, Ereğli’nin yerel gazetelerinden Değişim’de yayımlanan bir haberde; Çaylıoğullarının bölgenin nüfuzlu ailelerinden olduğu, köyde birkaç dönem üst üste muhtarlık yaptığı ve bundan dolayı köye onların adının verildiği belirtilmiş, ayrıca köyün bir çay etrafında şekillendiğine de dikkat çekilmiştir.⁵³ Çaylıoğulları köy muhtarından aldığımız bilgiye göre ise buraya Sinop’tan Çaylıoğulları adında bir grup yerleştikten sonra köye bu ad verilmiştir.⁵⁴ Kızılcapınar Köyü’nün, zamanında sıcak bir su kaynağı barındırmasından ötürü bu adı aldığı söylenmektedir.⁵⁵ Başören, Başörendoğancılar, Tepeören, Yazıören köylerindeki “*ören*” sözünün ağızlarda birçok anlamı vardır: ören (I) “*şehir; köy; şehir ya da ev yıkıntısı, kalıntı*”, ören (II) “*mimar*”, ören (III) “*bir aracı yapan (kimse)*”, ören (IV) “*harçsız örülen duvar*”, ören (V) “*ormanlık yer, otlak*”, ören (VI) “*kırmızı, yağlı toprak, çorak toprak*”, ören (VII) “*sokak aralarındaki düzlükler, alan, tepeler arasındaki düzlükler; bir bölgenin en verimli ovası, dağlar arasındaki çukur yer, koyak, taşlı tarla, kayalık yer*”, ören (VIII) “*eski sinlik; boş arsa, yıkıntı, ev kalıntısı*.”⁵⁶ Bu anlamların kullanıldığı bölgeler arasında Zonguldak bulunmamaktadır. Ereğli’ye yakınlığı sebebiyle, Kastamonu bölgesinde kullanılan “*şehir*” ve “*şehir ya da ev kalıntısı*” anlamlarının aradığımız anlamlar olduğu düşünülebilir. Nitekim şehir sözcüğü yer adlarında sıkça kullanılmaktadır: Eskişehir, Yenişehir, Vi-

⁴⁷ Köy adı Mehmet Eröz tarafından “*totemik izler taşıyan köy adları*” adları bahsinde anılmıştır. Mehmet Eröz, *Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s. 51.

⁴⁸ Çamlıbel Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁴⁹ Çayırılı Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁵⁰ <http://www.iyigunler.net/karadeniz-ereglide-keten-kulturu-makale,281.html>.

⁵¹ Dağlıca Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁵² Duran, *a.g.e.*, s. 78.

⁵³ <http://www.degisimmedya.com/abdulmelik-2-7076-haber.htm>

⁵⁴ Çaylıoğlu Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁵⁵ Kızılcapınar Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁵⁶ *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Cilt: I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963, s. 3345.

ranşehir vb. Özcan Başkan, köy adlarındaki “*viran, ören*” ifadelerinin, köyün eski uygarlık kalıntıları üzerinde/yakınında kurulmuş olduğuna ya da böyle bir çevrede yer aldığına işaret ettiğini belirtmiştir.⁵⁷ Yazıcılar ve Yazıören köylerinde bulunan yazı sözü “*ova*” manasındadır. Yazıcılar Köyü’nün eski adının Yayılar Divanı olduğu, bunun halk ağzında “*yâcılar*” şeklinde telaffuz edildiği rivayet edilmiştir.⁵⁸ Ayrıca köyün eskiden Ovaköy’e bağlı olması ve ayrıldıktan sonra Yazıcılar adını alması ova ile yazı sözcükleri arasındaki semantik ilişki bakımından oldukça önemlidir.

Saltuklu, eşya adı ile oluşturulmuş bir köy adıdır. Köyün eski adının Sandıklı olduğu, zamanında burada büyük bir mezar olduğu anlaşılan taştan bir sandığın çıkmasından dolayı bu adı aldığı söylenmektedir.⁵⁹ Hüseyin Namık Orkun, bu köyün Saltuklardan bir aile tarafından kurulmuş olabileceğini belirtmiştir.⁶⁰

Külâh, giyim-kuşam adı ile oluşturulmuş bir köy adıdır. Külâh sözü “*ıçı oyularak kurutulmuş sebze*”⁶¹ anlamındadır; ancak Zonguldak İl Özel Dairesi tarafından hazırlanan çalışmada geleneksel erkek giyimi başta keçe külâh ve pusu sarılı fes şeklinde aktarılmıştır.⁶² Sözcüğün bu anlamda kullanılması akla daha yatkındır. Sözcüğün “*kûlah*” biçimi de vardır.⁶³

Üveyikli, hayvan adı ile oluşturulmuş bir köy adıdır. Bu ad ile ilgili iki ihtimal vardır. Bunlardan ilkinde göre bu köy zamanında çok fazla Üveyik Kuşu barındırdığı için bu adı almıştır.⁶⁴ İkincisine göre sözcük bitki adı olarak kullanılmıştır: üveyik “*ekmeği lezzetli, sert buğday.*” Bu anlamın tespit edildiği bölgeler Sinop, Samsun, Tokat ve Çorum olarak kaydedilmiştir.⁶⁵ Bu sebeple ilk ihtimal daha güçlü durmaktadır.

Sütlüce, içecek adı ile oluşturulmuş bir köy adıdır.

Abdi, Aydın, Aydınlar, Cemaller, Davutlar, Emirali, Hacıosmanlar, Hasan-kahyalar, İskenderli, Osmanlar, Süleymanbeyler kişi adları ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Saim Sakaoğlu kişi adlarının yer adlarına kaynaklık etmesinde kullanılan şahısları “*tarihî şahsiyetler, mahallî şahsiyetler ve eski sakinler*” olmak üzere üç grupta toplar.⁶⁶ Ereğli’ye ait köylerde de bu gruplara ait kişi adlarına rastlanmıştır. Aydın Köyü halkının 1840’lı yıllarda Kafkaslardan gelip buraya yerleştikleri, orada yaşadıkları yerin adını buraya verdikleri söylenmektedir.⁶⁷ Emirali Köyü’nün adlandırılması ile ilgili farklı görüşler söz konusudur. Bunlardan ilkinde göre Emirali, Somuncuoğullarının yaşadığı altı

⁵⁷ Başkan, “a.g.m.”, s. 241.

⁵⁸ Yazıcılar Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁵⁹ Duran, a.g.e., s. 75.

⁶⁰ Orkun, “a.g.m.”, s. 19.

⁶¹ DS, 1993:4576.

⁶² http://bakkakutuphane.org/upload/dokumandosya/turizm-master-plani_1.pdf

⁶³ Recep Somuncu tarafından aktarılmıştır.

⁶⁴ Üveyik Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁶⁵ DS, 1993:4798.

⁶⁶ Saim Sakaoğlu, *İnsan Adlarından Kaynaklanan Yer Adlarımız*, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s. 261.

⁶⁷ Aydın Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

köyden biridir. Köye, Somuncuoğlu Ali'den kaynaklı bu ad verilmiştir.⁶⁸ Diğer bir görüşe göre köy adını 1878 yıllarında yaşamış olan çok emir veren Küççük Ali oğlu Ali Ağa'dan almıştır.⁶⁹ İskenderli Köyü'nün İsa'dan önceki çağlarda İskender'in dayısı ile ilgili olduğu, köyden İskender'e ait heykeller ve paralar bulunduğu belirtilmiştir.⁷⁰ İskender Köyü muhtarı ise köyün Büyük İskender'in bir savaş sırasında burada oğlunu kaybetmesi üzerine bu adı aldığını ve mezarın da bölgede bulunduğu dair rivayetlerin dolaştığını aktarmıştır.⁷¹ Süleymanbeyler adının Dede Korkut Destanları'ndaki Oğuz beyleri ve yiğitlerinin yansıması olduğu fikri öne sürülmüştür. Emîr ifadesi ile birlikte verilen Süleyman adındaki kişinin Yazıcıoğlu Oğuznamesi'nde, birincisi Oğuz'un alkışında iki yerde "*Emir Süleyman Uğurlu*" ve atasözleri mecmuasında "*han olan Emir Süleyman sultan salınla sağlığın versün*" diye geçen kişi olduğu; ancak kimlik tespitinin tam yapılamadığı bildirilmiştir.⁷² Osmanlar Köyü, köyde Osman adındaki büyüklerin varlığından ötürü bu ada sahiptir.⁷³

Bakırlık, maden adı ile oluşturulmuş bir köy adıdır. Köyün bu adı almasının sebebi, burada yüz yıldan beri bakırcılık ve demircilik ile uğraşılmasıdır.⁷⁴

Çömlekçi, Elmacı, Hasankahyalar, Ketenciler, Pembeciler, Terzi, Zindancılar meslek adı ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Çömlekçi Köyü zamanında çömlek yapımıyla uğraşanları,⁷⁵ Ketenciler Köyü ketenle uğraşanları⁷⁶ barındırdığı için bu adı almıştır. Hasankahyalar Köyü'ne bu adın verilmesinin sebebi burada kahyalık yapan Hasan adında biri olmasıdır.⁷⁷ Zindancılar Köyü ile ilgili olarak; eskiden bu köyde bir tepenin altında zindan bulunduğu, zindancıbaşlarının burada yaşadığı, köye ilk yerleşen ailelerden birinin de Zindancıoğulları olduğu söylenmektedir.⁷⁸ Pembeciler Köyü, ilk bakışta renk adı ile kurulmuş bir ad gibi gözükmemektedir. Ancak köyün ilk şeklinin Pamukçular olduğu, sonrasında Pamuşlar'a dönüştüğü, buradan da Penbeciler halini aldığı kaydedilmiştir.⁷⁹ Tahrir Defteri nr. 178, s. 3-4'de kayıtlı olan Sis Kanunnâmesi'nde (Kanunnâme-i Livâ-i Sis) de pembe sözcüğünün "*pamuk*" şeklinde aktarılması dikkate değerdir: "*Ve hıntadan (buğday) ve şa'irden (arpa) ve alefden (yulaf) ve susamdan ve penbeden (pamuk) ve soğandan...*"⁸⁰

⁶⁸ Recep Somuncu tarafından aktarılmıştır.

⁶⁹ <http://www.main-board.com/325280/emirali-koyu-eregli>

⁷⁰ Duran, *a.g.e.*, s. 78.

⁷¹ İskenderli Köyü Muhtarının oğlu ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁷² Yücel Hacaloğlu - Ragıp Memişoğlu, "Dede Korkut Destanlarında Adları Geçen Oğuz Beylerinin Hatıralarını Taşıyan Yer Adları Üzerine Bir Deneme", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2010, <http://dergipark.gov.tr/iusskd/issue/897/10046>, s. 810.

⁷³ Osmanlar Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁷⁴ Bakırlık Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁷⁵ Çömlekçi Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁷⁶ Ketenciler Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁷⁷ Hasankahyalar Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁷⁸ Zindancılar Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁷⁹ Duran, *a.g.e.*, s. 75.

⁸⁰ Yusuf Halaçoğlu, *XIV. - XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 207.

Başören, Başörenoğancılar, Düzpelit, Esenköy, Esenler, Güneşli, Güzel-yurt, Haciuslu, Işıklı, Serintepe, Uludağ, Yalnızçam, Yaraşlıyörük, Yenidoğancılar, Yeniköy niteleme adları ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Başören, Başörenoğancılar köyün bölgesinde ilk ya da baş oluşundan, Düzpelit köyün zemin şeklinden, Esenköy, Esenler köyün hava koşullarından, Yeniköy⁸¹ köyün yaşından kaynaklanan adlardır. Başören Köyü'nün eski adı Başveren/Başviran şeklindedir, köyün adı ile ilgili şöyle bir rivayet söz konusudur: “Başviran; birçok köylerin ortasında bulunduğu vaktile buraya bir cami yapılmış, kötü adamlardan birisi, pusu kurar, camiye gelenleri soyarmış, zamanla sayıları çoğalarak kan dökmeğe de başlamışlar, civar köylerden bir fedai grubu teşkil ederek bunlara hücum etmişler, eşkiyanın başlarını kesmişler, zamanla caminin etrafı pazar yeri olmuş, burada Cuma namazı kılındığından bu noktaya Cuma denilirken bir de “başveren” ilave edilerek Başveren Cuma’sı olmuştur.”⁸² Köyün en büyük ve en eski uygarlık yaşam alanlarından olduğu da ifade edilmiştir.⁸³ Işıklı Köyü'nün eski adı Eshaplar “Sahabeler” imiş.⁸⁴ Sahabelerin yaşadığı bir yer olması dolayısıyla “ışıklı/nurlu” olarak tasvir edilmiş olabilir.

Akkaya, Akköy, Alacabük, Karakavuz, Kızılca, Kızılcapınar, Sarıkaya, Yeşilköy renk adları ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Bunlar, Türk kültüründe temel renkler olma özelliğine sahiptir. Kızılcapınar Köyü'ne bu adın verilmesinin sebebi, pınar suyunun fazla alüvyon taşınması ile ilgili olmalıdır.⁸⁵ Alacabük Köyü'nün eski adı Akçakilise olup halk ağzında Akçekese şeklinde söylenmektedir.⁸⁶ Köyün hem eski hem de yeni adının bir renk adından teşkil edildiği görülmektedir. Renk adlarının yön kavramıyla da ilgili olduğu unutulmamalıdır. Hasan Eren, yer adlarında, yabancı kökenli beyaz ve siyah sözcüklerinin yerine Türkçe ak ve kara sözcüklerinin bulunmasının dil bilinci açısından önemli bir tavır olduğuna dikkat çekmiş, halkın bu tip alıntıları benimseyip yer adlarında kullanmadığını belirtmiştir.⁸⁷ Tuncer Gülensoy, bu görüşe karşı “Beyazlar, Beyazköy, Beyazsaray, Beyazsu, Siyahlar” şeklindeki köy adlarını öne sürmüştür.⁸⁸

Üçköy, sayı adı ile oluşturulmuş bir köy adıdır. Köye bu adın verilmesinin sebebi, köy kurulurken Bekteşoğulları, Sarısakallar ve Hacıoğulları olmak üzere üç hane bulunmasıdır.⁸⁹

Artıklar, Hasbeyler, İskenderli, Öğberler, Süleymanbeyler, Toyfanlı, Vakıf tarihi adlar ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Hüseyin Namık Orkun, Artıklar isminin Anadolu'da Selçukoğullarından öncesine ait olduğunu; ancak Artı-

⁸¹ Yeniköy Muhtarı, köyün Kirencik'ten ayrıldıktan sonra bu adı aldığını belirtmiştir.

⁸² Duran, *a.g.e.*, s. 75.

⁸³ Recep Somuncu tarafından aktarılmıştır.

⁸⁴ Işıklı Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁸⁵ Alagöz, *a.g.e.*, s. 20.

⁸⁶ Alacabük Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁸⁷ Eren, *a.g.e.*, s. 19.

⁸⁸ Tuncer Gülensoy, *Elazığ, Bingöl, Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış*, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s. 150.

⁸⁹ Üçköy Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

koğullarının sınırlarının Ereğli'ye kadar gelmesinin imkansız olduğunu, bu köyün onlardan bir aile tarafından kurulduğunu ifade etmiştir.⁹⁰ Hasbeyler, Süleymanbeğler köylerinin bir zamanlar derebeylerin merkezi olduğu belirtilmiştir. Öğberler Köyü, Hasbeylerin oğullarına ait bir köy imiş ve adı Oğulbey iken önce Oberler'e,⁹¹ sonrasında Öğberler'e dönüşmüştür. Öğberler Köyü muhtar ile yapılan görüşmede de köyün adını birkaç beyden aldığı belirtilmiştir.⁹² İskenderli ve Süleymanbeyler köylerinin adı tarihî bir zemine oturuyor olsa da kişi adı kaynaklı olduğu için kişi adları başlığı altında değerlendirilmiştir. Toyfanlı Köyü, Osmanlı Arşivi'nde Tuğfanlı olarak geçmekte olup "tuğ yapılan yer" manasındadır.⁹³ Vakıf Köyü'nün adı Vakıf müessesesi ile ilgili olabilir. Vakıf, İslam Devletlerinde büyük öneme sahip, sosyal ve iktisadi hayat üzerinde etkili, dinî-hukukî bir kurumdur. Camiler, hastaneler gibi bizzat kendisinden yararlanan vakıfların yanında, bunların işleyişini temin eden arazi, para gibi gelir kaynaklarının oluşturduğu vakıflar da vardır. Köy ve kasabaların kurulması ile fethedilen yerlerin Türkleştirilmesinde bu kurumun yeri mühimdir.⁹⁴

Hasbeyler, Süleymanbeyler unvan adı ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Türk kültüründeki en eski unvanlardan biri olan bey (<beg) günümüzde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Alaplı Sofular, Güzelyurt, Ereğli Sofular, Şamlar yer adları ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Ereğli ve Alaplı, Zonguldak'ın ilçeleridir. Köylerin bağlı bulunduğu Ereğli, çalışmanın girişinde tanıtılmış, kökeni hakkında bilgi verilmiştir. Alaplı, Ereğli'ye 14.3 km. uzaklıkta bir ilçedir. Alaplı adının kökeni üzerinde farklı görüşler söz konusudur. Hüseyin Namık Orkun, "alap" sözünün İzmir bölgesinde "öldürücü, yok edici", Giresun bölgesinde ise "lapa lapa yağan kar" anlamına geldiğini belirtmiş; ancak Alaplı sözcüğünün kökünü alp "cesur, mert, yiğit" sözüne bağlamıştır. Bunu temellendirmek adına Alaplı halkının mert, cesur insanlardan oluştuğunu, pehlivan yetiştirmekle ün saldığını, zamanında buradaki halim derebeylerinin halka zorbalık edip Alaplı deresini izinsiz geçen halka cezalar kesildiğini belirtmiştir.⁹⁵ Ali Osman Özcan, Alaplı adının kökeni ile ilgili birkaç ihtimalden bahsetmiştir. İlk ihtimale göre sözcük, al "kırmızı" ile ab "su" sözlerinin birleşmesiyle oluşmuştur. İkinci ihtimale göre, ad Hz. Ali'ye ithafen verilen Ali Alp isminin değişmiş şeklidir. Üçüncü ve kendisine göre daha makul ihtimal ise adın Peçenek komutanı Alap'tan gelmiş olmasıdır. Özcan, Bizans katliamından kaçan Peçenekler'in Alaplı'da yerleşmesi ve Alap'ın kendi atlılarıyla Bizans'ı koruyan biri olmasının akla yatkın olduğunu belirtmiştir.⁹⁶ Alaplı adının Ali Alp'ten geldiği görü-

⁹⁰ Orkun, "a.g.m.", s. 19.

⁹¹ Duran, a.g.e., s. 75.

⁹² Öğberler Köyü Muhtar ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

⁹³ Recep Somuncu tarafından aktarılmıştır.

⁹⁴ Halaçoğlu, a.g.e., s. 155-161.

⁹⁵ Duran, a.g.e., s. 75.

⁹⁶ http://www.pusulagazetesi.com.tr/m_5087/ali-alp-mi-alapli-mi/

şü başka kaynaklarda da mevcuttur; ancak bu kaynaklarda Ali Alp adlı kişi Orhan Bey'in komutanı olarak tanıtılmaktadır. Bu düşünceyi temellendirmek amacıyla civardaki "Akçakoca, Karamürsel, Konuralp" gibi adların da Orhan Bey'in komutanlarından olması öne sürülmektedir.⁹⁷ Şamlar Köyü, Şam'da memurluk yapıp Anadolu'ya gelen aileler tarafından kurulduğu için bu adı almıştır.⁹⁸

Balıca, Kaymaklar, Keşkek yiyecek adları ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Balıca Köyü⁹⁹ne bu adın verilmesinin sebebi, burada yaşayan insanların çok sıcak ve cana yakın olmasıdır, buranın insanı "bal gibi"dir.¹⁰⁰ Keşkek Köyü'nde eskiden cuma günleri halka kazanlarla keşkek yemeği "dövülmüş buğday ve etle pişirilen bir çeşit yemek, lâpa"¹⁰¹ dağıtıldığı için köy bu adı almıştır.¹⁰²

Aşağihocalar, Aşağıkayalıdere, Karakavuz, Ortacı, Ortaköy, Yukarıhocalar yön adları ile oluşturulmuş köy adlarıdır. Özcan Başkan yer adlarındaki "yukarı/aşağı, büyük/küçük, eski/yeni" gibi karşıtlıkları, köylerin birbirinden kopup ayrılma yoluyla ortaya çıkması olarak yorumlamıştır.¹⁰³ Bu adlar köyün bölgedeki konumuna işaret eder. Aşağihocalar ve Yukarıhocalar şeklindeki köylerden ilkinde güneydeki, ikincisinde kuzeydeki kastedilmiş olmalıdır. Ortaköy'e bu adın verilmesinin sebebi Ereğli ile Devrek'in tam ortasında bulunmasıdır.¹⁰⁴ Karakavuz Köyü'nün adlandırılışı ile ilgili iki ihtimal söz konusudur. İlk ihtimale göre ad, kara ve kavuz "iç tutmamış çürük buğday, kapçıklı tane"¹⁰⁵ sözcüklerinden meydana gelmiştir. İkinci ihtimal Karakavuz Köy muhtarının ifadesine dayalıdır. Buna göre köye güneşi az görmesinden ötürü "kara kuz" denmiş, bu ad sonradan "karakavuz"a dönüşmüştür.¹⁰⁶ Kuzey sözcüğünün de kökünü teşkil eden kuz sözü, çok eski dönemlerden beri kullanılmakta olup "gölgede kalan (yan)"¹⁰⁷ anlamını taşımaktadır. İkinci ihtimal daha makul durmaktadır.

Çevlik, Danişmentli, İmranlar, Rüşanlar, Sakallar, Sücüllü, Topalılı herhangî bir başlık altına sokulamayan köy adlarıdır. Çevlik Köyü'nün adı çevresinin çevrili olması, köyün kuytuda kalmasıyla ilgilidir.¹⁰⁸ Hasan Eren, sözcüğü çevrik "suyun akıntılı yeri, su çevirisi, çağlayan" ile birleştirmektedir.¹⁰⁹ Danişmentli Köyü'nün adlandırılması ile ilgili iki ihtimal mevcuttur. Bunlar-

⁹⁷ <http://www.alapli.gov.tr/alaplimizin-tarihcesi>

⁹⁸ Recep Somuncu tarafından aktarılmıştır.

⁹⁹ Köyün eski adı Aselli'dir. Sözcükle ilgili izahlar için: http://www.pusulagazetesi.com.tr/m_3499/aselli-sozcugunun-anatomisi/

¹⁰⁰ Balıca Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

¹⁰¹ DS, 1993:2772.

¹⁰² Keşkek Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

¹⁰³ Başkan, "a.g.m.", s. 241.

¹⁰⁴ Ortaköy Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

¹⁰⁵ DS, 1993:2695.

¹⁰⁶ Karakavuz Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

¹⁰⁷ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 1275.

¹⁰⁸ Çevlik Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

¹⁰⁹ Eren, a.g.e., s. 58.

dan ilkinde göre bu köyde akıl danışılan biri olduğu için buraya “*danışmantlı*” denmiştir.¹¹⁰ Anadolu’nun başka yerlerinde de bu ihtimalle ilgili rivayetlere rastlanır. Örneğin; Tekirdağ’daki Danişment Köyü’nün bu adı alma sebebi şöyle nakledilmiştir: “*Osmanlı’nın çöküşü sırasında sınırda bulunan köye gelen göçmenler burada uzun süre kalmazlar. Köy bir türlü kurulamadığı gibi adı da verilemez. Bir zaman sonra kurulan köye ad verileceğinde gelen gidene danışır. Bu olaydan sonra köye Danişment*” adı verilir.¹¹¹ İkinci ihtimal ise köyün Türk beylerinin İç Anadolu’da kurduğu devletlerle ilgili oluşudur. Hamzafıklı, İsafıklı gibi adlar da benzer kuruluşa sahiptir.¹¹² Hüseyin Namık Orkun, Danişmentli adı her ne kadar Danişmentoğullarını hatırlatıyor olsa da Danişment’in Osmanlılarda ilim talebelerinin medreseden mulâzım olmadan önce aldığı bir unvan olduğunu ifade etmiştir.¹¹³ İmranlar Köyü’ndeki “*İmran*” sözü ilk bakışta kişi adı olarak gözükmemektedir. Ancak rivayete göre köyün adı Orhan Gazi tarafından verilmiştir. Orhan Gazi burada konaklarken köy halkı onu çok iyi ağırlayınca o da halkın misafirperverliği karşısında “*Ben buraya imrendim*” demiş ve köyün adı “*İmrenler*” olmuş, sonrasında “*İmranlar*” biçimini almıştır.¹¹⁴ Rüşanlar Köyü’nde de benzer bir adlandırma söz konusudur. Bu köy, bölgeden geçen büyüklerin konaklama yeriymiş, buradaki muameleden memnun olan büyükler “*Bunlar inşallah perişan olmazlar, ruşen olurlar*” demiş ve köye bu ad verilmiştir. Ayrıca burada başlangıçta altı hane bulunuyormuş, bu hanelerden biri de Orşanoğulları imiş.¹¹⁵ Ruşen ve orşan sözcükleri arasındaki benzerlik de dikkati çekmektedir. Sakallar Köyü, erkeklerinin büyük bir kısmı sakallı olduğu için bu adı almıştır.¹¹⁶ Sücüllü Köyü, burada önceden çok kavga, gürültü olduğu için sicilli adını almış, sonra sücüllü biçimine girmiştir.¹¹⁷ Topallı Köyü’nün adlandırılması ile ilgili iki rivayet vardır. Bunlardan ilkinde göre köyde Topal Mustafa adında biri olduğu için köye bu ad verilmiştir.¹¹⁸ İkinci rivayete göre köyün adı Topal Ali’den gelmektedir. I. Dünya Savaşı’nda köyden 13 erkek savaşa gider ve köyde yalnız bir erkek kalır, o da Topal Ali’dir. Köy onun adıyla anılmıştır.¹¹⁹

Köy adları 4 yapım, 2 çekim eki etrafında toplanmıştır. +II₂ eki ile oluşturulmuş 25, +CI₂ eki ile oluşturulmuş 9, +CI₂k eki ile oluşturulmuş 2, +II₂k eki ile oluşturulmuş 3 köy adı tespit edilmiştir. +IAr çekim ekine 28, +CA çekim ekine ise 6 köy adında rastlanmıştır. Yapım ekleri arasında en sık kullanılan +II₂’dir. Bu ek, ekleştiği sözcüğe sahiplik, aitlik anlamı katar. Nitekim yerlerin adlandırılmasında en çok bu algıdan yola çıkılır. O köye özgü bir şey belirlenir

¹¹⁰ Danişmentli Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

¹¹¹ Gönen, *a.g.e.*, s. 157, 263.

¹¹² Duran, *a.g.e.*, s. 78.

¹¹³ Orkun, “*a.g.m.*”, s. 19.

¹¹⁴ İmranlar Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

¹¹⁵ Rüşanlar Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

¹¹⁶ Sakallı Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

¹¹⁷ Sücüllü Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

¹¹⁸ Topallı Köyü Muhtarı ile yapılan görüşmede aktarılmıştır.

¹¹⁹ https://ipfs.io/ipns/tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/Topall%C4%B1%2C_Ere%C4%9Fl_i.html

ve “o şeye ait olan yer” manasında bir ad oluşturulur: Sicile sahip olan yer anlamında Sicilli adının verilmesi. +CI₂ eki çoğunlukla meslek adı oluşturmakta kullanılır. Yer adlarının verilişinde bölgede yaygın olan meslek dallarından yararlanıldığı da bilinmektedir. Bölgede çömlek yapımıyla uğraşıldığı için köye Çömlekçi adının verilmesi buna örnek teşkil eder. +CI₂k eklendiği sözcüğe küçültme anlamı yükler. Örneğin; Pınarcık adında görülen bu ek sözcüğe “*pınar kadar coşkulu olmayan bir su kaynağı, küçük pınar*” anlamını katmış olmalıdır. +II₂k eki genelde yer adı yapmada kullanılır. “*Bir şeyin bulunduğu bölge*” düşüncesi üzerinden hareket etmek, ad vermede yaygın bir yöntemdir. Bakırlık Köyü’ne o civarda bakırcılık ile uğraşıldığı için bu adın verildiği belirtilmişti, “*bakır, bakırcılığı barındıran yer*” anlamına gelen bir ad oluşturulduğu görülmektedir. +IAr çokluk ekine yer adlarında sıkça rastlanır. Bunun sebebi o köyün bir gruba, topluluğa ait olduğu hissini vermektir. Hacıosmanlar Köyü denildiğinde o köyün Hacıosman ve onun etrafındakilerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. +CA eki eşitlik, benzerlik gibi fonksiyonlara sahiptir. Örneğin; Balıca Köyü’ne, bölgenin insanları bala benzetildiği için bu ad verilmiştir.

Sözcük sayısı bakımından yer adlarının en çok tek ögeden oluştuğu görülmüştür. Tek sözcükten oluşan köy sayısı 56, iki sözcükten oluşan köy sayısı 35, üç sözcükten oluşan köy sayısı ise 2’dir. Tek sözcükten oluşan yapılar yukarıda belirtilen yapım ve çekim ekleri ile desteklenmiştir: Zindancılar gibi. İki veya üç sözcükten oluşan adlar çoğunlukla herhangi bir kavram alanına ait sözcük ile onu niteleyen bir adın birleşmesinden meydana gelmiştir: Düzpelit, Başörendoğancılar gibi.

5. Sonuç

Yer adlarının verilişinde bölgenin doğal çevresi, tarihi, sosyal hayatı, yeme-içme, giyim-kuşam kültürü, yaygın meslek dalları, tanınmış kişileri vb. büyük rol oynamaktadır. Bu durum Ereğli’ye ait köylerde de tespit edilmiştir. Ereğli’nin geçmişi, coğrafi özellikleri, sosyal ve ekonomik yapısı yer adlarında vuku bulmuştur. Birbirinden farklı ama bir o kadar da ilgili disiplinleri ihtiva eden adbilim alanı, Türk kültürü açısından son derece önemlidir. Dilin, milletin yansıması olduğu gerçeği bu alanda tam manasıyla kendini göstermektedir.

Kısaltmalar

DS: Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü.

TS: Türkçe Sözlük.

Kaynaklar

Yazılı Kaynaklar

AKSAN, Doğan: “X. Uluslararası Adbilimleri Kurultayı (Viyana 8-13 Eylül 1969) ve Düşündürdükleri”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 219, İstanbul 1969.

_____ : *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980.

ALAGÖZ, Cemal Arif: *Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler*, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.

BAŞKAN, Özcan: “Türkiye Köy Adları Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1970.

CUNBUR, M.: *Evlîya Çelebi Seyahatnamesinde Yer Adları*, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.

DURAN, Sadun: *1869-1916 Kastamonu ve Bolu Salnamelerinde Ereğli*, Post ve Post Yayıncılık, Ankara 2015.

EREN, Hasan: *Yer Adlarımızın Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

ERÖZ, Mehmet: *Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.

GÖNEN, Sinan: *Anadolu’da Yer Adlarına Bağlı Olarak Oluşan Efsaneler Üzerine İncelemeler*, Danışman: Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004.

GÜLENSOY, Tuncer: *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1939.

_____ : *Elazığ, Bingöl, Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış*, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.

HACALOĞLU, Yücel - MEMİŞOĞLU, Ragıp: “Dede Korkut Destanlarında Adları Geçen Oğuz Beylerinin Hatıralarını Taşıyan Yer Adları Üzerine Bir Deneme”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2010, <http://dergipark.gov.tr/iusskd/issue/897/10046>.

HALAÇOĞLU, Yusuf: *XIV. - XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.

KONYAR, Hümeıra Özalp - KONYAR, Rasim: *Karadeniz: Bolu-Düzce-Zonguldak-Karabük-Bartın-Kastamonu*, 3. Cilt, TÜRSAB Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

KURGUN, Levent: *Denizli İli Yer Adları*, (2 cilt), Danışman: Prof. Dr. H. Ömer Karpuz, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Denizli 2002.

ORKUN, H. Namık: “Ereğli’de Yer Adları”, *Doğu*, Cilt: 1, Yıl: 1, Sayı: 2-3, Zonguldak, Son Teşrin-İlk Kanun 1942.

PARLAK KALKAN, Gülşah: *Gaziantep İli Yer Adları Üzerine Bir İnceleme*, Danışman: Prof. Dr. Ahmet Buran, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ 2014.

PİLANCI, Hülya: *Anadolu’daki Türkçe Yer Adları*, Danışman: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri 1996.

SAKAOĞLU, Saim: *İnsan Adlarından Kaynaklanan Yer Adlarımız*, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.

_____ : *Türk Ad Bilimi I Giriş*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

SÜMER, Faruk: *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

ŞENEL, Mustafa: *Elazığ İli Yer Adları Üzerine Bir İnceleme*, (2 cilt), Danışman: Prof. Dr. Ahmet Buran, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ 2003.

TUNCEL, Metin: “Ereğli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 11, Yıl: 1995.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, Cilt: I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963.

İnternet Kaynakları

- http://bakkakutuphane.org/upload/dokumandosya/turizm-master-plani_1.pdf, 12.07.2018.
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/zonguldak/gezilecekyer/cehenne-magzi-magaralari>, 12.07.2018.
- <http://www.karadenizeregli.gov.tr/osmanli-cilegi>, 03.08.2018.
- <http://www.karadenizeregli.gov.tr/elpek-bezi>, 03.08.2018.
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/zonguldak/kulturatlasi/uzun-mehmet>, 12.07.2018.
- [https://ipfs.io/ipns/tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/Topall%C4%B1%2C_Ere%C4%9Fl%C4%9Fl.html](https://ipfs.io/ipns/tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/Topall%C4%B1%2C_Ere%C4%9Fl%C4%9Fl%C4%9Fl.html), 12.07.2018.
- <http://www.main-board.com/325280/emirali-koyu-eregli>, 12.07.2018.
- <http://www.degisimmedya.com/abdulel-melik-2-7076-haber.htm>, 12.07.2018.
- <http://www.haberhayat.net/prof-ozcan-iddiali-konustu-alaplida-demir-made-ni-var.html>, 03.08.2018.
- <http://www.iyigunler.net/karadeniz-ereglide-keten-kulturu-makale,281.html>, 03.08.2018.
- http://www.pusulagazetesi.com.tr/m_5087/ali-alp-mi-alapli-mi/ 14.08.2018

Sözlü Kaynaklar

- Recep Somuncu, Tarih ve Doğa Araştırmacısı, 1973 doğumlu, 07.08.2018 tarihli görüşme.
- Salim Özmen, Alacabük Köyü Muhtarı, 1963 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Nedim Berberkayar, Artıklar Köyü Muhtarı, 1973 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Fikret Öztürk, Aydın Köyü Muhtarı, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Şevket Aydın, Aşağıkayalıdere Köyü Muhtarı, 1955 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Metin Demir, Bakırlık Köyü Muhtarı, 1963 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Nazım Civelek, Ballica Köyü Muhtarı, 1966 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Azmi Gönültaş, Başören Köyü Muhtarı, 1957 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Ahmet Eyrilmez, Bayat Köyü Muhtarı, 1962 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Sabri Baysal, Çamlıbel Köyü Muhtarı, 1959 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Muharrem Üzülmöz, Ramazanlı Köyü Muhtarı, 1973 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Ercan Aydın, Çayırılı Köyü Muhtarı, 1978 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Şanver Aktağ, Çaylıoğlu Köyü Muhtarı, 1965 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Murat Bozkurt, Çevlik Köyü Muhtarı, 1973 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Nevzat Avcı, Çömlekçi Köyü Muhtarı, 1959 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- İbrahim Aydın, Dağlıca Köyü Muhtarı, 1974 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Ahmet Karadeniz, Danişmentli Köyü Muhtarı, 1972 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Durdu Açar, Dedeler Köyü Muhtarı, 1957 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.

- Eyüp Akkanat, Düzpelit Köyü Muhtarı, 1964 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Ali Arslan, Ereğli Sofular Köyü Muhtarı, 1974 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Mustafa Aydemir, Elmacı Köyü Azalarından, 1949 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Abdullah Aslan, Fındıklı Köyü Muhtarı, 1980 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Mehmet Sakin, Hacıosmanlar Köyü Muhtarı, 1959 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Recep Özsoy, Hacıuslu Köyü Muhtarı, 1960 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Fahri Demircan, Hasankahyalar Köyü Muhtarı, 1966 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Yılmaz Keskin, İmranlar Köyü Muhtarı, 1966 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Kadir Ünlü, İskenderli Köyü Muhtarının oğlu, Öğretmen, 1990 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Temel İlik, Karakavuz Köyü Muhtarı, 1964 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Enver Yavuz, Keşkek Köyü Muhtarı, 1951 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Yıldırım Özkara, Ketenciler Köyü Muhtarı, 1972 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Tevfik Öner, Kızılcapınar Köyü Muhtarı, 1963 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Mehmet Arslan, Kirencik Köyü Muhtarı, 1970 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Ahmet Çelebi, Ormanlı Köyü Muhtarı, 1964 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Erol Özsoy, Ortaköy Köyü Muhtarı, 1969 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Hasan Şitmez, Osmanlar Köyü Muhtarı, 1968 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Dursun Güler, Öğberler Köyü Muhtarı, 1967 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Hikmet Erlat, Rüşanlar Köyü Muhtarı, 1971 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Mehmet Cinkılıç, Sakallar Köyü Muhtarı, 1965 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Remzi Hamurcu, Sarıkaya Köyü Muhtarı, 1954 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- İsmail Akdeniz, Soğanlıyörük Köyü Muhtarı, 1983 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Hasan Kural, Sücüllü Köyü Muhtarı, 1962 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Recep Adıgüzel, Sütlüce Köyü Muhtarı, 1962 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Recep Coşkun, Topallı Köyü Muhtarı, 1967 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Yılmaz Akman, Üveyikli Köyü Muhtarı, 1966 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Rıza Erdoğan, Üçköy Köyü Muhtarı, 1960 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Muhterem Ersoy, Yazıcılar Köyü Muhtarı, 1956 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Orhan Akkurt, Yeniköy Köyü Muhtarı, 1980 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.
- Ahmet Sezer, Zindancılar Köyü Muhtarı, 1971 doğumlu, 04.08.2018 tarihli görüşme.

HİNT TARİH YAZICILIĞI VE TÜRK TARİHİNE KATKILARI

Dr. Öğr. Üyesi Müslüme Melis ÇELİKTAŞ*

Öz

Güney Asya'daki üç büyük yarımadadan biri olan Hindistan, dil, din ve kültür bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu değerlerin yanı sıra oldukça köklü bir tarihi içinde barındıran söz konusu coğrafyadaki ilmi belgelerin nitelikleri tartışma konusudur.

Eski Hindistan'da tarih yazıcılığı, sözlü kaynaklar olması hasebiyle özellikle ülkemizdeki ilim adamları tarafından dikkate şayan bulunmamaktadır. Hindistan'da ilk sözlü tarih verilerinin varlıkları M.Ö. 1200'lere kadar giden Vedalar ile başlayıp Budist ve Caynist eserler, Purāṇalar, kral şecereleri, kitabeler ve paralarla devam eder. Daha çok dini ve felsefi düşünceleri içinde barındıran bu metinler, ortaya konulduğu devrin yaşam tarzı, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi vermesine rağmen bu kaynaklarda bahsi geçen tarihi olayların ayrıntı ve kronolojilerini çözmek oldukça zordur. Dolayısıyla Hint tarih yazıcılığını Çin, Bizans, Grek Asur, Babil, Sümer gibi milletlere ait kaynaklar ile kıyaslamak mümkün değildir. Ancak tarih ilmi sadece siyasi olayları değil kültürel ve sosyal hayatı da konu alması sebebiyle eski Hint belgelerinin önemini kimse inkâr edemez. Bu yüzden özellikle eski Hint metinleri bu konuda oldukça zengindir.

Bu çalışmada dünyada en eski tarihe sahip toplumlardan olan Hintlilerdeki tarih yazıcılığı eski dönemlerden başlayarak ele alınacak, Türk tarihi ile ilgili kısımları vurgulanıp değerlendirilecektir. Ayrıca sonuç kısmında Hint vesikalalarının Türk tarihine olan katkılarından bahsedilecektir.

Anahtar kelimeler: Hint Tarihi, Hint Tarih Yazıcılığı, Purāṇalar, Hint Destanları, Hint Kaynaklarında Türkler, Vedalar.

Indian Historiography And Contribution To Turkish History

Abstract

India, one of the three largest peninsulas in South Asia, has an important place in terms of the language, religion and culture. As well as these values, the nature of scientific documents in geography containing rather radical history is also discussed.

* Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı.

Historiography in ancient India is remarkable by scientists especially in our country because of oral sources. The presence of the first oral historical data in India started with the Vedas goes back to B.C. 1200, and continued with Buddhist and Jainist artifacts, Purānās, King's genealogy, inscriptions and moneys. Although these texts, more religious and philosophical thoughts, provide information about the lifestyle of the period, the customs and traditions, it is very difficult to solve the chronology and details of the historical events mentioned in these sources. Thus, it is not possible to compare Indian historiography with the resources of the nations such as China, Byzantine, Greek Assyrian, Babylonian, Sumerian. Because the science of history is interested in not only the political events but also cultural and social life, it is obvious the importance of the ancient Indian documents. Thus, the ancient Indian texts are particularly rich in this regard.

In this work, with starting from ancient times, the historiography in Indian society one of the ancient history in the world and especially highlighting parts of Turkish history will be evaluated. In addition, will be discussed the contribution of Indian documents to the history of Turk.

Keywords: *Indian History, Indian Historiography, Puranas, Indian Epics, Turks In Indian Resources, Vedas.*

Dünyanın en köklü uygarlıklarından İndus Vadisi Medeniyeti'nin beşiği olan Hindistan, farklı dil, din ve kültürlerden oluşan insanları bağrında bütünü veren bir yarımada. Oldukça eski bir tarihe sahip bu alt kıtanın bilgileri kayıt alma işleri yıllardır hem Hintli hem de diğer araştırmacılar tarafından sorgulanmaktadır. Birçok bilim adamı tarafından Hindistan'ın tarih yazma geleneğinden yoksun olduğu ileri sürülse de bu yanlış bir anlayıştır. Ancak onların kronoloji ve tarihi bir düzen bilgisine sahip olmadıkları da ortadadır.

Hindistan'da tarih yazıcılığının Müslümanlar tarafından başlatıldığı düşünülse de bu doğruluğu olmayan bir bilgidir. Elbette ki söz konusu coğrafyadaki tarih yazıcılığını Grek, Bizans, Çin vs. ile kıyaslamak mümkün değildir. Lakin bu denli köklü bir milletin sözlü tarih kaynakları arasında yer alan destanları, efsaneleri ve dini metinleri dünya tarihi ve edebiyatı açısından oldukça önemlidir.

Batılı tarihçilerin düşünce tarzına yani kronolojik ve kral şecerelerine ait bilgilerin düzenli bir şekilde verildiği ilk metin Keşmir kralı (racası) Kalhana'ya ait Rācātaraṅgini yani "Krallar Nehri" olduğu ileri sürülür. Ancak söz konusu eserden bahsetmeden evvel varlıkları tarih öncesine giden sözlü tarih ve edebiyat ürünlerinden bahsetmek gerekir.

Arkeologlar tarafından dünyanın en eski edebi merkezlerinden biri olduğu öne sürülen İndus Vadisi'nde yaklaşık M.Ö. 2500'lere ait bir yazı sisteminin kullanıldığı iddia edilmiştir. Mısır hiyerogliflerini andıran bu yazı sistemi dayanıksız materyaller üzerine kazındığından tam olarak çözümlenmesi yapılamamıştır.¹ M.Ö. yaklaşık 500 yıllarında ise muhtemelen İpek yolu vasıtası ile İranlı tüccarlardan da etkilenerek yeni bir alfabe kullanılmaya başlandığı düşünülür. Ancak bu dilin ticari amaçlardan çok dinin gölgesi altında var olduğu kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Sanskrit dili, Hinduizm, Budizm ve

¹ Steve Farmer, "The Collapse Of The Indus-Script Thesis: The Myth Of A Literate Harappan Civilization", *Electronic Journal Of Vedic Studies (EJVS)*, 11/2, Harvard 2004, p. 19.

Caynizm gibi Hindistan'da doğmuş olan dinlerin yazı sistemidir. “Kutsanmış”, “korunmuş” gibi anlamlara gelen Sanskrit dili ilk zamanlarda Brahmi, Prakrit daha sonraki zamanlarda ise Devanagari alfabesi ile yazılmıştır. Din adamlarının ve soyluların dili olarak kabul edilen Sanskrit, on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı ilim adamları tarafından keşfedilmiştir.²

Bunun yanı sıra Hindistan'daki en eski ve kutsal metinler “*Samhitalar*, *Brahmanalar*, *Aranyaka*” ve “*Upanishad*”lardır. Kelime anlamı “birikim” olan Samhitalar, “*Rigveda*” (İlahi Bilgisi), “*Yacurveda*” (Kurban Bilgisi), “*Samaveda*” (Melodi Bilgisi) ve “*Atharvaveda*” (Sihir Bilgisi) olarak dörde ayrılır.³ Brahmanalar daha çok kurban ile ilgili olup dini seremonilerin anlam ve önemini aktarmaktadır. Aranyakalar, ormana ait kısa metinlerden meydana gelmektedir. Son olarak Upanishadlar ise “*gizli öğretiler*” anlamına gelmekle birlikte içinde Tanrı, evren, dünya insan üzerine düşüncelerin anlatıldığı kitaplardır.⁴ Söz konusu metinlerin ait olduğu döneme Veda dönemi denilmekte ve bu eserler Veda Edebiyatı başlığı altında incelenmektedir.

Samhitaların altında var olan Vedalar içinde en eskisi Rigveda'dır. Burada tanrılara sunulmuş pek çok ilahi olmasının yanı sıra onların çoğu tanrı İndra'ya aittir ve o Hindistan'ı kuzeyden istila eden savaşçı Arilerin en eski tanrısıdır. Rigveda'da verilen ilahilerden söz konusu döneme ait kültür ve coğrafya unsurlarından bahsedildiği de görülür. Örneğin o zamanın Arilerininin bütün Hindistan'a yayılmadıkları anlaşılır. Arpa ekiminden, büyük baş hayvanlardan, boğa ve inekten, ineğin sütünden söz edilir. Ayrıca atın bir savaş aracı olarak kullanıldığı, inek eti yiyip, öküzün derisinin işlendiği, el sanatları ve marangozluğun geliştiği ve deniz ticaretinin yapılmış olduğu bilgilerine rastlanılmaktadır.⁵ Dolayısıyla Hindistan'ın en eski metinleri olan Vedaları Hindistan'ın kültür tarihi açısından ilk metinleri olarak kabul etmek gerekir. Rigveda'nın birkaç yerinde 1, 6, 89 ve X-178. beyitlerinde “*Tarkshya*” ve VII. bölümde bulunan 46. ilahide de “*Taruksha*” isminin Türklere işaret ettiği düşünülmektedir. Ancak bu durum muallaktadır.⁶

Samhita, Brāhmana, Aranyaka ve Upanishadların dışında Veda Edebiyatı'na ait bir başka önemli eser de “*Sūtralar*”dır.⁷ Yazılış tarihi Budizm'in doğduğu döneme rastlamakta ve üç gruba ayrılmaktadır. Bunlar: Büyük kurban törenlerinde uyulması gereken kurallardan oluşan “*Śrautasutra*”lar; ölüm, doğum, evlilik gibi günlük yaşama dair konuları anlatan “*Grihyasutralar*”; ve en eski hukuk kitapları olan “*Dharmasutralar*”dır. Son olarak Veda Edebiyatı içinde yer alan ve Vedaları açıklayan “*Vedangalar*”dır. Bunlarda da dini konuların haricinde fonetik, gramer, etimoloji, şiir ölçüsü ve astronomi alanı ile ilgili bilgiler sunulmaktadır.⁸

² Korhan Kaya, *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, Ankara 2006, s. 7.

³ Romesh Chunder Dutt, *A History Of Civilization In Ancient India*, New Delhi 2000, p. 107.

⁴ Korhan Kaya, *Okyanusun Kıyısında*, Ankara 2003, s. 11-12.

⁵ Kaya, *a.g.e.*, s. 13.

⁶ Korhan Kaya, “Eski Hint Metinlerinde Türk”, *Argos Gemicileri*, Sayı: 10, Ankara 2003, s. 4.

⁷ Tej Ram Saharma, *Historiography: A History Of Historical Writing*, New Delhi 2005, p. 19.

⁸ Kaya, *a.g.e.*, s. 19.

Genel olarak bakıldığı zaman en eski Hint metinleri içinde siyasi tarihe ait veriler bulunmasa da, kültür tarihine ait çok önemli bilgilerin yer aldığı oldukça açıktır. Şüphesiz ki kültür tarihi unsurları arasında destanlar önemli bir yer tutmaktadır. Bununla beraber Hintlilere ait iki büyük destan vardır: “*Rāmāyāna*” ve “*Mahābhārata*.” Söz konusu destanların yazılış tarihi tahminen M.Ö. 4 - M.S. 4. yüzyıllara ait olup, çağlar içinde defalarca kayda geçirilmiştir. Bu destanlar yazıya aktarılmadan evvel şehzade ve prensleri överek sanatını icra eden “*suta*”lar tarafından kurban törenlerinde ezbere okunduğu bilinmektedir.⁹ Valmiki tarafından yazıldığı düşünülen *Rāmāyāna* destanı 24.000 beyitten oluşmakla birlikte burada üvey annesinin saray entrikaları yüzünden sürgüne gönderilen Daşaratha'nın oğlu Rama ile bu sürgün sırasında kaçırılan sevgili karısı Sita'nın yaşadıkları anlatılmaktadır. Yedi bölüm (kanda) ve yirmi dört bin beyitten (şloka) oluşan, *Rāmāyāna* destanı Hintlilere göre aziz Narada tarafından ana hatları ile Valmiki'ye aktarılmış, o da bunu destanlaştırmıştır. Söz konusu destan halkı edebi yönden etkilediği kadar, ahlaki ve dini yönden de Hintlilere tesir ettiği için ansiklopedik değer taşır. Destan kahramanının kazandığı yiğitlik günümüzde dahi “*Dussehra Festivali*” adı altında kutlanmaktadır.¹⁰

On sekiz kitap ve yüz bin beyitten oluşan *Mahābhārata* destanında da bir taht kavgası işlenmiştir. Burada Dhritarashtra'nın Duryodhana adlı oğlu ile diğer doksan dokuz oğlu (Kurular) ve kardeşi Pandu'nun oğulları arasında geçen olaylar konu alınmıştır. Bu destan da yine halkın sosyal hayatı, dini bilgilerin yanı sıra “*Dharma Anlayışı*” diye bilinen hak, adalet ve erdem konularına vurgular yapılmıştır. *Mahābhārata* destanının Vana Parva LI, 1991; Bhisma Parva IX, 373, Sabha Parva XXXI, 1194 ve I, 1844 bölüm ve beyitlerinde Hunalardan (Ak Hunlardan) bahsedilmektedir.¹¹

Destanlardan sonra gelen önemli bir diğer Hint metinleri Purāṇalardır. Onlar destanlara nazaran daha basit bir Sanskrit ile yazılmıştır. M.S. 200 ile 1200 yılları arasında kayda geçtiği tahmin edilen Purāṇalar toplamda otuz altı tane olup, bunların on sekiz tanesi büyük (MahaPurāṇa), on sekizi de küçük (UpaPurāṇa) olarak ayrılmaktadır. Daha çok önem teşkil eden büyük Purāṇalardır. Bunlar: “*Vishu, Narada, Bhagavata, Garuna, Padma, Varaha, Brāhmanda, Brāhmavaira, Markandeya, Bhavishya, Vāmana, Brahma, Matsya, Kurma, Liṅga, Śiva, Skanda, Agni'dir.*”¹²

Eski ya da yaşlı manalarına gelen Purāṇalar çeşitli efsaneler, öğretiler, mitoloji, tarih, coğrafya ve kral şecerelerini içine alır. Dolayısıyla Hint toplumu ve söz konusu dönemde o coğrafyada varlıklarını sürdürmüş devletlerin tarihi konusunda Purāṇa kitapları oldukça önemlidir. Purāṇalardan özellikle “*Markandeya*” ve “*Vishnu Purāṇa*”da Türklerden bahsedilmiş olup Markandeya

⁹ Valmiki, *Ramayana*, Çev. Asuman Belen Özcan - Hatice Derya Can, Ankara 2002, s. 8.

¹⁰ Belen - Can, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹ Kaya, “a.g.m.”, s. 4.

¹² Kaya, *a.g.e.*, s. 88; Müslüme Melis Çeliktaş, “Ak Hunların Hindistan'daki Faaliyetleri”, *Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri Sempozyumu*, 26-27 Mart, Delhi 2015.

Purāṇa'nın LVIII. bölümünde Sutlec Irmağı'nın kuzeyinde kalan Ak Hunların yaşadığı vadiye "Sveta Hūnah", yani "Hundes" denildiği bilinmektedir.¹³

Hint kültür tarihi hakkında bilgi veren eserler arasında Hint dramları da oldukça önemli bir yere sahiptir. Özellikle meşhur şair Bhāsa'nın "Svapna-vasavadattam" (Vasavadatta Rüya), "Pratinayaugandharayana" (Vezirin Sözü), "Avimaraka" (Koyun Katili), "Daridra Çarudattam" (Yoksul Çarudatta), "Pratima Natakam" (Heykel Oyunu), "Abhishekanatakam" (Tac Giyme Oyunu), "Pañçaratram" (Beş Gece), "Dutavakyam" (Elçilik), "Madhyama Vyayoga" (Ortanca), "Dutaghatotkaçam" (Elçi Ghatotkaça), "Karnabharam" (Karna'nın Görevi), "Urubhangam" (Kırık Kalça) ve "Balaçaritam" (Çocuğun Maceraları) adlı eserleri oldukça önemlidir.

Hint dramlarının önemli bir diğer isimi Kālidāsa'dır.¹⁴ Yaklaşık M.S. 4. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Kālidāsa'nın eserleri de tarih, mitoloji ve dini verileri içine almaktadır. Onun en önemli eserleri: "Abhīnana Śakuntala, Vikramorvaṣīya, Malavikāgnimitra, Raghuvamśa, Kumarasambhava, Meghaduta, Rtusamhara"dır.

Hint edebiyatında son önemli isim de Śudraka'dır. Kesin bir bilgi olmamakla birlikte M.S. 4. yüzyılda yaşadığı düşünülmektedir. Kast siteminin Kshatriya sınıfına mensup Śudraka'nın en önemli ve tek eseri Mricchakatikam'dır.

Kültür ve sosyal hayat hakkında şair Bana'nın VI. ve VII. yüzyıllarda yaşamış meşhur Keşmir kralı Harsha'ya yazdığı "Harshaçarita" (Harsha'nın Kahramanlıkları) adlı eser de söz konusu dönemde varlığını sürdüren krallığın ve onun hâkim olduğu toprakların tarihi için oldukça mühimdir.¹⁵

Genel olarak Hindistan'ın ilk yazılı tarih kitabı olarak bilinen Rācatarangini, Hindistan ve Keşmir topraklarının geçmişine dair kayıtlara sahip önemli eserlerin başında gelir.¹⁶ M.S. 1089-1111 yılları arasında Keşmir kralı Harsha'nın yönetimi altındaki kral Chambak'ın oğlu ve meşhur bir dil bilimci olan Kalhana, babasının da yardımı ile Rācatarangini adlı eseri hazırlamıştır. 8 kitap ve 7856 beyitten oluşan Rācatarangini isimleri belli olmayan çok eski krallar ile başlayıp, Maurya ve Gupta İmparatorluğu vb. Hint hükümdarları hakkında bilgi vermesinin yanı sıra Huna (Ak Hun) hakanlarına dair de kıymetli verileri içinde barındırmaktadır.¹⁷

Hint siyasetnamesi olarak bilinen, on beş kitap ve 6000 beyitten oluşan "Arthaśāstra", büyük Hint İmparatorluğu olan Maurya Devleti'nin hükümdarlarından Çandragupta'nın baş danışmalığını yapan ve Chanakya ismi ile de tanınan Kautilya tarafından yazılmıştır. 1909'da Shamastri tarafından İngilizceye tercüme edilen eser devlet idaresi, ekonomi politikası ve askeri stratejileri titizlikle anlatan eşsiz bir kitaptır. Bu eserin yanı sıra aynı yazarın "Kāmandakīya Nīṭisāra" adlı eseri de yine devletin siyasi yapılanması ile ilgili

¹³ Kaya, "a.g.m.", s. 3-5; Çeliktas, a.g.b.

¹⁴ Saharma, a.g.e., p. 24.

¹⁵ Ramesh Chandra Majumdar, *Ancient India*, Delhi 2007, s. 251-252; Sharma, a.g.e., p. 31-32.

¹⁶ Saharma, a.g.e., p. 34-38.

¹⁷ Müslüme Melis Çeliktas, "Sanskrit Eser Racatarangini'de Ak Hun Hükümdarı Mihirakula İle İlgili Satırlar", *Gazi Türkiyat*, Sayı: 18, Ankara 2016, s. 165; Müslüme Çeliktas, a.g.t., s. XIV.

olup, yazarın Arthaşāstra'da eksik gördüğü yerleri tamamlamak için kaleme aldığı bir çalışmadır. Sanskrit dilinde yazılmış olan bu eser 1896 yılında M.N. Dutt tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir.

Hint mitolojisinde ilk insan olarak kabul edilen “Manu”nun M.Ö. 200-M.S. 200 yılları arasında yazdığı düşünülen “Manu Samhita” ya da diğer adı ile “Manu Smṛiti” Hint tarihinde önemli bir yere sahiptir.¹⁸ Eser toplumsal sınıflandırma olan Kast sistemi ve ayrıntılarından bahsetmesinin yanı sıra devlet yönetimi, hak ve adalette de yer vermektedir.

Hindistan'da doğmuş olan Buddhizm'in kutsal kitabı Tripitaka da söz konusu bölgenin tarih ve kültürünü anlatır. Özellikle Tripitaka'nın üç kitabından biri olan Vinayapitaka kral Aşoka ve Magdha havalisinin karanlıkta kalan tarihini anlatan özel bilgilere sahiptir.¹⁹

Hint tarihiyle alakalı Cinaçarita, Smavayanga, Antakrtadaska, Cnatadhar-makatha ve Cambudviparacnapti gibi Caynist eserler de mevcuttur.²⁰ Bunların yanı sıra Sanskrit dilinde yazılmış “Arya-Mañcuşri-Mūlakalpa” ise Buddha döneminden M.S. 750 yılına kadarki hanedanlıklar hakkında bilgiler verir. İlk olarak Tibet diline tercüme edilen eser K.P. Jayaswal tarafından değerlendirme ve eklemeler yapılarak “An Imperial History of India” olarak yayımlanmıştır. Eserde Hint devletlerinin yanı sıra “Mleccha” terimi ile Türklerden, ardından Hünalardan ve özellikle onların meşhur hükümdarları Toraman ve Mihirakula'dan bahsedilmektedir.²¹

Buraya kadar verdiğimiz eserler Sanskrit dilinde yazılmış ve tamamen Hint kültürüne aittir. VII. yüzyıldan itibaren ise özellikle Kuzey Hindistan coğrafyasına Müslüman Türklerin hâkim olması²² ve Cengiz Han'ın Türkistan'ı ele geçirmesi ile Semerkant, Buhara gibi meşhur Türk kültür kentlerindeki bilgilerin de bu coğrafyaya gelmesi ile 13. ve 14. yy. İslâm tarih yazıcılığı başlar.²³ Dolayısıyla da bu yıllar Delhi'nin en büyük kültür merkezi olduğu dönemdir.²⁴ Bu eserler daha çok siyasetname, şehname, bölge tarihi, menâkıb ve genel tarih şeklinde olup, çoğunlukla Farsça kaleme alınmıştır.

Hint coğrafyasındaki Müslüman tarih yazıcılığının ilk olarak Delhi Türk sultanlarından Kutbüddin Aybeg (1206-1210) ve Şemseddin İltutmuş (1211-1236) döneminin meşhur tarihçisi Fahreddin Mübârek Şah ile başladığı söylenilebilir.²⁵ Eseri “Tarih-i Fahreddin Mübârek Şahı”dır.²⁶ Mübârek Şah olarak

¹⁸ M.R. Kolhatkar, “Historiography Of Ancient India: Need For Balance And Perspective”, *Annals Of The Bhandarkar Oriental Research Institute*, 78/1-4, 1997, p. 321.

¹⁹ Saharma, *a.g.e.*, p. 39.

²⁰ Saharma, *a.g.e.*, p. 40.

²¹ Kashi Prasad Jayaswal, *An Imperial History Of India*, Lahore 1934, s. 37, 39-40.

²² Saiyid Athar Abbas Rizvi, *Religious And Intellectual History Of The Muslim In Akbar's Reign With Special Reference To Abu'l-Fazl, 1555-1605*, New Delhi 1975, p. 7.

²³ A.B.M. Nurul Absar, “Muslim Historiography: The Trends And Nature In Perspective Of India (1206-1526 A.D)”, *Academic Journal Of Interdisciplinary Studies*, 3/1, Rome 2014, p. 453.

²⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Cilt: I, Ankara 1987, s. 359.

²⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Cilt: IX, İstanbul 1998, s. 458.

²⁶ Enver Konukçu, “Delhi Türk Sultanlıklarına Dair Kaynak ve Araştırmalar”, *Millî Kültür*, Sayı: 81, Ankara 1991, s. 37.

anılan yazarın Multan'da doğduğu ve daha sonra söz konusu bölgeyi Gurluların işgal etmesinin ardından Lahor'a gittiği bilinir. Mübarek Şah burada şecere araştırmalarına başlamış, çok sayıda şecere tablosu çıkartmış ve bir kitap hazırlamıştır. Ancak ölümü nedeni ile bu kitap çoğaltılamamış, daha sonra ise Kutbüddin Aybeg'in ilgi duymasından dolayı istinsah edilip, sarayın kütüphanesine konulmuştur.

Sonraki dönemlerde Mübarek Şah'ın önemli iki çalışması yayımlanmıştır. İlki "*Şecere-i Ensâb*"dır. Söz konusu eser kozmografya ve coğrafya ile ilgili bilgilerin yanı sıra Gurluların Hindistan'daki haleflerinden başlayarak, İslam öncesi, İran hükümdarları, Emeviler, Abbasiler, Tahiriler, Saffariler, Sâmânîler, Gazneliler ve Gurlular ile ilgili şecereler anlatır.²⁷ Diğer eseri 34 kısımdan (bâb) oluşan "*Âdâb'ül-Harb ve's-Şecâ'a*" ise savaş sanatını anlatması bakımından hem bir siyasetname hem de askeri strateji kitabı özelliğini taşır. Ayrıca bu eser Delhi Türk Sultanlığı'nın ilk askeri tarihi olması hasebiyle de büyük önem teşkil eder.²⁸

Hint kıtasındaki bir başka eser, aslı Arapça olup Ali b. Hamid el-Kûfi tarafından Farsça'ya çevrilen "*Çaçname*"dir. İki bölümden oluşan eserin ilk bölümü Sind'de hüküm süren Brahman Çaça hanedanı tarihini, ikinci bölümünde ise Arapların Sind bölgesinin fethini anlatmaktadır.²⁹

Avfi'nin Delhi Türk Sultanı İltutmuş'un veziri Nizamü'l-mülk Muhammed b. Ebû Sa'd el-Cüneydi'ye sunduğu, dört bölümden oluşan "*Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'r-Rivâyât*" adlı eseri de Maverâünnehir, Horasan, Harez, Sistan, Gazne ve Sind gibi yerler hakkında ilginç bilgiler yer almaktadır.³⁰

Yine Kutbüddin Aybeg ve Şemseddin İltutmuş devirlerinin siyasi, sosyal ve kültürel tarihini edebi ve sanatsal bir üslup ile anlatan Hasan Nizâmî'nin "*Tacü'l-Me'âşir fi't Târih*" Delhi Sultanlığı'nın ilk resmi tarihidir. Eser Muizzüddin'in Ecmir fethiyle (588/1192) başlar, Nâsirüddin Muhammed'in Lahor valiliğine atanması (614/1217) ile sona erer. Muizzüddin Muhammed b. Sâm (1192-1206), Kutbüddin Aybeg (1206-1210) ve Şemseddin İltutmuş'un (1210-1235) devirleri ile ilgili bilgiler veren eser Muizzüddin'in döneminde yazılmaya başlanmış, vefat edince de Aybeg'in himayesinde yazımı sürdürülmüştür. Eser Aybeg hakkında başka hiçbir yerde bulunmayan bilgiler ihtiva etmesi bakımından oldukça önemlidir.³¹

Delhi'de 1260 senesinde Kâdi Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî tarafından kaleme alınmış "*Tabakât-ı Nâsiri*" İslâm tarihinde yerini alan umûmi bir eserdir. Delhi Sultanlığı'nın kuruluşu ve gelişmeleri hakkında ilk ve en tafsillatlı tarih verisi olan ve Batılı araştırmacılar tarafından oldukça önem verilen kitabın Hindistan ve Afganistan tarihine ait bölümü 1864 yılında, Moğollara ait kısmı

²⁷ S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, Ankara 2006, s. XVI.

²⁸ Khaliq Ahmad Nizami, "Fahreddin Mübarek Şah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12, İstanbul 1995, s. 87.

²⁹ Kortel, "a.g.m.", s. 58.

³⁰ Tahsin Yazıcı, "Cevâmi'u'l-Hikâyât", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1995, s. 449.

³¹ Enver Konukçu, "Hasan Nizami", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, İstanbul 1995, s. 333; Kortel, "a.g.m.", s. 59.

1890 yılında basılmış, toplu tam tercümesi ise 1881 yılında Londra’da neşredilmiştir.³² Dolayısıyla Tabakât-ı Nâşiri Hindistan’ın XIII. yüzyıla ait tarihini anlatan seçkin kaynaklardan biridir. Eser, Gurlular ve 1260 yılına kadarki Delhi Sultanlığı’nın geçmişinden bahseden birinci el vesikadır.

Ziyâeddin Berenî ise Tabakât-ı Nâşiri’nin tamamlayıcısı niteliğinde “*Târîh-i Fîrûzşâhi*”yi hazırlamıştır. Söz konusu eser de Gıyâseddin Balaban’ın tahta çıkışından (664-1266) Fîrûz Şâh Tuğluk’un altıncı yılına kadarki (758-1357) sosyal ve idari düzenlemeler hakkında bilgiler vardır. Yine aynı müellifin hükümdara öğütler vermek amacı ile yazdığı “*Fetâvâ-yı Cihândârî*” de oldukça mühimdir.

Fîruz Şah Tuğluk’un tahta çıkışı (1351) ile başlayıp Tette (Tatta) Seferi’ne (767-1365/66) değin olaylar ve imar faaliyetlerinden bahseden anonim “*Sîret-i Fîrûzşâhi*” ile onun siyasi ve askeri başarılarını anlatan Şemseddin-i Sirâc Afîf’in 1398’den sonra kaleme aldığı “*Târîh-i Fîrûzşâhi*”, Aynü’l-mülk Abdullah b. Mahrû’nun “*İnşâ-yı Mâhrû*” ve Fîruz Şah Tuğluk’un bizzat kaleme aldığı “*Fûtûhât-ı Fîrûzşâhi*” gibi eserler eşsiz tarihi verilerdir.

Delhi Sultanı Alâeddin Halacî’nin 1296-1311 yılları arasında Hindistan ricalıkları üzerine düzenlediği seferler hakkında tek kaynak Emir Hüsrev Dehlevî’nin “*Hazâ’inü’l-Fûtûh*” adlı eseridir. Onun “*Emîr Hüsrev Kıranû’s-Sa’deyn, Mitâhu’l-Fethü’l-Fûtûh, Duval Rani*” ve “*Hızır Hân, Nuh Sipîhr, Tuğluknâme*” mesnevilerinde de Halaciler dönemi (1290-1320) olayları ile ilgili satırlar yer almaktadır. Ayrıca “*Menâkıb-ı Hind, Dehli Tarihi*” adlı eserleri de Hindistan’ın eski devirleri için başvuru kaynağıdır.³³

Cûzcânî, Berenî ve Emir Hüsrev’in eserlerinden de yararlanan Yahyâ b. Ahmed Sirhindî’nin 1414-1434 yılları arasındaki bazı hadiselerle bizzat tanıklık etmiş olması hasebiyle Delhi Sultanlığı tarihini anlatan “*Târîh-i Mübârekşâhi*”si birinci el kaynaklardan olup Mübârek Şah’a ithaf edilmiştir.³⁴

Özellikle XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Delhi Türk Sultanlığı’nın zayıflaması üzerine merkezden idare zorlaşmış ve yerel hanedanlıklar kurulmaya başlamış, tarihi bilgileri kaydedenler de daha çok hanedanlık ve bölge tarihleri üzerine yoğunlaşmışlardır. Bunlardan en önemlileri şunlardır: “*Târîh-i Muzafferşâhi ve Zamîme-i i Mahmûdşâhi*” (Gucerat Tarihi), “*Târîh-i Ma’sûmî*” (Sind), “*Mir’at-ı İskenderî*” (Gucerat), “*Mir’at-ı Ahmedî*” (Gucerat), “*Burhân-ı Me’âşir*” (Behmeni ve Nizamşâhi Hanedanlıkları), “*Riyâzü’s-Selâtin*” (Bengal), “*Zaferü’l-Valih*” (Bengal), “*Vâkı’ât-ı Müştâkî*” (Lûdî Hanedanlığı), “*Tuhfe-i Ekber-şâhi*”, “*Târîh-i Selâtin-i Afâğine*”, “*Târîh-i Hân-ı Cihân ve Mahzen-i Afâğânî.*”

Bilhassa XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kuzey Hint topraklarında Babür Devleti’nin hüküm sürmeye başlaması ile söz konusu bölgede tarih yazıcılığı da yeni bir boyut kazanır. Bu dönemin başlangıcından itibaren hanedanlık tari-

³² Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâşiri*, Çev. Erkan Göksu, Tokat 2011, s. III.

³³ Konukçu, “a.g.m.”, s. 37.

³⁴ Konukçu, “a.g.m.”, s. 37, 81; José Rabasa-Masayuki Sato-Edoardo Tortarolo-Daniel Woolf, *The Oxford History Of Historical Writing*, Vol: 3, Oxford 2012, p. 167.

hi, bölgesel tarih, biyografiler, biyografi ve coğrafya sözlükleri, haritalar, tarihi mektuplar ve idari belgeler kayıt altına alınır.³⁵ Dönemin en meşhur eseri Babür Devleti'nin kurucusu olan Babür'ün Çağatay bölgesi Türkçesi ile kaleme aldığı "*Bâbürnâme*"dir. Vâkainâme, Vâkıât-ı Bâbüri, Vekâyi'nâme-i Padişâhı, Bâbüriyye ve Tüzük-i Bâbüri gibi isimler ile de anılmaktadır. Babür'ün on iki yaşında Fergana tahtına çıkışından başlayıp ölümünden bir yıl öncesine kadar olan hayatı anlatılmaktadır. Eser Reşid Rahmeti Arat tarafından günümüz Türkçesine tercüme edilmiştir. Nimetullah Herevî'nin Tarih-i Han Cihan ve Mehazin-i Afgani adlı çalışması ise Babür tarafından ortadan kaldırılan Lodi hanedanının umumi tarihidir.³⁶

Babür'ün kızı Gülbeden'in eseri "*Hümayunnâme*" Babür dönemindeki genel, siyasi ve askeri olaylar anlatır. Ancak, bu bilgilerin doğruluğu şüpheli olduğu düşünülse de eser, Babür devrinin son yıllarında ve Hümayun devrinde Timur soyunun ve onunla ilgili ileri gelenlerin iç tarihini ve gizli kalan harem tarihi ile ilgili hiçbir yerde olmayan bilgilere sahiptir.³⁷

Babür dönemine ait bir diğer önemli eser Ekber Şah'ın veziri Ebu'l-Fazl el-Allamî'nin 1590 yılında kaleme aldığı "*Ekbernâme*"dir.³⁸ "*Âyîn-i Ekberi*" olarak da bilinen eser de Ekber dönemi devlet yönetimi ve söz konusu idarede yer verdiği düzenlemelerden bahsedilmektedir.³⁹ Şah Ekber devrini ele alan bir başka eser Ekber'in emriyle yazılan "*Vakayât-i Ekber*"⁴⁰ ve Nizâmeddin Ahmed Herevî'nin "*Tabakât-ı Ekberi*"dir.⁴¹ Aynı dönemin yazarlarından Abdülkâdir el-Bedâüni'nin hazırladığı "*Târîh-i Bedâ'üni*" olarak da bilinen "*Müntehabü't-Tevârih*" de yine Ekber Şah ile ilgili olup daha çok onun dini reformlarını eleştirmektedir.⁴² Ayrıca Ekber'in hicretin bininci yılı münasebetiyle yedi kişilik bir heyete yazdırdığı "*Târîh-i Elfi*" de mühimdir.⁴³

Bunun dışında Gazneli tarihi ile başlayıp XVII. yüzyıla kadar Hint coğrafyasında hüküm sürmüş devletlerin tarihini yazan Firişte'nin "*Gülşen-i İbrâhîmi*", (bilinen adı ile Târîh-i Firişte), Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî'nin "*et-Târîhu'l-Hakkî*" ve "*Zikrû'l-Mülûk*"ü, Nürulhak tarafından yazılan "*Zübdetü't-Tevârih*" de Ekber Şah devrine kadar olan Babür tarihi hakkında bilgi verir.

Cihangir ve hatıralarının ele alındığı "*Tüzük-i Cihângîrî*" ya da "*Cihângîrnâme*" onun emri ile Mu'temed Han tarafından yazılmış olup, hazine organlarını meydana getiren Mansabdari, Cagirdari ve Zamindari sistemlerini anlatır.⁴⁴

³⁵ M. Athar Ali, "The Use Of Sources In Mughal Historiography", *Journal Of The Royal Asiatic Society*, Third Series, 5/3, London 1995, p. 361.

³⁶ Konukçu, "a.g.m.", s. 37, 81.

³⁷ Gülbeden, *Hümayunnâme*, Çev. H. Bayur, Ankara 1987, s. 3.

³⁸ *Makers Of World History*, Edit. J. Kelley Sowards, Vol. II, New York 1995, p. 40-61.

³⁹ A. Smith Vincet, *Akbar The Great Mogul 1542 1605*, Oxford 1917, p. 4.

⁴⁰ Saminullah, *Fort William College*, Faizabad 1989, p. 148.

⁴¹ Ali, "a.g.m.", p. 369.

⁴² S. Ahmed Farooqui, *Islam And Mughal State*, New Delhi 2005, p. 36.

⁴³ Kortel, "a.g.m.", s. 60.

⁴⁴ Jahangir, *Tuzuk-i-Jahangiri*, Trans. Alexander Roger, Toronto 1909, Vol. 1, p. 23, 295-303; Vol. 2, p. 1, 4.

Yazarın bir başka eseri olan “*İkbâlnâme-i Cihângîr*” de Ekber Şah’ın ataları ve Cihangir döneminden bahseder.⁴⁵

Tüm dünyada eşine yaptırdığı mimari ile tanınan ve resmi tarih yazıcılığına önem veren Şah Cihan devrine ait (1628-1657) resmi belge niteliğindeki eser ise Muhammed Emîn Kazvîni’nin kaleme aldığı “*Pâdişâhnâme*”dir. Ayrıca Tâhir İnâyet Han’ın “*Şâhchihânnâme*”si, Muhammed Sâlih Kenbû’nun “*Amel-i Şâlih*”i (Şâhchihânnâme), Muhammed Ma’sum b. Hasan’ın “*Târîh-i Şâh Şücâ’î*” Şah Cihan hakkında bilgi vermektedir. Sucân Ray Bhandâri’nin “*Hulâşatü’t-Tevârîh*”i, İşvardas Nagar’ın “*Fütühât-ı Âlemgîri*”si, Münşî Muhammed Kâzım’ın “*Alemgîrnâme*” isimli eseri de Evrengzîb’in 1068 yılında Evrangâbâd’a gidişi ile başlayıp 1078 yılına kadarki olayları konu alır.

Babür Devleti’nin başına geçen Evrengzîb resmi tarih yazıcılığına son vererek, Hindistan’da yeni bir çağ başlatmıştır. Onun dönemini anlatan “*Me’âşir-i Âlemgîr*”i Muhammed Müstaid Han tarafından telif edilmiştir.⁴⁶ Hâfi Han’ın yazdığı “*Müntehabü’l-Lübâb*” 1723’e kadar olan olaylar için birinci el kaynak olma özelliğine sahiptir.

Hint topraklarındaki Babür yönetimi ile varlığı açısından Muhammed Şâfi Tahrânî’nin “*Târîh-i Muhammedşâhî*”si, Abdüklerim-i Keşmirî’nin “*Beyân-ı Vâkı’ı*”si (Nâdirnâme), “*Anonim Târîh-i Ahmed Şâh*”, “*Târîh-i Âlemgîr-i Şâni*”, “*Târîh-i Şivaci*” ve Gulâm Hüseyin Han Tabâtabâi’nin “*Siyerü’l-Müte’ahhîrin*”i eşsizdir.

Biyografi tarzında ise Ni’metullah b. Habîbullah’ın “*Târîh-i Hân-ı Cihân*”ı, Abdükbâki Nihâvendî’nin “*Me’âşir-i Rahîmî*”si, Şeyh Ferid Bakkarî’nin telif ettiği “*Zahîretü’l-Havânin*”i, Keval Ram’ın “*Tezkiretü’l-Ümerâ*” ve “*Âzâd-ı Bilgrâmî*”si ile Abdülhayy’ın “*Me’âşirü’l-Ümerâ*”sı, Şeyh Cemâli’nin “*Siyerü’l-Arifîn*”i, Gavsî Şattârî’nin “*Gülzâr-ı Ebrâr*”ı, Alâüddevle Kâmi’nin “*Nefâ’isü’l-Me’âşir*”i, Şir Han Lûdî’nin “*Mira’âtü’l-Hayâ’i*”si, Brindâbandas’ın “*Sefîne-i Hoşgû*” ve Mirza Muhammed’in “*Târîh-i Muḫammedî*”si Hint coğrafyasında önde gelen tarihlerdir.⁴⁷

Modern Hint tarih yazıcılığı İngiliz yönetimi sırasında başlamıştır.⁴⁸ Genel anlamda bu çağdaş döneme baktığımızda ise Hint tarihi ve yazıcılığı konusunda karşımıza ilk olarak Ramesh Chandra Majumdar çıkar. 1888 ve 1980 yılları arasında yaşamış olan yazar Kalkütta ve Dekka Üniversitelerinde profesörlük yapmasının yanı sıra, insanlık tarihini araştırmak üzere UNESCO tarafından kurulan bir komisyonun başkanlığında bulunmuştur. En önemli eseri 11 ciltlik “*The History And Culture Of The Indian People*”dir. Eser tarih öncesi devirlerden Modern Hint devletlerinin kuruluşuna kadarki (1947) sü-

⁴⁵ J. Nehal, “Urdu Literature Of Bengal In The Nineteenth Century”, *Urdu Writers Guild*, Calcutta 2003, p. 120.

⁴⁶ Farooqui, *a.g.e.*, p. 63.

⁴⁷ Kortel, “*a.g.m.*”, s. 60.

⁴⁸ Y. Ramesh, “Schools Of Thought On Indian Historiography-An Interpretation”, *Imperial Journal Of Interdisciplinary Research (IJIR)*, 2/6, 2016, p. 420; Nitin Sinha, “Continuity And Change: The Eighteenth Century And Indian Historiography”, *Südasien Chronik-South Asia Chronicle*, Vol. 2, Berlin 2012, p. 417.

reci ele alır. Ayrıca yazarın “Ancient India”, “The Classical Age”, “The Vākā-ka-Gupta Age” (Anant Sadashiv Altekar ile birlikte), “An Advanced History Of India” (H.C. Raychaudhuri ve K. Datta ile beraber) adlı çalışmaları da oldukça önemlidir.

Özellikle eski Hint tarihi ve kültürü konusunda Anant Sadashiv Altekar’ın Majumdar ile olan ortak çalışması ve “Educations In Ancient India”, “The Position Of Woman In Hindu Civilization From Preshistoric Times To The Present Day” eşsiz eserlerdendir. İsmi zikredilmesi gereken bir diğer kişi Radhakumud Mookerjee’dir. “A History Of India”, “Indian Shipping”, “Ancient Indian Education: Brahmanical And Buddhist”, “Men And Thought In Ancient India”, “The Fundamental Unity Of India”, “Early History Of Kausambi” ve “The Gupta Empire” dikkate şayan çalışmalardır.

“Political History Of Ancient India” (Mukerjee’nin yorumları ile biçimlenmiş), “An Advanced History Of India, Studies In Indian Antiquities”, “Materials For The Study Of Early History Of The Vaishnava Sect”, “Vikramaditya In History And Legend”ın yazarı Hemchandra Raychaudhuri, “History Of India C.150 A.D. to 350”, “An Imperial History Of India In Sanskrit Text”, “The Imperial History Of India”yı kaleme alan Kashi Prasad Jayaswal, “Sudras In Ancient India”, “Looking For Aryans”, “Early Medieval Society”, “Perspectives In Social And Economic History Of Ancient India”, “India’s Ancient Past ve A Political History Of Imperial Guptas”ın yazarı Ram Sharan Sharma ve “Mauryan Polity”, “Indian Culture”, “Origin And Spread Of The Tamils”, “Some Padya Kings Of The Thirteen Century”, “Pre-Historic South India” ve “Gupta Polity”ı kaleme alan Vishnampet R. Ramachandra Dikshitar önemli isimlerdendir.

Modern dönemde Hint tarihindeki Hintli tarihçi ve araştırmacıların yanı sıra bu konulara oldukça kıymet veren ve çeşitli araştırmalara yapan Batılı yazarlar da mevcuttur. Bunlar arasında İngiliz asıllı Hindolog ve tarihçi Vincet Arthur Smith’in “The Jain Stūpa And Other Antiquities Of Mathura”, “A History Of Fine Art In India And Ceylon From Earliest Times To The Present Day”, “Akbar The Great Mogul”, “The Oxford History Of India”, “The Early History Of India”, “The Oxford History Of India From Earliest Times To The End of 1911” kitapları ise günümüzde dahi pek çok tarihçi ve yazara ışık tutmaktadır.

Hindistan’daki kitabeler üzerine yaptığı çalışmalar ile öne çıkan John Faifull Fleet’in “Corpus Inscriptionum Indicum”, “Pali, Sanskrit And Old Canerese Inscriptions”, “The Dynasties Of The Canerese District Of The Bombay Presidency From Earliest Historical Times To Muselman Conquest” adlı eserleri yayımlanmıştır.

Son olarak da Macar asıllı bir İngiliz olan Sir Marc Aurel Stein, Kalhana’nın meşhur ederi Racātarangini’yi Sanskrit ve İngilizce dillerinde neşretti. Ayrıca o “Sand-Buried Ruins Of Khotan”, “Ancient Hotan”, “On Alexander’s Tract To The Indus: Persinal Narrative Of Explorations On North-West Frontier Of India”, “Old Routes Of Western Iran: Narrative Of An Archaeological Journey Carried Out And Recorded” adlı eserleri ile Hint tarih yazıcıları arasında yer almıştır. Bunların yanı sıra, Max Müller, Thomas Babington Macaulay, William Wilson

Hunter, B. Malleson, Hery Maine, W.H. Moreland, J.D. Cunningham, John Dawson, E.J. Stephenson da Hindistan'ın modern tarih yazıcılığında Batı'daki önemli isimlerdir.⁴⁹ Daha pek çok yazar olmasına rağmen biz sadece bu kadarını ele alabildik. Türkiye'de Hindistan tarihi ve kültürü üzerine Ahmed Zeki Velidi Togan, Fuad Köprülü, İbrahim Kafesoğlu, Mübahat S. Kütükoğlu⁵⁰ tarafından geliştirilen tarih metodu çerçevesinde Yusuf Hikmet Bayur, Abidin İtil, Enver Konukçu, Salim Cöhlce, Saadettin Yağmur Gömeç, Neslihan Durak ve M. Melis Çelikaş'ın Hindistan çalışmaları da özellikle Hindistan'daki Türk varlığı konusuna ışık tutmaktadır.

Hindistan tarihi ile ilgili yukarıdaki kaynakların yanı sıra elbette ki eski devlet ve hükümdarlıklara ait paralar, kitabeler, sütun-levha yazıları, seyahatnameler de yer almaktadır. Tüm bu veriler eski Hint tarih ve kültürüne ait yazılmış olan yukarıda saydığımız dini verilerin yanı sıra kral dönemi ve şecereleri ile ilgili kesin ifadeler yer almasından dolayı gerçek tarihi veriler içermektedir. Bunlar ilk Hint imparatorluğu olarak bilinen Maurya hükümdarı adına dikilen kitabeler ile başlar ve pek çok Hint devletlerine ait racaların yazıtlarıyla devam eder. Eski Hint çağlarına dair kitabelerin bazılarının dikiliş tarihi net olmasa da şecerelerden yaklaşık dönemler elde edilebilmektedir. Söz konusu durum paralar ve levha yazıları için de geçerlidir. Seyahatnamelere baktığımızda ise, Hint tarihi ve kültürü konusunda bilgi veren önemli seyyahlar şunlardır: Çinli Buddhist Rahip Hsüan Tsang (629-645 yıllarında), İranlı İslam bilimci El-Bîrûnî (1000-1025), Faslı İbn-i Batuta (1333), Venedikli Marco Polo (1288, 1292), İranlı Abdul Rezzak (1442-1445), Yunan Megasthenes, Çinli Fa Hien (399-412), İtalyan Nicolo Conti (1420-1421), Rus Afanasy Nikitin (1469-1472), Portekizli Domingo Paes (1520-1522), Fernao Nunes (1535-1537) ve Vasco De Gama (1498).

Sonuç olarak konumu nedeni ile en eski çağlardan beri pek çok devletin sahip olmak istediği Hint coğrafyası yüzyıllarca akınlara maruz kalmıştır. Bilim, kültür, sanat gibi hususlarda engin bir birikimi olan Hindistan, dünyanın en eski medeniyetlerinden İndus medeniyetinin yaşadığı topraklardır. Bununla beraber Hintliler en erken tarihe sahip toplumlar arasında yer almasına rağmen, onlar yaşadıkları olay, zaman ve mekânları kayıt altına alma konusunda oldukça zayıftırlar. Dolayısıyla da erken dönemlere ait pek çok bilgi karanlıkta kalmaktadır. Buna karşılık Hint toplumu kültürel veriler özellikle de dini metinler konusunda oldukça ileri seviyededirler. Bu çalışmalar insan hayatına odaklı olmasına rağmen Batılı tarzdaki tarihçilik biliminden uzak olduğu düşünülmektedir. Vedalar, Puranalar, Destanlar Hint kültürü hakkında önemli bilgiler vermesinin yanı sıra söz konusu metinlerde Hun yani Türklere ait de birkaç veriye rastlanmaktadır. Şu ana kadar bu Sanskrit metinler üzerine çalışan araştırmacıların az olması nedeni ile sınırlı sayıda bilgiye ulaşılmıştır. Ancak söz konusu belgeler kapsamlı bir şekilde incelendiğinde Hunlar, dolayısıyla eski Türkler hakkında önemli bilgilere ulaşılacaktır.

⁴⁹ Ramesh, "a.g.m.", p. 421.

⁵⁰ Konukçu, "a.g.m.", s. 36.

Sanskrit metinlerde Huna olarak bahsi geçen Hunlar yani Ak Hunlar hakkında şecere veren ve Ak Hun Devleti ile ilgili en geniş bilgileri içeren belge, yukarıda da değindiğimiz üzere Kalhana'nın Racatarangini adlı çalışmasıdır. Adı geçen eser Ak Hun tarihi konusunda sahip olduğu bilgiler bakımından eşsizdir.

Hint coğrafyasında Müslüman Türklerin egemenliği ile tarih yazıcılığı gelişmeye başlar. Semerkant, Buhara gibi bölgelerden Delhi'ye göç etmek zorunda bırakılan âlimler sayesinde söz konusu coğrafyanın siyasi, dini ve kültür tarihi somut veriler ile ölümsüzleştirilir. Bu dönemde yazılan pek çok eser Türklerin Hindistan'da hâkimiyeti hususunda eşsizdir. Hindistan'daki tarih yazıcılığı Babür dönemi ile birlikte yeni bir boyut kazanır. Öncesinde daha çok İslami tarih yazıcılığı mantığı ile eserler hazırlanırken, bu devirde ise hükümdar odaklı eserler kayda geçirilmeye başlar. Babür hâkimiyetinin sona erip, İngilizlerin üstünlük kurması ile Hindistan'da modern tarih yazıcılığı başladı ve günümüzde de bu tarz eserler yazılmaya devam etmektedir. Dolayısıyla aslında Hint tarihi ve tarih yazıcılığını Veda, Türk Müslüman Hâkimiyeti, Babür ve Modern Dönem olarak ele almak doğru olacaktır. Eski Hint metinlerinden başlayarak günümüze kadar gelen bu eserler, Türk tarihi açısından oldukça önemlidir. Meşhur Hintli önder Mahatma Gandhi'nin "*Hindistan bir anadır. Onun iki çocuğu vardır. Bunlardan biri Türkler, diğeri de Hintlilerdir*" sözünden de anlaşılacağı üzere, Hint tarih ve kültürüne ait her veri Türk tarihi için de büyük önem teşkil etmektedir.

Kaynaklar

ABSAR, A.B.M. Nurul: "Muslim Historiography: The Trends And Nature In Perspective Of India (1206-1526 A.D.)", *Academic Journal Of Interdisciplinary Studies*, 3/1, Rome 2014.

ALİ, M. Athar: "The Use Of Sources In Mughal Historiography", *Journal Of The Royal Asiatic Society*, Third Series, 5/3, London 1995.

BAYUR, Yusuf Hikmet: *Hindistan Tarihi*, Cilt: I, Ankara 1987.

CÜZCÂNÎ: *Tabakât-ı Nâsirî*, Çev. Erkan Göksu, Tokat 2011.

ÇELİKTAŞ, Müslüme Melis: "Ak Hunların Hindistan'daki Faaliyetleri", *Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri Sempozyumu*, 26-27 Mart, Delhi 2015.

_____ : *Gupta Tarihi ve Kültürü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankrara 2015.

_____ : "Sanskrit Eser Racatarangini'de Ak Hun Hükümdarı Mihirakula İle İlgili Satırlar", *Gazi Türkiyat*, Sayı: 18, Ankara 2016.

DUTT, Romesh Chunder: *A History Of Civilization In Ancient India*, New Delhi 2000.

FARMER, Steve: "The Collapse Of The Indus-Script Thesis: The Myth Of A Literate Harappan Civilization", *Electronic Journal Of Vedic Studies (EJVS)*, Harvard 2004.

FAROOQUİ, S. Ahmed: *Islam And Mughal State*, New Delhi 2005.

GÜLBEDEN: *Hümayunnâme*, Çev. H. Bayur, Ankara 1987.

JAHANGİR: *Tuzuk-i-Jahangiri*, Trans. Alexander Roger, Vol. 1-2, Toronto 1909.

JAYASWAL, Kashi Prasad: *An Imperial History Of India*, Lahore 1934.

KAYA, Korhan: "Eski Hint Metinlerinde Türk", *Argos Gemicileri*, Sayı: 10, Ankara 2003.

_____ : *Okyanusun Kıyısında*, Ankara 2003.

_____ : *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, Ankara 2006.

KOLHATKAR, M.R.İ.: "Historiography Of Ancient India: Need For Balance And Perspective", *Annals Of The Bhandarkar Oriental Research Institute*, 78/1-4, 1997.

KONUĞU, Enver: "Delhi Türk Sultanlıklarına Dair Kaynak ve Araştırmalar", *Milli Kültür*, Sayı: 81, Ankara 1991.

_____ : "Hasan Nizami", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, İstanbul 1995.

KORTEK, S. Haluk: *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 40, İstanbul 1995.

_____ : *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*, Ankara 2006.

MAJUMDAR, Ramesh Chandra: *Ancient India*, Delhi 2007.

NEHAL, Javed: "Urdu Literature Of Bengal In The Nineteenth Century", *Urdu Writers Guild*, Calcutta 2003.

NİZAMİ, Khaliq Ahmad: "Fahredden Mübarek Şah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12, İstanbul 1995.

RABASA, José: *The Oxford History Of Historical Writing*, Vol: 3, Oxford 2012.

RAMESH, Y.: "Schools Of Thought On Indian Historiography-An Interpretation", *Imperial Journal Of Interdisciplinary Research (IJIR)*, 2/6, 2016.

RİZVİ, Saiyid Athar Abbas: *Religious And Intellectual History Of The Muslim In Akbar's Reign With Special Reference To Abu'l-Fazl, 1555-1605*, New Delhi 1975.

SAHARMA, Taj Ram: *Historiography: A History Of Historical Writing*, New Delhi 2005.

SAMİNULLAH: *Fort William College*, Faizabad 1989.

SMİTH, Vincet Arthur: *Akbar The Great Mogul 1542 1605*, Oxford 1917.

VALMİKİ: *Ramayana*, Çev. Asuman Belen Özcan - Hatice Derya Can, Ankara 2002.

YAZICI, Tahsin: "Cevâmi'u'l-Hikâyât", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1995.

YILDIZ, Hakkı Dursun: *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Cilt: IX, İstanbul 1998.

UYGUR KAĞANLIĞI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM*

Öz

Türkiye'de eski Türklerin tarihi coğrafyası üzerine çalışmalar çok azdır. Makalemizde bu konudaki çalışmalara bir katkı sağlamak amacıyla Uygur Kağanlığı'nın tarihi coğrafyası incelendi. Bunun için öncelikle bozkırın tarihi coğrafyasını belirlemenin zorluğuna değinildi. Kağanlığın kurulduğu topraklarda fiziki coğrafya, sıcaklık, yağış, kuraklık gibi konular işlendi. Ardından Uygur Kağanlığı'nın sınırları, kağanlıktaki yollar, kağanlığın merkezi ve Ötüken ile Hangay dağları Çin ve Türk kaynaklarına göre tespit edilmeye çalışıldı.

Anahtar kelimeler: Uygur Kağanlığı, Tarihi Coğrafya, Fiziki Coğrafya, Yollar, Ötüken.

Historical Geography Of Uyghur Khanate

Abstract

Studies on the historical geography of the Turks in Turkey is very rare. In this article, the historical geography of the Uyghur Khanate is examined in order to contribute to the studies on this subject. For such a study, it is mentioned the difficulty of determining the geography of the steppe. After that physical geography, temperature, rainfall and drought are investigated. Then, the boundaries, roads, political center of the Uyghur Khanate are studied and finally some information is presented about Ötüken and Hangay mountains.

Keywords: Uyghur Khanate, Historical Geography, Physical Geography, Roads, Ötüken.

Tarihte kurulan Türk devletlerinden biri olan Uygur Kağanlığı'nın tarihi coğrafyası üzerine bir çalışma, devletin yaşadığı dönemdeki coğrafyayı yeniden inşa etme üzerine kurulu olmalıdır. Nitekim E.W. Gilbert'in bildirdiği gibi "tarihi coğrafyanın asıl vazifesi geçmişin bölge coğrafyasını yeniden inşa etmektir." Bunu yaparken çeşitli ana kaynaklardaki bilgileri doğru okumak, tarihi silsileyi iyi izlemek, bölgeye dair fiziki şartların tasvirine vakıf olmak ve en mühimi Uygurların yayılma alanlarını, merkezlerini, Uygur Kağanlığı'na dair

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi; Shanghai International Studies University (上海外国语大学) Şeref Üyesi.

çeşitli kaynaklarda kaydedilen yer, su ve dağ adlarını ve yol güzergâhlarını belirlemek gerekmektedir.

A. BOZKIRIN TARİHİ COĞRAFYASI

1. Tarihî Coğrafyanın Gerekliliği: Siyasî tarihlerin coğrafya üzerinde şekillendiği hatta eski devirlerde siyasetin bizzatı coğrafya üzerine kurulduğu unutulmamalıdır. Devletler hâkimiyetlerini “ülke” üzerinde kurarlar ve bu yüzden Uygur Kağanlığı tarihine dair yapılan çalışmalarda “ülke” yani toprağın yeri, sınırları ve hususiyetleri bilinmelidir. Esasında kağanlığın merkez toprakları Hunların ve Gök-Türklerin de merkezi olmuştur. Bu bakımdan bilhassa mukaddes “Ötüken”in coğrafyasını da ele almak lâzımdır.

Yine geçmişin coğrafyasını öğrenmek mühimdir. Kağanlık dönemindeki coğrafyayı bilmek her bakımdan tarihçiye kolaylık sağlar. O dönemdeki iklimi, dağları, ovaları, suları, bozkırları bilmek muhayyileyi kuvvetlendirir ve daha sağlıklı tahliller zuhur eder.

Kağanlığın hüküm sürdüğü toprakların etnik haritasını çıkarmada tarihî coğrafyayı bilmek yardımcı olur. Bilhassa yayılma sahaları, göç yolları, ana yurt meseleleri, etnik menşe gibi hususların aydınlatılmasında kolaylık sağlar.

Uygurlara dair kültür tarihi çalışmalarında da bölgenin tabiat durumuna kültür, davranış kalıbı, gelenek-görenek bakımından hüküm vermek için müracaat edilebilir.

Çin kayıtlarında Çince bilmeyen biri için çok anlamsız ve telaffuzu zor görünen yer, su, dağ adlarının bugünkü adını ve konumunu tespit etmek araştırılan sahanın berraklaşmasını sağlar, kafa karışıklığına engel olur, kaynaklardaki neye âit olduğunu ve neyi işaret ettiğini gösterir ve bu okuyucuyu da büyük bir zahmetten kurtarır. Böyle bir teşebbüsle çalışılan tarih toprağa basar, lüzumsuz değerlendirmelere, yakıştırmalara ve yanlış mülahazalara mani olunur.

2. Tarihî Coğrafyayı Belirlemenin Zorluğu: Bununla beraber bir bozkır devleti olan, hayat sahası bozkır olan bir siyasî teşekkülün tarihî coğrafyasını incelemek birçok bakımdan zordur. Her şeyden önce şehirleşmenin, şehirlerin, kalenin, gezici olmayan garnizonun çok az olması ve yerleşikliğe nadiren rastlanması sebebiyle “yerleşim yeri” şeklinde bir mefhum tamamen istisnadır. Yani tarih metinlerinde kağanlıkla ilgili geçen ve bugün harabelerini görebileceğimiz bir-iki istisna dışında hiçbir yer yoktur. Uygur bozkırında ticaret vardır, ticaret yolları olmuştur ancak Doğu Türkistan’daki gibi “ticaret şehri” denebilecek bir mekândan söz etmek güçtür. Bu durum belli sınırlar içinde yaşanan ve ad verilen bir yerin bugünkü konumunu tespit etmeyi çoğu kez imkânsızlaştırmaktadır ki bu sebeple çoğu yer adı çok muğlak ve geniş bir sahaya atfedilmektedir.

Kağanlık bozkırının tarihî coğrafyasını belirlemede bir zorluk ise yol güzergâhlarının sürekli değişmesidir. Sıcaklık farklılıklarının çok fazla olduğu bozkır iklimi yolları bozmaktadır. Bugün dahi Moğolistan kırsalında yapılan yollar kısa sürede parçalanmakta ve hatta yok olmaktadır. Kışları donan suların üzerinden ilerleyebilme imkânları sürekli güzergâhları belirsizleştirmek-

tedir. Çölleşme sebebiyle yollar kaybolmakta veya güzergâh değiştirmektedir. Bozkırda temel ulaşım aracının at olması da belli bir “yol” mefhumunu çoğu kez muğlaklaştırmakta, atın hareket kabiliyetleri yol çeşitliliğini epey artırmaktadır.

Tarihî coğrafyayı incelemede bir diğer mesele ise kağanlığa dair tarih kaynaklarının çoğu kez net tasvirler yapmamasıdır. Türk Yazıtları'nda ve Çin kaynaklarında kağanın seferleri ve kendi otağını kurduğu yerler sebebiyle zikredilen yerlerin coğrafyasını yeniden inşa etmek çoğu kez imkânsızdır. Yazıtlarda ırmak adlarının bolca geçmesine ve bunların kıyılarında vuku bulan bazı hadiselerin anlatılmasına rağmen on kilometrelerce akıp giden uzun ırmakların kıyılarını bugünkü konum ile eşleştirilmesi çok zordur. Üstelik akış ve yön bilgisi verilmemesi, başka ana kaynaklarda yer almaması ve üstelik bozkırdaki kuraklık kuşağında yok olma veya yatak değiştirme ihtimali sebebiyle bazı ırmaklar veya göller hiçbir şekilde tespit edilememektedir. Belli başlı çok büyük dağ ve dağ silsileleri dışında kaydedilen dağlar da çok azdır; çoğu kez bunların bugünkü konumunu ve adını belirleme imkânından mahrumuz.

Bozkırdaki hareketli hayat tarzı, coğrafya temelli değil etnik temelli bir tarih kaydı tutmayı gerektirmiştir. Uygurlar VII. yüzyılın başlarından IX. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık 250 yıl içinde kitleler hâlinde altı-yedi farklı coğrafyada görülmüşlerdir. Bu sebeple tarihî coğrafya bakımından daha çok yayılma alanları, sefer istikametleri, idare merkezlerinin yerindeki değişimler gibi hususlara temas edilebilir. Uygurlar sabit olarak yaşasalardı, yüzyıllar içinde tutulan tarih kayıtlarında yollar, ovalar, sular, şehirler ve dağlar ile ilgili tasvirlerin ve adların bir birikimi ve bir sabitlenmesi meydana gelirdi ve bu şekilde geçmişin coğrafyası çok daha kolay inşa edilebilirdi.

Çin kaynaklarının bozkırdaki coğrafyaya dair kayıtları çok kısıtlıdır. Eski Çinliler hiçbir zaman yaşayamayacakları ve ele geçiremeyecekleri çetin bozkır topraklarının durumuyla ancak askerî sefer ve elçi teatileri münasebetiyle ilgilenmişler ve daha çok bozkırda yaşayan insanın ve cemiyetin yapısına, karakterine, geleneklerine, kültürüne ilgi duymuşlardır. Çin kaynaklarının tafsilatlı coğrafya bilgisi vermemesinin bir diğer sebebi, kendi görüş alanlarının çok ötesinde, Çin ile sınırları dağlarla ve çöllerle çok net çizilen çok farklı bir mekânın söz konusu olmasıdır.

Sayılabilecek diğer bazı zorluklarla birlikte Uygur Kağanlığı'nın tarihî coğrafyasını ele almak elbette çok güç bir iştir ve bir bildiriye veya makaleye sığmayacak kadar hacimli bir çalışmadır. Bu konuda ileride yapılacak çalışmalara katkı sağlamak adına bazı hususlara temas etmeye, bazı meseleleri ortaya koymaya ve Uygur Kağanlığı'nın tarihî coğrafyasını yaklaşık olarak yeniden inşa etmeye çalışacağız. Bunun için konuyu coğrafi ve tarihî olmak üzere iki zeminde ele almakta fayda vardır.

B. COĞRAFİ ZEMİN

1. Fizikî Coğrafya: Uygur Kağanlığı'nın kurulduğu bugünkü Moğolistan toprakları, doğuda Kingan Dağları ile Maçurya'dan, batıda Altay Dağları silsilesinde Cungarya ile Merkezî Asya'dan ayrılan yüksek bir platodur. Bura-

sı doğudan batıya yaklaşık 2575 kilometre, güneyden kuzeye yaklaşık 1287 kilometre ve böylece yaklaşık 1560000 kilometrekaredir. Bu saha ortalama olarak deniz seviyesinden yaklaşık 1463 metre yüksekliktedir. En alçak yeri 513 metre yükseklikle kuzeydoğuda Moğolistan, Sibirya ve Mançurya'nın birleştiği nokta ve en yüksek yeri ise 4322 metre yükseklikle batıda Altay Dağları'dır. Böylece Moğolistan batıdan doğuya doğru gitgide alçalan bir zemindir. Moğolistan'ı arazi yapısı bakımından üçe ayırmak lâzımdır. Yüksek bir plato olan Kuzey Moğolistan, Gobi kuşağı olan Orta Moğolistan ve yine yükseklik olan Güney Moğolistan. Kuzey Moğolistan platosunun batı kısmında kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan Altay ve Hangay silsileleri, doğu kısmında Hentiyn Dağları güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanmaktadır. Burada çam ve karaçam ağaçlarından müteşekkil ormanlar ve yine irili ufaklı çok sayıda göl, dere, ırmak vardır. Suların kıyıları, çok çeşitli otların ve bitkilerin yerleştiği zengin otlaklardır. Bu yüzden kuzey kısmı, sürüler için çok besleyici ot kaynağıdır. Buranın batı kısmındaki Ubsa Gölü ve Hyargas Gölü gibi iki büyük su kaynağı yanında hemen her yere göller serpilmiştir. Doğu kısmında ise Onon ve Kerülen adlı iki büyük ırmak güneybatıdan kuzeydoğuya doğru akmakta, nihayetinde birleşip Amur Irmağı'na katılmakta ve bu ırmak ise okyanusa dökülmektedir. Kuzey Moğolistan'ın orta kısmında Orhun ve Tula adlı iki ırmak kuzeye akmakta, Selenge Irmağı'na katılmakta ve bu ırmak ise kuzeye ilerleyip Baykal Gölü'ne gitmektedir. Orhun ve Tula ırmaklarının kıyıları, çok kadim devirlerden beri Hunların, Gök-Türklerin, Uygurların ve Moğolların kurdukları devletlerin merkezi olmuştur ve devletin başındakiler otağlarını bu iki ırmağın havalisinde kurmuşlardır. Bugünkü Moğolistan'ın başkenti olan ve 1639'da kurulan Ulan Batur (iki eski adı Urga ve Ikh Kür'e'dir) şehri de Tula (Moğolca: Tuul) Irmağı vadisindedir. Doğu kısmında Onon, Kerülen ve yine Tula olmak üzere üç ırmağın kıyıları ise tarihte Moğolların asıl yerleşim yeridir.¹

Kuzey Moğolistan, ormanların ve bereketli otlakların bir arada olduğu yüksek bir platodur. Buradan kuzeye doğru ilerledikçe ormanlar kesifleşmekte ve ardından Güney Sibirya'nın orman kuşağı başlamaktadır.

2. Kuraklık Meselesi: İç Asya'da, kuzeydoğudan güneybatıya doğru, bir başka ifadeyle doğuda Moğolistan yaylasından başlayıp Merkezi Asya üzerinden batıya, Aral Gölü'ne, Hazar Denizi'ne ve Karadeniz'in kuzeyine ve yine güneyde Afrika'nın Sahra Çölü'ne kadar uzanan saha, büyük kuraklık kuşağıdır. Bu yönüyle dört bir yandaki denizlerin tesirlerinden mahrum olan ve kuraklık kuşağında bulunan araziye İç Asya denilmektedir. Burada kuzeydoğudan güneybatıya kesintisiz bir şekilde uzanan kuraklık kuşağının kuzey kısmı, yani Çin Seddi ve Tanrı Dağları silsilesinden Aral Gölü, Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyine bağlanan kuşağın kuzeyi kuraklıktan çok etkilenmemiştir.

İç Asya'daki kuraklık kuşağının en mühim hususiyeti bir gün ve bir yıl içerisindeki en yüksek ve en düşük ısı dereceleri arasındaki büyük farklılıklardır. Bir başka husus ise ortalama yağış miktarının çok düşük olması

¹ Mori Masao, *Yüboku Kiba Minzoku Kokka*, Tokyo 1967, s. 24, 26-27.

dır. İç Asya'nın kuru havası, onun "Kurak Asya" tabiatını göstermektedir. İç Asya'daki kuraklık kuşağında otlak sahalar ve çöller birlikte uzanmaktadır. Böylelikle bitki örtüsü, sıcaklık ve yağış ortalaması faktörleri sebebiyle insanlar beslenebilmek için hayvan bakmaya öncelik vermişlerdir. Aynı zamanda toprağı da ekip biçmişlerdir. İç Asya'nın kuzey kısmı nemli orman kuşağıdır, doğu kısmını güneyinden ayıran bir nemli tarla/ekincilik kuşağı mevcuttur, güneybatı kısmının ucundan ise bozkır kuşağı başlamaktadır. Böylece Asya'nın denizlerden uzak ve aynı zamanda orman kuşağı ve nemli tarla-ekincilik kuşağından olmayan kısmı kuraklık kuşağı olmaktadır.²

3. Sıcaklık ve Yağış: Denize ulaşımı Mançurya tarafından kesilen Moğolistan'da ısı ve yağış farklılıkları çok fazladır. Üstelik kışları aşırı soğuk geçmektedir. Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'da 1941 yılından 1960 yılına kadar yapılan 20 yıllık ölçümlere göre sıcaklık en yüksek 32 ve en düşük -46 olarak tespit edilmiştir. Şehirde yıllık ortalama sıcaklık sıfırın altındadır. Geçen yıl yapılan ölçümlere göre ise Temmuz ayı 17.1 ortalama ile en sıcak ay ve -21.2 ile Ocak en soğuk aydır. Yıllık sıcaklık ortalaması ise -0.7'dir. Burada kışlar çok sert geçmektedir.

Bölgede sıcaklıkta olduğu gibi yağış miktarlarında da büyük dengesizlikler vardır. 1941 yılından 1960 yılına kadarki 20 yıllık dönemde yıllık ortalama düşen en yüksek yağış miktarı Sibiryaya sınırına yakın Lamin Küre'de 1959 yılında 502.9 mm ve en düşük yağış miktarı ise 1959 yılında Gobi kuşağında ki Dalanzadgad'da 86.4 mm'dir. Moğolistan genelinde yıllık yağış ortalaması 1941-1960 yıllarında yapılan ölçümlere göre 205.7 mm'dir (Türkiye'de geçen yıl ortalama yağış yaklaşık 600 mm). Geçen yıl yapılan bir çalışmaya göre ise Ulan Batur'da Ocak ayı yağış ortalaması 2 mm ve Temmuz ayı yağış ortalaması 67 mm'dir (İstanbul'un bu yılki yağış ortalaması Ocak ayında 105.0 mm ve Temmuz ayında ise 31.6 mm'dir).

B. TARİHİ ZEMİN

1. Uygurların Yayılma Sahaları

Uygur Kağanlığı'nın tarihi coğrafyasını incelerken öncelikle Uygurların yayılma sahalarına temas etmekte fayda vardır. Bu konuda Türk Yazıtları ve Çin kaynakları olmak üzere iki ana kaynağımız vardır.

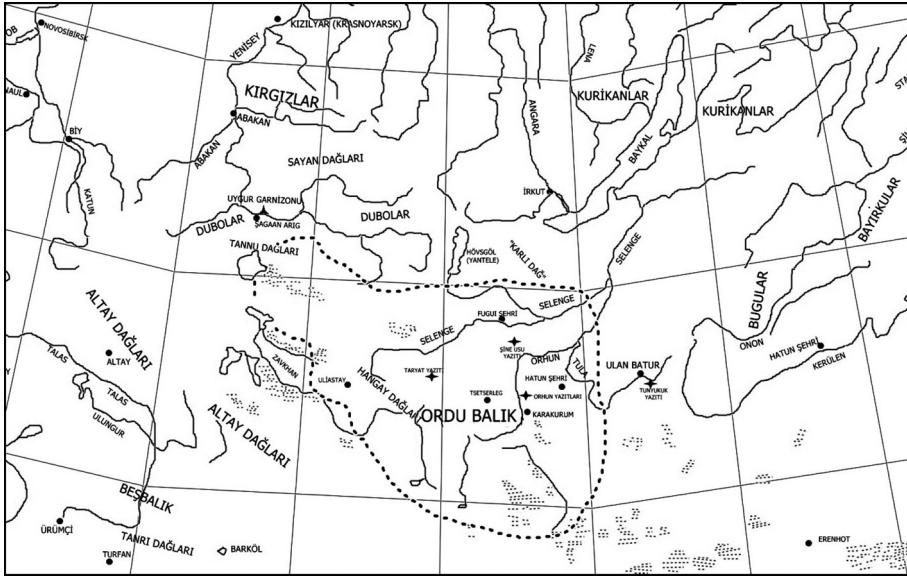
Türk Yazıtlarına Göre: Taryat Yazıtı'nda kağanlığın coğrafyası Bayan Çor'un ağzıyla çok net bir şekilde anlatılmaktadır: "Sekiz kollu Selenge, Orhun, Tola, Sebin, Teledü, Karaga, Burgu. Ben bu topraklarımda ve bu sularım (boyunca) / bu bölgede konar; göçerim. Yaylağım Ötüken'in kuzey (tarafı) batı ucu, Tes (ırmağı) Başı, doğusu Hanuí Gol ve Hünüü Gol (ırmakları)..... İç ormanlarım/asıl ormanlarım Ötüken yeri/Ötüken bölgesi; Onğı Tarkan Süy, yakın halkın... kağanınki; güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen (=Tannu-Tuva Dağları), doğu ucu....." (Taryat, Batı/4, 5).³ Burada kağan otlığının batı ucu

² Matsuda Hisao-Kobayashi Gen, *Kansō Ajia Bunka Shiron*, Tokyo 1938, s. 20-21; Mori Masao, *Yūboku Kiba*, s. 21-22.

³ Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Ankara 2009, s. 182-183.

Hangay Dağları'nın doğu veya güneydoğu kısmında bir bölge olan *Tegres*, Tannu-Ola'nın güneyindeki Ubsa Gölü'ne dökülen Tes Irmağı olan *Tez Baş*, Tannu Dağı olan *Kögmen*; doğusu Ötüken, Selenge Irmağı'nın kollarından Hanuy ve Hanüy ırmakları olan *Kanyuy* ve *Künüy* ve muhtemelen *Kadırgan Yiş*; kuzeyi Ötüken'in uzak olmayan bir kuzeyindeki *Onğı*'dir.⁴

Yine Şine Us Yazıtı'nda kağanın yaylağı için şöyle denilmektedir: "...*Tah-tımı Tes başı bölgesi ve Kasar'ın batısında kurdurdum. Çit(im)i, (orada) yapturdım. Yazın orada yayladım*" (Doğu/8).⁵ Burası Moğolistan'ın kuzeybatısında Tannu-Ola'nın güneyindeki Ubsa Gölü'ne dökülen Tes Irmağı kıyılarıdır.⁶



Harita-I: Taryat Yazıtı'na Göre Kağanlık Merkezi'nin Yaklaşık Sınırları

Karabalgasun (I) Yazıtı'nın Çince bölümünün başlangıcında ise coğrafya hakkında bazı malûmatlar edinilebilmektedir: "*Duyulan (bilgilere) göre gök ile yer birbirinden ayrılıp güneş ve ay feyzini saçmağa başladığında Tanrı'dan buyruk alan bir oymak başı bütün dünyayı kendi çevresinde toplar, fazileti ile (göz) kamaştırıcı bir biçimde ışıklandırır ve dört taraftan ona sığınurlar... İçte ve dışta huzuru sağladıktan sonra dağla ırmak arasında başkentini kurdu. Kutluğ Boyla'nın babası Hu-Su=(Us?) zamanında iken bütün ezici güçlerini? kuzey tarafına (yamaç) göç ettirdi ve başkentini Orhun Ovası'na kurdu...*" (satır 3, 4).⁷

⁴ Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997, s. 28; Saadettin Gömeç, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27/28, Ankara 1996, s. 82; Saadettin Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", *Turkish Studies*, II/4, 2007, s. 1286, 1288-89, 1291-93; Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre*, Konya 2012, s. 100, 135, 168, 172.

⁵ Mert, *Ötüken Uygur Dönemi*, s. 235.

⁶ Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda", s. 1288; Aydın, *a.g.e.*, s. 172.

⁷ Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Haz. Mehmet Ölmez, Ankara 2005, s. 257; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 25.

Yazıtlarda daha çok yakın çevreye yapılan seferlerden bahsedilmektedir. Devletin görüş sahasının gittikçe daraldığı görülmektedir, Orhun-Selenge havlisindeki küçük bir alanda çok sayıda ırmak kolu (Şine Usu'daki "Burgu, Bükgük, Yulun Kol" gibi) ve yer adı zikredilmektedir. Yazıttan anlaşılan en uzak mesafe güneyde Cungarya ("İçüy Irmağı" (Şine Usu, Güney/5) ve "Yogra Yarış" (Şine Usu, Güney/7))⁸ ve Gobi Çölü ("Kara Kum'u aşıp Kügür'de, Kömür dağıda Yar ırmağında..." (Taryat, Doğu/7⁹)), belki de Tuva'daki dağlar; kuzeyde Yenisey ile İrtiş arasında, Abakan dolayları, Kırgızların toprakları ("Askerler Karluklara doğru (?) ... Kem, Kargu ... (?) Ertiş İrmaklar, Arkar Başının çıktığı yere" (Şine Usu, Güney/1)); batıda Hangay Dağı'na ("Çıgultır Köl" (Şine Usu, Doğu/6)) ve Altayların batı taraflarında, Karluk ve Basmlı sahasındaki göllere ("Taygan Gölü'nde toplandım" (Şine Usu, Güney/3)) uzanmaktadır.¹⁰ Yine sefer edilen en uzak mesafe olarak Kara Balgasun (I) Yazıtı'nın Çince bölümünde Uygurların Sır Derya'ya (satır 16) ve Fergana'ya (satır 20) seferlerinden bahsedilmektedir.¹¹ Bu yer adlarına dair başka pek çok misal verilebilir.

Çin Kaynaklarına Göre: *Xin Tang Shu*'nun Uygurlara ayrılan 217. bölümünde Uygurların yayılma sahaslarına dair bazı malûmatlar verilmektedir. Burada Çin iç karışıklığı, Uygurların Çin içerisindeki askerî yardımları hakkında epey bahis yer aldığından mekân çoğu kez Çin topraklarıdır ve zikredilen yerler Çin'e aittir. Bununla beraber bazı adlardan ve ifadelerden Uygurların yaklaşık olarak yayıldıkları coğrafya çıkarılabilmekte ve esasında Hunların ve Gök-Türklerin coğrafyasından çok farklı bir yer olmadığı anlaşılmaktadır.

Kaynağın "Uygurlar" bölümüne göre I. Gök-Türk Devleti idaresi altındaki Uygurlar esasen "çölün" (磽) yani Gobi'nin kuzeyinde ve yine Xuelyantuların (Sir Tarduşların) kuzeyinde Suoling 娑陵 (Selenge) Irmağı kıyısında yaşamaktaydılar. Bunların yeri, Çin payitahtı Changan (bugünkü Xi'an Şehri dolayları)'a uzaklığı 7000 li idi.¹² Bu esnada başlarında Erkin Tejian vardı. Onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Pusa, 630 yılına doğru Sir Tarduşlarla ittifak kurarak Gök-Türkleri Malie 馬鬣 Dağı'nda (Moğolistan'ın güneybatısında bir dağ) mağlup etti ve onları kuzeye, Tanrı Dağı 天山 (Hangay Dağları)'na sürdü.¹³ Böylece Uygurlar Selenge kıyısından epey güneye inip Gök-Türkleri mağlup ederek onları güneyden kuzeydeki Hangay Dağları'na ittiler. O hâlde Uygurlar, I. Gök-Türk Devleti sona erdiği sıralarda, 630 yılına doğru Selenge ve Orhun ırmakları arasındaki düzlüğe hâkim olmuşlardı. Bundan sonra Pusa, Erkin'den daha yüksek bir unvan olan İlteber'i kullanmaya başladı ve otağını Dule 獨樂 (Tula) Irmağı kıyısına kurdu.¹⁴ Böylelikle onlar Gök-Türk

⁸ Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, s. 92.

⁹ Ölmez, *a.g.e.*, s. 282; Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, s. 103, 129, 132.

¹⁰ Saadettin Gömeç, "Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine", *Belleten*, LXIV/240, 2000, s. 432.

¹¹ Ölmez, *a.g.e.*, s. 261, 262.

¹² *Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 6111.

¹³ *Xin Tang Shu*, s. 6112.

¹⁴ *Xin Tang Shu*, s. 6112; Gülçin Çandarhoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004, s. 11-12; Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", *Türkler*, Cilt: II, Ankara 2002, s. 216.

idaresinden tam olarak çıktıktan sonra, idare merkezlerini daha doğudaki Tula kıyılarına kaydirdılar. Uygurlar iyice güçlendikten sonra Sir Tarduşları güneye, Alaşan (Helan 賀蘭) Dağları'na, Gansu taraflarına sürdüler ve onların topraklarını da ele geçirdiler.¹⁵ Uygurlar bu hamleyle topraklarını Gansu sınırlarına kadar genişlettiler.

Zhenguan saltanat devresinde (627-649), Xueyantuo 薛延陀 (Sir Tarduş)lar Dokuz Oğuzların başındaki Ulu İlteber'i öldürünce Tölesler ve Uygurlar Çin'e tâbi oldular. Gök-Türkleri boyunduruk altına alan Çin, 647-648 yılında bozkırı idare etmek üzere oluşturduğu sözde Yanran 燕然 Valiliği'ne bağlı idari birimler kurdu.¹⁶ Buna göre Çin'e tâbi olan Töles ve Uygur boylarının yayıldığı topraklar Çin tarafından, Çin idâri taksimatına göre yapılandırıldı. Böylece Uygurlar Hanhai 瀚海, Duolange (Dolangı)lar Yanran 燕然, Pugular Jinwei 金微, Bayırkular Youling 幽陵, Tongrular Guilin 龜林, Sijieler Lushan 廬山 Valilik İdâresi oldular; Hunlar Gaolan 皋蘭 zhou 州, Huxueler Gaoque 高闕 zhou, Edizler Jitian 雞田 zhou, Qibiyuler Yuxi 榆溪 zhou, Xijieler Jilu 雞鹿 zhou, Sijienin diğer boyu Dailin 蹄林 zhou, Baixiler Tianyan 寘顔 zhou adı verilen birimlerde hüküm sürmeye başladılar. Bunun kuzeybatısında Kırgızlar Jiankun 堅昆 fu 府, kuzeyde Kurikanlar Xuanque 玄闕 zhou, kuzeydoğuda Juluobolar Julong 燭龍 zhou'ya dâhil oldular; her bir baş sırasıyla vali, yerel müfettiş, amir, emir subayı unvanlarını aldılar, sabık Hun Chanyu'sünün toprakları Yanran Valilik İdâresi altında toplandı.¹⁷

Milâttan önceki devirlere dair kaynaklarda Hangay Dağı, Çinliler tarafından Yanran 燕然 Dağı olarak kaydedilmiştir.¹⁸ Xin Tang Shu'ya göre Hunların Hunya 渾邪 Beyi'nden gelme Hun 渾'lar, Tuoba 拓拔 (Tabgaç)ları takip ederek Sarı Irmak'ın güneyindeki topraklara göçmüştür. Bunlar, beyleri olan Hun Huigui'den Hun Jian (ölm. 799)'a kadar, yani VII. yüzyıldan IX. yüzyılın sonlarına kadar Çinliler tarafından kurulan Gaolan 皋蘭 bölgesinin idaresini elde tutmuştu.¹⁹ Kayıtlara göre Hun boyunun veya âilesinin idaresi, Tula Irmağı'nın kuzeyinde kalan topraklardaydı.²⁰

Çin'in kendisine bağlanan Töles ve Uygur boylarını tâbi tuttuğu sözde idari taksimat, Çinlilerin milâttan önceki devirlerden beri bozkır coğrafyasına attığı Çince adlardan ibarettir. Bunların birkaçı dışında net coğrafi tanımları yoktur. Nitekim Hun boyunun veya âilesinin VIII. yüzyılın sonuna kadar Tula Irmağı'nın kuzeyindeki toprakları elde tutması imkânsızdır. Bunların yürüt-tüğü ve zhenguan saltanat devresinin 21. yılında (647) Tola Irmağı'nın kuzey kıyısında kurulan²¹ Gaolan Valiliği'nin idare merkezi yonghui saltanat devresinde (650-655) Gansu'ya, Hun âilesinin atası olan Hunya'nın bir Hun beyi

¹⁵ *Xin Tang Shu*, s. 6112.

¹⁶ *Gu jin Xingshi Shu Bianzheng*, Jianghsi Renmin Chubanshe Yay., Nanchang 2006, s. 107.

¹⁷ *Xin Tang Shu*, s. 6112.

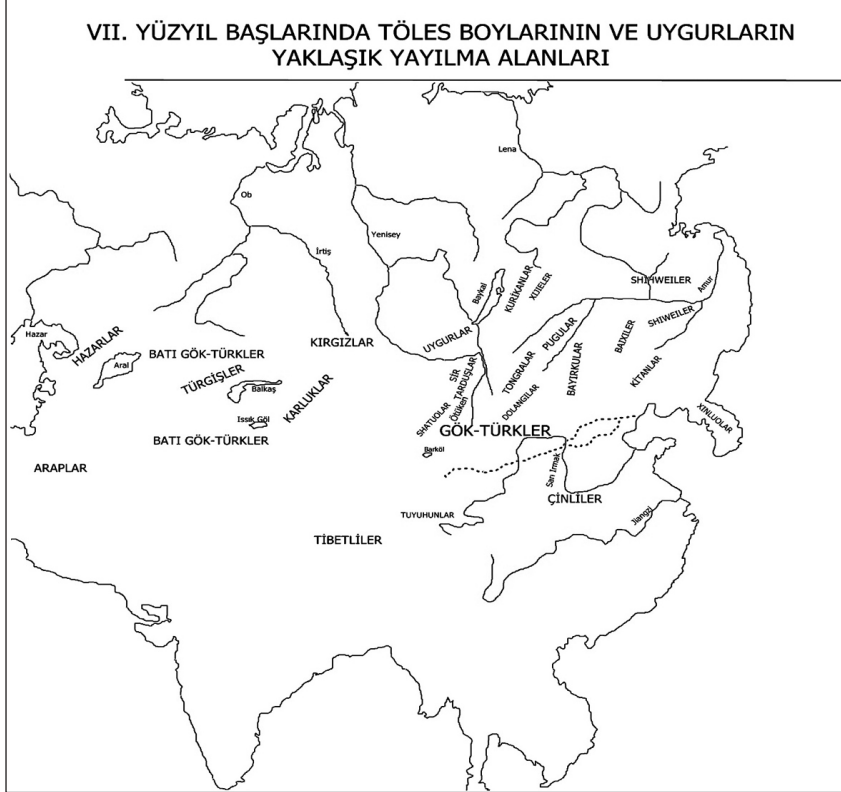
¹⁸ Cen Zhongmian, *Tujue Jishi*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 2004, s. 1086.

¹⁹ *Xin Tang Shu*, s. 3379.

²⁰ *Gu jin Xingshi Shu Bianzheng*, s. 107.

²¹ *Zhongguo Lishi Diming Da Cidian*, Ed. Shi Weile, Beijing 2005, s. 2143.

olarak idare ettiği topraklara, bugünkü Ningxia'daki Wuzong Şehri havalisine kaydırılmıştır. Jiu Tang Shu'daki coğrafya kayıtları da bunu doğrulamaktadır.²² Esasında bu idari taksimatın büyük âilelere verilen Çin imtiyazlarından ibaret olduğu düşünülebilir.



Harita-II: VII. Yüzyılın Başında Tölesler ve Uygurlar

Uygurlar 646, 648 yıllarında güneye, Gansu ve Doğu Türkistan tarafına seferler yapmışlardı. Gök-Türk Aşina Helu Beiting (Beşbalık)'i yağmalamış ve Porun (ölm. 661) Çinlilere yardım edip orayı geri almıştı.²³ Porun'un yerine geçen Bili devrinde ise Uygurlar hâlâ sözde Yanran Valilik İdâresi'ni ellerinde tutuyorlardı. Bu esnada Gobi Çölü, Çin ile sınırdı ve çölün kuzeyindeki boyların ekseriyeti Uygurlara tâbi olmuştu.²⁴

İkinci Gök-Türk Devleti kurulduktan sonra kudretli Kapgan Kağan, Töleslerin eski topraklarını geri almış ve bunun üzerine kaçan Qibi, Sijie, Hun adlı üç boy çölün güneyine inerek Gan ve Liang arasına yani Gansu havalisine yerleşmişlerdi.²⁵

²² Jiu Tang Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 1415.

²³ Xin Tang Shu, s. 6113.

²⁴ Xin Tang Shu, s. 6114.

²⁵ Xin Tang Shu, s. 6114.

Uygurlar 716 yılında Çinlilere yardım edip Kapgan'ı öldürünce, aralarında Yijian İlteber ve yine Tongluo (Tongra) ve Xi'nin olduğu boylar Dawujun'un (Shanxi'deki Shuozhou Şehri'nin kuzeydoğusundaki "30 Li Mayi ("At Şehri") Köyü") kuzeyine yerleşmişlerdi.²⁶

742 yılından sonra Uygurların başı kendisini kağan ilân etti. Uygurlar güneydeki Gök-Türk toprağına yerleştiler. Otağlarını Ötüken Dağı (烏德鞑山) ile Orhun Irmağı (昆河) arasına taşıdılar. Burası güneydeki Batı Şehri (西城)'ne 1700 li uzaklıktaydı. Batı Şehri, Han devrindeki Gaoque 高闕²⁷ sınırındaydı, kuzeyde Gobi Çölü'nün ağzına 300 li mesafedeydi. Uygurlar Dokuz Oğuzların topraklarına sâhip oldular.²⁸

Uygur Kağanı, 756 yılında Shuofang Komutanı ile beraber hareket ederek Tongra ve diğer boyları Sarı Irmak kıyısında mağlup etti. Komutan ile Huyan Vadisi'nde²⁹ buluşan kağan mezkûr boyların topraklarını aldı.³⁰

840 yılında Julu Bahadır Kırgızlarla birlikte aniden Uygur kalelerine saldırdı, kağanı öldürdü ve bütûn halkı dağıttı. 15 boy Karluklara kaçtı. Geri kalan Uygurlar ise Tibetlilere ve Anxi 安西 (Kuça)'ye gittiler. Bunun üzerine kağanlık merkezindeki 13 âile, Wujietelei'yi kağan yaptılar. Otağı güneyde, İç Moğolistan'daki Orta Urad Sancağı'nın kuzey sınırındaki Cuozi 錯子 Dağı'nda kurdular.³¹

Böylece asıl yurtlarının Selenge kıyıları olduğu ve kağanlıkları yıkıldıktan sonra esasen Beşbalık ve Gansu'ya kaçtıkları söylenen³² Uygurların VII. yüzyılın başlarından IX. yüzyılın ortalarına kadar olan 250 yıllık devrede sırasıyla I. Gök-Türkler Devleti'ne tâbi oldukları esnada Baykal'ın güneyi, Selenge kıyıları; Gök-Türklerden ayrıldıkları esnada Selenge-Orhun Irmakları arası, Tula Irmağı kıyıları; II. Gök-Türk Devleti esnasında yine muhtemelen daha kuzeydeki Selenge Irmağı kıyıları, Gansu ve Shanxi; Uygur Kağanlığı esnasında Orhun Irmağı-Ötüken Dağı arası; kağanlığın yıkılmasından sonra ise Doğu Türkistan, Doğu Türkistan'ın batı kısmındaki Karluk toprakları, İç Moğolistan, Gansu gibi yerlerde kitleler hâlinde görülmektedirler. Böylece Uygurlar bozkırdaki devlet merkezlerini ve tabii hayat sahalarını terk ederek batıya ve güneye inmişler ve çok farklı bir coğrafyaya girmişlerdir.

2. Yollar

Yukarıda bahsettiğimiz gibi bozkır coğrafyasına dair kayıtlardan yolları tespit etmenin birçok güçlüğü vardır. Yollarla ilgili müracaat edebileceğimiz en sistemli kayıtlar Çin kaynaklarındadır; bu ise daha çok Çin'den kağanlığa giden veya kağanlıktan kuzeydeki yerlere uzanan yollarla ilgili çok umûmî

²⁶ *Xin Tang Shu*, s. 6114.

²⁷ İç Moğolistan'da Orta Urad Sancağı'nın güneybatısındaki Kara Narin Dağı'nın güney eteğindeki tepenin ağzındadır; *Zhongguo Lishi Diming*, s. 2178.

²⁸ *Xin Tang Shu*, s. 6114.

²⁹ İç Moğolistan'daki Bugutu Khota Şehri'nin kuzeybatısındaki Karadağ (Heishan)'dır.

³⁰ *Xin Tang Shu*, s. 6115.

³¹ *Xin Tang Shu*, s. 6130-6131.

³² Shiratori Kurakichi, *Shiratori Kurakichi Zenshû*, Cilt: IV, Tokyo 1970, s. 519.

tariflerdir. Bilhassa Çin'den kağanlığa giden yolda zikredilen adlar, büyük ölçüde ilgili yerin karakteristik bir hususiyetiyle ilgilidir, daha önceki kayıtlarda görülen adlar değildir. Bu güzergâhta olduğu bildirilen yer, su ve dağ adlarının bir kısmının Türkçe veya yerel bir dilde bir adın anlamının doğrudan Çince'ye tercüme edilip Çince işaretle yazılarak ortaya çıkmış olması galip bir ihtimaldir. Öte yandan kağanlığa türlü sebeplerle giden Çinlilerin gözleriyle gördükleri bir yere o yerin öne çıkan bir hususiyetine, yer şekline vb. binaen doğrudan Çince ad verdikleri ve adın da kaynağa aynı şekilde geçtiği düşünülebilir.

Çin'den Uygur Kağanlığı'na Giden Yollar: Bu yollarla ilgili en açık kayıtlar *Xin Tang Shu*'nun coğrafyaya ayrılan bölümlerinden biri olan 43. bölümünün ikinci kısmında yer almaktadır. Kayıttaki çoğu yerin konumunu ve bugünkü adını tespit etmek saydığımız sebeplerden imkânsızdır. Yine de mesafeleri, yolun coğrafi durumunu, geçilen yerlerin sıcaklığını, faunayı, sulaklığı-kuraklığını, bitki örtüsünü, yer şeklini, tabii engellerini vb. öğrenmek faydalı olur kanaatindeyiz. Tüm zorluklara rağmen farklı kayıtları mukayese ederek yaklaşık bir yol güzergâhı çizmek de mümkündür.

Kaynaktaki bir tarife göre Zhongshoujiang 中受降 Şehri'nden³³ doğrudan 80 li kuzeye gidip doğuya dönüldüğünde, Huyan 呼延 Vadisi³⁴ çıkardı. Vadinin güney ağzında Huyan 呼延 Setti ve kuzey ağzında Guitang 歸唐 (“*Tang (Çin)'a Dönüş*”) Setti bulunmaktaydı. Burası araba yoluydu. Huihu 回鶻 (Uygur) elçisinin geçtiği yerd. 500 li daha ilerlenirse Piti 鷲鷯 (“*Batağan*”) Bulak'a gelinir ve yine 10 li gidilirse çöle (Gobi) girilirdi. Bundan sonra Jialu 麋鹿 (“*Erkek Geyik*”) Dağı, Luer 鹿耳 (“*Geyik Kulağı*”) Dağı, Cuoja 錯甲 (“*Zayıf Zırh*”) Dağı aşılır ve 800 li sonra Shanyanzi 山鷲子 (“*Dağ Kurlangıcı*”) Kuyusu'na varılırdı. Tekrar kuzeybatıya ilerlenip Misu 密粟 (“*Yoğun Tahıl*”) Dağı, Dadan 達旦 (“*Şafağa Kadar*”) Gölü, Yema 野馬 (“*Yabanî Atlar*”) Gölü, Kehan 可汗 (“*Kağan*”) Bulağı, Hengling 橫嶺 (“*Yatay Uzanan Zirve*”), Mian 綿 (“*İpek*”) Bulak, Jing 鏡 (“*Ayna*”) Gölü geçilir ki hepsi toplam 700 li sonra Huihu 回鶻 (Uygur) Merkez Otağı (Ordu Balık)'na vasıl olunurdu. Yine bir başka yol Piti 鷲鷯 (“*Batağan*”) Bulak'ın kuzeyinden geçer, Gongzhu 公主 (“*Prenses*”) Şehri'ni, Meijian 眉間 (“*Kaş*”) Şehri'ni, Daluosi 怛羅思 (Talas) Dağı'nı, Chiya 赤崖 (“*Kızıl Yar*”)’ı, Yan 鹽 (Tuz) Gölü'nü, Hunyi 渾義 (“*Çamur Gerçeği*”) Irmağı'nı, Lumen 廬門 (“*Soba Kapısı*”) Dağı'nı, Muzhu 木燭 (“*Ağaç Kandil*”) Tepesi'ni kat ederdi ki toplam 1500 li sonra yine Huihu 回鶻 (Uygur) Merkez Otağı (Ordu Balık)'na ulaşırdı.³⁵

³³ Gök-Türk-Çin sınırında Çinliler tarafından kurulan üç şehirden ortadadır. Çinli General Zhang Renyuan tarafından 708 yılında Fuyunci 拂雲祠'da kurulmuştur. Önceleri Shuofang 朔方 Askeri Komiserliği'ne bağlıken sonraları Dade 大德 (“*Ulu Erdem*”) Ordusu'na bağlandı. Bu şehrin harabeleri bugünkü İç Moğolistan'daki Bugutu Khota (Çincesi: 包头) adlı şehrin güneybatısındaki kırsalda, Sarı Irmak'ın kuzey kıyısında, Gongqingtuan 共青团 Çiftliği arazisindedir (*Zhongguo Lishi Diming*, s. 393). Garnizon şehrin etrafındaki surlar bugünlere kalmıştır. Bunun toplam uzunluğu 1500 metre ve yüksekliği 1.5 metredir.

³⁴ Bugünkü İç Moğolistan'daki Bugutu Khota adlı şehrin kuzeybatısındaki Karadağ (Heishan)'dır (*Zhongguo Lishi Diming*, s. 1544).

³⁵ *Xin Tang Shu*, s. 1148.

Esasında bu tarifler yüzyıllardır, yakın zamanlara kadar kullanılan yollar ile ilgilidir. Nitekim hemen hemen benzer yolu 1220 yılında Beijing'den Cengiz Han'a doğru yola çıkan taocu keşiş Chang Chun'un da kat ettiği söylenebilir. Chang Chun, Beijing'den başlayıp şehrin kuzeydoğusundaki bugünkü Baoanzhou'dan, Kalgan'ın 30 li batısındaki Cuibing Geçidi'nden ve Kalgan'dan sonra batıda Çin Seddi kapılarından biri olan Yehuling Geçidi'nden geçmişti. Seyyaha göre bu nokta Çin ikliminin sınırıydı. Buradan kuzeye doğru sadece soğuk kumlu çöl ve kavrulmuş çayırlar vardı. Bundan sonra Fuzhou'yu arkada bıraktı. Tasvirlere göre Moğolistan yaylasının güney kısımlarına gelinmişti, burada türlü otlarla kaplı engin ağaçsız düzlükler ve bereketli sular mevcuttu. Gobi Çölü'nden güneyi ayıran bu noktaya Çinliler çok sayıda kale inşa etmişlerdi. Bundan sonra Gaili adlı tuz gölüne gelen seyyah, buradan kuzeye doğru hiçbir ırmağa rastlamamıştı, çölde su sadece kuyulardan çıkarılıyordu. Birkaç bin li kuzeye doğru herhangi bir dağ da göze çarpmıyordu. Beş gün sonra Mingchang denen setti geçti. Altı veya yedi gün sonra ise Shatuo adlı büyük bir kum çölüne geldi. Burada alçak yerlerde bodur karaağaçlar vardı. Bundan sonra kuzeydoğu istikametinde hiçbir ağaç görülüyordu. Seyyah çölü geçtikten sonra Yuerli adlı bir yere ulaştı, oradan kuzey doğuya ilerledi, her yer bozkırdı, 20 gün sonra kuzeybatıya akan ve Kerülen Irmağı'na döken kumlu bir ırmağa geldi, ırmağı geçip üç gün ilerledi ve Küçük Shatuo Gölü'ne geldi. Kuzeybatı istikametinde devam etti ve Kerülen Irmağı'na vassıl oldu, kuzeydoğuya akan ırmağın güney kıyısından ilerledi. Kuzeybatıya devam edince bir ırmağı geçti ve suyu ve otu bol bir düzlüğe geldi. Bundan sonra Changsong ("Yüksek Çam") Zirvesi'ni ve yine bir dağı aştı, sığ bir ırmağın geçti. Dolambaçlı bir yoldan güneybatıya doğru 100 li ilerledi, bir dağa tırmandı ve hatunun ordasına vardı ki burası Selenge'nin kollarından biri olan Eter Irmağı kıyılarıydı. Chang Chun böylece Kerülen Irmağı'ndan sonra Orhun, Tamir ve Selenge kollarının aktığı dağlık bölgeyi geçmişti. Seyyah kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan ve Selenge Havzası'nı kapsayan ve Altay'ı doğusundaki göllerden ayıran havzayı şekillendiren dağları aşmıştı. Bu silsile Hangay Dağları idi.³⁶

Chang Chun'dan biraz sonra aynı güzergâhı kullanan Zhang Dehui'nin notlarına göre Fuzhou'dan kuzeyde Changzhou vardı. Bu şehrin doğusunda 100 li yüzölçümünde bir tuz gölü bulunuyordu. Şehrin 100 li kuzeyinde eski bir set uzanıyordu. İstihkamlı bir şehir buraya bitişikti. Buradan dört gün daha gidilince Shatuo Çölü gelirdi. Her yer düzlük kumdu ve sadece karaağaç büyümüşü. Kuzeybatıya ilerleyip Yuer Gölü'ne geldi.³⁷

XIX. yüzyılda hemen hemen aynı rotayı izleyen Rus Nikolay M. Prjevalskiy, Dalay Nor adlı göle gelmiş, buranın yakınındaki eski bir kale veya şehir harabeleriyle karşılaşmış ve buradan kuzeye ilerleyip kum çölüne girmişti.³⁸

³⁶ E. Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri", Çev. Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Haz. Kürşat Yıldırım, Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 221-231.

³⁷ E. Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri", s. 224, dpt. 109.

³⁸ N. Prejevalsky, *Mongolia, the Tangut Country, and the Solitudes of Northern Tibet*, Cilt: I, İngilizceye Çev. E.D. Morgan, London 1876, s. 106-107.

O hâlde yapılan dört farklı tariften Çin-Uygur Kağanlığı merkezi arasındaki güzergâh belki şöyle çıkarılabilir: Bugünkü İç Moğolistan'daki Bugutu Khota adlı şehrin güneybatısındaki kırsaldan, Sarı Irmak'ın kuzey kıyılarında yola çıkılır ve kuzeye ilerlenip bir vadiye girilirdi. Çeşitli geçitler ve setler geçildikten sonra "tuz gölü"ne gelinirdi. Kuzeye doğru gidilip bu göl geride bırakıldıktan sonra kum çölüne girilirdi. Çöl aşıldıktan sonra muhtemelen Kerülen Irmağı'nın bir koluna gelinirdi. Oradan kuzeybatıya ve ardından güneybatıya doğru ilerlenir, Orhun, Tamir ve Selenge kollarının aktığı dağlık bölge aşılar ve nihayetinde Orhun Irmağı ve Hangay Dağları arasındaki yaylaya ulaşırdı.



Harita-III: Çin'den Uygur Kağanlığı'na Giden Takribi Yollar

Kağanlıktan Türlü Yönlerle Giden Yollar: Xin Tang Shu'nun 43. bölümünün ikinci kısmında kağanlığın merkezinden türlü yönlerle giden bazı yolların tarifleri yapılmaktadır. Buna göre Uygur merkez otağının (Ordu Balık'ın) doğusunda düzlük bozkır vardı. Otağ (Ordu Balık) batısından Wudejian 烏德鞬 (Ötüken)'a yaslanırdı, hemen güneyinde Wakun 嗚昆 (Orhun) Irmağı akmaktaydı. Otağdan (Ordu Balık'tan) 600-700 li kuzeye gidildiğinde Xiane 仙娥 (Selenge) Irmağı'na ulaşırdı. Bu ırmağın kuzey kıyısında Fugui 富貴 Şehri bulunmaktaydı. Yine doğrudan kuzeye gidip doğuya dönüldüğünde Xueshan 雪山 ("Karlı Dağ"), çam ve huş ormanları ile bulaklar ve göller aşırsa 1500 li sonra Guligan 骨利幹 (Kurikan)'lara gelinir, oradan batıya doğru 30 gün ilerlenirse Doubo 都播 boylarına, yine 60-70 gün kuzeye gidilirse Jiankun 堅昆 (Kırgız) boylarına ulaşırdı. Orada Lao 牢 Dağı ve Jian 劍 ("Kılıç") Suyu bulunmaktaydı. Yine merkez otağdan (Ordu Balık'dan) kuzeydoğuya gidilirse Xiane 仙娥 (Selenge) Irmağı geçilir ve 2000 li sonra Shiwei 室韋'lere ulaşırdı. Guligan 骨利幹 (Kurikan)'ların doğusunda ve Shiweilerin batısında Ju 鞠 boyları yayılmaktaydı, bunlara Gai 械 boyları da denmekteydi. Otağdan (Ordu Balık'dan) 15 gün doğuya ilerlenirse Yuzhe 俞折 Memleketi'ne çatılırdı, burada da Shiwei boyları yaşamaktaydı. Otağdan (Ordu Balık'dan) doğrudan kuzeye

10 gün gidilirse Dahan 大漢 Memleketi'ne varılırdı, onun da kuzeyinde Gushi 骨師 Memleketi bulunmaktaydı. Douboların ve Guligan (Kurikan)'ların kuzeyinde küçük bir deniz vardı. Donup sertleştiği zamanlarda bu denizin üzerinden 8 günde geçilebilirdi. Denizin kuzeyinde çok sayıda büyük dağ vardı. Buradaki insanlar çok iri bedenliydi, gelenek ve görenekleri Guligan (Kurikan)'ların türündendi. Orada gündüzleri uzun ve geceleri kısaydı.³⁹

Uygur topraklarında Yanzhijia 延姪伽 (Hövsgöl) Suyu vardı, buna Yantele 延特勒 Gölü ve yine Yantelenuo 延特勒那 Denizi adı da verilirdi. Wudejian 烏德鞬 (Ötüken)'in sağında ve solunda Wakun 嗚昆 (Orhun) Irmağı ve Duluo 獨邏 (Tula) Irmağı akardı, her ikisi kuzeydoğuya kıvrılıp akar ve merkez otağın (Ordu Balık'ın) 500 li kuzeydoğusunda birleşirdi. Gölün 1000 küsur li kuzeydoğusunda Julun 俱倫 Gölü bulunmaktaydı, bu gölün dört bir yanında Shiwei boyları yaşamaktaydı.⁴⁰

3. Kağanlığın Merkezi, Ötüken, Ötüken Dağı

Uygur Kağanlığı'nın tarihi coğrafyası incelenirken değinilmesi gereken en önemli konu, kağanlığın merkezi ve kağan otağının kurulduğu yer olan Ötüken'dir. Ötüken ile ilgili yazıtlarda bazı ifadeler yer almaktadır:

“Türk Kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur” (Köl Tigin, Güney/4; Bilge Kağan, Kuzey/2).

“Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş” (Köl Tigin, Güney/4).

“Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin. Doğuya giden, gittin. Batıya giden, gittin. Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın su gibi koştu, kemiğin dağ gibi yattı” (Köl Tigin, Doğu/23; Bilge Kağan, Doğu/19).

“O yere doğru gidersen, Türk milleti öleceksin! Ötüken yerinde oturup keravan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın” (Köl Tigin, Güney/8).

“Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi” (Tonyukuk, Güney/10).⁴¹

Bu ifadeler, Ötüken'in devletin ve milletin bekası için elde tutulması gereken mukaddes bir yer olduğunu göstermektedir. Ötüken'de oturan varlığını koruyacak, terk eden ise yok olacaktır. Bu çerçevede Ötüken, sade bir coğrafyadan çok yaklaşık bir coğrafi zemini olan ve net bir yere atfedilmeyen bir *“kutsal merkez”* düşüncesidir.

Yazıtlarda kimi yerlerde ise doğrudan bir mekânı ifade etmek üzere Ötüken adı zikredilmektedir:

“Kök Öngü çiğneyerek Ötüken ormanına doğru sevk ettim” (Tonyukuk, Güney/8).⁴²

³⁹ *Xin Tang Shu*, s. 1148-1149.

⁴⁰ *Xin Tang Shu*, s. 1149.

⁴¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2009⁴², s. 3, 5, 17, 41, 57, 69.

⁴² Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 69.

“...atalarım 80 yıl tahtta kalmışlar. (Yurtları) Ötüken yurdu, Ögres yurdu (imiş). Bu ikisinin arasında, Orhun Irmağı'nda... hüküm sürmüşler” (Taryat, Doğu/3-4).⁴³

“Ötüken ve Ögres yurdu arasında hüküm sürmüş. Suyu Selenge imiş” (Şine Usu, Kuzey/2).⁴⁴

Bu sözlerden anlaşılabilceği gibi “Ötüken”, sadece muhayyel bir yer değil aynı zamanda maddî bir mekândır. O hâlde Ötüken'in yerine dair bazı değerlendirmeler yapmak gerekmektedir. Bununla beraber Ötüken adlı yer ile Ötüken Dağı arasında da bir fark var gibi görünmektedir.

VI. yüzyılın ortalarından IX. yüzyılın ortalarına kadar Asya'da kurulan ve Hunların doğrudan vârisi olan iki büyük Türk devletinin merkezi, yani devletin başındaki kişinin otağının kurulduğu yer Ötüken adlı bir mekândır. Hunların merkezinin yani chanyu otağının da aynı yerde olması çok büyük bir ihtimaldir. Nitekim Bahaeddin Ögel, “Büyük Hun İmparatorluğu” adlı eserinde milâdın başlarında Hunların batıya göçlerini anlatırken şöyle demektedir: “Hun Hakanı, eski başkentini bırakıp batıya göç ederken, “Altay dağlarını (batıya doğru aşarak), Batı Türkistan'a gitmişti.” Bundan da anlaşılıyor ki, bu sırada Hunların başkenti, Orhun Irmağı'nın batısında bulunan Ötügen bölgesinde veya bugünkü adı ile Hangai dağlarında bulunuyordu.”⁴⁵

Bu konuyu ele almak için ilk olarak Gök-Türkler devrindeki bir kaynaktan bahsetmek lâzımdır. Zhou Shu'daki kayda göre VI. yüzyılın ortalarında Gök-Türk Devleti kurulduktan sonra kağanın daimî yeri Dujin 都斤 Dağı'ndaydı.⁴⁶ Yine Xin Tang Shu, Tumen (Bumin)'in otağını Dujin 都斤 Dağı'na kurduğunu bildirmektedir.⁴⁷ Yine Xin Tang Shu'da güneydeki Gök-Türk toprağına yerleşen Uygurların otağlarını Ötüken Dağı (烏德鞑山) ile Orhun Irmağı (昆河) arasına taşıdıkları kaydedilmektedir.⁴⁸ İlk iki dağ adını Dujin olarak okumak gerekse de, Friedrich Hirt'in de bahsettiği düşük bir ihtimalle kaynaktaki “可汗恆處於都斤山” ifadesini “kağan daimî olarak Yuduşin Dağı'nda oturur” şeklinde de okumak mümkündür; çünkü chu 處 işareti zaten bir yerde bulunmayı, yerleşmeyi ifade etmektedir ve ayrıca normalde bulunma işareti (-de, -da) olan yu 於 işareti kullanılmayabilir. Üstelik birkaç cümle sonra zaten şöyle bir ifade geçmektedir: “於都斤四五百里有高山迴出”: “Dujin'den 400-500 li'de etrafta yüksek dağlar çeviriyordu.” Burada da Dujin adının başına yine yu 於 işareti koyulmuştur ki “Dujin'den” diye okunabileceği gibi başa “yu” eklenerek “Yuduşin” şeklinde de okunabilir. Diğer kaynaklarda bu dağ için görülen Yuduşin 鬱督軍, Wudejian 烏德鞑 gibi işaretler de bu ihtimali güçlendirmektedir. Elbette ki Xin Tang Shu'daki Dujin okuyuşunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Lin Gan, Qian Boquan, Cen Zhongmian⁴⁹ gibi Çinliler de adı Yuduşin olarak okumaktadırlar.

⁴³ Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında*, s. 160.

⁴⁴ Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında*, s. 218.

⁴⁵ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: II, Ankara 1981, s. 314.

⁴⁶ Zhou Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 910.

⁴⁷ Xin Tang Shu, s. 6018.

⁴⁸ Xin Tang Shu, s. 6114.

⁴⁹ Cen Zhongmian, a.g.e., s. 1076.

Dujin veya Yuduşin diye okunabilecek bu dağ ile ilgili ilk görüşler, kaydı çeşitli dillere çevirenler tarafından öne sürülmüştür. Bunlardan ilki olan Stanislas Julien, Zhou Shu'daki bu ifadeyi, Dujin olarak okumuş ve “Kağan Dujin Dağı'nda oturur” şeklinde tercüme etmiştir (“*Le Khan habite sur le mont Tou-kin-chan*”).⁵⁰ Daha sonra Vilhelm Thomsen ise 1896 yılında şöyle demiştir: “Ötüken ya da ütükän, yahut -kin, “ormanlık dağ” anlamındaki jyş'la her zaman bir arada bulunuyor... Bu kelimenin yalnızca Türklerin vatanı ve o zamanda kadar kağanın ikamet ettiği bir merkez söz konusu olduğunda kullanılmış olması, bunun bir özel isim olduğunu su götürmez bir biçimde gösteriyor... Şüphe yok ki aynı isme, biraz daha eski zamanlarda, Çinlilerin ağızında değişerek Tou-kin'e dönüşmüş şekliyle rastlıyoruz; Türk kağanının oturduğu dağ için bu kelimeyi kullanıyorlar... Sözü edilen dağlar ya Hangay dağları, ya da Güney Altayların doğu tarafları olmalıdır.”⁵¹ Friedrich Hirth'e göre Ötüken Dağı, belki de henüz Zhou Shu'da Yuduşin şeklinde zikredilmiştir. Bununla beraber eğer yubir ek ise bu durum şüpheli olacaktır. Yuduşin'in tam karşılığının bilinmediğini söyleyen Hirth, Radlov'un Orhun'un batısındaki dağ silsilesinin Ötüken Dağ olarak adlandırılmasına itiraz etmemekte ve yine yazıtlardaki Ötüken Yiş ve Ötüken Yer tâbirlerinin sadece bu dağ silsilesini değil fakat geniş bir dağlık araziye, Orhun Irmağı'nın aktığı tüm toprakları ifade ettiği fikrine iştirak etmektedir.⁵² Batı Gök-Türklerine dair metinleri tercüme eden Edouard Chavannes ise Dujin'in yerini Tamir ve Orhun'un doğduğu Hangay tepelerinin bir bölümü olarak zikretmektedir.⁵³ Paul Pelliot da Tou-kin ve Yutou-kin gibi adları Ötüken ile birleştirmiştir.⁵⁴

1915 yılında tarihî coğrafyaya dair çalışmalarını 16 cilt hâlinde neşreden Çinli Ding Qin, eserinin 6. cildindeki Xin Tang Shu'nun Huihe (Uygur) bölümünün tarihî coğrafyası bahsinde, Dujin 都斤 Dağı'nın muhtelif kaynaklarda Yuduşun 鬱督軍, Wudejian 烏德鞬, Weidujian 都尉鞬 gibi şekillerde görüldüğünü ve burasının Moğolistan'ın kuzey kısmında, kendi devrindeki adlandırmayla Dolan Kara (Dulan Hala 都蘭哈拉) Dağı olduğunu bildirmektedir. Burası Shetu 攝圖 (İşbara) Kağan'ın toprağının doğrudan kuzeyinde Tula Irmağı ile Orhun Irmağı arasındadır.⁵⁵ Cen Zhongmian ise Yuduşin olarak okuduğu dağ adını Ötüken ile birleştirmiş ve yerini Hangay Dağları'nın bir tepesi olarak tayin etmiştir.⁵⁶

⁵⁰ Stanislas Julien, “Documents Historiques sur les Tou-Kioue (Turcs), extraits du Pien-i-Tien”, *Journal Asiatique*, Série 6, tome 3, janvier-juin, 1864, s. 335.

⁵¹ Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çev. ve Haz. Vedat Köken, Ankara 2001², s. 223, not: 32.

⁵² Friedrich Hirth, “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk”, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei von Dr. W. Radloff*, St. Pétersbourg 1899, s. 34, dpt: 2.

⁵³ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, İstanbul 2007, s. 41.

⁵⁴ Paul Pelliot, “Neuf Notes sur des questions d'Asie Centrale”, *T'oung Pao*, XXVI, 4-5, 1929, s. 212, 217.

⁵⁵ Din Qin, “Xin Tang Shu Huihe Deng Guo Zhuan Dili Kaozheng”, *Penglai Xuan Dili Xue Congshu*, C. VI, Hangzhou 1915, s. 7a.

⁵⁶ Cen Zhongmian, *a.g.e.*, s. 1087.

Çok sayıda araştırmacı esasen Hangay Dağları merkez olmak üzere çeşitli fikirler ileri sürmüştür. Von Gabain, Poppe'nin Polinov'dan aktardığı, Hangay Dağ silsilesinin 1000 yıl önce ormanla kaplı olmasının zor olduğu bilgisini verdikten sonra *yış* sözüne “*dağ merası*” şeklinde bir anlam vermiş ve burayı Hangay silsilesinin güneybatı ve güneydoğusu ile Tannu Dağ çevresinde konumlandırmıştır. C. Czeglédy Ötüken'i Hangay Dağları'na yerleştirmektedir. Yine J. Schubert, Hangay Dağ silsilesinin en yüksek noktası olan 4021 metre yükseklikteki Otgon Tenger ile yazıtlarda geçen Ötüken Yiş'i bir tutmuştur. Talat Tekin, Ötüken'in yerini Hangay Dağları'nın kuzeybatı kısmı, Orhon ile Tes Irmağı arasındaki saha olarak tayin etmiştir. Faruk Sümer'e göre Hangay Dağları'nın doğu kısmında Orhon ve Tamir ırmaklarının kaynaklarının bulunduğu yerdedir. Peter Golden ve V. Rybatzki konum olarak Orhon yakınlardaki Hangay Dağları'nın yüksek arazilerini vermektedir.⁵⁷ Saadettin Gömeç, Selenge'nin tüm kollarının aktığı yerlerle beraber Altaylar'a kadar uzanan arazinin Ötüken'e denk düşebileceğini söylemiştir.⁵⁸ Lin Gan'ın görüşüne göre ise bu dağ, Hangay Dağı'nın kuzeyindeki dağ olabilir.⁵⁹ Qian Boquan, Yuduşin Dağı'nın, Hangay Dağları silsilesinin doğu ucu olduğunu ve VI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar sırasıyla Gök-Türklerin, Xueyanto (Sir Tarduş)ların, Uygurların kağan otağının burada kurulduğunu bildirmektedir.⁶⁰ Yine Erhan Aydın'ın, Ötüken'in Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının olduğu Koşo-Çaydam bölgesi olması, Şine Usu Yazıtı'nın tam olarak çözülmesinden ve Bilge Kağan Yazıtı'nda yer alan “*yazıtın, ulaşılabilir yer olduğu için bulunduğu yere diktirildiğine*” dair ifadeden dolayı mümkün olmayacağı yönündeki görüşüne⁶¹ ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir; nitekim ulaşılabilir bir yer, Orhun-Tula ırmakları arasındaki vadi içerisinde ifade edilmek istenmiş olabilir, üstelik Ötüken Yer ile Ötüken Dağ ve Ötüken Yiş'i iki ayrı kategoride ele almak lâzımdır. Gök-Türklerin bu iki yazıtı, kutsal ve hayati bir yer olan Ötüken'in dışına dikebileceklerini düşünmek, pek mantıklı değildir. Kaldı ki Xin Tang Shu'daki bir ifade Ötüken'i tam olarak Orhun ve Tula ırmakları arasına yerleştirmektedir: “*Wudejian 烏德鞬 (Ötüken)'in sağında ve solunda Wakun 嗚昆 (Orhun) Irmağı ve Duluo 獨邏 (Tula) Irmağı akardı.*”⁶² Karabalgasun (I) Yazıtı'nın Çince bölümünde ise “*Kutluğ Boyla'nın babası Hu-Su=(Us?) zamanında iken bütün ezici güçlerini? kuzey tarafına (yamaç) göç ettirdi ve başkentini Orhun Ovası'na kurdu...*” (satır 3, 4)⁶³ denilmektedir. Dolayısıyla Ötüken, Orhun Irmağı ile Hangay Dağları arasında olabileceği gibi Orhun Vadisi'nde de olabilir.

Han Shu'daki bir kayıta geçen Douxian 兜銜 adını Ötüken ile birleştirenler de çıkmıştır. Kayda göre M.Ö. 90 yılında, Hun Chanyu'sü, Çinlilerin büyük bir orduyla geldiklerini öğrenince askerî ağırlıklarını Selenge Irmağı'nın kıyısına

⁵⁷ Erhan Aydın, “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies*, II, 4, 2007, s. 1263-1264.

⁵⁸ Gömeç, “Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen”, s. 428.

⁵⁹ Lin Gan, *Xiongnu Tongshi*, Beijing 1986, s. 34.

⁶⁰ *Zhongguo Lishi Da Cidian*, s. 18.

⁶¹ Aydın, “Ötüken Adı ve Yeri”, s. 1266.

⁶² *Xin Tang Shu*, s. 1149.

⁶³ Ölmez, *a.g.e.*, s. 257.

gönderdi. Sol Bilge Beyi ise Tula Irmağı'nı geçip 600-700 li ilerleyerek Douxian 兜銜 Dağı'na yerleşti.⁶⁴ Kurakichi Shiratori, Donghu'lar üzerine mühim eserinin yer adlarına ayırdığı ikinci cildinde bu kayıta geçen dağ ile Dujin 都斤 Dağı'nı bir tutmuş ve buranın Ötüken olduğunu öne sürmüştür.⁶⁵ Shiratori bir başka eserinde ise Ötüken'i Hangay Dağları'nın güney kısmına, Karabalgasun'a yerleştirmiştir.⁶⁶

Ötüken Dağı, *General Li Ji Yazıtı* 李勣碑' nda ve *Qi Biming Yazıtı* 契苾明碑'nda, *Jiu Tang Shu* 舊唐書'nun Töles bahsinde Wudejian 烏德鞬; *Zi Zhi Tong Jian* 資治通鑑'de Yudujun 鬱督軍; *Tang Hui Yao* 唐會要'da Wudujian 烏都健 ve Wulodejian 烏羅德健 gibi şekillerde geçmektedir.⁶⁷

Liao Shi 遼史'da Huigu Chanyu Cheng 回鶻單于城 yani Uygur Chanyu Şehri⁶⁸ olarak geçen Uygur Kağanlığı'nın merkezi Ordu Balıg Şehri, Ötüken'in Çin kaynaklarında karşılığı olduğu düşünülen Dujin veya Yudujin'deydi.⁶⁹

Bununla beraber burada Ötüken adlı yer ile Ötüken Dağı arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Nitekim Hunların yılın ilk ayında Chanyu'nun otağında yani dar anlamda Ötüken'in merkezinde gerilen otağda yaptıkları kurultayın⁷⁰, -30 derece soğğun ve yoğun karın olduğu, çıkılması zor bir dağ zirvesinde yapılması çok makûl bir iş değildir. Üstelik kaynaklarda Ötüken Dağ, Ötüken Yiş, Ötüken Yer gibi farklı adlandırmalar vardır. O hâlde Ötüken, Hangay Dağları'nın doğusunda Orhun Irmağı'na kadar uzanan düzlük, belki Orhun ile Tula arasındaki düzlük ve belki de hepsidir, buralarda ormanlı alanlar da vardır. Ötüken Dağı ise Hangay Dağları havalisi ve belki de bu silsilenin en yüksek yerleridir. Bu arada XVIII. yüzyılda yazılan Song Mo Cao Shi Zhu 松漠草詩注 adlı bir eserde Hangay Dağı'nın ormanlarla kaplı olduğu kaydedilmektedir.⁷¹ Dolayısıyla Ötüken Dağ ile Ötüken Yiş'i aynı yere atfetmek de pek tabii mümkündür. Ötüken'i bazen bir mefhum olarak da anlamak ve belli bir yere atfetmemek gerekir. Bu arada bozkır coğrafyasında Ötüken'in yerinin değışken olabileceğine yönelik tahliller⁷² de çok mühimdir.

Uygur Kağanlığı'nın merkezinin Ötüken denen Hangay Dağları ile Orhun Irmağı arasındaki düzlükte ve Ötüken Dağı'nın ise esasen Hangay Dağları'nda olması pek muhtemeldir. IX. yüzyıla kadar bozkırda kurulan büyük Türk devletlerinin hep aynı mirası devralmış oldukları, Türk devlet felsefesi bakımından dile getirilen bir konudur.

⁶⁴ *Han Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 3778.

⁶⁵ Shiratori Kurakichi, *Donghu Minzu Kao*, II, Çinceye Çev. Fang Chuangyu, Shanghai 1934, s. 7.

⁶⁶ Shiratori Kurakichi *Zenshū*, C. IV, s. 517.

⁶⁷ Cen Zhongmian, a.g.e., s. 1079-1080; *Zhongguo Lishi Da Cidian*, *Lishi Dili*, s. 18.

⁶⁸ *Liao Shi*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 27.

⁶⁹ Lin Gan, a.g.e., s. 34.

⁷⁰ *Shi Ji*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 2892; *Han Shu*, s. 3752. Kurultayların zamanı ve mahiyeti hakkında bkz. Konuralp Ercilasun, "Asya Hunlarının Toplantılarının Niteliği ve Zamanları", *Türk Kültürü*, 2014/2, s. 1-13.

⁷¹ Cen Zhongmian, a.g.e., s. 1086.

⁷² Meselâ bkz. Konuralp Ercilasun, "Asya Hunlarında Merkez Meselesi", *Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, Ed. M. Öztürk - Ş. Batmaz - E. Yoska, Kayseri 2015, s. 667-683.

Ötüken'in bir mefhum olarak da ele alınması lâzımdır. Ötüken dağ, orman ve yer olarak zikredilmektedir. Esasında Kuzey Moğolistan'ın otlaklarla iç içe geçmiş ormanlık sahaları, Ötüken Yiş ifadesine uygundur. Eski Türklerde devletin kutu ve bekası ile "kutlu yiş" ve "kutlu dağ" arasında bağ kurulmuştur. Türklerin diğer kutlu ormanları ise Kögmen Yiş, Çokay Yiş, Altun Yiş'tir. Bu ormanlar Tanrı'nın ve cennetin müşahhas sureti olmuşlardır. Tanrı'nın olduğu bu ormanlarda bereket, bolluk ve nizam ile devlet ve kutlu han vardır. Huş (kayın) ve kızılçam taygalarında iyi ruhların yaşadığına ve bu ağaçların dağların tepelerine Tanrı tarafından dikildiğine inanılmaktadır. Türk dünyasında ışıklı taygalar "kutlu ata" tahayyülü ile anılmaktadır.⁷³

Mori Masao, 1962 yılında yayınladığı bir makalede Ötüken'i tamamen bir mefhum olarak ele almış ve bunu iki temele dayandırmıştır. İlk olarak Ötüken, bozkır cemiyetindeki inanç sisteminde (yazar bunu Şamanizm olarak tavsif ediyor) atalardan gelen, törenin korunduğu, yazıtlardaki ifadeyle "ıduq yir" olan, "Tanrı'nın emrinin" ve "Tanrı'nın gücünün" alındığı bir mekândır. Ötüken, aynı zamanda bozkır halkının dinî merkezidir. Yazıtlarda geçen Ötüken olmadan devletin ve milletin yaşayamayacağına dair net sözler bu yüzdendir. İkinci olarak ise "Ötüken", karizmatik otoritenin tescillendiği bir yerdir. Bozkırdaki insanları birleştiren bu otoritenin mekânı Ötüken'dir.⁷⁴ Mukan Kağan'ın, Ruanruan (Juan-juan)'ları yok ettikten sonra Gök-Türklerin merkezini Altaylardan Ötüken'e taşıması, Uygurların kağanlığı kurduktan sonra otağlarını Selenge kıyılarından güneye indirmeleri bu sebeptendir. Bu münasebetle yazıtlarda "Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi" (Tonyukuk, Güney/10) denilmektedir. Dört bir taraftaki insanın itaat edeceği karizmatik otorite, Ötüken meskeninde oturmak mecburiyetindeydi.

4. Hangay Dağları

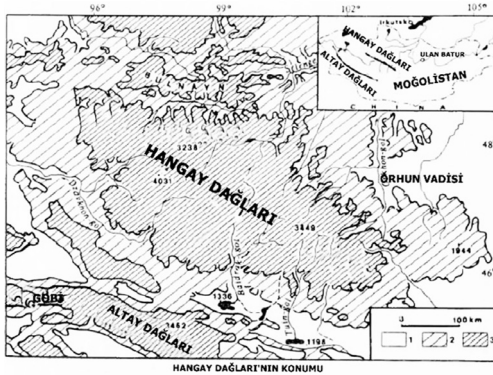
Son olarak Ötüken Dağı'nın yer aldığı düşünülen Hangay Dağları'nın coğrafyasından bahsetmek lâzımdır. Bu silsile iki büyük yapısal-orografik birim arasındaki sınırdır uzanmaktadır: Doğu ve Güney Sibirya Dağları ile Merkezî Asya düzlükleri. Hangay Dağları silsilesi, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru yaklaşık 700 kilometre uzanmaktadır.

Silsilenin ortalama yüksekliği 3000-3500 metredir. En yüksek noktası olan Otgontengri 4031 metreye ulaşmaktadır. Silsilenin yüksekliği Gobi Çölü'nün bitişiğinde 1700 metre ve esas dağ silsilesine kavuşan yerde ise 2700 metredir. Bu dağlık arazi nem ve yağış miktarı bakımından çok düşüktür (daha çok yaz aylarında olmak üzere yıllık ortalama 240-280 mm). Hangay'da yıllık ortalama sıcaklık -5.3°C ve Ocak ayı ortalaması ise -32 °C'dir.⁷⁵

⁷³ Pervin Ergun, "Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü", *Milli Folklor*, 87, 2010, s. 115-116.

⁷⁴ Mori Masao, "Utuken Yama to Kodai Kiba Kokka", *Nairiku Ajia Shiron Shū*, Tokyo 1980, s. 38-39.

⁷⁵ K. Klimek, "Major Physico-Geographical Features of the Southern Slope of the Khangai Mountains", *Vertical Zonality in the Southern Khangai Mountains (Mongolia)*, Ed. K. Klimek - L. Starkel, Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1980, s. 9-12.

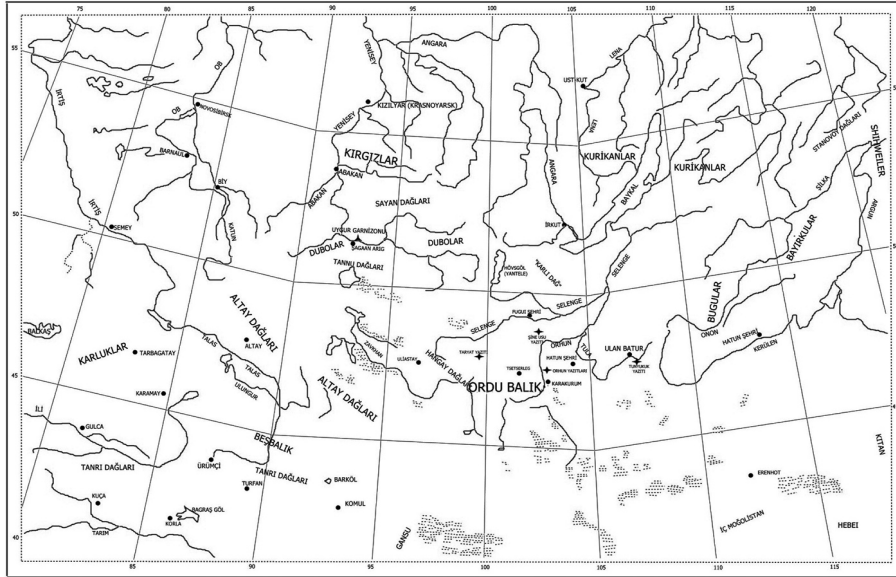


HANGAY DAĞLARI'NİN KONUMU
1) 1000 metrenin altındaki düzlükler ve yarı vadiler 2) 1000-1500 metre arasındaki dağlar ve tepelikler 3) 2000 metrenin üstündeki dağlar ve yükseklikler

Harita-IV: Hangay Dağları

güneyinde sayısız ılık bulak yeri vardır, bulaklarda balık bulunur ve hupo 琥珀'ya benzer sarı taş çıkarılır, Moğollar buna huba 胡巴 derler, bundan eşyalar, sevimli mücevherler yapılır. Hangai (Hangay) silsilesi 1000 li uzanır, bazen kesilir ve bazen devam eder.”⁷⁶ Shui Dao Ti Gang 水道提綱 (1761)'da ise şöyle kaydedilmektedir: “Yine 100 küsur li doğuda Hangai 杭愛 Dağı vardır, silsile çok uzun ve büyüktür, batıya 14 du 度 3 feng 分'dan 47 du'ya uzanır. Tamier 塔米爾 (Tamir) Irmağı'nın güney kaynağı, bunun kuzeyinden ve Elukun 鄂勒昆 (Orhun) Irmağı ise bunun güneydoğusundan çıkar.”⁷⁷

Harita-V: Uygur Kağanlığı



⁷⁶ Cen Zhongmian, a.g.e., s. 1086.

⁷⁷ Aynı yerde.

Sonuç

Çalışmamızda siyasi tarihlerin coğrafya üzerine kurulu olduğu gerçeğinden hareketle, Uygur Kağanlığı'nın "ülkesinin" yerini, sınırlarını ve hususiyetlerini belirlemeye çalıştık. Maksadımız genel olarak Uygurların ve Uygur Kağanlığı'nın ilgili dönemlerdeki coğrafyasına değinmekti. Bilhassa coğrafyanın hususiyetleri, yayılma sahaları, göç yerleri, yollar, idari merkezler gibi konulara kısa bir yazı ile temas etmeye ve bundan sonra yapılacak çalışmalar için bir katkı sağlamaya gayret ettik.

Kaynaklar

ALYILMAZ, Cengiz: *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara 2005.

AYDIN, Erhan: "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, II, 4, 2007.

_____ : *Eski Türk Yer Adları. Eski Türk Yazıtlarına Göre*, Konya 2012.

BRETSCHINEIDER, E.: "Moğol İmparatorluğu Devri", *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Çev. ve Haz.: Kürşat Yıldırım, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

CEN ZHONGMIAN: *Tujue Jishi*, Zhonghua Shuju Yayınları, Beijing 2004.

CHAVANNES, Edouard: *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, İstanbul 2007.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin: *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004.

DIN QIN: "Xin Tang Shu Huihe Deng Guo Zhuan Dili Kaozheng", *Penglai Xuan Dili Xue Congshu*, Cilt: VI, Hangzhou 1915.

ERCİLASUN, Konuralp: "Asya Hunlarında Merkez Meselesi", *Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, Ed. M. Öztürk - Ş. Batmaz - E. Yoska, Kayseri 2015.

_____ : "Asya Hunlarının Toplantılarının Niteliği ve Zamanları", *Türk Kültürü*, 2014/2.

ERGİN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, İstanbul 2009⁴².

ERGUN, Pervin: "Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü", *Millî Folklor*, 87, 2010.

GÖMEÇ, Saadettin: "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27/28, Ankara 1996.

_____ : *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997.

_____ : "Şine-Ussu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine", *Belleten*, LXIV/240, 2000.

_____ : "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", *Turkish Studies*, II/4, 2007.

Gujin Xingshi Shu Bianzheng, Jianghsi Renmin Chubanshe Yay., Nanchang 2006.

Han Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.

HIRTH, Friedrich: "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", *Die Alt türkischen Inschriften der Mongolei von Dr. W. Radloff*, St. Pétersbourg 1899.

JULIEN, Stanislas: “Documents Historiques sur les Tou-Kioue (Turcs), extraits du Pien-i-Tien”, *Journal Asiatique*, Série 6, tome 3, janvier-juin, 1864.

KLIMEK, K.: “Major Physico-Geographical Features of the Southern Slope of the Khangai Mountains”, *Vertical Zonality in the Southern Khangai Mountains (Mongolia)*, Ed. K. Klimek - L. Starkel, Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1980.

Liao Shi, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.

LIN GAN: *Xiongnu Tongshi*, Beijing 1986.

Matsuda Hisao-Kobayashi Gen: *Kansō Ajia Bunka Shiron*, Tokyo 1938.

MERT, Osman: *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Ankara 2009.

Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları, Haz. Mehmet Ölmez, Ankara 2005.

MORİ MASAO: *Yūboku Kiba Minzoku Kokka*, Tokyo 1967.

_____ : “Utuken Yama to Kodai Kiba Kokka”, *Nairiku Ajia Shiron Shū*, Tokyo 1980.

ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: II, Ankara 1981.

PAUL PELLİOT: “Neuf Notes sur des questions d’Asie Centrale”, *T’oung Pao*, XXVI, 4-5, 1929.

Shi Ji, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.

SHIRATORI, Kurakichi: *Donghu Minzu Kao*, II, Çinceye Çev. Fang Chuangyu, Shanghai 1934.

SHIRATORI, Kurakichi: *Shiratori Kurakichi Zenshū*, Cilt: IV, Tokyo 1970.

TAŞAĞIL, Ahmet: “Uygurlar”, *Türkler*, Cilt: II, Ankara 2002.

THOMSEN, Wilhelm: *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çev. ve Haz. Vedat Köken, Ankara 2001².

Xin Tang Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.

YILDIRIM, Kürşat: *Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Zhongguo Lishi Da Cidian. Lishi Dili, Ed. Zhou Jie, Shanghai Cishu Chubanshe 1997.

Zhongguo Lishi Diming Da Cidian, Ed. Shi Weile, Beijing 2005.

Zhou Shu, Zhonghua Shuju Yayınları, Beijing 1997.

ARTUKLU HAKİMİYETİNE KADAR KUZEY SURIYE'DE SELÇUKLULAR

Öğr. Gör. Hülya YİĞİT*

Öz

Kuzey Suriye tarih boyunca pek çok kavmin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuş bir bölgedir. Bu mücadelelerin arka planında bölgenin jeopolitik konumundan doğan stratejik önemi bulunur. Güneyden Anadolu'ya geçiş güzergâhındaki pek çok kilit nokta bu bölgededir. Konumuzun esasını teşkil eden Selçuklu Türklerinin, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren değişik vesilelerle bölgede görünmeleri bu açıdan tesadüfi değildir. Özellikle Anadolu'ya yapılacak seferlerde Halep gibi bazı yerleşim yerlerini üs olarak kullanma ihtiyacı bölgenin önemini artırır. Bu ihtiyacın fülî sonucu Selçukluların Kuzey Suriye'ye intikallerinden itibaren Halep, Menbiç gibi şehirleri ele geçirmek için çaba sarf etmeleri olur. Nitekim Alparslan zamanında Halep hâkimi Mirdasoğulları Emriği Selçuklulara tâbi hale getirilir, Melikşah zamanında ise doğrudan devlete bağlanır. Melikşah sonrası yaşanan taht mücadeleleri Suriye'de Halep ve Şam olmak üzere iki ayrı Melikliğine ortaya çıkmasına sebep olur. Kuzey Suriye bu tarihlerden Artuklu hâkimiyetine kadar geçen sürede hem hanedan içi çatışmalar hem de I. Haçlı Seferi dolayısıyla fazlaca karışır. Selçukluların bütün bu inişli çıkışlı siyasi hayatlarına rağmen Kuzey Suriye'de ilk görüldükleri dönemden Artuklu hâkimiyetine kadar geçen sürede bölgede Türk siyasi ve kültürel kimliğinin yerleşmesi açısından sağladıkları katkı tartışmasız çok büyüktür.

Bu makalenin coğrafi sınırı Halep'ten itibaren bugünkü Türkiye'ye kadar Suriye'nin kuzey kesimleri, kronolojik sınırı ise Selçuklu Türklerinin Kuzey Suriye'de görüldükleri 1063/1064'den itibaren Artukluların Halep ve civarına hâkim oldukları 1117'ye kadar olacaktır. Konuyla ilgili en önemli kaynaklar, İbnü'l-Adîm'in "Zübdet'ül-Haleb min Tarihi Haleb", Sibt İbnü'l-Cevzi'nin "Mir'atü'z-zaman Fi Târîhi'l-Âyân" ve İbnü'l-Esir'in "El-Kâmil Fi't-Târih" adlı eserleridir. Ayrıca döneme dair başka kaynaklardan ve araştırma eserlerinden de faydalanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kuzey Suriye, Selçuklular, Halep.

* Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Seljuks In Northern Syria Until Artuklu Dominance

Abstract

Throughout history, Northern Syria has become a region where many tribes struggled for domination. In the background of these struggles is the strategic importance of the regions geopolitical position. There are many key points in the transition route from south to Anatolia. It is not coincidence in this respect that the Seljuk Turks, who form the basis of our subject, are seen in the region for various reasons since the first years of the establishment of the Great Seljuk State. In particular, the need to use some settlements such as Aleppo as a base increased the importance of the region. The actual end result of this need is to make efforts to seize cities like Aleppo and Menbiç after the Seljuks deployment to Northern Syria. As a matter of fact, in the era of Alparslan, Mirdasoğulları Emirate, the ruler of Aleppo was bound to the Seljuks and in the era of Melikşah it became directly a part of the state. The throne struggles that took place after Melikşah caused the emergence of two separate kingdoms in Syria, named Aleppo and Damascus. After these dates, Northern Syria was subject to the inter-dynastic conflicts and the Crusades until the time of Artuklu domination. Despite all these ups and downs of political life of the Seljuks, the contribution they provided in terms of the settlement of Turkish political and cultural identity to the region during the period from their first appearance in Northern Syria to Artuklus rule is undoubtedly great.

The geographical boundaries of this paper were Syrias northern part starting from Aleppo until today's Turkey, while the chronological boundaries started from 1063/ 1064 when Seljuk Turkes were initially seen in Northern Syria until 1117 when Artuklu's dominated Aleppo and surroundings. The most important sources related to the subject are İbnü'l-Adım's "Zübdet'ül-Haleb min Tarihi Haleb", Sibt İbnü'l-Cevzi's "Mir'atü'z-zaman Fi Târîhi'l-Âyân" and İbnü'l-Esir's "El-Kâmil Fi't-Târih". Other sources and research studies related with the era were also used.

Keywords: Northern Syria, Seljuks, Aleppo.

Giriş

Büyük Selçuklu Devleti teşekkül ettiğinde aynı zamanda Selçuklu Beylerinin paylaşacakları topraklar üzerinden fetihlerin yönü de tespit edildi. Buna göre; devletin batı bölgelerinin hâkimi olan Tuğrul Bey'in fetih politikasında hedef, önce Orta ve Batı İran daha sonra Bizans ve Fatımi toprakları oldu. Orta ve Batı İran fütühatının önemli isimleri olan İbrahim Yinal, Kutalmış, Alp-Sungur ve Yâkütî, bölgedeki pek çok şehri ele geçirdiler. Yapılan fetihler kalabalık Türkmen kitlelerinin batıya akışını hızlandırırken, kitlesel göçlerin yerleşik İran coğrafyasında yarattığı rahatsızlık Türkmenlerin Anadolu'ya yönlendirilmeleriyle giderildi. Böylece devletin kuruluşunun üzerinden henüz on yıl geçmişken Türkmenler, Azerbaycan, Kuzey Irak ve Doğu Anadolu'ya ulaşmış oldular. Türkmenler bir taraftan Anadolu'da faaliyet gösterirken, diğer taraftan Suriye'ye inerek Halep ve civarına nüfuz ettiler. Kuzey Suriye'nin jeopolitik konumundan doğan stratejik önemi tarih boyunca farklı kavimler için olduğu gibi Selçuklular için de bölgeyi ilgi çekici hale getirmekteydi. Nitekim Halep ve çevresinin hem Anadolu'ya hem de Orta ve Güney Suriye yoluyla Fatımiler üzerine yapılacak seferlerde üs olarak kullanılma ihtiyacı bölgenin

önemini bir kat daha artırmıştır. Böylece ilk başta yalnızca yurtluk için Kuzey Suriye'ye gelen Selçuklular, zamanla bölge siyasetinde aktif rol oynamaya başladılar.

Bu makalede Selçukluların Halep'ten itibaren bugünkü Türkiye sınırına kadar Suriye'nin kuzey kesimlerinde ilk görüldükleri tarihten Artuklu hâkimiyetine kadar geçen süredeki siyasi faaliyetleri ele alınmaktadır. Konuyla ilgili en önemli kaynaklar, İbnü'l-Adîm'in "*Zübdet'ül-Haleb min Tarihi Haleb*", Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin "*Mir'atü'z-zaman Fi Târîhi'l-Âyân*" ve İbnü'l-Esir'in "*El-Kâmil Fi't-Târih*" adlı eserleridir. Ayrıca döneme dair başka kaynaklardan ve araştırma eserlerinden de istifade edilmiştir.

1. Selçuklular Gelmeden Önce Kuzey Suriye'nin Siyasi Yapısı

Kuzey Suriye tarihin ilk dönemlerinden itibaren yerleşime açık bir bölgedir. İlkçağlarda Anadolu-Mısır-İran arasındaki ticaret yollarının kesişim noktasındaki bölge bu sebeple sürekli mücadele sahası olmuştur. Nitekim Mısır ve Hitit Devletleri arasındaki tarihin ilk meydan savaşı olan Kadeş Savaşı Kuzey Suriye hâkimiyeti için yapılmıştır. Bölgenin merkezi olan Halep stratejik öneminin yanında ilkçağlarda Tanrı Adad inancının merkezi olması sebebiyle dinî merkez hüviyeti de taşıyordu. Şehir bu özelliklerinden dolayı M.Ö. XVIII. yüzyılda Yamha Krallığı'nın başkenti olmuş, daha sonra sırasıyla Hititlerin, Asurların, Perslerin, Romalıların ve Bizans'ın hâkimiyetine girmiştir. Bizans hâkimiyetinde iken yaşanan Sasanî istilası sebebiyle bölge tahrip olmuştur. 637'de Hz. Ömer'in sevk ettiği ordular Kinnesrin ve Halep'i ele geçirmiş böylece İslâmî dönem başlamıştır. Daha sonra bölge Emevîler, Abbasîler, Tolunoğulları, Karmatiler, İhşidîler, Hamdanîler ve Fatımîlerin idaresi altına girmiştir.

Selçukluların Kuzey Suriye'de görülmeye başladıkları yıllarda ise bölgenin neredeyse tamamı Mirdasoğulları'nın hâkimiyetinde bulunuyordu. Mirdasoğulları'nın bölgedeki varlıklarının başlangıcı Irak'ta yaşayan Arap Kilâboğulları kabilesinden Salih bin Mirdas'ın X. yüzyılın başlarında Halep civarına göç edip Rahbe'yi ele geçirmesine dayanmaktadır (1008/1009). Salih, Rahbe'yi ele geçirdiğinde Fatımî halifesi adına hutbe okutarak Fatımîler¹ adına şehri yönetmeye başladı.² Hâkimiyet sahasını genişletmek ve kendi adına bir devlet kurmak amacıyla olan Salih bin Mirdas, 1024'de Menbic'i ve 1025'de Halep'i aldı. Salih bin Mirdas'ın yayılma politikasının Fatımîler tarafından tehlikeli görülmesi üzerine, Halife Zahir tarafından Anuştegin ed-Dizbörü komutasında büyük bir ordu Salih üzerine gönderildi. Salih yapılan savaşı hayatıyla birlikte kaybetti (Mayıs 1029).³

¹ Fatımîlerin Suriye politikası ve Suriye'deki hâkimiyet sahaları ile ilgili bkz.: Eymen Fuad es-Seyyid, "Fâtımîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12, İstanbul 1995, s. 230.

² Abdülkerim Özaydın, "Sâlih b. Mirdâs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 36, İstanbul 2009, s. 41; Erdoğan Merçil, "Mirdâsiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 30, İstanbul 2005, s. 149; M. Sobernheim, "Mirdâsiler", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, 3. baskı, İstanbul 1979, s. 360; M. Sobernheim, "Sâlih b. Mirdâs", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 10, İstanbul 1994, s. 129.

³ Özaydın, "a.g.m.", s. 41; Merçil, "a.g.m.", s. 149; Sobernheim, "Mirdasiler", s. 360; Sobernheim, "Sâlih b. Mirdâs", s. 129; Tâlib Yâzıcı, "Halep", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 15, İstanbul 1997, s. 241; Jean Sauveget, "Haleb", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5, 1. Kısım, İstanbul 1987, s. 118;

Mirdasoğulları toprakları, Salih'in oğulları Nasır ve Simâl arasında paylaşıldı. Simal, Halep iç kalesine; Nasır ise iç kale dışında kalan bölgelere hâkim oldu, ancak aralarındaki rekabet dış politikalarını derinden etkiledi. Bu sebeple hâkimiyetlerinin sona erdiği 1080 yılına kadar, iç çekişmelerle birlikte Bizans, Fatimî ve Selçuklu baskısına karşı mücadele etmek zorunda kaldılar. Mesela; 1029 yılı içinde Simal'in Bizans kuvvetleriyle çarpışmasından faydalanan Nasır, Halep iç kalesini ele geçirdi ve Fatimiler ile Bizans arasında bir denge politikası izleyerek özerkliğini korumaya çalıştı. Yeterli güce erişemediği için önce Bizans'a tâbi olmak, sonra da Fatimilerle uzlaşmak zorunda kaldı. Ne var ki, Fatimî veziri Anuştegin Cercaraî'nin bu uzlaşmaya karşı gelmesi üzerine çıkan savaşta hayatını kaybetti. Anuştegin, Halep, Menbiç ve çevresini ele geçirerek Mirdasoğulları topraklarını doğrudan Fatimilere bağladı. Anuştegin 1042'de ölünce Simal Halep'e tekrar hâkim oldu. Bizans ve Fatimiler Simal'in hâkimiyetini tanıdılar. Bizans'la barış anlaşmasını yenileyen Simal, bu dış tehditten uzunca bir süre kurtuldu, fakat Fatimî nüfuzunu kırması mümkün olmadı. Fatimilerin Kuzey Suriye'den tamamıyla çekilmesi Nasır'ın oğlu Mahmud'un 1060'da bölgedeki Fatimî kuvvetlerini bozguna uğratmasıyla gerçekleşti.⁴ Mahmud'un Halep ve civarını ele geçirmesi ise, Simal'in bir yıl sonra Halep'e yeniden hâkim olmasıyla sona erdi. Simal'in hükümdarlığı da 1062'de ölümü sebebiyle kısa sürdü. Yerine kardeşi Atiyye geçti.

2. Selçukluların Kuzey Suriye'deki İlk Faaliyetleri

Selçuklular Kuzey Suriye'de 1063/1064'den itibaren görülmektedir. Kaynaklarda o sırada Mervanoğulları'na ait olan Diyarbakır'da bulunan Hanoğlu Harun'un Atiyye tarafından Halep'e davet edildiği ve böylece Suriye'ye ilk Türk girişinin gerçekleştiği kaydı bulunmaktadır.⁵ Harun'un Diyarbakır'da bulunuşu Selçukluların, Tuğrul Bey ile (1040-1063) başlayan, onun ölümünün ardından Alparslan ile (1064-1072) devam eden batı politikasının bir sonucu olmalıdır.⁶ Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun ardından hızla artan Türkmen nüfusun Tuğrul Bey tarafından Bizans coğrafyasına yönlendirildiği bir vakiydir. Dolayısıyla Harun'un bu Türkmen gruplarının birinin başında gaza ve cihat faaliyetlerini sürdürdüğü ve böylece Diyarbakır'a kadar ilerlediği

Ernst Honigman, "Menbic", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1955, s. 705; Işın Demirent, "Menbic", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 29, İstanbul 2004, s. 123.

⁴ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayını, 3. Baskı, Ankara 2000, s. 31; Merçil, "a.g.m.", s. 150; Yâzıcı, "a.g.m.", s. 241; Eymen Fuad es-Seyyid, "a.g.m.", s. 231.

⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdet'ül-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK Yayını, Ankara 2014, s. 9; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhil-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK Yayını, Ankara 2011, s. 114, 140; Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânîsi Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Belgeler*, Cilt: XXIX, Sayı: 33, Ankara 2008, s. 6; Ali Sevim, *Azîmî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler*, TTK Yayını, Ankara 1998, s. 17; Sevim, *Suriye ve..*, s. 35; Hanoğlu Harun'un kim olduğuna ilişkin bkz.: Ali Sevim, "Kuzey Suriye'de Görünen İlk Türk Emîri Han Oğlu Harun", *Belleten*, Cilt: 43, Sayı: 170, Ankara 1979, s. 365-366; Ali Sevim, "Hârûn b. Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, Ankara 1997, s. 258.

⁶ Tuğrul Bey'in Batı politikasına ilişkin bkz.: Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 46-58.

anlaşılmaktadır. Bu açıdan Harun'un Kuzey Suriye'deki varlığı aynı zamanda bölgedeki ilk Selçuklu varlığı olmaktadır.

Atiyye'nin Harun'u Halep'e davet edip ittifak yapmasının sebebi, yeğeni Mahmud'un kendisine karşı giriştiği taht mücadelesiydi. Nitekim Mahmud, Kilaboğullarının desteğini alarak Atiyye üzerine yürüdü. Atiyye, Mahmud'un kuvvetli durumu karşısında Harun'dan yardım istemek zorunda kaldı. 1000 atlısıyla Halep'e gelen Harun, Atiyye ile birlikte önce Mahmud'a,⁷ daha sonra da Bizans'a karşı mücadele etti. Bu katkısının karşılığı olarak Harun ve adamları Halep'te yaşamaya başladılar. Bir süre sonra Atiyye'nin Harun'a karşı tavrı değişti. Bu tavrı değişikliğinin sonucunda Harun ve adamları bir gece Atiyye'nin kuvvetleri tarafından baskına uğrayarak çok fazla can ve mal kaybettiler (Ocak/Şubat 1065). İbnü'l-Adim'e göre kalan adamlarıyla Halep dışına çıkan Harun intikam yeminleri ederek bölgeden ayrıldı.⁸ Harun'un Halep'te yeniden görünmesi o sırada Sermin'de bulunan Mahmud ile yaptığı ittifak üzerine mümkün oldu. Müttefikler Atiyye'yi Halep'te kuşattılar. Kuşatmanın uzaması üzerine sıkıntıya giren Atiyye barış teklif etmek zorunda kaldı. Yapılan anlaşmaya göre, Halep Mahmud'a teslim edildi. Atiyye; Rahbe, Azâz, Menbiç, Bâlis ve Halep'in batı ve güneyindeki yöreleri aldı. Harun'a ise Mahmud tarafından Maarretunnüman iktâ olarak verildi (1066).⁹ Bir süre sonra muhtemelen bölge halkının Türkmenlere karşı duyduğu tedirginlik sebebiyle, Mahmud yer değişikliği yaparak Harun'a başka bir iktâ verdi.¹⁰

Aynı yıllarda bölgede Hanoğlu Harun'un dışında bir Türkmen gruba daha görüldü. Bunlar Bekçiöglü Afşin ve emrindeki Türkmenlerdi. Bu grup Halep civarına gelerek Bizans topraklarından aldığı esirleri ve ganimeti satmış, ancak kısa bir süre kalarak bölgeden ayrılmıştır (Nisan 1068).¹¹ Afşin'in Kuzey Suriye'den ayrılması üzerine, 1069 yılı sonlarında kalabalık bir Türkmen grubuyla Sanduk Bey Halep civarına geldi. Güneyde Rafeniye'ye kadar yağmalar yapan Sanduk Bey, kışı geçirdikten sonra 1070 yılı ortalarında Anadolu'ya döndü.¹²

Diğer taraftan Harun'un Halep civarındaki varlığından rahatsız olan Fatimiler, Mahmud'dan Türkmenleri uzaklaştırmasını istediler. Mahmud'un çe-

⁷ Atiyye ile Mahmud birbiri üzerinde kesin üstünlük kuramadı ve bir anlaşma yaptılar. Anlaşmaya göre; Halep, Rahba, Menbiç, Azâz ve Bâlis çevresiyle birlikte Atiyye'ye, Esârib başta olmak üzere daha önce hakim olduğu bölgeler Mahmud'a bırakıldı. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 10; Demirkent, "a.g.m.", s. 123; Sevim, *Suriye ve..*, s. 38.

⁸ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 10; *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 140.

⁹ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 11-12; *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 141; Sevim, "İbnü'l-Kalânisî...", s. 7; Ernest Honigman, "Maarret-ün-Numan", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1955, s. 117.

¹⁰ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 15; *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 142; Sevim, *Suriye ve..*, s. 42.

¹¹ Bekçiöglü Afşin'in Anadolu'dan Kuzey Suriye'ye geliş sebebi Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'dan çekindiği içindir. Çünkü Alparslan tarafından Anadolu'ya yapılacak akınlar için görevlendirilen Afşin bilemediğimiz bir sebepten ötürü birlikte hareket ettiği Gümüştekin adlı komutanı öldürmüş ve Kuzey Suriye'ye inmiş, daha sonra Alparslan'ın kendisini affettiği haberini alarak bölgeden ayrılmıştır. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 16-17; *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 157; Sevim, *Suriye ve..*, s. 48; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 18-20.

¹² *Zübdet'ül-Haleb*'de Sanduk Bey'in Halep civarında çok şiddetli yağmalar yaptığı, bu sebeple halkın korku ve panik içerisinde düştüğü anlatılmaktadır. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 19-20.

şitli sebepler ileri sürerek bu isteği reddetmesi üzerine, Atiyye ile anlaşan Fatımiler Halep üzerine yürüdüler. Arabulucuların devreye girmesiyle Mahmud ve Atiyye arasında anlaşma sağlandı ve iki tarafta da Fatimî halifelîği adına hutbe okutuldu.¹³ Öte yandan Harun 1000 atlısıyla birlikte kendisine iktâ edilen bölgede yerli halkla ilişkisini iyi tutmuş,¹⁴ Mahmud ile yaptığı ittifaka daima sadık kalmıştır. Bizans İmparatoru Romanus Diogenes, Kuzey Suriye seferi sırasında Menbiç'i ele geçirip Halep civarına kadar ilerlediğinde Mahmud'la birlikte mücadele etmiştir. Menbiç'in dışında Artah ve İmm Kaleleri'ni de ele geçiren (1068) Bizans kuvvetleri daha sonra Azez'i kuşatmış, fakat ordu içinde yiyecek sıkıntısının baş göstermesi ve salgın hastalıklar sebebiyle geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁵ Böylece müttefikler için Bizans tehlikesi bir kez daha ortadan kalkmıştır.

Mahmud'un Harun ile olan ittifakı, Türkleri yakından tanınmasını ve Büyük Selçuklu Devleti'ne dair bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Bu durum Fatimilere olan bakışını değiştirir. Zira Selçukluların güçlü ve dinamik yapısına mukabil Fatimiler zayıf kalmaktaydı. Diğer taraftan Türkmenlerin bölgedeki faaliyetleri Mahmud'un taraf seçiminde belirleyici oldu. Alparslan'a bir elçi gönderen Mahmud, Selçuklulara bağlanmak istediğini bildirdi. Akabinde şehirdeki Şiiilerin tepkisine rağmen, tâbiliğin gereğini yerine getirerek Temmuz 1070'de Alparslan ve Abbasi halifesi adına hutbe okuttu.¹⁶ Dolayısıyla Harun'un Kuzey Suriye'de siyasi aktörler arasında kilit konuma gelmesi, Halep Mirdasi Emirliği'nin Büyük Selçuklu vasalı olması sonucunu doğurdu.

Harun-Mahmud ittifakı bir süre sonra bozuldu. Harun iktâ bölgesinden ayrılıp kaynaklarda adı geçmeyen başka bir yere gitti. Bu sıralarda Türkmenlerin muhtemelen Mahmud'un ihanetine uğradıkları düşüncesiyle Maaretunnüman çevresinde yağmaya giriştikleri anlaşılmaktadır.¹⁷ Mahmud ile yollarını ayıran Türkmenler, Atiyye ve Mahmud üzerine birkaç kez yürüdüler, ancak başarılı olamadılar.

Harun hem Atiyye hem de Mahmud'la yaptığı ittifaklara sadık kalmasına rağmen, yaşadığı olumsuzluklardan dolayı Kuzey Suriye'den ayrılmaya karar

¹³ *Mir'atü'z-Zamân*, s. 150-151.

¹⁴ İbnü'l-Adım; Harun'un askerlerinin Maaretunnüman'da buldukları süre içinde yağma yapmadıklarını, ihtiyaçlarını para karşılığında satın aldıklarını hatta hayvanlarını parayla sulattıklarını belirtmektedir. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 15. Anlaşılacağı üzere Harun ve adamları yerli halkla iyi geçinebilmek için olağanüstü çaba sarf etmiştir.

¹⁵ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 19; *Mir'atü'z-Zamân*, s. 156; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt: 1, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayını, 3. Baskı, Ankara 1999, s. 319; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târih*, Cilt: 10, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, s. 68; Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 97; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 137; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 115 vd; *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi-İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınlanmamış Çeviri, Ankara 1944, s. 25; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 49; Sevim, *Azimi Tarihi...*, s. 18.

¹⁶ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 20-21; *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 70; *Mir'atü'z-Zamân*, s. 164; Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, TTK Yayını, Ankara 1989, s. 14; Yâzîci, "a.g.m.", s. 241; Sauveget, "a.g.m.", s. 119.

¹⁷ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 15-16; Sevim, *Suriye ve...*, s. 46.

vererek, güneyde yer alan Sur şehri civarına geçti. O sırada Sur, Fatimilere karşı isyan eden Kadı Aynüddeve'nin idaresindeydi. Harun, Aynüddeve ile ittifak yaparak Fatimilere karşı mücadeleye başladı. Fatimî Halifesi Mustansır, Aynüddeve-Harun ittifakına karşı Akka Valisi Bedrül Cemalî'yi görevlendirdi. Bedrül Cemalî'nin Sur'u kuşatıp Aynüddeve ve Harun'u son derece zor durumda bıraktığı sırada bilinmeyen bir sebepten ötürü Harun saf değiştirdi. Bu hadise sırasında Harun'un emrindeki bütün Türkmenlerin kendisiyle birlikte hareket etmediği anlaşılıyor, çünkü kaynaklarda Aynüddeve'nin muhalif Türkmenleri Harun'a karşı kıskırttığı, hatta onu öldürmeleri için teşvik ettiği belirtilmektedir. Neticede Aynüddeve'nin teklifini iki Türkmen kabul etmiş ve Harun onlar tarafından öldürülmüştür (1070/1071).¹⁸

3. Alparslan'ın Kuzey Suriye'deki Faaliyetleri ve Halep Kuşatması

Sultan Alparslan'ın Kuzey Suriye'ye girişi Fatimîler üzerine yapmayı tasarladığı sefer sırasında. Bilindiği gibi Büyük Selçuklu Devleti kurulduğunda Abbasi halifeliği adına hutbe okutulmuştu. Bu durum, Selçuklular açısından Abbasi halifeliğine taraf olurken Fatimî halifeliğini karşılarına almak manasına geliyordu. Nitekim Tuğrul Bey zamanından itibaren Fatimî taraftarı Şii Büveyhiler ya da Şii eğilimli Arap emirlikleri üzerinde baskı kurulduğu ya da ortadan kaldırıldığı bilinmektedir. Elbette Alparslan'ın Mısır seferinin mezhep çatışması dışında daha başka sebepleri de vardı. Fatimî Devleti kurulduktan sonra siyasî olarak hızla güçlenmiş, aynı zamanda devletin adını Hz. Fâtıma'dan alarak soylarını Hz. Peygamber'e dayandırmıştı. Böylece dinî açıdan da güç kazanmışlardı. Dolayısıyla Alparslan'ın Fatimî Devleti'ni ele geçirmesi İslâm dünyasında birliği sağlayarak bölgenin en büyük hükümdarı olması manasına gelecekti. Diğer taraftan Mısır'a hâkim olmak Akdeniz ticaretinin kontrolünü ele geçirerek doğudan batıya nakledilecek ticarî malların bir nevi deposunu da ele geçirmek demektir. Kısacası Alparslan Mısır'ı ele geçirerek birden fazla meseleyi kökten halletme imkânına sahip olacaktı.¹⁹ Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giren Alparslan, Fırat'ı geçerek²⁰ ilerledi. Urfa civarındayken Mirdasoğlu Mahmud'a haber göndererek kendisine bağlı diğer emirler gibi bizzat ayağına gelmesini ve itaatini bildirmesini istedi. Elçilerin temasları iki ay kadar sürdü. İbnü'l-Adîm'e göre; Mahmud ilk çağrıldığında davete icabet etmediği

¹⁸ Sevim, *Suriye ve...*, s. 47.

¹⁹ Alparslan'ın Mısır seferinin sebebi; Fatimî veziri Nâsirüddeve'nin isyan ederek Halife ve Akka Valisi Bedrülcemalî ile giriştiği mücadelede sıkıntıya düşerek Sultana haber gönderip davet etmesidir. Bu daveti Mısır'ın fethi için fırsat olarak gören Alparslan hızla hazırlıklarını tamamlayıp 1070 yılı başında seferi başlatır. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 22; Ali Sevim - Kamâl al-Din İbn Al-Âdim, *Bugyat At-Talab Fi Târîh Halab-Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, Yayınlayan: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1976, s. 66-67; Abdülkerim Özyayın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 32, Ankara 2006, s. 120; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan*, Kronik Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2018, s. 161-162. Alparslan Anadolu'ya girdikten sonra güneye ilerleyip elli gün boyunca Urfa'yı kuşatır, ancak şehri düşüremez (Mart 1071). *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Griğor'un Zeyli*, s. 130-140; *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 166, Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 23-24.

²⁰ *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 320. İbnü'l-Âdim'de Alparslan Fırat'ı geçtiğinde Mısır elçisi Ebu Cafer'in sultana hitaben "Türk komutanlar dışında Fırat'ı geçen ilk Türk Sultanı olduğunu" söylediği bilgisi bulunmaktadır. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 23.

için sultanın kendisine kızdığını düşünüp öldüreceği endişesine kapılmış bu sebeple daha sonra da talebi yerine getirmemiş²¹ dolayısıyla Alparslan Halep'i kuşatmıştır. Söz konusu iki ay zarfında Mahmud'un Halep savunmasını güçlendirmesi, oyalama taktiği yapmış olabileceğini de düşündürmektedir.

İbnü'l-Âdim, kuşatma başladığında Alparslan'ın ordusunun Halep'ten başlayarak Esedoğulları Obası, Azez ve Esarib'e kadar uzanan geniş bir alanda konuşlandığını bildirir. Alparslan bir ay iki gün süren kuşatmanın yalnızca bir gününde taarruz emri vermiştir.²² Çünkü hem Bizans'a hem de Fatımilere karşı yapılacak akınlar ve seferler için stratejik öneme sahip olan Halep'in tahrip olmasını istememiştir. Halep tam düşmek üzereyken Romanus Diogenes'in büyük bir orduyla Anadolu'da ilerlemekte olduğunu haber alan Alparslan, çağırıldığı Kilaboğulları emirlerine kuşatmayı sürdürmeleri görevini vererek bölgeden ayrılmak üzere hazırlıklara başladı.²³ Alparslan'ın Halep'i ele geçirme konusundaki kararlılığını fark eden Mahmud, çaresiz kalarak annesi Seyyide Hatun'la birlikte şehri teslim etmek üzere sultanın huzuruna çıktı. Alparslan, Mahmud'un bağlılığını kabul edip Halep'in yönetimini ona verdi (Mayıs 1071). Ayrıca onu tabilik statüsü gereğince Aytekin es-Süleymani'ye katılarak Fatımilerin elindeki Şam ve civarını ele geçirmekle görevlendirdi.²⁴ Alparslan, muhtemelen Mahmud'a güvenmiyordu, ancak Bizans'a karşı yürüyeceği sırada geride bir karışıklığın çıkmasını istememiş, bu sebeple Halep'e yeni bir idareci tayin etmeyi uygun görmemişti.

4. Melikşah'ın Kuzey Suriye Seferi'ne Kadar Selçuklu Beylerinin Bölgedeki Faaliyetleri

Mahmud tabilik statüsü gereği Aytekin es-Süleymani ile Şam seferine çıktığı sırada amcası Atiyye'nin müttefiki Fatımi ve Bizans kuvvetleriyle birlikte Halep'e doğru ilerlediği haberini aldı. Bunun üzerine Mahmud hızla Halep'e döndü. Mahmud, amcası Atiyye ve müttefiklerine karşı zayıf kalabileceği endişesiyle o sırada Suriye ve Filistin'in kıyı kesimlerinde fetih faaliyetlerini sürdüren Selçuklu Beyleri Kurlu ve Uvakoğlu Atsız'dan yardım istedi. Aldığı destekle Bizans kuvvetlerinin çekilmesini sağlayan Mahmud, Bizans'a sığınmak zorunda kalan amcası Atiyye'den de kurtulmuş oldu. Kurlu Bey ve Atsız ise Mahmud'dan aldıkları yüklü para ve hediyelerle Filistin'e geri döndüler.²⁵ Mahmud, Ocak 1075'de öldü, yerine oğlu Nasır geçti.²⁶

²¹ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 23-24; *Bugyat At-Talab*, s. 67; Sevim, *Biyografilerle...*, s. 14.

²² Alparslan'ın kuşatmayı uzatmasının sebebiyle ilgili bilgi veren İbnü'l-Âdim, sultanın; "ben bu uç kentini kılıç zoruyla almaktan endişe ederim, bu takdirde burası Bizans'ın olabilir" dediğini söylemektedir. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 24.

²³ Alparslan -adı belirtilmeyen- oğlunu da Halep'de bırakır. Bkz. Ali el-Hüseyni, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 32.

²⁴ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 25-26; *El-Kâmil Fi't-Tarih*, s. 71; *Bugyat At-Talab*, s. 67; Sevim, *Biyografilerle...*, s. 15-16; *Mir'ätü'z-Zamân*, s. 168; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi Zeylü Tarih-i Dimaşk...", s. 8; Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular Tarihi*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 37.

²⁵ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 31-32; *Mir'ätü'z-Zamân*, s. 174.

²⁶ *Mir'ätü'z-Zamân*, s. 198; *Zübdet'ül-Haleb*, s. 32; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi...", s. 10.

Nasır'ın emirliğinin ilk yılında Anadolu'da fetih faaliyetlerini sürdüren Türkmen Beyi Ahmedşah, 1000 atlısıyla birlikte Kuzey Suriye'ye girdi. Muhtemelen Nasır tarafından çağırılan Ahmedşah adamlarıyla birlikte Halep dışındaki el-Hâzır'a yerleşti. Ahmedşah'ın bölgedeki ilk faaliyeti Nasır'la birlikte hareket ederek daha önce Bizans'ın eline geçen Menbiç'i geri almak oldu (Ekim 1075).²⁷ Ahmedşah ayrıca Mahmud'a yardım ettikten sonra Filistin'e dönen Atsız Bey'in kardeşi Çavlı ile de mücadele etmek zorunda kaldı. Nasır, Halep'in güneyine kadar akınlar yapan Çavlı'ya karşı Ahmedşah'ı gönderdi. Ahmedşah ilk başta başarısız olsa da daha sonra Çavlı'ya karşı kesin bir galibiyet elde etti.²⁸ Çavlı'nın Halep'e kadar uzanan akınlar yapmasının arka planında ağabeyi Atsız'ın Halep Mirdasî Emirliği'ne sahip olma isteği yatmaktaydı. Anlaşılacağı üzere, Türkmenler Kuzey Suriye'de yalnızca yerel güçlerin hizmetinde faaliyet gösteren gruplar olmaktan çıkmış, bölgeye hâkim olabilmek için kendi aralarında mücadele eder hale gelmişlerdir.

Mirdasoğulları XI. yüzyılın başlarından itibaren hakim oldukları Kuzey Suriye'de gerek Fatimilere gerekse Bizans'a karşı verdikleri mücadelelerde Türkmenlerden aldıkları desteğe rağmen onların fazla güçlenmesini istemiyorlardı. Ancak gerek Anadolu'da gerekse Suriye ve Filistin coğrafyasında Selçuklu ilerleyişi durdurulamaz hale gelmişti ve bu durum Nasır'ı da fazlasıyla endişelendiriyordu. Bu sebeple Çavlı'ya karşı yardım aldığı Ahmedşah'ı Halep Kalesi'ne hapsedirmekten imtina etmedi (Mayıs 1076). İbnü'l-Âdim'in bildirdiği kadarıyla Nasır bununla da yetinmemiş, el-Hâzır'da bulunan Türkmenleri yağmalatmış, fakat bu kararı onun sonunu getirmiştir. Çünkü yağma sırasındaki karışıklıkta bir Türkmen'in attığı okla boynundan vurularak ölmüştür.²⁹ Nasır'ın ölümü üzerine Halep devlet erkânı kardeşi Sâbık'ı tahta davet etti. Sâbık, Türkmenleri yatıştırmak için Ahmedşah'ı hemen serbest bıraktı. Böylece Ahmedşah'ı müttefiki yapan Sâbık, ancak onun yardımıyla kendisine karşı çıkan isyanları bastırabilmiştir. Ahmedşah, Sâbık'a karşı çıkan isyanları bastırırken o sırada Anadolu'da faaliyet gösteren bir başka Türkmen Bey'i olan Dimlaçoğlu Muhammed'den yardım almıştır.³⁰

1078 yılı sonlarında bir başka Selçuklu Türkü olan Suriye Meliki Tutuş, Melikşah'dan aldığı emirle Halep'i kuşattı.³¹ Kuşatma üç ay yirmi gün sürme-

²⁷ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 32; *Bugyat At-Talab*, s. 68; *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 327; *Sevim, Suriye ve...*, s. 85.

²⁸ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 32-34.

²⁹ Vessab yenildikten sonra İsfahan'a giderek Melikşah'a Sâbık'ı şikayet edip yardım istedi. Melikşah Sâbık'ın yaptıklarını tâbîlik statüsüne uygun bulmayarak Vessab'ın yardım talebini kabul ederek Suriye'de iktâlar verdi. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 34; Kamâl al-Dîn İbn Al-Âdim, *a.g.e.*, s. 69.

³⁰ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 35; *Bugyat At-Talab*, s. 68.

³¹ Alparslan'ın buyruğu ile Kudüs ve civarını ele geçirerek Suriye'de bir Selçuklu Melikliği kuran Atsız Bey'in Mısır seferi sırasında öldüğü düşünülmüş, bu sebeple Sultan Melikşah kardeşi Tutuş'u Suriye'ye tayin etmişti. Atsız Bey, Tutuş'un durumunu öğrenince Melikşah'a bir mektup yazarak ölmediğini, geriye dönmekte olduğunu bildirmişti. Bunun üzerine Tutuş'a haber gönderen Melikşah, Halep'e yürümesini emretmişti. Tutuş daha sonra Atsız'ı bertaraf ederek Atsız'ın yönetimindeki başta Dimaşk olmak üzere Suriye ve Filistin'deki bütün şehirlere hakim olmuştu. *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 206, 226-227; *Zübdet'ül-Haleb*, s. 41-42; *Sevim, Suriye ve...*, s. 64, 92, 83-84.

sine rağmen şehir bir türlü düşürülemedi.³² İlk Halep kuşatmasında başarısızlığa uğrayan Tutuş bölgeden ayrıldı ve 1079 yılı ilkbaharında bir kez daha Halep üzerine yürüdü. Bu kez daha planlı hareket eden Tutuş öncelikle Halep civarındaki bölgeleri Menbiç, el-Fâya, ed-Deyr, Buzaa, Azez ve Cibrin Kûrastâya'yı ele geçirdi. Tutuş'un ikinci Halep kuşatması o sırada Fatımiler tarafından Şam'da sıkıştırılmış olan Atsız'ın yardım çağrısı sebebiyle sona erdi.³³

Tutuş'un Halep'ten ayrılmasını fırsat bilen Büyük Selçuklu vasalı Musul Emiri Şerefüddeve Müslim, Melikşah'dan aldığı izinle Kuzey Suriye'ye yürüdü. Kendisine katılan Arap kabileleriyle kuvvetli bir ordu oluşturan Müslim şehri ele geçirdi (Ekim 1080).³⁴ Müslim ayrıca Halep çevresindeki bölgeleri müttefiklerine iktâ ederek hakimiyetini Kuzey Suriye'nin geniş bir kesimine yaydı.

Müslim bir süre sonra Kuzey Suriye ile yetinmeyip Selçuklular aleyhine faaliyetlerde bulunmaya başladı.³⁵ Bunun üzerine Tutuş hızla harekete geçerek Melikşah'dan izin almadan Halep üzerine yürüdü. Diğer taraftan yanında bulunan Artuk Bey'e de Müslim'e gelecek yardımcı kuvvetleri engelleme görevini verdi. Ancak Tutuş ve Artuk Bey'in kendisinin izni olmadan yaptığı bu seferi onaylamayan Melikşah, haber göndererek derhal hareketi durdurulmasını emretti. Böylece Tutuş Halep'e ulaşmadan Şam'a dönmek zorunda kaldı, Artuk ise Isfahan'a gitti (1083 sonları).³⁶

Kuzey Suriye hakimiyeti için mücadele eden bir başka Selçuklu Beyi Kutalmışoğlu Süleymanşah'dır. Malazgirt Zaferi'nin ardından Anadolu'da faaliyet gösteren Türklerin daha önce gelenlerden farklı olarak yalnızca akın ve yağma faaliyetleriyle yetinmediği ve teşkilatlanarak devletler kurdukları bilinmektedir. Bunlardan biri de Kutalmışoğulları'nın kurduğu Türkiye Selçukluları Devleti'dir.³⁷ Türkiye Selçukluları'nın kurucusu Süleymanşah 1075

³² Kaynaklarda şehrin bir türlü düşürülememesinin sebebi Melikşah tarafından Tutuş'a yardımcı olmak üzere görevlendirilen Musul Emiri Şerefüddeve Müslim'in Arap yandaşlığı yaparak aleyhte faaliyet göstermesi olarak açıklanmaktadır. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 38-40; *Bugyat At-Talab*, s. 69; *Mir'atü'z-Zamân*, s. 22.

³³ Kuşatma sırasındaki çatışmalardan birinde Sâbık'la ittifak halinde olan Ahmedşah boynuna bir mızrak saplanarak öldü. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 41-42; *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 110; *Bugyat At-Talab*, s. 69; *Azîmî Tarihi*, s. 22.

³⁴ Halep hakimi Sâbık'ın inatla direnmesine rağmen Haziran 1080'de şehri ele geçirir. İç kaleye çekilerek savunmaya geçen Sâbık dört ay kadar mücadeleye devam eder, ancak kardeşleri Müslim'in yanında yer alan Vessab ve Şebib tarafından tutuklanır (Ekim 1080). Böylece iç kaleye de sahip olan Müslim şehirde Mirdasoğulları hakimiyetine son verir. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 45-46; *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 110; *Bugyat At-Talab*, s. 69; *Azîmî Tarihi*, s. 22-23; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 164; *Mir'atü'z-Zamân*, s. 232-234; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi...", s. 12; *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, s. 36.

³⁵ *Mir'atü'z-Zamân*, s. 246-247; *Zübdet'ül-Haleb*, s. 47-48; *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 121.

³⁶ *Mir'atü'z-Zamân*, s. 248, Artuk Bey'in Tutuş'tan ayrıldığı haberini alan Müslim hakimiyetini bütün Suriye'ye yaymak amacıyla Şam üzerine yürür, ancak başarılı olamayarak geri çekilir. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 48; *Mir'atü'z-Zamân*, s. 251-252; *Azîmî Tarihi*, s. 24; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi...", s. 12-13.

³⁷ Türkiye Selçukluları Devleti'nin kuruluş tarihiyle ilgili araştırmacılar arasında ittifak bulunmamaktadır. Devletin kuruluş tarihi ile ilgili görüşler ve kuruluş şekli ile ilgili bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: X-XI, İstanbul 1981, s. 1-29; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, 5. baskı, İstanbul 1998, s. 45-56; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 421-424.

yılı içinde Kuzey Suriye'ye inerek Mirdasoğlu Nâsır'ın yönetimindeki Halep'i kuşatmıştı.³⁸ Nasır, Emirliğinin Büyük Selçuklulara bağlı olmasını gerekçe göstererek Süleymanşah'ın çekilmesini istedi. Bunun üzerine Süleymanşah kuşatmayı kaldırarak Antakya'ya doğru ilerledi, ancak şehri kuşatmayıp meseleyi daha sonra halletmek üzere Anadolu'ya geçti.³⁹

Kuzey Suriye ile ilgili aktif politikasını sürdüren Süleymanşah'ın bir süre sonra Kuzey ve Orta Suriye ile Anadolu arasında bir geçiş noktası ve hareket üssü olarak büyük önem taşıyan Antakya'yı ele geçirmesi (12 Aralık 1084)⁴⁰ Tutuş ve Müslim için kendi hakimiyetleri açısından tehlike olmuştur. Hemen akabinde Süleymanşah'ın Kuzey Suriye'deki mahalli emirlerle anlaşıp Müslim'e karşı ittifak kurması da ciddi bir tehditti.⁴¹ Süleymanşah'ın Halep'e yürümesinden endişe eden Müslim hemen savunma hazırlıklarına başladı ve o sırada Tutuş tarafından Kudüs valisi olarak tayin olunan Artuk Bey'le ittifak oluşturdu. Nihayetinde Süleymanşah ve Müslim'in orduları Afrin Çayı kenarındaki Kurzahil'de karşılaştılar. Müslim bu karşılaşmada hem savaşı hem de hayatını kaybetti (20 Haziran 1085).⁴² Süleymanşah galibiyetin ardından bir süre Halep civarında faaliyet gösterdikten sonra şehri tekrar kuşattı (Mayıs 1086). Süleymanşah'ın Halep'i ele geçirme ihtimali bu kez de Tutuş'u harekete geçirdi. İki taraf Halep civarındaki Aynu Seylem denilen yerde karşılaştılar. Artuk Beyin desteklediği Tutuş'un kuvvetleri galip geldi ve çatışmalar sırasında Süleymanşah öldü (5 Haziran 1086).⁴³ Tutuş Halep'i kuşattı.

³⁸ Süleymanşah'ın Kuzey Suriye'ye gelmesinin sebebi muhtemelen Atsız tarafından tutuklanan kardeşleri Alpilek ve Devlet'i kurtarmak içindir. Alpilek ve Devlet, Suriye ve Filistin hakimiyeti için Atsız'la mücadeleye girişen Şökli'nin yanında yer alırlar, Şökli yenilince Atsız tarafından tutuklanırlar. Süleymanşah Halep kuşatmasını kaldırdıktan sonra Atsız'dan kardeşlerinin salverilmesini ister, ancak olumlu cevap alamaz. *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 201-202; Ali Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 24-25.

³⁹ Süleymanşah ağabeyi Mansur'la birlikte 1075'de İznik'i ele geçirir ve devletin başkenti yapar. Mansur'un Büyük Selçuklu Emiri Porsuk tarafından 1078'de öldürülmesinin ardından faaliyetlerini tek başına sürdürür. Dragon Çayı Antlaşması'nı imzaladıktan sonra da sultan ünvanını kullanmaya başlar. Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılab Kitabevi, İstanbul 1996, s. 124-126; *Anonim Selçuknâme, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 23-24; *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 328-329; *Azîmî Tarihi*, s. 21; Sevim, *Kutalmışoğlu...*, s. 26-30; Turan, *a.g.e.*, s. 63-66.

⁴⁰ Antakya iç kalesinin ele geçirilmesi ancak 12 Ocak 1085'de gerçekleşmiştir. İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 47-48; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 128; *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, s. 31; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 31; *Azîmî Tarihi*, s. 24; *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 331; *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 261.

⁴¹ Müslim, Büyük Selçuklular aleyhine Diyarbakır'daki Mervanoğullarıyla işbirliği yapar, ancak daha sonra Melikşah'a giderek af diler, sultanın affetmesi üzerine Halep'e dönerken Kadisiye'ye ulaştığı sırada kendisine karşı oluşan ittifaktan haberdar olur. İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 49-51; *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 329-330; *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 259-261; Kıvameddin Burslan, *a.g.e.*, s. 78.

⁴² *Zübdet'ül-Haleb*, s. 49-51; *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 129-130; *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 332; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi...", s. 12; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 164; *Azîmî Tarihi*, s. 25; *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 267; Sevim, *Kutalmışoğlu...*, s. 36.

⁴³ *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 135-136; Sevim, *Kutalmışoğlu...*, s. 38; Süleymanşah'ın ölüm şekliyle ilgili kaynaklar farklı bilgiler verirler. Konuyla ilgili bkz. Hülya Yiğit, "Türkiye Selçuklu Devleti Erkânı İçinde Gayritabii Ölüm", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Nisan 2017, İstanbul 2017, s. 170-171.

5. Melikşah'ın Kuzey Suriye Seferi ve Bölgenin Doğrudan Selçuklulara Bağlanması

Mirdasoğulları hakimiyetinin sona ermesinin ardından, Müslim, Tutuş ve Süleymanşah arasında yaşanan çatışmalar sebebiyle doğan siyasi istikrarsızlığa son vermek isteyen Melikşah, Eylül 1086'da Kuzey Suriye seferine çıktı. Porsuk, Bozan ve Aksungur gibi beyleriyle birlikte Harran üzerinden ilerleyerek Halep önlerine geldi. Süleymanşah'ın ölümünden beri Halep iç kalesini Tutuş'a karşı savunan Salim bin Mâlik kaleyi Melikşah'a teslim etti (3 Aralık 1086). Melikşah şehre hâkim olunca derhal çeşitli tayinler yapmak suretiyle Büyük Selçuklu idaresini tesis etti.⁴⁴ Buna göre Halep, Menbiç, Hama ve Lazkiye'nin idaresini bölge valisi statüsüyle Aksungur'a, Halep Kalesi kumandanlığını Nuh et-Türki'ye ve defterdarlığı da İbn-i Hallali'ye verdi. Ardından Antakya'ya yürüyerek şehri ele geçirip Yağısıyan'ı vali tayin etti.⁴⁵ Böylece Kuzey Suriye ve çevresi doğrudan Büyük Selçuklulara bağlanarak merkezden tayin edilen valiler tarafından yönetilir hale geldi. Hanoğlu Harun'un Kuzey Suriye'de görüldüğü 1063/1064'den itibaren yerel hanedanların hizmetinde veya onlarla mücadele içinde olan Selçuklular artık bölgeye tam olarak hakim oldular.

Aksungur'un idaresinde Halep ve çevresi istikrarlı bir düzene kavuşarak ticaret canlandı ve halkın refah seviyesi yükseldi. Dolayısıyla uzun zaman süren karışıklık döneminin ardından Selçuklu idaresi altında halk rahat bir nefes aldı. Aksungur aynı zamanda çevrede akınlar, yağmalar ve fetihler yaptı. Mesela Efamiye yakınlarındaki Berzuye Kalesi'ni Ermenilerden aldı.⁴⁶

6. Melikşah'ın Ölümünden Artuklu Hakimiyetine Kadar Kuzey Suriye'de Selçuklu Faaliyetleri

Melikşah, babası Alparslan'ın 1072'de ölümü üzerine henüz 18 yaşındayken tahta çıktı. Onun dönemi, devletin en geniş sınırlarına ulaştığı zirve dönem veya klasik dönem olarak değerlendirilir, ancak Melikşah dönemi aynı zamanda kendisinden sonra devleti parçalanmaya kadar götürececek birtakım meselelerin de olgunlaştığı bir dönemdir. Nitekim Anadolu'da, Suriye'de, Irak'ta Selçuklu hanedan üyeleri devletler kurmuş, Batını faaliyetler ciddi boyutlara ulaşmış, kimi tabi devletler isyan etmiş ve özellikle Bağdat halifeliğiyle olan ilişkiler son derece gerginleşmiştir. Bu meselelerin halledilmesi kolay değilken, Melikşah'ın 38 yaşında ve oğulları henüz çok küçükken ölmesi,⁴⁷

⁴⁴ Müslim'in ölümünün ardından Süleymanşah'ın şehri ele geçirmesinden endişe eden Halep Muhafız kuvvetleri komutanı Hasan el-Huteyli ile iç kale idarecisi Salim bin Mâlik Melikşah'a bir mektup yazarak Süleymanşah'ı şehirden uzaklaştırması kaydıyla şehri kendisine kayıtsız şartsız teslim edeceklerini bildirmişlerdi. Salim bin Malik daha sonra Tutuş'a karşı da savunmasını sürdürmüştü, Malikşah'ın gelmesinin ardından taahhüdünü yerine getirmiştir. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 58-62; Sevim, *Suriye ve...*, s. 120-129.

⁴⁵ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 60-63; *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 136, 146; *Azîmî Tarihi*, s. 26; *Bugyat At-Talab*, s. 73; *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 334; *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 273; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi...", s. 12; Kivamedin Burslan, *a.g.e.*, s. 78; *Urfulu Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 171.

⁴⁶ Sevim, "İbnü'l-Kalânisi...", s. 15-16; *Azîmî Tarihi*, s. 27; Sevim, *Ünlü Selçuklu...*, s. 76.

⁴⁷ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 67; *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 181; *Azîmî Tarihi*, s. 28; Gregory Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 334; *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 49; *Urfulu Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 178; Melikşah'ın ölüm

1104'e kadar sürecek taht mücadelelerini ve duraklama devrini başlatmıştır.⁴⁸ Bu taht mücadelecilerinden biri de Tutuş'tur. Nitekim Melikşah'ın ölüm haberini duyar duymaz büyük sultan olarak kendi adına hutbe okutmuştur.

Bu karışıklık döneminde Kuzey Suriye Valisi Aksungur önce Melikşah'ın küçük oğlu Mahmud adına, daha sonra muhtemelen Tutuş'un daha kuvvetli olduğu düşüncesiyle Tutuş adına hutbe okuttu. Aksungur, Yağısıyan ve Bozan'la birlikte Tutuş'un yanında mücadele etti, fakat Melikşah'ın bir diğer oğlu Berkyaruk'un taht mücadelesine başlaması üzerine Tutuş'tan ayrılarak Halep'e döndü ve Berkyaruk adına hutbe okuttu. Bunun üzerine çatışma kaçınılmaz hale geldi. Aksungur'un Bozan, Kürboğa ve Abakoğlu Yusuf gibi Selçuklu beyleriyle destekli ordusu ile Tutuş'un ordusu Halep civarındaki Sebin'de karşılaştılar (28 Nisan 1094). Savaş sırasında Bozan ve Kürboğa'nın saldırıya geçmemesi, Abakoğlu Yusuf'un ise saf değiştirmesi üzerine Aksungur mağlup oldu. Esir alınan Aksungur, Tutuş'un emriyle öldürüldü.⁴⁹ Böylece Suriye'nin tamamı Tutuş'un hakimiyetine girdi.

Tutuş'un saltanatı fazla sürmedi, çünkü Berkyaruk'a karşı verdiği taht mücadelesi sırasında Rey civarında yapılan savaşta öldü (26 Şubat 1095).⁵⁰ Tutuş'un ölümü üzerine hakimiyet sahası iki oğlu arasında bölünerek; Şam'da Dukak, Halep'te ise Rıdvan idaresinde iki Selçuklu Melikliği ortaya çıktı.⁵¹ Bu durum kardeşlerin birbirleri üzerinde üstünlük kurma mücadelesini doğurdu. Rıdvan Şam'ı ele geçirerek hakimiyetini bütün Suriye'ye yayma hevesiyle o sırada Fatımilerin yaptığı yardım teklifini kabul etti. Karşılığında Halep'te Fatımiler adına hutbe okuttu, fakat bu durum uzun sürmedi. Çünkü Fatımiler söz verdikleri yardımı yapmadılar.⁵² Dolayısıyla Yağısıyan ve Artukoğlu Sökmen gibi emirlerin baskısıyla tekrar Abbasi halifeliği adına hutbe okundu.

Hiç kuşkusuz XI. yüzyılın en önemli vakası I. Haçlı Seferi'dir. Bu sefer haçlıların Anadolu'da Antakya ve Urfa'da, Filistin'de ise Kudüs'te birer devlet

şekliyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. İbnü'l-Cevzi'ye dayanarak sultanın ölümünün bir suikast sonucunda olduğuna dair görüş bildiren İbrahim Kafesoğlu'na göre; Melikşah, ya eşi Terken Hatun, ya Abbasi Halifesi El-Muktedi ya da Nizamülmülk taraftarları tarafından zehirletilmiştir. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1973, s. 187-190; Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam Fi Târihi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK Yayını, Ankara 2014, s. 173.

⁴⁸ *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 51-59; Sergey Grigoroviç Agacanov, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 180-187; Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 137-172.

⁴⁹ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 67-72; *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 188-197; *Azîmî Tarihi*, s. 29; *Bugyat At-Talab*, s. 73; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 180-183.

⁵⁰ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 73; *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 207; *Azîmî Tarihi*, s. 29; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 183; Kıvameddin Burslan, *a.g.e.*, s. 86; *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 53.

⁵¹ Suriye'deki Selçuklu bölünmesi bununla sınırlı kalmaz. Rıdvan'la veziri Cenâhüddeve'nin arası açılır ve vezir Halep'ten ayrılarak Humus'a gider. Burada Halep Selçuklu Melikliği'nden ayrı, fakat statü bakımından Selçuklulara bağlı bir beylik kurar. *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 208-210; *Zübdet'ül-Haleb*, s. 81; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi...", s. 23.

⁵² *Zübdet'ül-Haleb*, s. 74-83; *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 224-225; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi...", s. 21-25; *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, s. 50; *Bugyat At-Talab*, s. 78-80; *Azîmî Tarihi*, s. 29.

kurmalarıyla sonuçlanmıştır.⁵³ Haçlıların Kudüs'ü ele geçirerek sağladıkları başarının arka planında Bizans'ın desteği ile Türkiye Selçukluları ve Büyük Selçukluların o günkü siyasî, sosyal ve iktisadî zafiyetlerinin etkisi oldukça fazladır. Nitekim haçlılar Kudüs'e doğru ilerlediği sırada,⁵⁴ Kuzey Suriye toprakları Halep Meliki Rıdvan tarafından iç çekişmeler sebebiyle yeterince savunulmamıştır.⁵⁵ Mesela bu iç çekişmelerden dolayı Antakya kuşatması sırasında açlık ve salgın hastalıklar sebebiyle çok zor durumdaki haçlılar püskürtülememiş ve şehir haçlıların eline geçmiştir. Şöyle ki; Haçlıların Urfa'yı ele geçirmelerinin ardından Antakya'ya doğru ilerlemeleri üzerine şehrin valisi Yağısıyan bölgedeki Selçuklu meliklerine, valilerine, bağlı emirliklere ve Diyarbakır bölgesindeki Türkmen beylerine haber göndererek haçlılara karşı cihat çağırısında bulunup yardım istemiştir. Yağısıyan'ın Halep Meliki Rıdvan'a gönderdiği oğlu Şemsüddeve hızla şehre ulaşıp Antakya savunması için askerî yardım talebinde bulunmuştur. Ancak Rıdvan haçlı tehlikesini ciddiye almayarak kardeşi Şam Meliki Dukak ve eski veziri Humus Emiri Cenahüddeve ile olan ihtilafından dolayı bizzat yardıma gitmemiş bir miktar asker yardımı yapmakla yetinmiştir. Diğer taraftan Büyük Selçuklu Sultanı Berkıyruk'un emriyle harekete geçen Musul Emiri Kürboğa öncelikle Urfa'yı kurtarmak üzere harekete geçmiş, ancak üç hafta süreyle şehri kuşatmasına rağmen ele geçirememiştir. Daha sonra ilerleyerek Melik Dukak ile diğer Suriye ve Diyarbakır kuvvetleriyle birleşen Kürboğa büyük bir orduyla Antakya'ya doğru harekete geçmiş, fakat ordu Antakya'ya ulaşmadan Urfa kuşatması sırasındaki zaman kaybindan faydalanan haçlılar şehri ele geçirmiştir (3 Haziran 1098). Şehre ulaştığında kuşatıp geri alabilmek için mücadeleye başlayan Kürboğa'nın ordusunda kısa sürede Halep Meliki Rıdvan'ın gönderdiği elçi heyetinin girişimleri sebebiyle çatlaklar oluşmaya başlamış ve ordudaki Arap askerleriyle Türkmenler arasında anlaşmazlık çıkmış ve kopmalar yaşanmıştır.⁵⁶ Ayrıca, Rıdvan'ın hasmı durumundaki Melik Dukak ve Cahüddeve Hüseyin de⁵⁷ emniyetleriyle ilgili kuşkuya kapılmıştır. Neticede Antakya önlerindeki meydana savaş pozisyonu alan birliği bozulmuş ve isteksiz Selçuklu ordusu dinî motivasyonu tam ve birlik içindeki haçlılara⁵⁸ karşı mücadeleye başlamadan

⁵³ I. Haçlı Seferi ve sonuçlarıyla ilgili bkz. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Cilt: I, Çev. Fikret İşıltan, TTK Yayını, 3. baskı, Ankara 1998; Hülya Yiğit, "Ortadoğu'ya Haçlıların Yerleşmesi", *Yeni Türkiye-Orta Doğu Özel Sayısı*, Cilt: II, Sayı: 83, Ankara 2016, s. 143-157.

⁵⁴ Kudüs 1071'de Selçuklu idaresine geçmiş ancak Tutuş'un ölümünün ardından oğulları arasındaki mücadeleler sırasında yeterince savunulamadığı için Ağustos 1096'da Fatımiler tarafından geri alınmıştır. Sevim, "İbnü'l-Kalâni...", s. 25-26.

⁵⁵ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 92; Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016, s. 71; Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 88; Sevim, *Suriye ve...*, s. 184.

⁵⁶ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 92; Sevim, *Suriye ve...*, s. 187.

⁵⁷ Cenahüddeve Hüseyin Melik Rıdvan'ın eski veziriydi. Aralarında oluşan ihtilaf sebebiyle Halep'den ayrılarak Humus'ta bir emirlik ihdas etmişti. *Zübdet'ül-Haleb*, s. 81.

⁵⁸ Haçlıların motivasyonunu artıran hadise Hz. İsa'yı kaburgasından yaralayan mızrağın şehirdeki St. Pierre Kilisesi'nin sol tarafında olduğunun anlaşılması ve oradan çıkarılması idi. Bu mucize açlık ve çaresizlik içindeki haçlılar için Selçukluları yeneceklerinin bir işaretiydi. *Urfalı Mateos*

dağılmıştır. Antakya'nın haçlıların eline geçmesi Selçukluların Yakın Doğu'daki en önemli ve sağlam kalesini kaybetmesi demektir. Böylece başta Halep olmak üzere Suriye'nin tamamı ve Filistin haçlı işgaline açık hale gelmiştir.

Antakya'yı ele geçiren haçlılar hızla ilerleyerek Kuzey Suriye'de el-Bâre, er-Ruc, el-Cezr, Zerdana, Sermin ve Maarretunnûman'ı ele geçirdiler (1098).⁵⁹ Rıdvan, Musul Valisi Çökürmüş ve Artukoğlu Sökmen'in Harran Savaşı'nda haçlılara karşı kazandığı galibiyet sonrasındaki ortamdan faydalanarak kaybettiği bazı yerleri geri almayı başardı. Bununla birlikte Bohemond idaresindeki haçlılar Halep'e bağlı el-Rûc, Zerdana ve Sermin gibi yerleri ele geçirip Halep yakınlarına kadar ulaştılar. Rıdvan karşı saldırıya geçmiş, fakat Kella önlerinde bozguna uğrayarak çekilmek zorunda kalmıştır. Haçlılar Kuzey Suriye'de kaleler inşa ederek Rıdvan'ı iyice sıkıştırdılar. Halep'i korumak için olağanüstü çaba sarf eden Rıdvan kısmen başarılı olsa da haçlı liderlerinden Tancerd'e karşı ağır bir mağlubiyet alarak Halep merkezi dışında civardaki yerleşim yerlerinin hemen hepsini kaybetti (20 Nisan 1105).⁶⁰ Elinde yalnızca güneyde Hama, batıda Esârib ile doğu ve kuzeydeki bazı yerler kaldı. Rıdvan'ın Melikliği artık Urfa ve Antakya Haçlı Devletleri arasında sıkışıp kalmış, haçlılar Kuzey Suriye'de yerleşmeye de başlamıştı. Bu kargaşa ortamı içinde Halep Melikliği ciddi sosyal ve ekonomik sıkıntı içine girmişti. Çıkış yolu arayan Rıdvan Halep'teki bâtınilerle dahi işbirliği yapmaktan çekinmemiştir.⁶¹ Mesela, İbni Mülâib tarafından ele geçirilerek Selçuklu idaresinden çıkmış olan Efâmiye Kalesi'ni alabilmek için Bâtını reisi Ebu Tahir'le işbirliği yapmış, ancak bu karmaşık ilişkiler yumağı haçlıların işine yaramış ve kale onların olmuştur.⁶² Rıdvan'ın bâtınilerle olan sıkı işbirliği aynı sıralarda Hasan Sabbah'a karşı mücadele veren Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından hoş görülmemiş ve uyarılmıştır. Bunun üzerine Bâtınilerle mücadeleye girişen Rıdvan kısmen başarılı olsa da Halep'teki bâtını nüfuzunu kıramamıştır.

Urfa, Antakya ve Kudüs'ün haçlıların eline geçmesi ve Kuzey Suriye'deki haçlı faaliyetleri halkı ciddi olarak sıkıntıya düşürmüştür. Diğer taraftan Selçukluların hanedan içi mücadeleleri sebebiyle haçlılarla yeterince mücadele edilemeyişi bölgedeki huzursuzluğu iyice artırmış, Sultan Muhammed Tapar'a şikâyetler gelmeye başlamıştı. Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar

Vekayi-Nâmesi, s. 197; Runcıman, *Haçlı Seferleri I*, s. 185-188. Esasında bu hikayenin gerçekliği şüpheliydi, fakat haçlı komutanları ancak bu şekilde zor durumdaki askerleri yeniden harekete geçirebilmişlerdi.

⁵⁹ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 97-98; *El-Kâmil Fi't-Târih*, s. 227-232; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi...", s. 26; Gregory Abû'l-Farac, Cilt: II, s. 340; *Azîmî Tarihi*, s. 32; Usta, *Kuşatma*, s. 95-99.

⁶⁰ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 106-107; Sevim, "İbnü'l-Kalânisi...", s. 36, Usta, *Haçlı Seferleri*, s. 98.

⁶¹ Haşişiler, Suriye'deki faaliyetleri ve Rıdvan'ın haşişilerle işbirliği yapmasının sebepleriyle ilgili bkz. Aydın Usta, "Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşişiler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 44, İstanbul 2007, s. 5; Bernard Lewis, *Haşişiler*, Çev. Ali Aktan, Sebil Yayınları, İstanbul 1995; Bernard Lewis, "İsmâililer ve Hâşaşiler", *Tarih Okulu*, Yıl: 7, Sayı: XX, Aralık 2014, s. 471-504.

⁶² *Zübdet'ül-Haleb*, s. 107-108; Sevim, *Suriye ve...*, s. 202-204.

cihat ilan edip haçlılara karşı kuvvetli bir ordu oluşturarak Suriye'ye gönderdi (1110).⁶³ Bu ordu Musul Valisi Mevdud, Mardin Artuklu Emiri İlgazi ve Ahlat Emiri Sökmen'in kuvvetlerinden oluşmaktaydı. Cizre'de toplanan Selçuklu Ordusu'nun öncelikle Urfa Haçlı Kontluğu üzerine yürümesi kararlaştırıldı. Urfa uzun süre kuşatılmasına rağmen Kudüs Haçlı Krallığı'nın yaptığı yardımlardan dolayı düşürülemedi. Mevdud, Urfa'ya yardıma gelen haçlıları takip edip bir kısmını kılıçtan geçirdiyse de kış yaklaştığı için harekâta devam edemedi ve Selçuklu ordusu dağıldı. Haçlılara karşı yapılan bu ilk sefer tam bir başarıya ulaşamamıştır, fakat birlik olunması halinde çok daha fazlasının yapılabileceğinin işaretini vermiştir.

Selçuklu ordusunun dağılmasının ardından Antakya Haçlıları Halep üzerine yoğunlaştılar. Rıdvan son derece güç durumda kalmıştı. Sıkıntının artması üzerine Mevdud'un emrindeki birleşik Selçuklu ordusu bölgeye gelerek Tell-Başir üzerine yürüdü. Ancak yine başarılı olunamadı. Çünkü Antakya hakimi Joscelin Selçuklu kuvvetlerinin önemli bir bölümünü oluşturan Ahmedil'i para vaadiyle ordudan ayırmayı başarmıştı. O sırada Rıdvan, Halep'in haçlı tehlikesi altında olduğunu bildirerek Selçuklu ordusunun yardımını istedi. Bunun üzerine Tell-Başir kuşatmasını kaldıran Mevdud Halep'e ilerledi. Ancak, Rıdvan şehrin elinden alınacağı endişesine düşüp beklenmedik bir hareketle kale kapılarını kapattı. Ayrıca bâtınilerin de içinde bulunduğu kuvvetlerle Selçuklu ordusunu yıpratmaya başladı. Mevdud Halep'i kuşattı, fakat Suriye'de yaşanan haçlı şiddetini ve Dımaşk Atabeyi Tuğtek'in tavsiyesini dikkate alarak güneye yöneldi. Görüldüğü gibi haçlılara karşı son derece ideal düşüncelerle yapılan bu sefer de başta Halep Meliki Rıdvan olmak üzere bölgedeki Selçuklu beylerinin birbirleriyle olan çekişmeleri sebebiyle başarılı olamamıştır (1111).⁶⁴

Rıdvan 16 Ağustos 1113'de öldü.⁶⁵ Yerine on altı yaşındaki oğlu Alparslan geçti. Alparslan, babası Rıdvan'dan intikal eden pek çok problemden dolayı sıkıntılı günler yaşadı. Bir taraftan bâtınilerin fazlaca güçlenerek yönetimde etkisinin artması, diğer taraftan haçlı işgalleri sebebiyle yaşanan toprak kayıpları ve haçlılara yüklü miktarda vergi vermek zorunda kalışı genç hükümdarı bunaltmaktaydı. Alparslan öncelikle Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın telkini ve teşvikiyle Melikliğindeki Bâtini nüfuzunu kırıp onları uzaklaştırdı. Ancak hükümdarlığı sırasında tek başarısı bu oldu, çünkü henüz bir yıllık hükümdarken atabeyi Lü'lü tarafından öldürüldü (1114).⁶⁶ Lü'lü Alparslan'ın altı yaşındaki kardeşi Sultanşah'ı Halep meliki yaptı, fakat saltanat naibi sıfatıyla idareye kendisi sahip oldu. Lü'lü o sıralarda iyice artan haçlı tehlikesine karşı Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'dan yardım istemiş, ancak gelen Selçuklu kuvvetlerine şehri teslim etmekten vazgeçerek Şam Atabeyi Tuğtek'inle anlaşmıştır. Bu ittifak karşısında başarılı

⁶³ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 107; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 387; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 238.

⁶⁴ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 109-116; *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt: II, s. 350-351; *Azimi Tarihi*, s. 37-38; *Sevim, Suriye ve...*, s. 218; *Sevim-Merçil, a.g.e.*, s. 389-393; *Usta, Haçlı Seferleri*, s. 106-111.

⁶⁵ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 118-119; *Azimi Tarihi*, s. 38.

⁶⁶ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 119-123; *Azimi Tarihi*, s. 38-39.

olunamayacağı anlaşılınca Selçuklu ordusu çekilmiştir. İki yıllık iktidarı sırasında Melikliğin hiçbir problemini çözemeyen, hatta işleri daha da karmaşık hale getiren Lü'lü devletin hazinelerini alarak kaçtı, fakat yolda adamlarından biri tarafından öldürüldü (1116).⁶⁷ Lü'lü'nün öldürülmesi ve hemen ardından Emir Yaruktaş'ın bertaraf edilerek yönetime Ebu'l-Mealî el-Muhsin bin Mu-lahhi'nin getirilmesi de durumu değiştirmemiştir. Halep başta olmak üzere Kuzey Suriye'de uzun yıllardır yaşanan haclı baskıları ile siyasi ve iktisadi istikrarsızlığın had safhaya ulaşması üzerine duruma çare arayan Halep devlet erkânı nihayetinde şehrin idaresini Mardin Artuklu Emiri İlgazi'ye vermeye karar verdi. İlgazi kolayca Halep Kalesi'ni ele geçirip Sultanşah'ı ve kız kardeşini hapsedirdi (1117-18). Böylece Halep Selçuklu Melikliği fiilen sona ermiş, Kuzey Suriye'de Artuklu devri başlamıştır.⁶⁸

Sonuç

Kuzey Suriye Anadolu'ya ve Mısır'a yapılacak seferlerdeki stratejik önemi dolayısıyla Selçukluların ilgi duydukları bir bölge olmuştur. Selçuklular ilk olarak Hanoğlu Harun'la birlikte Kuzey Suriye'ye girerek faaliyet göstermeye başladılar (1063/64). Harun bölgeye geldiği andan itibaren Halep merkezli Mirdasoğulları Emirliği'nin iç ve dış meselelerine müdahil olmuştur. Böylece bölgede hissedilmeye başlayan Selçuklu etkisi sonraki yıllarda artarak sürdü. Ancak hem Harun'un hem de daha sonra bölgede görülen Bekçioğlu Afşin ve Sanduk gibi Türkmen Beyleri'nin faaliyetleri ganimet elde etmeye dönük olduğu için kalıcılıktan uzaktır. Alparslan'ın Mısır seferi sırasında Halep'i kuşatarak Mirdasoğulları'nı Selçuklulara tabi hale getirmesi kalıcılık açısından önemli bir aşama olmuştur. Böylece fiilen olmasa da siyasi olarak bölge yurt olarak benimsenmeye başlanmıştır.

Kalabalık bir Türkmen grubunun 1069/1070 civarında Filistin coğrafyasına gelerek başkenti Remle olan Büyük Selçuklulara bağlı bir beylik kurmaları, Suriye'de yaşanmakta olan iktidar mücadelelerini daha da karmaşık hale getirdi. Nitekim önce Mirdasoğullarının Halep civarındaki hakimiyetlerini devam ettirme çabası, daha sonra Musul Emiri Şerefüddeve Müslim, Süleymanşah ve Tutuş arasındaki bölge hakimiyeti mücadelesi uzun süre devam etti. Bu mücadelelerin sona erip istikrarın sağlanması Melikşah'ın bölgeyi doğrudan merkeze bağlamasıyla olmuştur (1086). Ancak Melikşah'ın ölümünün (1092) ardından başlayan taht mücadeleleri sebebiyle merkezi otorite sarsılmış ve çıkan karışıklıklardan Kuzey Suriye'de etkilenmiştir. Bölgedeki en etkili isim olan Suriye Meliki Tutuş da Büyük Selçuklu tahtı için mücadeleye girişmiş, ancak hem mücadeleyi hem de hayatını kaybetmiş (1095), ölümünün ardından hakimiyet sahası iki oğlu arasında paylaşılmıştır. Konumuzu teşkil eden Kuzey Suriye bölgesi Halep merkez olmak üzere Rıdvan'ın idaresine girmiştir.

⁶⁷ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 123-129; *Azîmî Tarihi*, s. 40.

⁶⁸ *Zübdet'ül-Haleb*, s. 129-131; *Azîmî Tarihi*, s. 41; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 264; Aydın Usta, "Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişinden Belek'in Ölümüne Kadar / 1098-1124), *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı (2001-2002)*, İstanbul 2002, s. 366.

Rıdvan'ın melikliğinin başlangıcından Artuklu hakimiyetine kadar geçen sürede (1095-1117) hem hanedan içi çatışmalar hem de haçlıların aktif siyasi ve iktisadi politikaları sebebiyle Kuzey Suriye fazlaca karışmıştır. İstikrarın tekrar sağlanması ancak Artuklu hakimiyetiyle olabilmıştır.

Selçuklular Kuzey Suriye'de kimi zaman yerel hanedanlarla ittifak halinde, kimi zamanda doğrudan hakim konumunda olmuşlardır. Bu inişli çıkışlı siyasi hayatlarına rağmen Selçukluların bölgede Türk siyasi ve kültürel kimliğinin yerleşmesi açısından sağladıkları katkı tartışmasız çok büyüktür. Esasında Artuklu döneminin başlaması da bölgenin Türk kimliği açısından herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır. Çünkü Artuklu hakimiyetiyle birlikte değişen tek şey, idarenin Oğuzların Kınık Boyu'na mensup Selçuklular'dan Döver Boyu'na mensup Artuklular'a geçmesi olmuştur.

Kaynaklar

ABDURRAHMAN İBNÜ'L-CEVZÎ: *El-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014.

AGACANOV, Sergey Grigoroviç: *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

ALİ EL-HÜSEYNÎ: *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1999.

ANNA KOMNENA: *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılab Kitabevi, İstanbul 1996.

ANONİM SELÇUKNÂME, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, Çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.

ATTALEİATES, Mikhael: *Tarih*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 2008.

BURSLAN, Kıvameddin: *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999.

BRYENNİOS, Nikephoros: *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

DEMİRKENT, Işın: "Menbic", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 29, Ankara 2004.

EYMEYEN FUAD ES-SEYYİD: "Fâtımiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12, Ankara 1995.

GREGORY ABÜ'L-FARAC: *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt: I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayını, 3. Baskı, Ankara 1999.

İBNÜ'L-ADİM: *Zübdet'ül-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK Yayını, Ankara 2014.

İBNÜ'L-ESİR: *El-Kâmil Fi't-Târih*, Cilt: 10, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.

HONİGMAN, Ernst: "Menbic", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1955.

_____ : "Maarret-ün-Numan", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1955.

KAFESOĞLU, İbrahim: "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: X-XI, İstanbul 1981.

KAMÂL AL-DİN İBN AL-ÂDİM: *Bugyat At-Talab Fî Târîh Halab-Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, Yayınlayan: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1976.

KERİMÜDDİN MAHMUD-İ AKSARAYİ: *Müsameretü'l-Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.

LEWIS, Bernard: *Haşîşiler*, Çev. Ali Aktan, Sebil Yayınları, İstanbul 1995.

_____ : "İsmâîlîler ve Hâşaşiler", *Tarih Okulu (Aralık 2014)*, Çev. Mustafa Alican, Yıl: 7, Sayı: XX, s. 471-504.

KÖYMEN, Mehmet Altay: *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

MERÇİL, Erdoğan: *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995.

_____ : "Mirdâsiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 30, İstanbul 2005.

ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 32, Ankara 2006.

_____ : "Sâlih b. Mirdâs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 36, İstanbul 2009.

PİYADEOĞLU, Cihan: *Sultan Alparslan*, Kronik Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2018.

RUNCIMAN, Steven: *Haçlı Seferleri Tarihi*, Cilt: I, Çev. Fikret İşıltan, TTK Yayını, 3. baskı, Ankara 1998.

SAUVEGET, Jean: "Haleb", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5, 1. Kısım, İstanbul 1987.

SEVİM, Ali: "Kuzey-Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri Han Oğlu Hârûn", *Belleten*, Cilt: 43, Sayı: 170, Ankara 1979 (Nisan).

_____ : "Hârûn b. Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, İstanbul 1997.

_____ : *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, TTK Yayını, Ankara 1989.

_____ : *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

_____ : *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

_____ : *Azimi Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler*, TTK Yayını, Ankara 1998.

_____ : *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayını, 3. Baskı, Ankara 2000.

_____ : "İbnü'l-Kalânîsi Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Belgeler*, Cilt: XXIX, Sayı: 33, Ankara 2008.

SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan: *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995.

SİBT İBNÜ'L-CEVZİ: *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhil-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK Yayını, Ankara 2011.

SOBERNHEIM, M.: “Mirdâsiler”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, 3. Baskı, İstanbul 1979.

_____ : “Sâlih b. Mirdâs”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: X, İstanbul 1994.

SÜMER, Faruk - SEVİM, Ali: *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1988.

Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi-İkinci Kısım (1042-1195), Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınlanmamış Çeviri, Ankara 1944.

USTA, Aydın: “Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişinden Belek’in Ölümüne Kadar / 1098-1112)”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı (2001-2002)*, İstanbul 2002.

_____ : “Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşîşiler”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 44, İstanbul 2007.

_____ : *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

_____ : *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016.

YÂZİCİ, Tâlib: “Halep”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 15, İstanbul 1997.

YİĞİT, Hülya: “Ortadoğu’ya Haçlıların Yerleşmesi”, *Yeni Türkiye-Orta Doğu Özel Sayısı*, Cilt: II, Sayı: 83, Ankara 2016.

_____ : “Türkiye Selçuklu Devlet Erkânı İçinde Gayritabii Ölümler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Nisan-İstanbul 2017.

MOĞOL İŞGALİNİN VAN GÖLÜ HAVZASI ÜZERİNDEKİ TOPONOMİK TESİRLERİ

Dr. Erol KELEŞ*

Öz

Anadolu coğrafyası jeopolitik konumu sebebiyle çok sayıda topluma ev sahipliği yapmış olmasına rağmen yalnızca Türk milletine ebedi vatan olmuştur. Bunu anlayabilmek için herhalde yerleşim yerlerinin adlandırılmasına bakmak yeterli olacaktır. Selçuklu fütühatıyla birlikte Anadolu'nun kıyı bölgeleri hariç hemen her bölgede yer adları Türkçeleşmişti. Moğolların Anadolu'ya hâkim olmaya başlamasıyla yer adlarının Türkçe ifade edilişi de yoğunluk kazanmıştır. Moğol istilasıyla Anadolu'ya gelen kalabalık Türk ve Moğol kitleleri sahil bölgeleri de dâhil olmak üzere yer adlarında tam manasıyla bir Türk kimliğinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Moğol kabilelerinin Anadolu'da Müslüman oluşu bu kültürel dönüşümü daha da hızlandırmıştır. Bu istilanın Yakandoğu ve Anadolu üzerindeki demografik etkileri kültürel sonuçlarını da beraberinde getirmiştir. Neticede Moğolca isimler dahi yerlerini Türkçeye bırakmıştır.

İlhanlılar açısından siyasi, askeri, sosyal ve iktisadi manada önem arz eden Van Gölü Havzası'nda yer alan yerleşim yerlerinin adlandırılmasında da bu dönemin hatıralarını görmek mümkündür. Bu bağlamda Anadolu'nun kapısı olduğu gibi aynı zamanda onu farklı coğrafyalara bağlayan Van Gölü Havzası, geçiş güzergâhı olması hasebiyle özellikle önce Türk fütühatı ardından Moğol istilasıyla sözü edilen toponomik değişimi ziyadesiyle yaşayan bölgelerin başında gelmektedir. Yöre, evvela Celaledin Harezmsâh ile birlikte gelen ve O'nun ölümünden sonra bölgeye dağılan Kıpçak ve Kanglı gruplarının, daha sonra Moğol ordularından kaçan veya bu orduların bizzat içerisinde bulunan birtakım Türk ve Moğol birliklerinin iskânına sahne olmuştur. Bölgede yurt tutmuş olan bu Türk-Moğol boy ve oymaklarını yöredeki yerleşim yerlerinin adlandırılmasında tespit edilebilmektedir. Bu yer isimlerinin pek çoğu hala yöre halkı arasında kullanıldığı gibi resmi kayıtlarda da yakın zamana kadar varlığını korumaktaydı.

Anahtar kelimeler: Van Gölü Havzası, Türk, Moğol, Kıpçak, Kabile.

* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı.

The Toponymic Effects Of The Mongol Invasion On The Van Lake Basin Abstract

Although Anatolian geography has hosted many gatherings due to its geo-political position, it has only become the eternal homeland to the Turkish nation. To understand this, it is probably enough to look at the naming of settlements. Along with the Seljuks conquest, the names of places in almost every region except for the coastal regions of Anatolia were Turkic. As the Mongols began to dominate Anatolia, the place names were also expressed in Turkic. The crowded Turk and Mongol masses that came to Anatolia through the Mongolian invasion ensured the emergence of a Turkic identity in its place names, including the coastal regions. The Mongol tribes became Muslims in Anatolia and this cultural transformation was further accelerated. The demographic influences of this invasion on the Near East and on Anatolia also brought with it the cultural consequences. As a result, even the Mongolian names left their places in Turkic.

It is also possible to see the memories of this era in the naming of the settlements in the Van Lake Basin, which is important for political, military, social and economic reasons for Ilkhanids. In this context, the Van Lake Basin, which is the gate of Anatolia and connects it to different geographical regions at the same time, is at the beginning of the regions living with the end of the toponymic change mentioned by the Mongolian invasion especially after the Turkic conquest first because of the transition route. The region was the scene of the Kipchak and Kangli groups that came with Celaleddin Harezmsah and scattered after the death of him, and then the resettling of some Turkish and Mongolian units that escaped from the Mongol armies or were themselves in these armies themselves. These Turk-Mongol tribes and tribes who have kept the country in the region can be identified in the names of settlements in the region. Many of these place names were still used by local people and were still maintained until official records.

Keywords: Van Lake Basin, Turk, Mongol, Kipchak, Tribe.

Anadolu coğrafyası jeopolitik konumu sebebiyle çok sayıda kültüre ev sahipliği yapmıştır. Dolayısıyla yer isimlerinin oluşumunda bu kültürlerin önemli tesirleri olmuştur.¹ Anadolu'nun kapısı olduğu gibi aynı zamanda onun farklı coğrafyalarla irtibatını sağlayan Van Gölü Havzası,² geçiş güzergâhı olması hasebiyle özellikle önce Türk fütühatı ardından Moğol istilasıyla sözü edilen toponomik değişimi ziyadesiyle yaşayan bölgelerin başında gelmektedir. Bu bağlamda Moğolların Anadolu'ya hâkim olmaya başlamasıyla yer adlarının Türkçe ifade edilişi de yoğunluk kazanmıştır.³ Selçuklu fütü-

¹ Yer adlarımızın anlamı ve zaman içerisindeki değişiklikler hakkında bkz. Hasan Eren, *Yer Adlarımızın Dili*, Ankara 2010; Harun Tunçel, "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", *FÜSBD (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi)*, X/2, Elazığ 2000, s. 23-34.

² Van Gölü Havzası'nın coğrafi özellikleri hakkında bkz. H. Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1986, s. 73, 78 vd.; F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 4 vd.; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (nşr. Sosi Dolanoğlu), İstanbul 2006, s. 28; Gönül Cantay, "Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Van", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu (8-10 Eylül 2004, Van)*, İstanbul 2006, s. 237; Abdülkerim Abdulkadiroğlu, "Van İli Coğrafyası", *Van Kütüğü*, Ankara 1992, s. 15; Nejat Göyün, "Van", *İA XIII*, s. 194; Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 2005, s. 7 vd.; Abdulaziz Kardeş, *Cumhuriyet Döneminde Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımları (1923-1950)*, Ankara 2015, s. 5 vd.; B. Darkot, "Bitlis/Coğrafya", *İA II*, s. 658.

³ Türklerde yerleşim yerlerine ad verme konusunda geniş bilgi için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Türkiye'de Yer-Adı Verme Usulleri", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara 1984, s. 25-41.

hatıyla birlikte Anadolu'nun kıyı bölgeleri hariç hemen her bölgede yer adları Türkçeleşmişti.⁴ Moğol istilasıyla Anadolu'ya gelen kalabalık Türk ve Moğol kitleleri sahil bölgeleri de dâhil olmak üzere yer adlarında tam manasıyla bir Türk kimliğinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Moğol kabilelerinin Anadolu'da Müslüman oluşu bu kültürel dönüşümü daha da hızlandırmıştır.⁵ Neticede Moğolca isimler dahi yerlerini Türkçe'ye bırakmıştır.⁶

Moğol istilasının Yakındoğu ve Anadolu üzerindeki demografik etkileri kültürel sonuçlarını da beraberinde getirmiştir. Özellikle sözü edilen bölgelerin toponomisinde derin izler bırakmıştır.⁷ İlhanlılar açısından siyasi, askeri, sosyal ve iktisadi manada önem arz eden Van Gölü Havzası'nda yer alan yerleşim yerlerinin adlandırılmasında da bu dönemin hatıralarını görmek mümkündür. Celaleddin Harezmsah'ın Moğol baskısından kaçarak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelmesinde bölgedeki Türk nüfusunun yoğunluğu önemli rol oynamıştı.⁸ Özellikle daha erken dönemlerde Gürcü ordusu içerisinde kalabalık bir Kıpçak topluluğunun Kür-Çoruh boylarına ve Doğu Anadolu'ya geldikleri bilinmektedir.⁹ Bu bağlamda Moğol işgalinin müşahidi Ermeni Müverrih Vardan Kıpçakların Gence'ye gelerek Tatarlara iltihak ettiklerini, bölgedeki Ermeni ve Gürcülere karşı savaştıklarını belirtmektedir ki bu durum bölgede önemli bir Kıpçak nüfusunun varlığını işaret etmektedir.¹⁰ Diğer taraftan Celaleddin Harezmsah'ın ölümünden sonra başıboş kalan Harezmlî ordusunun büyük bir kısmı Kanglı ve Kıpçak Türklerinden oluşmaktaydı.¹¹ Nesevi, Kıpçakların Harezmsah ailesine sadık olduklarını, Celaleddin Harezmsah'ın İsfahan Kalesi önündeki yenilgisinden sonra Kıpçaklardan talep ettiği yardımın sevinçle karşılandığını ve Kıpçakların derhal 50.000 çadırılık bir kuvveti

⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (nşr. Erol Üyepazarcı), İstanbul 2011, s. 103-115; O. Turan, *Seçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010, s. 33-73.

⁵ İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Bunların Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31, Ankara 2000, s. 1-36.

⁶ M. Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, İstanbul 2010, s. 183.

⁷ Moğollardan önce ve sonra Anadolu'ya gelen pek çok Türk aşireti iskân edildikleri yerlerde kendi adlarını taşıyan köy, dağ, nehir adı olarak devam ettirmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1981, s. 88 vd.

⁸ Salim Cöhcce, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 482.

⁹ Geniş bilgi için bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 105 vd.; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 159 vd.; Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA II*, s. 102; Mehmet Eröz, *Hıncıyanlaşan Türkler*, TKAE, Ankara 1983, s. 4; A. Gökbek, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000, s. 56 vd.; Salim Cöhcce, "a.g.m.", s. 479 vd.; Charles J. Halperin, "The Kıpçak Connection: the İlkhans, the Memluks and Ayn Jalut", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 63, No. 2, 2000, s. 234.

¹⁰ Bkz. Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)", (nşr. Hrand D. Andreasyan), İÜEFY, *Tarih Semineri Dergisi I/2*, İstanbul 1937, s. 223.

¹¹ Esasen Sultan Tekiş'in eşi Terken/Türkan Hatun Kanglı Türklerinin Bayat boyuna mensup idi. Bu evlilik çok sayıda Kanglı beylerinin ve topluluklarının Harezmsah Devleti'nin hizmetine girmesine zemin hazırlamıştır. Bkz. Muhammed en-Nesevi, *Celalüttin Harzemşah*, (nşr. Necip Asım), İstanbul 1934, s. 23; A. Taneri, *Celalu'd-din Harizmşah ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 19 vd.; M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (nşr. Ekrem Kalan vd.), İstanbul 2006, s. 91; M. Fuad Köprülü, "Harizmşahlr", *İA V*, s. 271.

Sultan'ın yardımına göndermiş olduğunu belirtmektedir.¹² Bununla birlikte Celaleddin Harezşah Gerni Zaferi'nin hemen ardından ikinci Gürcistan seferine çıktığı sırada bir tepe üzerine çıkan Sultan, Gürcü ordusu içerisinde Kıpçaklara ait bayrak ve sancakları görünce bir adamını ekmek ve tuzla¹³ Kıpçaklara göndermişti. Adamına; “*Esir edilip zincire vurulduklarında babasının onları nasıl kurtardığını hatırlatmasını ve bunun karşılığını savaşarak mı ödeyeceksiniz?*” diye anlatmasını istemiştir. Bu hatırlatma üzerine Kıpçak komutanlar askerleriyle birlikte Sultan'ın saflarına geçeceklerdir.¹⁴

Sayıları hakkında çeşitli rakamlar telafuz edilen bu Harezmlilerin bir kısmı Selçuklu hizmetine girmeden evvel Van Gölü çevresinde bulunmaktaydı.¹⁵ Bahsi geçen Harezmliler, başta Kayır Han olmak üzere diğer beyleriyle birlikte Selçuklu emirleriyle anlaşmaya varmışlar ve Erzurum vilayetini ikta olarak almışlardır.¹⁶ Diğer taraftan Harezşah ordusunda bulunan bilhassa Kanglıların bir kısmının da Eyyubilerin Ahlat ve Meyyafarikin şubelerinde orduya alındıkları ifade edilmektedir.¹⁷ Bunların Doğu Anadolu'da ve bilhassa Van Gölü Havzası'nda yerleştiklerine dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte bir bölümünün Halep emiri Melik Nasır'ın hizmetine giderek, Urfa, Harran şehirlerini ikta olarak aldıkları kaydedilmektedir.¹⁸ Nitekim XIV. yüzyılda Mardin civarında Harezmliler adlı bir yerleşim yeri¹⁹ ile XX. yüzyılın başlarına kadar Karacadağ'ın güneyinde Kanglı adlı bir mezranın bulunuyor olması da yörede bir iskân hadisesinin olduğunu göstermektedir.²⁰

¹² Muhammed en-Nesevi, *Siretü's-Sultan Celaleddin Mengüberti*, (nşr. O. Houdas), Paris 1891, s. 286 vd.; en-Nesevi (N. Asım), s. 109; Z. Velidi Togan, “a.g.m.”, s. 102.

¹³ “*Ekmek-tuz hakkı*” eski bir Türk geleneğidir.

¹⁴ Bkz. Cüveyni II, s. 363.

¹⁵ İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l Ala'iyye*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2014, s. 419 vd.; İbn Bibi, *Selçukname*, (nşr. M. Halil Yinanç), İstanbul 2007, s. 137.

¹⁶ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. *El-Evamirü'l-Ala'iyye*, s. 420 vd.; Ebu'l Farac, 10.000 kişilik bir Harezmliler grubunun Alaeddin Keykubat'a iltica ettiğini belirtmektedir. [Bkz. Gregory Ebu'l Farac, *Ebu'l Farac Tarihi II*, (Türkçe nşr. Ömer Rıza Doğru), Ankara 1999, s. 530; M. Fuad Köprülü, “a.g.m.”, s. 292.] Osman Turan ise 12.000 kişilik bir gruptan bahsetmektedir. [Bkz., O. Turan, *a.g.e.*, s. 399.] Ayrıca bkz. E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 147; A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Ankara 1995, s. 465.

¹⁷ İbnü'l-Verdi, 1237 yılında babası tarafından şarkta naipliğe getirilen Salih b. el-Kamil'in, Celaleddin Mengüberti'nin askerlerini babasının da iznini alarak bölgede istihdam ettiğini kaydetmektedir. Bkz. İbnü'l-Verdi, *Tarih-i İbnü'l-Verdi*, (nşr. Mustafa Alican), İstanbul 2017, s. 116. Ayrıca bkz. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 139; Osman Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul 2012, s. 125.

¹⁸ Bkz. *Ebu'l Farac Tarihi II*, s. 537.

¹⁹ Bkz. Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye I*, (Farsça Nşr. Necati Lügal-Faruk Sümer), Ankara 1993, s. 61; *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Türkçe Nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2001, s. 50. Osmanlı arşiv belgelerinde *Harzem*, *Havazim*, *Havazin*, *Horzum*, *Horzum Kebir* adlarını taşıyan gerek Anadolu'da ve gerekse Arap vilayetlerinde pek çok aşiret mevcuttur. Bkz. Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979, s. 88, 90; Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650) I-IV*, Ankara 2009, s. 264, 277, 274, 319, 343, 363, 414, 558, 631, 633, 1041, 1042, 1066, 1067, 1090, 1093, 1310, 1349, 1463, 1478, 1532, 1610, 1611, 1637, 1685, 1689, 1746, 1759, 1895, 1899, 1900. Ayrıca bkz. O. Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 133-139.

²⁰ Z. Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, İstanbul 2013, s. 37. Ayrıca bkz. Mehmet Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, İstanbul 2015, s. 47 vd.

Olcaytu Han zamanında Diyarbekir eyaletinin valiliği görevini yürüten *İl Basmuş*²¹ ve Anadolu'da tümen beyi olarak görev yapmış olan *Körbuğa* adlı idarecinin Kıpçak Türkleri'nden olması²² bölgede bir Kıpçak nüfusunun olabileceği fikrini akla getirmektedir.²³ Bunların yanı sıra yer isimlerinden hareketle de bu konuda bazı ipuçları elde edilebilmektedir. Doğu Anadolu'nun pek çok yerinde *Kıpçak/Kuman* ismini taşıyan yerleşim yerlerinin adları yakın zamanlarda değiştirilmiştir. Örneğin Muş'a bağlı "*Gomagorgo*" köyü Dallöz olarak değiştirilmiştir.²⁴ Muradiye'ye bağlı yeni ismi Akbaşak olan "*Komakollo*"²⁵ köyü, bölgeye yakın Siirt-Baykan'a bağlı yeni adı Atabağı olan "*Comani*"²⁶ köyü ile yine Van Gölü Havzası'na yakın bir mesafede bulunan Hınıs ilçesine bağlı bir yerleşim yerinin adı yakın zamanlara kadar "*Kuman/Koman*" olarak geçmektedir.²⁷ Muş'a bağlı yeni adı Aydınpınar olan *Kalçık*²⁸ köyü ile konar-göçer Türkmenlerin ağıl anlamında kullandıkları *Kotanlı*²⁹ (Muş-Bulanık) köyünün Kıpçak boylarından *Kotan*'dan geldiği aşikârdır.³⁰ Kıpçakların bir oymağının adını taşıyan Erciş'e bağlı yeni adı İkizçalı olan "*Komar*"³¹ köyü ile

²¹ Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*, (Nşr. M. Hembli), Tahran 1348, s. 9; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 253; F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TÜDAV, İstanbul 1999, s. 322.

²² Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsameretü'l-Ahbar*, (Nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 144; Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't Tevarih* (İlhanlılar kısmı), (Nşr. İsmail Aka vd.), Ankara 2013, s. 76, 256, 279; Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 244.

²³ Olcaytu zamanının önemli taraflarından biri de bu dönemde Türk asıllı emirlerin ön plana çıkarılmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. [F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD I*, Ankara 1970, s. 21 vd.]. Diyarbakır yöresinde isimleri değiştirilmiş Kıpçak/Kuman oymaklarına ait yer isimleri vardır. *Gomaniaymbürlük (Çökeksu)*, *Çinezur (Çağdaş)*, *Terbile/Terbule (Kırmatepe)*, *Kulfa (Yüksek)* vb. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Eröz, "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", *TTD*, Sayı: 12, Şubat 1986, s. 40 vd.

²⁴ İbrahim Gürdal, *Köylerimiz (1968'e Kadar)*, İçişleri Bakanlığı Başbakanlık Basımevi, Ankara 1968, s. 164; Mehmet Eröz, "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara 1984, s. 46. Ayrıca bkz. Mehmet Eröz, "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", *TTD*, s. 40.

²⁵ *Köylerimiz*, s. 15.

²⁶ *Köylerimiz*, s. 56.

²⁷ Bkz. H. Nihal vd., "Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara 1984, s. 258.

²⁸ Mehmet Eröz, "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", *TTD*, s. 41.

²⁹ Bkz. *Köylerimiz*, s. 374. *Kotanlı*, konar-göçer Türkmenler arasında ağıl manasında kullanılmaktadır. [Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Ankara 2000, s. 13; M. Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, s. 208.] Ayrıca Kotandüzü (Erzurum-Pasinler), A. Kotanlı, Y. Kotanlı (Selim-Kars), Kotancı (Diyadin-Ağrı) gibi yer isimleri de Kıpçak Türkleri'nin bölgedeki izleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. İsmail Kayabalı vd., *Beş Nehir (Çoruh, Kür, Aras, Dicle, Frat) Boyunun Türklüğü*, Ankara 1990, s. 427.

³⁰ Bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 92; L.N. Lezina - A.V. Superanskaya, *Türk Onomastikası*, s. 370; Mehmet Kıldroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Ankara 2013, s. 310. Ağıl, yayla köyü anlamına gelen *kotan/hotan*, Moğolca'da kale, şehir duvarı, sur, kasaba, şehir demektir. [Bkz. Tuncer Gülensoy, "Anadolu'da Moğolca Yer Adları ve Rumeli'deki İzleri", *Türkoloji Makaleleri I*, Ankara 2017, s. 613. Osmanlı arşiv belgelerinde *Kotan/Kotanlı/Kotanlu* cemaati, Rakka Eyaleti içerisinde ve Yörük olarak gösterilmektedir. [Bkz. Cevdet Türkay, *a.g.e.*, s. 535.] Rus etnograf, G. Potanin 1875'te Moğolistan'ın kuzeybatısında bulunan Kobdu şehri yakınlarında *Koton/Hoton* adlı ve kendilerini Müslüman-Türk kabul eden küçük bir Türk kabilesinin varlığından bahsetmektedir. Bkz. A. İnan, "Koton Türklerinin Hunker, Kunker Kelimesi Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara 1998, s. 611-613.

³¹ *Köylerimiz*, s. 286; M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 105 vd. *Komar*, Kıpçaklar'dan bir oymağın adıdır. Bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 136. Osmanlı arşiv belgelerinde *Kamar Uşağı* adıyla

Kanlı Türkleri'nin adını taşıyan Doğubeyazıt'a bağlı yeni adı Dağdelen olan "Kanlıköy"³² bunlar arasında sayılabilir.

Liderleri Pehlivan Beğ zamanında Çurmağın Noyan'ı yenerek Anadolu'ya gelen, Tur Ali döneminde ise 30.000 haneden oluşan bir topluluğa sahip olarak Gazan Han'ın hizmetinde pek çok seferlere katılmış ve O'nun güvenini kazanmış olan³³ Ak Koyunlu Türkmenlerine mensup, Pulur ve Pornak³⁴ gibi Kıpçak oymaklarının bölgeye iskân edildikleri yer adlarından anlaşılmaktadır. Nitekim *Pulur (Erciş)*³⁵ ve *Pulur (Bulanık-Gümüşpınar)*,³⁶ *Pulurmanik (Gölağzı-Erciş)*,³⁷ *Pornak Yaylağı (Hınıs)*³⁸ gibi yerler bunu göstermektedir.

Celeleddin Harezşah'ın bölgedeki hâkimiyeti esasında Urmiye ve havasını yurt tutmuş, 10.000 kişilik askeri kuvvet çıkarabilecek bir Yıva topluluğu vardı.³⁹ Bunların bölgede asayiş bozucu faaliyetleri⁴⁰ Celeleddin Harezşah tarafından dağıtılmalarına sebep olmuştu.⁴¹ Yıvalar bu hadiseden bir süre

Rakka Sancağı'nda, *Komarlar*, *Komarlı* adıyla da Lapseki ve Sinop Sancaklarında ve *Kumarlı*, *Kumarlı* adıyla da Çatalca Kazası'nda birer Türkmen taifesi mevcuttur. Bkz. Cevdet Türkay, *a.g.e.*, s. 31, 111, 533.

³² *Köylerimiz*, s. 161; Mehmet Eröz, "a.g.m.", s. 45; M. Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, s. 124; M. Eröz, *Atatürk, Milliyetçilik ve Doğu Anadolu*, s. 157, 223; M. Eröz, *Doğu Anadolu Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma*, TKAE, Ankara (tarihsiz), s. 55; A. Çay vd., *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, TKAE, Ankara 1986, s. 50; O. Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 138; İsmail Kayabalı vd., *a.g.e.*, s. 402.

³³ Bkz. *Kitab-ı Diyarbakriyya*, s. 11 vd.; *Kitab-ı Diyarbakriyya*, s. 22; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*, İstanbul 2010, s. 23; John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (Nşr. Sibel Özbudun), İstanbul 1993, s. 69 vd.; M. Halil Yıncı, "Akkoyunlular", *İA I*, s. 252 vd.

³⁴ Bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 163 vd. XVI. asrın başlarında Purnak/Pirnek/Pörnek, Türkmen (Bayındır ya da Bayad) aşiretine mensup görünmektedir. [Bkz. Y. Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar IV*, Ankara 2009, s. 1894 vd.; L.N. Lezina vd., *a.g.e.*, s. 450.] Akkoyunluların ana aşiretlerinden biri olup, yönetici hanesinden kız alıp veren yegâne aşiretti. Akkoyunlu tarihi boyunca da bu önemli statüleri devam etmiş ve bu aşirete mensup pek çok kişi Akkoyunlu Devleti'nin üst düzey devlet görevlerini icra etmişlerdir. Daha geniş bilgi için bkz. *Kitab-ı Diyarbakriyye* (Türkçe trc.), s. 89, 91, 104, 111, 112, 115, 124, 141, 162, 251; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't Tevarih*, (Nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2006, s. 225, 230, 231, 241, 242, 268, 270, 347, 452, 462, 481, 544, 582...; *Tarih-i Kızılbaşan* (Nşr. Tufan Gündüz), İstanbul 2015, s. 43 vd.; *Tarih-i Kızılbaşiyeye*, (Nşr. Şefaattin Deniz-Hasan Asadi), İstanbul 2015, s. 38; John E. Woods, *a.g.e.*, s. 340 vd.; John E. Woods, "Akkoyunlu Konfedere Aşiretleri", *Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu (Siyasal, Sosyal ve Kültürel Tarihine İlişkin Makaleler Antolojisi)*, Ankara 2003, s. 88 vd.; İlhan Erdem vd., *Ak Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset-Teşkilat-Kültür)*, Ankara 2007, s. 56 vd.

³⁵ *Köylerimiz*, s. 223. Pulur, Alayundlu boyu içerisinde bir Türkmen cemaatinin adıdır. Bkz. Y. Halaçoğlu, *a.g.e.*, IV, s. 1893.

³⁶ *Köylerimiz*, s. 246.

³⁷ *Köylerimiz*, s. 235.

³⁸ Adı geçen *Pulur*, *Purnak*, *Pornak*, *Purnak*, *Purnak Yaylası*, *Pulurmanik* gibi yer isimleri Akkoyunlu Türkmen Federasyonu'nu oluşturan aşiretlerin adlarıdır. Bkz. John E. Woods, *a.g.e.*, s. 340; Abdülhaluk Çay vd., *a.g.e.*, s. 35.

³⁹ Hamdullah Kazvini, Hoy şehrinde "İran'ın Türk Ülkesi" diye bahsetmektedir. Nuzhet-Al-Qulub, s. 86 vd.; Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 254. Yıvalar hakkında geniş bilgi için bkz. F. Sümer, "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *Türkiyat Mecmuası IX*, İstanbul 1951, s. 151-166; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History (The Shaddad of Ani)*, London 1953, s. 152.

⁴⁰ Bkz. en-Nesevi, (O. Houdas), s. 208 vd.; en-Nesevi, (N. Asım), s. 78; İbnü'l Esir, *El-Kamil fi't Tarih XII*, (Nşr. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, s. 313; O. Turan, *a.g.e.*, s. 388.

⁴¹ Bkz. en-Nesevi, (O. Houdas), s. 243, 306-308; en-Nesevi, (N. Asım), s. 78 vd.; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, TDAV, İstanbul 1999, s. 352 vd.; A. Taneri, *a.g.e.*, s. 44; Z. Velidi Togan, "a.g.m.", s. 101.

sonra Moğol askeri birliklerinin bölgeyi işgali üzerine Doğu Anadolu'ya çekilecektir.⁴² Bu bağlamda XVI. yüzyıla ait Osmanlı arşiv belgelerinde Malazgirt ve Hınıs sancaklarına bağlı *Ywa Viranı ve Ywaclu* adlı köyler tespit edilmektedir ki⁴³ bu kayıt bölgede yerleşmiş ya da belli bir dönem yurt tutmuş Yıva Türkmenlerinin varlığını işaret etmektedir.

Bilindiği üzere Moğollar için gerek Doğulu ve gerekse Batılı kaynaklar “*Tatar*”⁴⁴ kelimesini kullanmışlardır. Ermeni kaynaklarının genellikle *Okçu Millet*, *Kara Tatar* ya da *Muğal* olarak adlandırdığı Moğollar, Anadolu’da ise XIV. asırdan itibaren Tatar ismiyle anılmaya başlanmıştır. Bugün Anadolu’da Tatar ismini taşıyan pek çok yerleşim yerine rastlamak mümkündür. Van Gölü Havzası’nda ise Muş’un Malazgirt ilçesine bağlı *Tatar Gazi*,⁴⁵ *Tatar Düzü* ve *Tatar Yazısı*,⁴⁶ Ahlat’ta *Tatar Gazi Köyü*⁴⁷ ile *Tatarcık Mezrası*,⁴⁸ Muş merkeze bağlı yeni adı Çatbaşı olan *Muğakom*⁴⁹ ile yine Muş merkeze bağlı *Mığrakom*⁵⁰ (*Düzkişla*) ve *Mongok*⁵¹ (*Soğucak*) İlhanlılar döneminin önemli hatıraları olarak gösterilebilir.

Van-Ahlat-Aladağ yörelerini yaylak olarak kullanan ve İlhanlı Devleti’nin dağılmasıyla bölgede belli bir süre hakimiyet tesis etmiş olan Sutayların adı bugün Ahlat ve çevresinde yöre halkının *Sutey Sazlığı* ya da *Sutey Gediği* diye ifade ettiği *Sutay Sazlığı* ve *Sutay Gediği* yer adları ile devam etmektedir.⁵² İlhanlıların son hükümdarı Ebu Sad’ın kız kardeşi ve aynı zamanda ordu komutanı Emir Çoban’ın eşi olan Satı Beg Hatun’un⁵³ hatırası, bugün Ahlat-Adilcevez yöresinde *Satı Gölü* adıyla devam etmektedir.⁵⁴ Babası Hülegü zamanında Aladağ’da inşa edilen saraya rağmen kendisi de bir saray inşa ettirmiş⁵⁵

⁴² F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 352 vd.

⁴³ Tuncer Baykara, *Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları (XVI. Yy.)*, Ankara 1991, s. 42.

⁴⁴ Cüveyni ve Reşidüddin *Tatar* kelimesini bozkırlı asker unsur olarak kullanırlarken, Budizm’e yakın elitler için de *Moğol* kelimesini kullanmaktadırlar. [Bkz. Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar ve Mevlana*, İstanbul 2015, s. 148.] “*Tatar*” kelimesinin tarihi süreç içerisinde kullanımı ve manası hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1996, s. 175; Ahmet Temir, “*Tatar*”, *İA XII/1*, s. 59; Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, (Nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2007, s. 215 vd.; İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihisi Tatarlar*, İstanbul 2007, s. 11-34.

⁴⁵ Bkz. *Köylerimiz*, s. 505; Mehmet Eröz, *Doğu Anadolu’nun Türklüğü*, s. 169; İsmail Kayabalı vd., *a.g.e.*, s. 402; F. Sümer, “*Anadolu’da Moğollar*”, s. 143.

⁴⁶ F. Sümer, “*Anadolu’da Moğollar*”, s. 143.

⁴⁷ H. Nihal vd., “*a.g.m.*”, s. 257.

⁴⁸ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevez ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1999, s. 33 vd.

⁴⁹ *Köylerimiz*, s. 135.

⁵⁰ *Köylerimiz*, s. 198.

⁵¹ *Köylerimiz*, s. 480.

⁵² F. Sümer, “*Anadolu’da Moğollar*”, s. 143; H. Saraçoğlu, *a.g.e.*, (ekler-harita-1).

⁵³ Bkz. Fazlullah b. Abdullah eş-Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf V*, (Nşr. Abdu’l Muhammed Ayeti), Tahran 1372/1994, s. 351.

⁵⁴ O. Kılıç, *a.g.e.*, s. 221; M. Gül, *a.g.e.*, s. 214. Satı Beg Hatun, Sultan Olcaytu’nun kızı, Emir Çoban’ın eşidir. Çobanlıların ilk kadın emiri olarak bilinmekle birlikte yönetimi sırasında adına sikke bastırılmış ve hutbe okutturmuştur. Bkz. Mirhond, *Tahrir-i Ravzatu’s-Safa* (5. kısım), (Nşr. Dr. Abbas Zeryab), Tahran 1358, s. 977. Satı Beg Hatun’un bölgedeki yönetimi hakkında bkz. Hafız-ı Ebru, *Chroniqe des Rois Mongols en Iran, (Zeyl-i Camiü’t-Tevarih Reşidi Zübdetü’t-Tevarih)*, (Nşr. K. Bayani), Paris 1936, s. 127 vd.

⁵⁵ *Ahsenü’t-Tevarih*, s. 138; A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar (Sebastatsi Vakayinamesi)*, İstanbul 2005, s. 52.

olan Abaka'nın adı, bugün hala Aladağ yaylasında *Abaka Ovası* veya *Abaka Düzlüğü* diye halk arasında söylenen yer o dönemlerin bir hatırası olarak yaşılmaktadır.⁵⁶ Aynı şekilde Ahlat'a bağlı *Kara Polat Mezrası*,⁵⁷ *Yam*⁵⁸ adı verilen mevki ile bölgeye yakın olduğu tahmin edilen *Noyan Kalesi*,⁵⁹ *Kazagan*⁶⁰ gibi yer adları da bunlar arasında sayılabilir.

Kıpçak oymaklarından olan Kazan'ın⁶¹ bölgede yerleşim yerlerine ad olarak verildiği tesbit edilmektedir. Gazan/Kazan adının eski şekli Kazgan olup Osmanlı resmi dilinde de böyle yazılmaktaydı.⁶² Gazan/Kazan/Kazgan bir İlhanlı hükümdarının ismi olduğu gibi yine o dönemde görev yapmış bazı emirlerin de aynı adı taşıdıkları görülmektedir.⁶³ Malazgirt'e bağlı *Kazan Köyü*⁶⁴ ile Patnos'a bağlı ve yeni adı Kazlıgöl olan *Kazan köyü* bunlardandır.⁶⁵ Bunun yanında *Doğubayezid* ilçesinin adı ise; İlhanlı Devleti'nin dağılması üzerine ortaya çıkan Celayirli zamanından kalma olduğu ve ismini de Celayirli Sultan Ahmet'in kardeşi Bayezid'den aldığı düşünülmektedir.⁶⁶

İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonra belli bir süre Van Gölü Havzası'nda hâkimiyet tesis etmiş olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen devletleri dönemlerinde de İlhanlı tesiri kendisini göstermektedir. Nitekim gerek hanedan üyelerinin ve gerekse ümeradan bazı kişilerin isimleri bunun en somut delilleridir. Karakoyunlular hükümdarı Kara Mehmed'in kız kardeşi *Tatar Hatun*⁶⁷ ve Ak Koyunlular zamanında ise *Ahmet Çağatay*, *Tatar Ağa*,⁶⁸ *Kara Tatar*⁶⁹ ve *Doladay*⁷⁰ adlı şahıslar bunlardandır. Diğer yandan XV. yüzyılda

⁵⁶ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, (Nşr. Gamze Gayeoglu), TKAE, Ankara 1982, s. 3; N. Durak, "İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi", *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (23-25 Ağustos 2012)*, İstanbul 2013, s. 247; M. Gül, *a.g.e.*, s. 215 vd.; Ayrıca bkz. H. Saraçoğlu, *a.g.e.*, (ekler-harita-1).

⁵⁷ O. Kılıç, *a.g.e.*, s. 40 vd.

⁵⁸ F. Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", *Belleten*, LIII/206, Ankara 1989, s. 174; Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, İstanbul 2000, s. 104; "Yam", Moğollarda posta ve menzil teşkilatının adıdır. Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa I*, (Nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1998, s. 92.

⁵⁹ *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Türkçe trc.), s. 248.

⁶⁰ *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Türkçe trc.), s. 139. Kelime anlamı, aşınmış toprak demektir. Bkz. Mahmud el-Kaşgari, *Divanü Lügati't Türk*, (Nşr. S. Tuba Yurtsever-Seçkin Erdi), İstanbul 2007, s. 419; Tuncer Baykara, "Anadolu Yer Adlarının Orta Asya'daki Benzerleri Üzerine Bir Kaynak", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara 1984, s. 268.

⁶¹ Kazan, Başkurlara mensup olarak da gösterilmektedir. L.N. Lezina vd., *a.g.e.*, s. 337.

⁶² Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1996, s. 1025. Kazan/Gazan sözcüğü hakkında geniş bilgi için bkz. Tuncer Gülensoy, "Türk Tarihi ve Kültüründe Kazan Sözcüğü", *Türkoloji Makaleleri I*, Ankara 2017, s. 369-371.

⁶³ Bkz. *Tarih-i Vassaf III*, s. 162, 191; F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 322.

⁶⁴ İsmail Kayabalı vd., *a.g.e.*, s. 431.

⁶⁵ *Köylerimiz*, s. 696.

⁶⁶ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Besim Darkot, "Bayezid", *İA II*, s. 368 vd.

⁶⁷ Bkz. *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Farsça trc.), s. 37; *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Türkçe trc.), s. 37; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, İstanbul 1999, s. 274; Gül, *a.g.e.*, s. 220.

⁶⁸ Akkoyunlulara ait Ergani Kalesi'nin komutanı. Bkz. *Kitab-ı Diyarbekriyye I*, (Farsça trc.), s. 118; *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Türkçe trc.), s. 82; *Ahsenü't-Tevârih*, s. 225; F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 274.

⁶⁹ *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Türkçe trc.), s. 42.

⁷⁰ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (Nşr. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1993, s. 87.

kaleme alınmış olan *Kitab-ı Diyarbekriyye* adlı eserde “Sökmenabad”⁷¹ olarak bahsedilen Van ve çevresinde İlhanlılar dönemine ait pek çok yer adları halen varlığını sürdürmektedir.⁷² İlhanlı hükümdarlarının yaylağı olan Aladağ yakınlarındaki *Aka/Aga Deve*⁷³ adı verilen ve günümüzde *Aşağı Ağadeve ve Yukarı Ağadeve Köyü* olarak devam etmektedir.⁷⁴ Yine Aladağ yaylağı yakınlarında stratejik açıdan önemli bir yere sahip *Karadere*⁷⁵ ile *Şehr-i Nev (Yeni Şehir)*⁷⁶ adlı yerler bu dönemin hatıralarındandır.

Van Gölü Havzası'nın Moğol hâkimiyeti döneminde oluşan bu toponomik vaziyetinin daha sonraki dönemlerde de fazla değişime uğramadan devam ettiği anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıl Malazgirt ve Hınıs Sancakları'na ait tahrir defterlerine bakıldığında kullanılan yer isimlerinin tamamına yakınının Türkçe olduğu görülecektir.⁷⁷ *Badıllı (Eleşkirt)*,⁷⁸ *Alpagud (Malazgirt)*,⁷⁹ *Baranc (Hınıs)*, *Bayad Ali*, *Bayındırlı*, *Kaçar Viranı*, *Kadem (Malazgirt)*, *Kandıralı*, *Kutlu Bey*, *Koyunlu Hisar*, *Oğuz*, *Oğuz Viranı*, *Künbed*, *Saruhan*, *Tura Beğ (Malazgirt-Hınıs)*, *Doğancı*,⁸⁰ *Kordoğan (Erciş)*,⁸¹ *Köçeri (Erikbağı-Bitlis)*,⁸² *Halaç (Doğubeyazıt)*,⁸³ XVI. asır Osmanlı tahrir defterlerinde Hınıs ve Malazgirt Sancak-

⁷¹ Burası İran'da Hoy şehrinin batısında bir yer olup, adını Ahlatşahlardan Sökmen el-Kutbi'den almaktadır. Türkçe Sökmen Ovası'da denilmektedir. Bkz. *Kitab-ı Diyarbekriyye I*, (Farsça trc.), s. 96; *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Türkçe trc.), s. 246; *Ahsenü't Tarih*, s. 146, 548.

⁷² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Konukçu, *Kara ve Akkoyunluların Yurdunda*, TÜDAV, İstanbul 1993, s. 17.

⁷³ Aladağ'ın eteğinde bulunan bu yer metinde *Ağmadu* şeklinde geçmektedir. Bkz. *Ahsenü't-Tevarih*, s. 139.

⁷⁴ *Kitab-ı Diyarbekriyye I*, (Farsça trc.), s. 75; M. Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, s. 208; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009, s. 147.

⁷⁵ Bkz. *Zeyl-i Camiü't-Tevarih*, (Fransızca trc.), s. 120; Hondmir, *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, (Nşr. Muhammed Debir Siyaki), Tahran 1362/1983, s. 225 vd; F. Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 96.

⁷⁶ İlhanlı ordusunun karargâhı olduğu gibi aynı zamanda Kara Koyunlular döneminde de bu önemini muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Hamdullah Kazvini Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, (Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944, s. 93; F. Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1992, s. 83.

⁷⁷ Bkz. T. Baykara, *a.g.e.*, s. 9-74.

⁷⁸ Aslında Oğuzların 24 boyundan biri olan Beydilli'dir. Ayrıca Muş'ta yerleşmiş olan Beydilli göçerleri ise Türkçe'yi unutmuşlardır. M. Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, s. 172; İsmail Kayabalı vd., *a.g.e.*, s. 404.

⁷⁹ Kelime anlamı, “Tek başına düşmana saldıran, hiçbir şekilde yakalanmayan yiğit” olan *Alpagut* [Bkz. *Divanü Lügati't Türk*, s. 139.] Moğol baskısı sonucunda Türkistan'dan Doğu Anadolu'ya ve özellikle Bitlis ve çevresine gelip yerleşen Kara Koyunlu Türkmenleri içerisinde yer alan bir Türk aşiretinin adıdır. [Bkz. Cevdet Türkay, *a.g.e.*, s. 630; L.N. Lezina vd., *a.g.e.*, s. 106.] Bu aşirete mensup pek çok bey devlet hizmetinde yer almıştır. [Bkz. *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Türkçe trc.), s. 146; *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 63; *Tarih-i Kızılbaşiye*, s. 54; Abdulhaluk Çay vd., *a.g.e.*, s. 30.] Kara Koyunluların yıkılmasıyla Akkoyunlu Federasyonu'na dâhil olmuşlardır. [Bkz. F. Sümer, *Karakoyunlular*, s. 27 vd.; John E. Woods, *a.g.e.*, s. 326; John E. Woods, “a.g.m.”, s. 80; İlhan Erdem vd., “a.g.m.”, s. 45.] Alpavut/Alpagutlar, Akkoyunlu Türkmen Federasyonu'nun dağılmasından sonra da Safevi Türkmen Devleti'nin hizmetinde yer alacaklardır. Bkz. F. Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999, s. 106, 197.

⁸⁰ Doğan/Togan/Toğan adı Moğollarda yaygın olarak kullanılır. Kadınlara da konulmaktadır. Bkz. F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 332.

⁸¹ M. Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, s. 208; İ. Kayabalı vd., *a.g.e.*, s. 418.

⁸² İ. Kayabalı vd., *a.g.e.*, s. 424.

⁸³ *Köylerimiz*, s. 264; Mehmet Eröz, “a.g.m.”, TTD, s. 40. Ayrıca bkz. Abdulhaluk Çay vd., *a.g.e.*, s. 50; İsmail Kayabalı vd., *a.g.e.*, s. 402.

ları'nda bulunan *Kara Bulak* adlı köyler⁸⁴ isimlerini Kıpçakların Kara Bulak boyundan almış olmalıdırlar.⁸⁵ Yine Ahlat ve Van Gölü Havzası başta olmak üzere Doğu Anadolu'da *Hallaçengezor (Bitlis-Güneytepe)*, *Hazara (Van-Kaya-boyun)*,⁸⁶ *Akçakale*, *Alıncak*, *Akça Hisar*, *Sürmeli*, *Bulanık*, *Ala Dağ*, *Ağu Deve*, *Güroymak*, *Erek ve Çuh/Karaçuk*⁸⁷ *Dağı*, *Çuhköy (Gedikbaşı-Başkale)*,⁸⁸ *Muş Yazısı*⁸⁹ bunlardan ilk akla gelenlerdir. 14 Ağustos 1945 tarihinde Ahlat'ı ziyaret eden İbrahim Kafesoğlu, Ahlat'ta bir mahallenin adının *Kaçar Mahallesi* olduğunu belirtmektedir.⁹⁰ Aynı şekilde XVI. asra ait Osmanlı tahrir defterlerinde Bitlis'te *Canibeg* adlı bir mahallenin olduğu tesbit edilmektedir ki bu bir Türkmen cemaatini temsil etmektedir.⁹¹

Netice itibarıyla Moğol işgali başlangıçta diğer Türk İslam beldelerinde olduğu gibi Van Gölü Havzası'nda da bir yıkım meydana getirmesine rağmen Moğol orduları içerisinde veya onlardan kaçarak Doğu Anadolu'ya gelen Türk-Moğol toplulukları vasıtasıyla bölgenin kültürel yapısında da önemli değişimlere sebep olmuştur. Selçuklu fütühatıyla hızla bir şekilde Türk Yurdu olmaya başlayan bölge, yeni gelenlerle bu süreci tamamlamıştır. Nitekim daha XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Van Gölü Havzası'nın da içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi hakkında "*Türkmen Ülkesi*" kavramının kullanıldığı görülmektedir.⁹²

Bu kavram XV. yüzyılda Uzun Hasan'la ittifaklı görüşmesi için gelen Venedik elçileri tarafından da aynı bölge için kullanılmaktadır⁹³ ki esasında aynı

⁸⁴ T. Baykara, *a.g.e.*, s. 42.

⁸⁵ M. Fahrettin Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 92.

⁸⁶ M. Eröz, "a.g.m.", (*Türk Yer Adları Sempozyumu*), s. 45.

⁸⁷ Karaçuk, küçük kara demektir. Oğuzların Seyhun boylarındaki Karaçuk Dağları'nın adıdır. Yine Dede Korkut Destanı'nda geçen Salur Kazan Bey'in çobanının adı da Karaçuk'tur. Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un emirlerinden biri de bu adı taşımaktaydı. Bunun gibi Hazar ötesi Türkmenleri'nden Yomut boyunun iki kolundan biri Karaçuk adıyla anılıyordu. Bkz. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 2010, s. 41; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 63 vd.; F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, s. 179 vd.

⁸⁸ *Köylerimiz*, s. 225.

⁸⁹ *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Türkçe trc.), s. 61, 252; F. Sümer, *Karakoyunlular*, s. 89, 90, 120.

⁹⁰ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", *İÜEF Tarih Dergisi I/1-2*, 1949-1950, s. 170.

⁹¹ Bkz. Refet Yinanç, "XV. Yüzyılda Doğu Anadolu Şehirlerinin Mahalle Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara 1984, s. 229; L.N. Lezina vd., *a.g.e.*, s. 177. Osmanlı arşiv belgelerinde Canbegli/Canbeğlü/Cihanbeğli şeklinde geçmektedir. Bkz. Cevdet Türkay, *a.g.e.*, s. 269.

⁹² Bu bağlamda XIII. yüzyılda Marco Polo, Anadolu'nun bu yörelerinden "*Türkomania*" yani *Türkmen Ülkesi* olarak söz etmektedir. [Bkz. *Marko Polo Seyahatnamesi I*, (Nşr. Filiz Dokuman), Tarihsiz, s. 20 vd.]; Aynı asırda bölgeye gelen Zekeriya el Kazvini (ölümü: 1283) ise Ahlat'ta Türkçe, Farsça ve Ermenice'nin konuşulduğunu söyler ki bu da artık yörede Arapça'nın yerini Türkçe'nin aldığını göstermektedir. [Bkz. Zekeriya el-Kazvini, *Asarü'l-Bilad Ahbarü'l-İbad*, (Nşr. Cihanşir Mirza Kaçar), Tahran 1373, s. 603; F. Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998, s. 53.] Bu bağlamda henüz Türk fütühatından önce yani 1046 yılında bölgeden geçen Nasır-ı Hüsrev, burada Arapça, Farsça ve Ermenice'nin konuşulduğunu belirtmekteydi. [Bkz. Nasır-ı Hüsrev, *Sefaretname*, (Nşr. Abdülvehhab Tarzi), İstanbul 1994, s. 10.] Celalettin Harezşah, Ahlat muhasarası sırasında şehirden mektup getiren bir kadın elçiyle Türkçe, Farsça ve Ermenice konuşabiliyordu. [Bkz. *en-Nesevi*, (O. Houdas), s. 322 vd.; *en-Nesevi*, s. 123; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 147.]

⁹³ Bkz. Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini, *Seyahatnameler (Doğu'da Venedik Elçileri)*, (Nşr. T. Gündüz), İstanbul 2006, s. 135; Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Nşr. T. Gündüz), İstanbul 2005, s. 103.

asırda Doğu Anadolu şehirlerinde mevcut mahallelerin isimleri büyük oranda Türkçe kelimelerden oluşmaktaydı.⁹⁴ XVI. asırda Van Gölü Havzası ve yakın çevresinde yer adlarının büyük oranda Türkçe olduğu görüldüğü gibi⁹⁵ bölge nüfusunun da Tapu Tahrir Defterleri'ne göre %80'den fazlası Türklerden oluşmaktaydı.⁹⁶ Bu bağlamda bir asır sonra yani XVII. asırda bölgeye gelen Evliya Çelebi de Ahlat'ta konuşulan dilin Çağatayca'ya ve Moğol diline yakın bir lehçe olduğunu söyler ki bu da bölgenin sosyo-kültürel yapısının büyük ölçüde değişmediğini göstermektedir.⁹⁷

Kaynaklar

ABDULKADİROĞLU, Abdulkerim: "Van İli Coğrafyası", *Van Kütüğü*, Ankara 1992.
AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud-i: *Müsameretü'l-Ahbar*, (Nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.

BARBARO, Josaphat: *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Nşr. T. Gündüz), İstanbul 2005.

BAYKARA, Tuncer: "Anadolu Yer Adlarının Orta Asya'daki Benzerleri Üzerine Bir Kaynak", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara 1984.

_____ : *Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları (XVI. Yüzyıl)*, Ankara 1991.

CAHEN, Cloud: *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Nşr. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2011.

CANTAY, Gönül: "Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Van", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu (8-10 Eylül 2004, Van)*, İstanbul 2006.

CLAVİJO, Ruy Gonzales de: *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (Nşr. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1993.

CÖHCE, Salim: "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988.

CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik: *Tarih-i Cihangüşa I*, (Nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1998.

ÇAY, Abdulhaluk vd.: *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, TKAE, Ankara 1986.

ÇELEBİ, Evliya: *Seyahatname I/4*, (S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2010.

D'OHSSON, M. Baron C.: *Moğol Tarihi*, (Nşr. Ekrem Kalan vd.), İstanbul 2006.

DARKOT, Besim: "Bayezid", *İA II*.

_____ : "Bitlis/Coğrafya", *İA II*.

DURAK, Neslihan: "İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi", *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (23-25 Ağustos 2012)*, İstanbul 2013.

EBRU, Hafız: *Chronique des Rois Mongols en Iran, (Zeyl-i Camiü't-Tevarih Reşidi Zübdetü't-Tevarih)*, (Nşr. K. Bayani), Paris 1936.

EBU'L-FARAÇ, Gregory: *Ebu'l Faraç Tarihi II*, (Türkçe nşr. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1999.

EL-KAŞGARİ, Mahmud: *Divanü Lügati't Türk*, (Nşr. S. Tuba Yurtsever-Seçkin Erdi), İstanbul 2007.

⁹⁴ Bkz. R. Yinanç, "a.g.m.", s. 225-232.

⁹⁵ T. Baykara, a.g.e., s. 9-74.

⁹⁶ Bkz. Ali Rıza Özdemir, *Kayıp Türkler (Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri)*, Ankara 2013, s. 116; Abdulhaluk Çay vd., a.g.e., s. 48 vd.

⁹⁷ Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname I/4*, (S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2010, s. 193.

EL-KAZVİNİ, Zekeriya: *Asarü'l-Bilad Ahbarü'l-İbad*, (Nşr. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran 1373.

EN-NESEVİ, Muhammed: *Celalü'ttin Harzemşah*, (Nşr. Necip Asım), İstanbul 1934.

_____ : *Siretü's-Sultan Celaleddin Mengüberti*, (Nşr. O. Houdas), Paris 1891.

ERDEM, İlhan vd.: *Ak Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset-Tişkilat-Kültür)*, Ankara 2007.

_____ : "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Bunların Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31, Ankara 2000.

EREN, Hasan: *Yer Adlarımızın Dili*, Ankara 2010.

ERGİN, Muharrem: *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 2010.

ERÖZ, Mehmet: "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", *TTD*, Sayı: 12, Şubat 1986.

_____ : "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara 1984.

_____ : *Doğu Anadolu Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma*, TKAE, Ankara (tarihsiz).

_____ : *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, İstanbul 2015.

_____ : *Hıristiyanlaşan Türkler*, TKAE, Ankara 1983.

EŞ-ŞİRAZİ, Fazlullah b. Abdullah: *Tahrir-i Tarih-i Vassaf V*, (Nşr. Abdül Muhammed Ayeti), Tahran 1372/1994.

FAZLULLAH, Reşidüddin: *Camiü't Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, (Nşr. İsmail Aka vd.), Ankara 2013.

GALSTYAN, A.G.: *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar (Sebastatsi Vakayinamesi)*, İstanbul 2005.

GÖKALP, Ziya: *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, İstanbul 2013.

GÖKBEL, Ahmet: *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000.

GÖYÜNÇ, Nejat: "an", *İA XIII*.

GROUSSET, Rene: *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Nşr. Sosi Dolanoğlu), İstanbul 2006.

GÜL, Muammer: *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, İstanbul 2010.

GÜLENSOY, Tuncer: "Anadolu'da Moğolca Yer Adları ve Rumeli'deki İzleri", *Türkoloji Makaleleri I*, Ankara 2017.

_____ : "Türk Tarihi ve Kültüründe Kazan Sözcüğü", *Türkoloji Makaleleri I*, Ankara 2017.

GÜNDÜZ, Tufan: *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*, İstanbul 2010.

GÜRDAL, İbrahim: *Köylerimiz (1968'e Kadar)*, İçişleri Bakanlığı Başbakanlık Basımevi, Ankara 1968.

HALAÇOĞLU, Yusuf: *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650) I-IV*, Ankara 2009.

_____ : *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar IV*, Ankara 2009.

HALPERİN, Charles J.: "The Kipçak Connection: the İlkhans, the Memluks and Ayn Jalut", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol: 63, No: 2, 2000.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan: *Moğollar ve Mevlana*, İstanbul 2015.

HONDMİR, *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, (Nşr. Muhammed Debir Siyaki), Tahran 1362/1983.

HÜSREV, Nasır: *Sefaretname*, (Nşr. Abdülvehhab Tarzi), İstanbul 1994.

- İBN BİBİ: *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l Ala'iyye*, (Nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.
- _____ : *Selçukname*, (Nşr. M. Halil Yinanç), İstanbul 2007.
- İBNÜ'L-ESİR: *El-Kamil fi't Tarih XII*, (Nşr. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987.
- İBNÜ'L-VERDİ: *Tarih-i İbnü'l-Verdi*, (Nşr. Mustafa Alican), İstanbul 2017.
- İNAN, Abdulkadir: "Koton Türklerinin Hunker, Kunker Kelimesi Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler I*, Ankara 1998.
- KAFESOĞLU, İbrahim: "Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", *İÜEF Tarih Dergisi I/ 1-2*, 1949-1950.
- KAMALOV, İlyas: *Avrasya Fatih Tatarlar*, İstanbul 2007.
- KARDAŞ, Abdülaziz: *Cumhuriyet Döneminde Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımları (1923-1950)*, Ankara 2015.
- KAŞANİ, Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed: *Tarih-i Olcaytu*, (Nşr. M. Hembu), Tahran 1348.
- KAYABALI, İsmail vd.: *Beş Nehir (Çoruh, Kür, Aras, Dicle, Fırat) Boyunun Türklüğü*, Ankara 1990.
- KILDIROĞLU, Mehmet: *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Ankara 2013.
- KILIÇ, Orhan: *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1999.
- KINAL, Firuzan: *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin: *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992.
- KONUĞU, Enver: *Kara ve Akkoyunluların Yurdunda*, TÜDAV, İstanbul 1993.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad: "Harizmşahlar", *İA V*.
- _____ : *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1981.
- Marko Polo *Seyahatnamesi I*, (Nşr. Filiz Dokuman), Tarihsiz.
- MERÇİL, Erdoğan: *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011.
- MİNORSKY, V.: *Studies in Caucasian History (The Shaddadis of Ani)*, London 1953.
- MİRHOND: *Tahrir-i Ravzatu's-Safa*, (5. kısım), (Nşr. Dr. Abbas Zeryab), Tahran 1358.
- MÜSTEVFİ, Hamdullah Kazvini: *Tarih-i Güzide*, (Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944.
- NİHAL, H. vd.: "Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara 1984.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Ankara 2000.
- ÖZDEMİR, Ali Rıza: *Kayıp Türkler (Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri)*, Ankara 2013.
- PAŞA, Süleyman Sabri: *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, (Nşr. Gamze Gayeoglu), TKAE, Ankara 1982.
- RASONYI, Laszlo: *Tarihte Türklük*, Ankara 1996.
- RUMLU, Hasan: *Ahsenü't Tevarih*, (Nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2006.
- SAMİ, Şemseddin: *Kamus-ı Türki*, İstanbul 1996.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin: *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1986.
- SEVİM, Ali vd.: *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Ankara 1995.
- SÜMER, Faruk: "Anadolu'da Moğollar", *SAD I*, Ankara 1970.
- _____ : "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", *Bellekten*, LIII/206, Ankara 1989.
- _____ : *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998.

- _____ : *Karakoyunlular*, Ankara 1992.
- _____ : *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, TDAV, İstanbul 1999.
- _____ : *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999.
- _____ : *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV, İstanbul 1999.
- _____ : "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *Türkiyat Mecmuası IX*, İstanbul 1951.
- TANERİ, Aydın: *Celalu'd-din Harizmşah ve Zamanı*, Ankara 1977.
- _____ : *Tarih-i Kızılbaşın*, (Nşr. Tufan Gündüz), İstanbul 2015.
- _____ : *Tarih-i Kızılbaşın*, (Nşr. Şefaattin Deniz-Hasan Asadi), İstanbul 2015.
- TEKİN, Rahmi: *Ahlat Tarihi*, İstanbul 2000.
- TIHRANİ, Ebu Bakr-i: *Kitab-ı Diyarbakriyya*, I. Cüz, (Farsça Nşr. N. Lügal - F. Sümer), Ankara 1993.
- _____ : *Kitab-ı Diyarbakriyya*, (Türkçe Nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2001.
- TOGAN, Z. Velidi: "Azerbaycan", *İA II*.
- _____ : *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- TUNÇEL, Harun: "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", *FÜSBD (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi)*, X/2, Elazığ 2000.
- TURAN, Osman: *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009.
- _____ : *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010.
- TÜRKAY, Cevdet: *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979.
- ÜREMİŞ, Ali: *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 2005.
- VARDAN, Müverrih: "Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)", *İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2*, (Nşr. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1937.
- WOODS, John E.: "Akkoyunlu Konfedere Aşiretleri", *Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu (Siyasal, Sosyal ve Kültürel Taihine İlişkin Makaleler Antolojisi)*, Ankara 2003.
- _____ : *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (Nşr. Sibel Özbu-dun), İstanbul 1993.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin: "Türkiye'de Yer-Adı Verme Usulleri", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara 1984.
- YİNANÇ, M. Halil: "Akkoyunlular", *İA I*.
- _____ : "XV. Yüzyılda Doğu Anadolu Şehirlerinin Mahalle Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara 1984.
- YORULMAZ, Osman: *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul 2012.
- ZEKİYEV, Mirfatih Z.: *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, (Nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2007.
- ZENO, Caterino vd.: *Seyahatnameler (Doğu'da Venedik Elçileri)*, (Nşr. T. Gündüz), İstanbul 2006.

İRANLI ŞİİLERİN SAFEVİLERE BAKIŞI

Bahtiyar Murat ARAS*

Öz

İran'da 1501 yılında büyük bir devlet kuran Şah İsmail Safevi'nin Anadolu Alevileri üzerindeki etkisi hala devam etmektedir. Alevilerin gözünde insanüstü özellikler taşıyan Şah İsmail, Osmanlı vatandaşlarını büyük ölçüde etkileyerek Anadolu'dan İran'a ciddi bir göç dalgasına sebep olmuştur. Bu nedenle Şah İsmail, Osmanlı tarafından hedef haline gelmiş ve verilen fetvalarla din dışı ve din düşmanı olarak kabul edilmiştir. Bu dönem meydana çıkan ve Safevilerin kendilerini tanımlamak için kullandıkları Kızılbaş ifadesi, Osmanlılar için inançtan öte siyasi bir anlam ifade etmiştir. Şah İsmail döneminin etkileri Sünni Osmanlı yönetiminde uzun süre hissedilmiş ve Safeviler tehlikeli bir düşman olarak algılanmıştır. Sünni Osmanlı Devleti, Safevileri Şia meselesinden dolayı ağır bir şekilde suçlamıştır. Ancak Şiilerin Safevileri hakkındaki görüşleri pek ele alınmamıştır. XVI. yüzyılda Şiiliği İran'da resmi inanç haline getiren Safeviler, Şiiler tarafından Sünnülerden daha ağır eleştirilmektedirler. Bu durum Safevilere karşı menfi bakışın sadece dini anlayış farklılığından olmadığını göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Şah İsmail, Alevi, Sünni, Osmanlı, Safevi, Kızılbaş.

Safavids According To Shite Iranians

Abstract

Shah Ismail Safavi, who established a great state in Iran in 1501, has continued its influence on Anatolian Alevis till now. Shah Ismail, who has exceptional superiorities in the eyes of Alevis, has a great impact on the Ottoman citizens and caused a serious wave of migration from Anatolia to Iran. The result of this was targeted by the Ottoman administration and charged with irreligion. The term of "Kizilbash" emerged in this period and it had a more political meaning than religion. The Safavids were regarded as enemies by the Ottomans, and the name of Kizilbash made a bad sense for them. It would be thought that Shi'ite Iranians would not make the accusations made by the Ottomans to the Safavids who brought Shiism to Iran. However, the anger against the Safavids in the Shiite Iranians is higher than the Sunnis. This situation shows that the negative view against Safavids, which made the official religion of Shi'ism in 16th century in Iran, is not only from the difference of religious understanding.

Keywords: Shah Ismail, Alevis, Sunnis, Ottomans, Safavids, Kizilbashs.

* Tarih Doktoru, Kahramanmaraş.

İslamiyet, daha birinci yüzyılı tamamlamadan büyük mezhepsel ayrılıklar yaşamaya başlamıştır.¹ Bu olaylar günümüze kadar artarak süre gelmiş ve İslam Dünyası içinde derin kırılmalara yol açmıştır. Bilhassa Kerbela'da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ve sonrasındaki trajik olaylar silsilesi bu ayrılığı daha da belirginleştirmiştir.² Bu, dini bir anlayış farklılığından ziyade tamamen siyasi bir iktidar kavgası olsa da zamanla dini anlayışlarda ve içtihatlar da belirgin farklar gözlenmiş, neredeyse aynı dine mensup olup olmadıkları tartışılır olmuş, farklı kesimlerin din ulemasının bu yönde çeşitli fetvalarına rastlanmıştır. Emevilerle, Abbasiler arasındaki amansız siyasi mücadelenin İslam Dünyası'ndaki fikri hareketlerdeki radikalleşmeye çok büyük etkileri olmuştur. Bu mücadele esnasında görülen karşılıklı tavırlardaki aşırılıkları İslamiyet sınırları içerisinde izah etmek mümkün değildir.³ 10-12. yüzyıllar arasında Mısır'da kurulan Şii Fatımiler Devleti'yle başlayan şiddetli mücadele dönemi,⁴ Selçuklu Devleti'ni yaklaşık 150 yıl meşgul eden Hassan Sabbah'ın İsmailiğe Şiiliği adlı batini hareketleriyle doruk noktasına ulaşmıştır. Bu dönem yaşanan dini terör olaylarının da etkisiyle Sünni Selçukluların mezhepsel olaylara bakışları değişerek daha radikal bir hâl almıştır.⁵ Moğol istilasının Sünni Türk dünyasına etkisi çok ağır olmakla beraber Şii Hassan Sabbah'ın Alamut Kalesi'ni de yerle bir etmiştir. Ancak Bağdat'ın işgali döneminde Moğollarla birlikte olan ünlü Şii Türk din adamı Nasürüddin Tus-i'nin etkisiyle Moğollar ile Şiiler arasında yakınlaşma meydana gelirken, Sünnilerin ve Moğolların birbirlerine karşı düşmanca tavırları hep devam etmiştir.⁶

Kısa süren Büveyhiler dönemi harici İran'ın İslamiyet boyunca genel eğiliminin Sünnilik yönünde olduğu bilinse de⁷ Safevilerle beraber süratle bir şekilde zorla Şiileştirme hareketi başlatılmıştır.⁸ Bu Şiileştirme hareketini sadece bir mezhebi değişiklik gibi görmek çok doğru bir yaklaşım olmaz. Çünkü bilhassa Anadolu Türkleri arasında yaygın olarak görülen Aleviliğin İran'a geçişi ve orada bir devlet mezhebi olarak oluşmasındaki en büyük figür Şah İsmail'dir. Onun etrafında oluşan bu devletin bir hakan soyundan gelmediği için kabul görmesi Türk töresi açısından imkânsız görülmüş, bu gerçek, rekabet halinde bulunduğu diğer iki Sünni Türk devleti Osmanlı ve Özbek sultanlarınca sürekli bir aşağılama vurgusu olarak kullanılmış, babasının hakan olmadığı vurgulanarak, hükümdar olamayacağı sürekli zikredilmiş ve onun

¹ Claude Cahen, *İslamiyet*, 1. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000, s. 32.

² Ethem Ruhi Fıçlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu (Özet)*, İlmî Neşriyat Yayınları, İstanbul 1994, s. 28.

³ Son Emevi hükümdarının öldürülmesinden sonra Şam ele geçirilmiş, Abdullah hilafet makamına geçmiş, Emeviler'in mezarları eşelenerek yakılmış, halifelik Abbasoğulları'na geçmiştir. (Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Derin Yayınları, İstanbul 2011, s. 161.)

⁴ M.İra Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul 2003, s. 480.

⁵ Mehmet Saffet Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2003, s. 130.

⁶ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 138.

⁷ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 3.

⁸ Vecih Kevserânî, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, Denge Yayınları, İstanbul 1992, s. 149; Lapidus, *a.g.e.*, s. 408.

ancak bir derviş olabileceği alaycı ifadelerle tekrar edilmiştir.⁹ Bu suçlamaların da etkisiyle Şah İsmail iktidarına meşruiyet kazandırmak için nesebini Ehl-i Beyt'e bağlamaya çalışmış¹⁰ ve bir imam olarak dini bir devlet kurma zorunluluğu meydana gelmiştir. Ancak kurulan Şii devletin idari mekanizmalarında hep Türk devlet geleneği uygulanmış seküler bir Türk devletiyle, ismiyle sınırlı bir Şii devleti sürekli çelişkiler yaşamıştır. Bu yüzden Şah İsmail'den hemen sonra devletin dini otoritesi tarafından başlatılan Şiileştirme faaliyetlerine rağmen devlet bürokrasisinde ve yönetimdeki Türk devlet anlayışı uzun süre muhafaza edilmiştir.¹¹ İran dışından bilhassa Cebel-i Amil ve Bahreyn'den getirilen¹² Şii ulemanın Safevilere dini açıdan bakışı başlangıçtan beri ciddi eleştirilere neden olmuştur. Bilhassa Şah Tahmasb döneminde bu dini otoritenin etkisi şahın kendi söylemlerinde de görülmüştür.

Safevilerin komşu Sünni devletlerle ve bilhassa Osmanlı Devleti'yle ilişkilerindeki gerginlik, dini anlayışlarında işin içine girmesiyle daha keskin bir boyut kazanmış devletler arasındaki mücadele aynı zamanda dini mücadeleye dönüşmüş ve bu devletler karşılıklı birbirlerini dinden çıkmakla ya da dinsizlikle itham etmiş ve bu konularda dini otoritelere fetvalar verdirmişlerdir.¹³

Safevi Devleti'nin sonlarına doğru bir Avşar Türk'ü olarak İran tahtında bulunan Nadirşah¹⁴ ise döneminde İslâm Dünyası içindeki ayrılığa son vermek gayesiyle Şiiliğin bir beşinci mezhep olarak tanınması için Osmanlı'ya başvurmuş ancak dönemin uleması tarafından reddedilmiştir.¹⁵ Bugün hala bölgesel anlamda birçok mezhepsel çatışmanın tarafı olan Suni ve Şii'lerin neden olduğu çatışmalar İslam Dünyası'nı bir terör çıkmazının içine sokmuş durumdadır.

Türkler, İslamiyet'e geçtiği günden bu yana yaygın olarak İmam-ı Azam Ebu Hanefi ve İmam Maturidi yolunu takip etmişlerdir.¹⁶ Bilhassa Hoca Ahmet Yesevi öğretisinden yola çıkarak Anadolu'ya kadar ulaşan Türk Müslümanlığı geniş bir hoşgörü iklimi sağlamış ve birçok farklı dinden tebaasını huzur ve barış içinde uzun yıllar idare etmiştir.¹⁷ Yine Türklerin içinde gelişerek Hacı Bektaş-ı Veli'yle Anadolu'ya ulaşan bir tasavvufi inanç olan Alevilikte, Türkler arasında yaygın bir taraftar kitlesine sahip olmuş isminden de anlaşılacağı üzere başta Hz. Ali olmak üzere Ehl-i Beyt'e büyük saygı duymuştur. Anadolu'da birlikte yaşayan Türk boyları içinde Sünni İslam'a mensup Hanefi-Maturidilerle Ehl-i Beyt'e bağlılık duyan Aleviler birlik ve beraberlik içinde yaşamışlar, bu durumlarını iki Türk Hakanı Sultan I. Selim ve Şah İsmail'in

⁹ Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 40, 44.

¹⁰ Abdüllatif Kazvini, *Safevi Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011, s. 16, 23.

¹¹ Lapidus, *a.g.e.*, s. 367.

¹² Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 72.

¹³ Gündüz, *a.g.e.*, s. 117, 119.

¹⁴ Lapidus, *a.g.e.*, s. 412.

¹⁵ Kevserâni, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁶ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁷ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 25, 81, 104.

siyasi mücadelesine kadar sürdürmüşlerdir. Şah İsmail'le beraber siyasi bir figüre dönüşen Alevilik, Anadolu'da kendine birçok taraftar edinmiş¹⁸ ve Anadolu'dan binlerce Türkmen bu çatışmanın bir tarafı olmak adına Teke Sancağı'ndan başlamak üzere Türkiye'nin dört bir yanından Tebriz'e doğru harekete geçmiştir. Bu şekliyle Aleviliğe ve bunu kullanan Şah İsmail'e karşı Osmanlı Devleti'nden ani bir tepki gelişmiş Alevilik ve Aleviler adına "Kızılbaşlık" adıyla çok ağır ithamlar ihtiva eden suçlamalar baş göstermiştir. Bu insanların varlığı uzun yıllardır bilinmesine rağmen bu döneme kadar böyle takibe şimdiye kadar uğramamış olmaları bunun dini değil bir siyasi tepki olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir.¹⁹ Bilhassa 1514 Çaldıran Savaşı öncesi ve sonrası iki sultan arasından karşılıklı mektuplarla başlayan bu atışmalar²⁰ ve propagandalar zamanla yaygınlık kazanmış ve bugünlere kadar devam eden bir Alevi-Sünni ayrışması meydana getirmiştir. Bu siyasi kamplaşmanın meydana getirdiği ayrılık iki kesimden insanları uzun yıllar etkileyerek birçok önyargıya sebep olmuş hatta zaman zaman büyük düşmanlıklara neden olan çatışmalara yol açmıştır. Bu dönemden itibaren siyasi hasım durumuna düşen Alevi ve Sünniler bu suçlamaları her buldukları platformda dile getirerek taraflar birbirlerini dinsizlik ve kâfirlikle suçlamıştır. Ancak yapılan araştırmalar Alevilerin, Sünni Türkleri, Şii İranlılara tercih ettiklerini göstermiştir.²¹ Bu belki ilk başta çok şaşırtıcı gelebilir ancak Şiilerin Safevilere karşı değerlendirmeleri Sünnilerden bile daha sert olmuştur. Bilhassa o dönemle ilgili eserler meydana getiren klasik On iki İmamcı Şii anlayışa sahip İranlıların ne derece ön yargıyla Alevilere yaklaştıkları Aleviler için söyledikleri şu sözle gayet açık şekilde kendini belli etmektedir. İran Şiileri, Safevi Türkmenlerini "Al Şia'yı Kara Şia" yapmakla suçlamaktadırlar. Hatta bu yaygın propagandadan Şah İsmail'in oğlu Tahmasb'ın da çok etkilendiği görülmekte "Babamın kötü yolunu bıraktım" diyerek geleneksel Şia'nın Şah İsmail'e karşı yaptıkları isnatları kabul etmiş bulunmaktadır. Ayrıca dönemin Safevi kaynakları din anlayışındaki bu değişimi "İslam'ın esas kurallarının ve gerçek manasının anlaşılması" olarak değerlendirirken daha önceki uygulamaların doğru olmadığını ifade etmekte, Şah İsmail döneminin bitişini ise "zulüm ve düşmanlık binasının kökünden yıkılması" şeklinde anlatmaktadır.²² İranlı tarihçiler bu coğrafyada büyük bir devlet kurarak hem doğuya hem de batıya büyük tehdit oluşturan ayrıca bir muhalefet hareketi olarak doğmasına ve genelde hep o hüviyette kalmasına rağmen Şiiliğe siyasi bir kimlik kazandırarak bir devlet dini haline getiren Safevileri, "adam öldürmekten başka bir şey bilmeyen, zevk ve sefa için her şeyi yapan, cahil insanlar" olarak değerlendirmişlerdir. Devlet

¹⁸ Irana Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, Demos Yayınları, İstanbul 2006, s. 24.

¹⁹ Şah Tasmasb-ı Safevi, *Tezkire*, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 80.

²⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 124, 127.

²¹ "Bozlar dedesi, Anadolu Alevisi'nin Sünnilerle beraber yaşayabileceğini ancak İran'daki gerici Şii'lerle yaşamayacağını ifade etmiştir." Bahtiyar Murat Aras, *Pazarcık Türkmen Alevileri*, Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi 2017, s. 134.

²² Kazvini, *a.g.e.*, s. 63.

idaresinde “*Tacik*” dedikleri İranlılara ihtiyaç duyduklarını ifade etmişlerdir.²³ Bu isnatların temel sebebi Türklerin dini anlayışlarını diğer Müslüman milletlerin kolayca idrak edememesinden kaynaklanmaktadır.

Safiyüddin Erdebil’in Şii mi?²⁴ Sünni mi?²⁵ sorusuna bulunamayan cevabı bunun özünü oluşturmaktadır. Çünkü Sünni ya da Şii Türklerin dini yaşantıları ve yaklaşımları diğer milletlerden oldukça farklılık gösterdiği için bu dini anlayışı Arap ve Farslara çok anlaşılır gelmemektedir. Bugün Anadolu Aleviliği dediğimiz inancın Arap ve Farsların bulunduğu bölgelerde varlığını sürdürmemesine rağmen Sünni Türklerin idaresindeki Anadolu’da yaklaşık bin yıldır varlığını korumaktadır. Safiyüddin Erdebil’in tarikatına Moğolların ve Anadolu Türkmenlerinin intisap etmesi hele bu grupların Kızılbaş olması bunlar arasındaki talip-mürşit ilişkisi olduğunu gösterir ki, Alevilik açısından soy ve boy bağlantısı en güçlü teşkilat ocaklardır. Bir ocak hüviyetindeki Erdebil tekkesi sayesinde bu gruplar arasında ırki bir bağlantı ve lisan birliği mevcudiyeti kaçınılmaz görülmektedir. Ayrıca koyu bir Sünni olan Timur’un Safiyüddin’in torunu Hacı Ali’nin telkiniyle Şam’daki Yezidi mezhebindekileri kırması rivayeti²⁶ tam da Türklere özgü bir anlayışın hakim olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Çünkü Sünni Türkler en az Şii’ler ya da Aleviler kadar Ehl-i Beyt’e saygı gösterirken Hz. Ali’ye ayrı bir değer verirler. Görüldüğü üzere Erdebil Tekkesi kurulduğu günden bu yana hep Türk coğrafyasına hitap etmiş onlarla haşır neşir olmuştur. Şah İsmail ile başlayan İran milli kimliğini benimsemiş de belli ki rekabete girdiği Türk Hakanları Selim ve Şeybek Han’ın olumsuz etkisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü her iki sultan da ona sürekli bir sufi derviş olduğunu hatırlatarak takke, külah, tespih gibi hediyelerle onu aşağılamış²⁷ hatta annesinin Uzun Hasan’ın kızı olması da kastedilerek Türklerde Hanlığın anneden gelmeyeceği ona hatırlatılmıştır. Bu imalar onun Türk milli kimliğinden süratle ayrılmasına neden olan muhtemel gelişmeler olmakla birlikte, dini kimliğin sağladığı büyük gücün çok daha etkili olduğunu fark ederek, On İki İmam soyuna bağlanacak bir seçere²⁸ ve

²³ Gündüz, *a.g.e.*, s. VII.

²⁴ Kevserânî, *a.g.e.*, s. 153.

²⁵ Safvet-üs Safa’ya göre; Safiyüddin’e mezhebini sordukları vakit, biz, sahabenin mezhebindeyiz, dördünü de severiz; dördüne de dua ederiz dediği, fakat ruhsat yolunu değil, azimet yolunu tuttuğunu kendisine uyanlara da bu yolu telkin ettiği, hatta oğlu Sadrüddin’in annesine eliyle dokunduğu vakit dahi Şafiiyye’ye uyup abdest aldığı yazılıdır (Abdülkadir Gölpinarlı, *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1997, s. 229). Dönemin kaynaklarından Nuzhetü’l-Kulüb’da Erdebil şehrinde bahsederken, burada yaşayanların Şafi mezhebinden ve Şeyh Safiyüddin’in müritlerinden oldukları vurgulanır. Safevi kaynakları ise şeyhin mezhebi konusunda genelde sessiz kalır (Gündüz, *a.g.e.*, s. 16). Kuzey batı İran’da bir Kürt aileden gelen Sünni-Süfi bir din öğretmeni olan Şeyh Safiyüddin (1252-1334) tarafından kurulan Safevi hareketi de, kaotik ve sömürgeci askeri hâkimiyete karşı halk İslâmı’nın yeniden dirilişini temsil etti. Safevi hareketi diğerlerinin aksine 1501’den 1722’ye kadar devam edecek bir hanedanlığın kuruluşuna yol açtı (Lapidus, *a.g.e.*, s. 393.)

²⁶ Abdülkadir Gölpinarlı, *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1997, s. 231.

²⁷ Gündüz, *a.g.e.*, s. 96.

²⁸ Kazvini, *a.g.e.*, s. 11.

Sasani hükümdarı Yezdigerd'in kızının bu soyla evliliği sonucu kendisi çok daha güçlü bir soy ağacına ulaşmıştır.²⁹ Tüm bunlara rağmen Şah İsmail'in oğlu Tahmasp'ın kendi doğumunu bile Türk Takvimi'yle anlatması ve kendisini bir Kızılbaş olduğunu belirtmesi, saray dilinin kesinlikle Türkçe olması onların Türk Kültürü içerisinde büyüdükleri konusunda hiç şüpheye yer bırakmamaktadır. Ayrıca şehrin mahallelerinin bile "Seksencik" gibi Türkçe isimlerden seçtiklerini söylemektedirler.³⁰ Bu yüzden dini anlayışları da Türk kültür şeklinde gelişmiş, tasavvuf ögesi ve sufi ağırlıklı bu mürşit talip ilişkisi³¹ ne tam Sünni bir görüntü vermiş ne de klasik Şiiler tarafından Şii olarak adlandırılmıştır.³²

Safeviler İran tahtını ele geçirdiklerinde İran'ın büyük ölçüde Sünni anlayışa sahip olduğu bilinmektedir. Şah İsmail ve ailesinin yetişip geldiği Erdebil Tekkesi'nin kurucusu Şeyh Safiyyüddin, 1252 yılında Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Erdebil yakınlarında doğmuştur. Bu konuda araştırma yapan birçok kaynakta Sünni olduğu zikredilen Şeyh Safiyyüddin'in³³ devlet yönetmek gibi siyasi bir anlayışa sahip olduğuna rastlanmamıştır. Tekke'nin ilk kez bu yönde bir takibata uğraması oğlu Sadreddin Musa döneminde olmuş ve Azerbaycan hâkimi Emir Çoban'ın emriyle tutuklanmıştır.³⁴ Ayrıca kendisinden sonra gelen nesillerden Şeyh Cüneyt ve Şeyh Haydar'a kadar Sünnilik harici bir görüntüsü tespit edilmemiş³⁵ hatta II. Beyazıt tarafından her yıl çerağ akçesiyle ödüllendirilmiş fakat bu dönemle beraber karşılıklı suçlayıcı mesajlar başlamış³⁶ netice olarak Şah İsmail ile beraber şiddetli bir Şiileştirme faaliyetine geçilmiş bu iş yapılırken çok ağır uygulamalar yapıp birçok cinayetler meydana gelmiştir.³⁷

Erdebil Tekkesi'nin ve ona şeyhlik yapan ailenin başlangıçta Sünniliği konusunda genel bir kabul olmasına rağmen onların daha sonra Şiileşmesi ve Anadolu Alevilerine liderlik etme konumuna gelmeleri aslında üzerinde en çok durulması gereken konudur.³⁸ Çünkü baba tarafı Erdebil tekkesi ve Şeyh Safiyyüddin'e bağlı olan Şah İsmail'in anne tarafı da Akkoyunlulara dayanan bir Sünni aile olması dolayısıyla Sünni bir eğitimden geçmiş olması beklenir. Ancak onun bütün Aleviler için mürşid-i kâmil, uğruna can verilen mehdi,³⁹

²⁹ Ali Şeriatî, *Ali Şiast, Safevi Şast*, Fecr Yayınları, Ankara 2011, s. 91; Kazvini, *a.g.e.*, s. 8.

³⁰ Türklerin it yılına denk gelen 920 Zilhicce ayının 26'sında (10 Şubat 1515) doğum ve Türk takvimindeki biçî yılına denk gelen Hicri 19 Receb 930 (23 Mayıs 1524) Salı günü kuşluk vaktinde, on yaşında iken, dünya hükümdarlık tahtına oturmam gerçekleşti (Şah Tasmasb-ı Safevi, *a.g.e.*, s. 10.)

³¹ Kevserânî, *a.g.e.*, s. 157.

³² Kevserânî, *a.g.e.*, s. 161.

³³ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevi Devleti Tarihi*, Gece Kitaphığı, Ankara 2017, s. 24.

³⁴ Gündüz, *a.g.e.*, s. 23.

³⁵ Ahmet Taşğın - Ali Yaman - Namiq Musalı, *Safeviler ve Şah İsmail*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 13, 14, 24.

³⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt: 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 162.

³⁷ Mazlum Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004, s. 113.

³⁸ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 16.

³⁹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 160-161.

ölmeyeceğine inanılan⁴⁰ efsane bir kişiliğe daha çocuk yaşta dönüşmesi kolay izah edilebilir bir konu değildir.⁴¹ Bu gelişmeleri birkaç şekilde izah etmeye çalışabiliriz. Birincisi, Erdebil Tekkesi'nde amcası Şeyh Cafer ile liderlik mücadelesine giren ve Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın müneccimleri tarafından kılıç zoruyla iktidarı ve mezhebi değiştireceği⁴² söylenmesi üzerine Anadolu'ya kaçmak zorunda kalan dedesi Şeyh Cüneyt, burada karşılaştığı ve önemli nüfusa sahip Anadolu Alevilerden siyasi olarak faydalanmak istemiştir.⁴³ Çünkü dini liderliğe sahip bir aileden gelmesi onun bu potansiyeli nasıl kullanacağı konusunda çok tecrübeli hale getirmiş ve bunun sonucu Şii gulat fikirlerin rastlandığı ilk Erdebil Tekkesi mensubu olarak tanımlanmış⁴⁴ ve bu özellikleriyle Alevi dünyasına nüfuz etmeye başlamıştır. Ayrıca Anadolu'daki Alevilerin Osmanlı Devleti'nin resmi anlayışıyla zaman zaman çatıştığı bilgisine muhakkak sahiptiler. Çünkü Erdebil Tekkesi Anadolu'da birçok müridi bulunan popüler ve bilinen bir dergâh özelliği taşımış⁴⁵ ve Osmanlı sarayından da birçok iltifat ve yardım almıştır.⁴⁶

İkincisi ise başlangıçtan beri Türk müritlere sahip bu tekkenin lideri Şeyh Safiyyüddin'e "*Türk Piri*" denmesi onun Türkmenlerle ne kadar yakın ilişkilere sahip olduğunu gösteren en önemli göstergedir.⁴⁷ Bu samimiyet onları Türklerin taşıdığı inançlar konusunda son derece bilgi sahibi yapıyordu ki, bu kitlenin dini olarak kontrolü siyasi olarak da kontrolü anlamına gelecekti. İşte bu yüzden bazı araştırmacıların dediği "*tarikât Şiîliği*" ya da "*Sünniliğin Şiileşmesi*" siyasi ana gaye ekseninde yavaş yavaş gerçekleşmiştir.⁴⁸

İşte İran'da böyle bir Şiileştirme yapmalarına rağmen Safeviler, özünde Şii olmayan ve bugüne kadar da Şiilerle bağlantılarını kabul etmeyen⁴⁹ Kızılbaş Türklere liderlik yaptılar.⁵⁰ Ayrıca Safeviler, dini uygulamalar anlamında en az Sünniler kadar Şiilere de uzaktılar. Çünkü Türkmen Alevilerin dini uygulamalarıyla ve ritüelleriyle Şii Arapların ve Farsların uygulamaları arasında çok ciddi farklar mevcuttu.⁵¹ Namazın olmadığı bir ibadet yöntemini, kadın ve erkeğin beraber katıldığı cem erkânını ve içkinin yasak görülmemesini,⁵²

⁴⁰ Kazvini, *a.g.e.*, s. 8.

⁴¹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 73.

⁴² Gündüz, *a.g.e.*, s. 25.

⁴³ Mehmet Saffet Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003, s. 36.

⁴⁴ Devrin önemli tanıklarından Ruzbihan Hunci, Şeyh Cüneyd'in müridleri için "*sapıklar*", "*buzagıya tapanalar*", "*şeytanın askerleri*" gibi sıfatlarla andığı Anadolu Türkmenleri'nin Şeyh Cüneyd'i ilâh yerine koyduklarından söz etmektedir (Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 29).

⁴⁵ Gölpınarlı, *Şiilik*, s. 12.

⁴⁶ Gölpınarlı, *Şiilik*, s. 170, 172, 173.

⁴⁷ Ahmet Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu (Bisâti)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2013, s. 86.

⁴⁸ Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 105.

⁴⁹ Daftary, *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁰ Rıza Zelyut, *Türk Aleviliği*, Kripto, Ankara 2013, s. 24, 27.

⁵¹ Kazvini, *a.g.e.*, s. 11.

⁵² Alevi-Bektaşilerde cemler kadın erkek beraber yapılmaktadır. Ayrıca içkinin de dini bir yasak gibi değerlendirilmediği görülmektedir. Ancak Alevi-Bektaşî yazılı kaynaklarında dervişe namah-

Sünniler kadar Şiiilerin de anlama imkânı yoktu.⁵³ Ayrıca Alevilerin Türkmenler dışında hiç kimseye Aleviliği anlatamadığı açıktı ve bu yüzden yerel halka bu inancı kabul ettirmek için Irak ve Güney Lübnan (Cebel Amil) gibi başka bölgelerden klasik On İki İmamcı Şii ulemalara ihtiyaç duymuşlar⁵⁴ ve dini otoriteyi zamanla onlara teslim etmişlerdir.⁵⁵ Aleviler sadece askeri alanda ve devlet erkânında hüküm sürmüşlerdir. Şiilik açısından son derece bilgi eksikliğine sahip olmalarına rağmen⁵⁶ halife Ebubekir ve Ömer'e lanet okutacak kadar radikal bir yöntemi kullanmışlardır.⁵⁷

Şii ulemaların göreve gelmesiyle beraber Safevi Alevi anlayışı sürekli tartışılmış, Alevilerin izledikleri yol Şiiiler tarafından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Bu konuda araştırma yapan birçok Şii yazarda bu görüşü paylaşarak Safevilerin İslâm Dünyası'na büyük zarar verdiğini belirtmiştir. Bu yüzden İran'da Kızılbaş-Alevi yönetimi sadece Şah İsmail dönemiyle sınırlı kalmış, oğlu Tahmasb'la beraber İran gün geçtikçe Şiilemiştir.⁵⁸ Böylece Sünni Türklerle yüzlerce yıldır beraber yaşayabilen Türkmen Aleviler, Şii Araplar ve Farslar içinde elli yıl bile varlığını sürdürememiştir.⁵⁹

Şah İsmail, 17 Temmuz 1487 doğduğunda⁶⁰ aslında hem anne hem de babası tarafından yürütülen bir taht mücadelesi içine doğmuştu. İsmail doğduktan bir yıl sonra babası Şeyh Haydar, dayıları tarafından yollanan bir orduyla ortadan kaldırılmıştır. Bu hadiseden hemen sonra Şeyh Haydar oğulları, Sultan İbrahim, Sultan Hoca Ali, Şah İsmail ve anneleri Alemşah Begüm Akkoyunlular tarafından takibe alınarak hapsedilmişlerdir.⁶¹ Uzun Hasan'ın vefatından sonra başlayan taht kavgalarında Erdebil Tekkesi'nin gücünden faydalanarak kendine avantaj sağlamak isteyen Rüstem Bey, Şeyh Haydar çocuklarını serbest bırakmıştır. Ancak taht mücadelesi sonuçlanınca tekrar takibe alınmışlar ve bunun sonucu Sultan Hoca Ali öldürülmüştür. Kızılbaş müritleri tarafından kaçırılan Şah İsmail çocuk yaşta Erdebil tahtına oturmuştur. Bu sırada Akkoyunlular Devleti, süren taht mücadeleleri yüzünden iyice güçsüzleşmiştir. İşte tam da bu dönemde 1501 yılında İsmail şeyhlikten Şahlığa adım atmış, İran tahtını ele geçirmiş ve etrafındaki Kızılbaş Türkmen

rem ile bade içmek haram kılınmıştır. Ayrıca namahrem ile hamr (şarap) içenin erkâna konulması caiz görülmemektedir. Çok enteresan olmakla beraber alimlerde erkâna girişi caiz olmayan kategorisine alınmışlardır. Çünkü Müslümanlara zülm ettikleri düşünülmekte ve şeytan fikirli olarak değerlendirilmektedirler (Taşgın, *Şeyh Sâfi Buyruğu*, s. 61-62.)

⁵³ Aleviliğin baştan beri birtakım bâtını öğeler barındırdığı şüphesizdir. Ayrıca Alevilik açısından son derece önemli yere sahip olan Hacı Bektaş-ı Veli'nin de Sünni ekolün dışında bir inanca sahip olduğu açıktır. Çünkü Sünnilerin çok önem verdiği cemaatla namaz kılmanın yapılmadığını vilayetnameden anlıyoruz (Abdülbaki Gölpınarlı, *Vilayet-nâme Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli*, İnkılâp, İstanbul 1995, s. XI).

⁵⁴ *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, s. 63.

⁵⁵ Kevserânî, *a.g.e.*, s. 113.

⁵⁶ Daftary, *a.g.e.*, s. 108.

⁵⁷ Daftary, *a.g.e.*, s. 110.

⁵⁸ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 63.

⁵⁹ Daftary, *a.g.e.*, s. 110.

⁶⁰ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 27.

⁶¹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 585.

kitlesi git gide artmış ayrıca Anadolu'dan binlerce Türkmen ona katılmak için İran'a doğru koşmuşlardır.⁶²

Bu zorlu şartlarda tahta çıkan Şah İsmail doğduğunda çok sıkıntılı bir sürecin içinde dünyaya gelmiş, dedesi şeyh Cüneyt ve babası şeyh Haydar'ın iktidar için başlattığı yoğun mücadele ortamının⁶³ sıkıntılarını sürekli hissetmiş en yakın akrabaları olan dayılarının sürekli takibiyle sıkıntılı bir çocukluk evresi geçirmiştir.⁶⁴ Böyle bir baskı altında psikolojik olarak normal şartlarda yetişmesi beklenemeyen Şah İsmail, çocuk yaşlarda sürekli ölüm korkusuyla kaçmak ve saklanmak durumunda kalmış⁶⁵ aynı zamanda bir dini önder kabul edilerek sürekli Türkmenler tarafından kutsanmış ve ölümüne müdafaa edilmiştir.⁶⁶ Böyle bir amansız siyasi taht mücadelesi içinde büyüdüğü için hiçbir zaman Sultan Selim'in ona tavsiye ettiği anlamda bir sufi olup tekkesine kapanmamış, dini gücünü de kullanarak tahtı hedef olarak seçmiştir.

Bilhassa Sünni anlayışa sahip Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın oğulları olan dayıları tarafından öldürülmek maksadıyla takibe alınması ve sürekli Kızılbaş Türkmenler arasında saklanarak İran'a kadar gitmesi onun uygulamalarındaki aşırılıkları bir nebze izah etmektedir.⁶⁷ İran tahtını ele geçirir geçirmez, Sünniliğe duyduğu bu öfkeyle İran'da devlet eliyle ve şiddet kullanarak bir Şiileştirme harekâtına başlamıştır. Ancak bir devlet dini haline getirmek istediği Şiiliğin kendi inancı olan Kızılbaşlıkla pek benzememesi nedeniyle bu konuda dışarıdan gelecek olan ulemanın yardımına ihtiyaç duymuş ve bunların eliyle bir Safevi Şia'sı meydana getirmiştir.⁶⁸ Bu yeni devlet dini, görüntü itibarıyla bir nevi Şiilik olsa da içinde barındırdığı şiddet ve marginal yönleriyle Irak'ta bulunan Şii doktrinden birçok yönden ayrılmaktadır.

Şah İsmail'in tasavvufu karışık bätünü inanç modelinin İran'da karşılık bulmasının o dönemin koşullarıyla da ilgisi bulunmaktadır.⁶⁹ 13. yüzyılda Anadolu'da Moğol istilası sonucu benzeri görülen bu durum, bölgede yaşayan halkın düştüğü büyük umutsuzluğa neden idi. Neticede ilahi bir kişiliğin ortaya çıkması, mana dünyasını yönetmesi sonucunu doğururdu.⁷⁰ Anadolu'da Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş ile görülen tasavvufa olan ilgi, İran'da beklenen "Mehdi", "Mürşit-i Kamil" sıfatlarıyla Şah İsmail'de hayat buldu.⁷¹ Bu karizmatik kişilik bütün Türk Dünyası'nda çok çabuk karşılık bularak tüm Azerbaycan ve İran başta olmak üzere Anadolu'daki Türkmenler için de bir kurtarıcı rolü üstlendi.⁷²

⁶² Gündüz, *a.g.e.*, s. 51.

⁶³ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁴ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 28.

⁶⁵ Gündüz, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁶ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 11.

⁶⁷ Gündüz, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁸ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 11.

⁶⁹ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 91.

⁷⁰ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 15. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 260.

⁷¹ Lapidus, *a.g.e.*, s. 366.

⁷² Kevserâni, *a.g.e.*, s. 59.

Safevi Devleti Türk boylarından oluşan bir devlet olmasına rağmen diğer tüm dini cemaat ve liderliklerde olduğu gibi kendilerini Ehl-i Beyt'le ilişkilendirmişler ve İmam Musa Kazım soyundan geldiklerini söylemişlerdir.⁷³ Bunun en önemli sebebi Şiilik ve Alevilikte Ehl-i Beyt'e bağlı olmayan bir ailenin dini lider olma şansı olmamasıdır.⁷⁴ Bu yüzden ataları olan Şeyh Safi'yi mürşit-i kâmil olarak değerlendirmişler,⁷⁵ ancak Türklerden birçok müritleri olduğunu da belirtmek zorunda kalmışlardır.⁷⁶

Safevilerin gelişiyile genelde bir muhalefet harekâtı olan Şiilik, İran'ın kontrolünü siyasal Şiilikle ele geçirmiş ve bunu yerleştirmeye çalışmış daha sonra çevredeki Sünni devletlerle ölümüne bir mücadeleye girişmiş ve böylelikle daha fanatik bir siyasal Şii kitle oluşturmuştur.

Safevi İran'da Şiilik kurumsallaştıkça Alevi Türkmen beyleri gözden düşmeye başlamış⁷⁷ hatta kimi suçlarından dolayı Abdal Bey gibi çok ünlü komutanlar hiç affedilmeyecek şekilden cezalandırılmış, kadın elbisesi giydirilip eşeğe ters bindirilerek ordu içinde dolaştırılmışlardır.⁷⁸ Bir devlet dini haline alan Safevi Şiiliği, gün geçtikçe daha çok merkezileşirken Kızılbaş geleneklerinden uzaklaşmıştır. Bunu Safevi tarihçileri, "İslam'ın esas kurallarının ve şeriatın manasının anlaşılması" olarak yorumlamışlardır.⁷⁹ Oysa bu, halk tipi geleneksel bir inanç olan Aleviliğin yazılı tek tip bir doktrini olmadığı için şeriat kurallarını uygulamakta sıkıntı çekilmesi sonucu sadece Ehl-i Beyt ve Hz. Ali'ye olan sevgisi yüzünden kitabi Şiiliğe zorla dönüştürülmesi hareketidir. Şah İsmail'den hemen sonra Şiiliğin tesirleri o kadar artmıştı ki, Tahmasb zamanında aşırı yasakçı uygulamalar egemen olmuş, içki, kumar ve eğlence yasaklanmış bunun sonucu şairler Hindistan'a, ilim adamları ise Osmanlı topraklarına kaçmıştır.⁸⁰

Kızılbaş Türkmenler Şiiliği bir devlet dini yaparak ülkeyi bir kurumsal dini yapıya kavuşturmaya çalışsa da Şiiliği dini anlamda pek kabullenmemişlerdir.⁸¹ Yazdıkları kitaplarda Şiiliği Mısır topraklarından söküp atan Selahaddin Eyyübi'yi hayranlık ifadeleriyle övülürken Şii Fatimileri "din ve devlet düşmanı" şeklinde anlatmışlardır.⁸²

Safeviler sürekli kendilerini Ehl-i Beyt'le ilişkilendirmelerine⁸³ İran ve Pers tarihine sahiplenmelerine rağmen devlet düzeninde, İlhanlılar, Timur ve Moğol prensiplerine dayalı Türk devlet nizamının bütün rütbe ve makamlarını

⁷³ Kazvini, *a.g.e.*, s. 11, 19; Gündüz, *a.g.e.*, s. 3; Kevserânî, *a.g.e.*, s. 59.

⁷⁴ Gölpınarlı, *Şiilik*, s. 133.

⁷⁵ Kazvini, *a.g.e.*, s. 20.

⁷⁶ Kazvini, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁷ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁸ Kazvini, *a.g.e.*, s. 55.

⁷⁹ Kazvini, *a.g.e.*, s. 63.

⁸⁰ Kazvini, *a.g.e.*, s. 64.

⁸¹ Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 49.

⁸² Hasan Asadi - Şefaattin Deniz, *Kızılbaşlığın Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 62.

⁸³ Safiyyüddin'in oğlu Sadreddin soyunun Peygamber'den geldiğini iddia eden ilk tarikat reisiydi. (Lapidus, *a.g.e.*, s. 394).

kullanmışlar⁸⁴ ve tam bir Türkçe isim olan Kızılbaş ismini gururla taşımışlardır.⁸⁵ Öte yandan Şii ulema ise başlangıçtan beri sufilere⁸⁶ ve tasavvufa hep mesafeli yaklaşmış,⁸⁷ onları İslam dışı olarak nitelemiş⁸⁸ ve bununla ilgili birçok eserler yazmıştır.⁸⁹ Bu yüzden Fars ve Arap Şiilerin, Alevilerin yaşadığı Türk gelenekleriyle harmanlanmış tasavvufi bir İslam yorum olan Aleviliği anlamaları mümkün değildi. Çünkü Şiilere göre tasavvufa inananların Bâtını ve din dışı oldukları ifade edilmiş hatta⁹⁰ Hıristiyanlıkla ilişkilendirilmiştir.⁹¹ Oysa Alevilik, devletin düzenine müdahale edecek hukuki ve fikhî kurallara sahip olmayan⁹² insan ve toplum ahlakı üzerine konumlandırılmış tasavvufa dayalı geleneksel bir gali Şii öğretisi olduğu için⁹³ devlet yönetiminde kendi inancı doğrultusunda bir sistem kurmayı başaramadı.⁹⁴ Fakat Şah İsmail'in Alevilerin gözündeki mehdi özellikleri barındıran dini liderlik gücü onun dini esasları uygulayan bir devlet kurma durumuna yöneltti.⁹⁵ Ancak bunu yaparken en büyük rakibi Osmanlı'nın halifelliğini yaptığı Sünni ulemadan yararlanamazdı. Çünkü Sünni sistemin içinde kaldığında bu karizmatik dini liderlik gücünden mahrum kalacaktı. Kendine taraftar olan Türkmenlerin büyük bir kısmı Sünni Osmanlı otoritesi tarafından siyasi endişelerle daha Anadolu'dayken takibe alınmıştı.

Alevilikle, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e aşırı sevgi dışında neredeyse hiçbir benzerliği olmayan Şiiliği,⁹⁶ İran'da resmi din haline getiren Şah İsmail, bu inançtaki en büyük etkiyi, beklenen Onikinci İmam Mehdi olarak oluşturmaya çalışmış⁹⁷ ve kendi yaşadığı dönemde çok büyük başarı kazanmıştır. Ancak 1514 Çaldıran Savaşında alınan ağır yenilgi sonrası⁹⁸ hem toplumun hem

⁸⁴ Asadi - Deniz, *a.g.e.*, s. 29; Safevilerdeki devlet makamları yapı itibarıyla Türk devlet geleneğinden gelmektedir. Bunlardan bir tanesi de Timurlulardan alınan Sedr, Sodur denilen inanç birliği sağlayan makamdır (Kazvinî, *a.g.e.*, s. 32).

⁸⁵ Asadi - Deniz, *a.g.e.*, s. 11; Gündüz, *a.g.e.*, s. 12.

⁸⁶ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 73.

⁸⁷ İmamiye'nin gerek usul, gerek fûrû (ibadet) bakımından yani inanç, ibadet ve muamelat yönünden, İsmailiyye, Zeydiyye, Mücessime, Müşebbihe, Mürchie, Ceberiyiye, Kaderiyiye, Hâriciyiye gibi mezheplerle, Yunan felsefesini İslamlaştıran Hukema inancıyla, Tasavvufufla, Vahdet-i Vücut akidesiyle, kendi reyine göre tevîl yolunu tutanlarla, Bâtınlıkla, Hurufilikle, Noktavilik gibi uydurma yollarla, Nusayrilik, Dürzilik, hele Şeyhilik Kerim Hanilik, Babilik, Bahailik, Kadıyanilik gibi son zamanlarda Batı sömürgecilerinin bölücülük gayretleriyle kurulan düzme dinlerle, İran'da bir azınlık olan ve kendilerine Ehl-i Hak ve "ser-sopordegan" diyen, Anadolu'da ve Rumeli'de "Aleviler" diye anılan, inançta aşırı giden, ibadetleri mühimsmeyen taifeye hiçbir ilgisi yoktur. Gölpinarlı, *Şiilik*, s. 183.

⁸⁸ Daftary, *a.g.e.*, s. 113.

⁸⁹ Nasrullah Pürcevâdi, *Oniki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet*, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/143948>, 10.08.2018.

⁹⁰ Gölpinarlı, *Şiilik*, s. 140.

⁹¹ Gölpinarlı, *Şiilik*, s. 143.

⁹² Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 94.

⁹³ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 92; Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 37.

⁹⁴ Kevserânî, *a.g.e.*, s. 161.

⁹⁵ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁶ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁷ Lapidus, *a.g.e.*, s. 395.

⁹⁸ Gündüz, *a.g.e.*, s. 131, 143.

de kendisinin bu yöndeki inancında büyük bir sarsılma meydana gelmiştir.⁹⁹ Kendini içkiye vererek bir nevi inzivaya çekilmiş akabinde ise genç yaşta ölmüştür.¹⁰⁰ Ancak onun devrinin en büyük özelliği resmi adı On İki İmam Şiiliği olan inancı Sünni çoğunluğa zorla kabul ettirmiş olsa da İran'daki Şiilerin her yönüyle desteğini alamamış,¹⁰¹ ayrıca devlet ricali ve askeri alandaki Türkmenlerin tamamı mürşit-i kâmil olarak onun inancı olan Aleviliği sürdürmüş, fakat Şah İsmail sonrası dönem Aleviler kitabi Şiiliğe dönmüştür.¹⁰²

Şah Tahmasb dönemiyle birlikte, dışarıdan getirilen Şii ulema Türkmenlerin dini yaşantısıyla kendileri arasında hiçbir bağlantı göremeyince onları din dışı olmakla suçlamaya başlamışlardır.¹⁰³ Bu durum zamanla hızlanmış ve İran'da hiçbir Alevi unsur kalmayıp tamamen Şiileşinceye kadar devam etmiştir. Dini anlamdaki bu değişim devlet idaresi açısından büyük etkiler oluşturmuştur. Türkmen devlet adamlarına ve komutanlarına karşı önlemler alınarak onların devlet açısından elde ettikleri konumlarından uzaklaştırılmaları sağlanmıştır.

Safevilerin, Türk devlet geleneğini sürdürmelerine rağmen¹⁰⁴ bir Türk Devleti oldukları konusunda hiçbir vurgu yapmamaları sürekli dikkat çekmiştir. Şah İsmail'in annesi bir Akkoyunlu sultanı olsa da Türk devlet geleneği içerisinden gelen hiçbir aileye baba tarafından akraba olmamaları onları bu haktan vazgeçmeye mecbur bırakmıştır. Böyle geleneksel bir Türk devleti oluşturamadıkları için mecburen bir teokratik devlete yönelmek durumunda kalmışlardır.

Ayrıca, klasik Oniki İmam Şii anlayışının Safevilere aşırı tepkisini sadece dini açıdan değerlendirmek yanlıştır. Çünkü İran'ın başlangıcından bu yana birçok marjinal inancın doğup geliştiği yer olması bu inançların varlığını bilen bu toplum için fazla da şaşılacak bir şey değildir. Ayrıca İsmailiye Şiiliği'nin öncüsü Hasan Sabbah'ın da bir İranlı olması dolayısıyla radikal Şii hareketler konusunda da yeterince tecrübeye sahiptir. Bunların bilinmesine rağmen Şiilerin, Safevilere tepkisinin birinci nedeni onların Türk kökenli olmalarına dayanmaktadır.¹⁰⁵ Çünkü daha Selçuklu döneminin başlangıcından hatta Gök-türklerden bu yana İran bin yılı aşkın süre boyunca Türkler tarafından yönetilmiştir. Bu hâkimiyet süresi boyunca Türk devlet geleneği hep sürdürülmüş, Türk kültürü, Çin sınırından Memluk Devleti arasındaki bu büyük coğrafya ya egemen olsa da¹⁰⁶ hanedanların tercihleri açısından hep Türkler aleyhine gelişmiştir. Bunun en belirgin örneği İran'ı hâkimiyeti altına alan sultanların çocuklarına seçtikleri isimlerde gözükmektedir. Bir nesil önce Tuğrul, Çağrı, Sancar, Melikşah, Kılıç Arslan olan isimler Gıyaseddin, Keykavus, Keyhüsrev gibi İran mitolojik isimlerine süratle dönüşmüş aynı gelenek Safevilerde de

⁹⁹ Lapidus, *a.g.e.*, s. 406.

¹⁰⁰ Kazvini, *a.g.e.*, s. 60-61.

¹⁰¹ Kazvini, *a.g.e.*, s. 8; Uyar, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁰² Gündüz, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁰³ Uyar, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁰⁴ Kevserâni, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰⁵ M.Ira Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 397.

¹⁰⁶ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 269-287.

sürmüş, Tahmasb, Elkas Mirza, Sam Mirza gibi isimlerle devam etmiştir. Bu anlayışın bir benzerini yine bir Türk olarak İran tahtına çıkan Gazneli Mahmut'ta da görmekteyiz. Firdevsi'ye yazdırdığı Şehname'de İran Sasani soyundan geldiğini ve Behram'ın oğlu olduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁷ Safeviler de bu yolu izlemişler ve Ehl-i Beyt ve Sasani varisleri olduklarını söyleyerek İran milli kimliğini tekrar oluşturmaya çalışmışlar, rekabet ettikleri Türk ve Sünni devletlere karşı bir güç olduklarını belirtmişlerdir. Ancak tüm bu gayretleri onların Türk kimliğini örtmeye yetmemiştir. Şii yazarlarca Hristiyan etkisinde olduğu düşünülen, dini törenlerde müzik ve çalgı, kahramanların övülmesi, türbe ziyareti, zaviye ve tekke geleneği, taziye törenleri ve cenaze merasimlerindeki abartılı ağıtlar ve yas törenleri¹⁰⁸ bin yıllık Şamanizm'den beri süren gelen Türk kültürünün uygulanmasıydı.¹⁰⁹ Safevilerin Türk olduklarını hiç zikredememeleri onların bir Hakan soyundan gelmediğinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca onların mücadele ettikleri Türk ve Sünni devletlere karşı yeni bir kimlik oluşturmak gayretleri onları Ehl-i Beyt seçeresi¹¹⁰ ile Oniki İmam Şiisi, Hz. Hüseyin'in Sasani prensesiyle evliliğinden olan imamlar vasıtasıyla İran hükümdarı olmak fırsatını yakalamış oluyordular. Ancak bu Kızılbaş Türkmenler Anadolu'daki Sünniler ve İran'daki Şiiler tarafından benzer suçlamalara maruz kalıyorlar¹¹¹ tasavvuf ögesi ve Türk inançlarının etkisindeki Türk Şiiliği diyebileceğimiz Kızılbaşlık (Alevilik) inancını¹¹² anlatmakta büyük güçlük çekiyorlardı. İnançları bir nevi şirk, bidat, Rafizilik, cebir, şiddet inancı olarak tarif ediliyordu. Bu tarifi yapan İranlı Şiiler aslında İran'da egemen olan Türk Sünni devletlere de benzer suçlamalar da bulunmuştu. "*Türklerin egemen olmasından sonra, düşünce ve din bakımından taassup ve dar görüşlülük şiddetlendi.*" şeklinde yorum yapmışlardı. Bilhassa Selçuklulara karşı büyük bir savaş başlatan ve Safevilerden daha radikal çizgide olmasına rağmen Türk olmayan Hasan Sabbah, zulüm görmüş bir kitlenin başkaldıran lideri şeklinde sembolize edilmiştir.¹¹³ Aslında bu sözlerle yüzyıllarca Türklerin egemen olduğu tüm coğrafyalardaki dini hoşgörüyü kendilerince bir anda terse çevirmişlerdi. Oysa "Al Şia'yı Kara Şia yapmakla suçladıkları Safeviler olmasaydı bugün dünyada Şii inançtan söz etmenin çok zor olacağı bir gerçeklikti. Yaklaşık sekiz asır boyunca Sünni Türk egemenliğinde kalan İran'ın Şii yönetime kavuşmasını Kızılbaş Türklere borçlu olduklarını dikkate almıyorlar ve hatta bunu Şiiliğin kaybı olarak görüyorlardı.¹¹⁴

¹⁰⁷ Ali Şeriati, *Ali Şaisi Safevi Şiası*, Fecr Yayınları, Ankara 2011, s. 99.

¹⁰⁸ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 267.

¹⁰⁹ Ali Şeriati, *a.g.e.*, s. 162.

¹¹⁰ Ahmet Taşğın, *Şeyh Sâfi Buyruğu (Bisâti)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2013, s. 29.

¹¹¹ Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 29.

¹¹² Rıza Zelyut, *Türk Aleviliği*, Kripto, Ankara 2013, s. 33, 52, 57.

¹¹³ Ehli Sünnet mezhebi, Gazneli, Selçuklu ve Moğol Türkleri'nin şeytanca rejimlerince uygulanabilmesi için bir araç haline gelmesine ve halk için zararlı bir maddeye ve öldürücü bir araca dönüşmesine neden oldu. Bunun sonucu Şia zulüm görmüş kitlelerin başkaldırısının sembolü oldu. Hasan Sabbah'ın terörizmi, Karmati sosyalizmi örnek olarak verilebilir. Ali Şeriati, *a.g.e.*, s. 17.

¹¹⁴ Ali Şeriati, *a.g.e.*, s. 162-163.

Türkler ve İranlılar arasındaki mücadelenin dini tarafı İran'da egemen olan Şii Buhevyi Oğulları dönemine kadar uzanmaktadır. Tuğrul Bey tarafından görevden uzaklaştırılan bu hanedandan sonra İsmailiye Şiiliği'nin en büyük etkiyi yapan Hasan Sabbah liderliğindeki Haşaşilerin¹¹⁵ kale devletiyle olan ve yaklaşık yüz elli yıl süren amansız mücadele sonrasında Türkler ve İranlılar arasındaki düşmanlık artmış,¹¹⁶ hem soy hem inanç yönünden farklılaşarak daha derin bir hale gelmiştir. Bu yüzden Türk olan Safevilerin, İran'a dışarıdan gelen ancak Türk olmayan Şii ulema¹¹⁷ etkisiyle oluşturulan bu yeni sürece ayak uydurmaktan başka çareleri yoktu. Onlar İran tahtında kalmak istiyorlardı¹¹⁸ ve bu şekilde kendilerini tahta çıkaran Türkmenlerden ve onların inancı Alevilikten gün be gün uzaklaşarak tamamen kurtulma yoluna gittiler. Bu uygulamalar en başta kendi askeri güçlerinin temelini oluşturan Kızılbaş Türklerini rencide etmiştir.¹¹⁹ Sonuçta bunca reddi mirasa rağmen yine de İranlılar tarafından şiddetle eleştirilmekten kurtulamadılar.

Safevi Devleti'nin dini anlayışındaki bu radikal değişim en büyük rakibi Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı fethettikten sonra din adamlarını İstanbul'a getirmesiyle başlayan değişimine benzemektedir.¹²⁰ Bu iki Türk devleti eş zamanlı olarak Türk kültür ve din anlayışının, Sünni ve Alevi ekolünden uzaklaşarak din adamlarının da etkisiyle dini taassuba doğru bir değişim göstermiştir.¹²¹ Bu değişim bilhassa İran'da çok daha keskin değişikliklere yol açarak devletin genel idaresinde Türklerden İranlı Taciklere doğru hızlı bir geçiş gözlenmiştir.¹²²

"*Safevi Kızılbaş Devleti*" denilen dönem Şah İsmail'le son bulmuştur. Bilhassa devletin kurucusu Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'nda çok kısa sürede mağlubiyeti taraftarları üzerindeki mehdi etkisini derinden zedelemiş, İranlı siyasi ve dini elitleri devleti ele geçirmek için harekete geçirmiştir. Bu eyleme ilk olarak devletin askeri gücünü elinde bulunduran Türkmen Kızılbaşları, gözden düşürmekle başlamışlar ve savaşın kaybedilmesinin sebebi ve öncelikli nedeni olarak Şah İsmail için canlarını feda eden ve şimdiye kadar ki bütün savaşlarda zafer kazanan Kızılbaş beylerini hedef almışlardır.

Şah Tahmasb döneminde Kızılbaşlara ve onların uygulamalarına yönelik eleştirilerin Şii ulema etkisi görülmüştür. Şah Tahmasb, Kızılbaş ortamında büyüdüğü dönemdeki alışkanlıklarını İslâm dışı olarak değerlendirerek "*İslâm'a aykırı davranışlarını terk ettiğinden*" övgüyle bahsetmektedir. Ayrıca Kızılbaşların "*devlet erkânının bir gereği olarak içki meclislerinden vazgeçmek*" şeklindeki telkinlerini geri çevirdiğini belirtilmektedir.¹²³ Şah Tahmasb

¹¹⁵ "Assassin" terimi ahlaki gevşek insanlar anlamında Nizariler'i aşağılamak için diğer Müslümanların kullandığı Arapça Haşişi (çoğulu haşişiyeye ya da haşişin) sözcüğüne dayanmaktadır. Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 29.

¹¹⁶ Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 21.

¹¹⁷ Taşğın - Yaman - Musalı, *a.g.e.*, s. 88.

¹¹⁸ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 108.

¹¹⁹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, TTK, Ankara 2006, s. 67.

¹²⁰ Vecih Kevserâni, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, Denge Yayınları, İstanbul 1992, s. 156.

¹²¹ Abdüllatif Kazvini, *Safevi Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011, s. 65.

¹²² Kazvini, *a.g.e.*, s. 10.

¹²³ Şah Tahmasb-ı Safevi, *Tezkire*, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 10, 41.

devlet ricalinde içkinin olması gerektiği yönündeki Kızılbaş beylerin öğütlerine karşı, gördüğü rüyada içkiden ve zinadan vazgeçtiğini, Şii imamlara söz verdiğini söyleyerek cemaate anlatmıştır. Ancak o dönemlerde sadece Kızılbaşlarda değil, Anadolu'da yaşayan Sünni Türkler arasında da içkinin çok yaygınlaştığı yönündeki şikâyetler Ali bin Abdülkerim adlı bir şahıs tarafından Yavuz Sultan Selim'e bir rapor olarak verilmiştir.¹²⁴

Şah Tahmasb dönemiyle birlikte devletin kurucusu Kızılbaş Türkmenlere Osmanlı resmi anlayışında görülen benzer suçlamaların yapıldığı görülmekte, Kızılbaşlar, ilhad ve zındıklıkla suçlanmakta daha da ileri gidilerek Sarulu boyundan gelen Kızılbaşlar hayasızlık ve ahlâksızla suçlanmaktadırlar.¹²⁵ Şah Tahmasb'ın babası Şah İsmail'in silah arkadaşlarını bu kadar acımasızca eleştirilere başlamasının en önemli iki nedeni gözükmemektedir. Birincisi babasına kayıtsız şartsız bağlı olan ve aralarında mürşit, talip ilişkisi bulunan Türkmen beylerinin aynı karizmatik kişiliği, liderliği ve dini cazibeyi bulamadıkları Şah Tahmasb'ı hakan olarak görmemeleri sonucu başlayan sadakatsizlik, ikincisi ise bilhassa dışarıdan getirilen Şii ulemanın kurmak istediği dini otoritenin önündeki en büyük engel olarak gördükleri Türkmen beylerin bertaraf edilme istediğidir. Bu o kadar etkili olmuştur ki, Anadolu'nun bir ucu Teke Sancağı'ndan Şah İsmail'in davetine icabet ederek, canlarını onun yoluna sermek için ona katılmaya koşan Tekelülerin, bir nesil sonra oğlu Şah Tahmasb tarafından katledilmesine hükmedilmiştir.¹²⁶

Çaldıran Savaşı'na kadar Şah İsmail önderliğinde yaptıkları bütün savaşlarda çok parlak zaferler kazanan bu cengâver Türk Beyleri, Şah Tahmasb'ın Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı bir mektupta sarhoşlukla suçlanmış, *"akşamdan sabaha kadar şarap içtikten sonra savaşa yöneldikleri"* belirtilmiştir.¹²⁷ Oysa onlar Çaldıran Savaşı'nda mertlik adına yorgun Osmanlı ordusuna hemen saldırıyı düşünmemişler, onların bir gece dinlenerek düzen almasına müsaade etmişler ve belki bu kararla savaşı kaybetmeyi göze almışlardı. Diğer yandan Osmanlı Ordusu'ndaki Beyler kendi içindeki Kızılbaş askerlerin taraf değiştirmesi endişesiyle hemen savaşılmasına karar vermişlerdir.¹²⁸

Şah Tahmasb dönemindeki radikal değişikliği *"Allah'a hamdolsun, şimdi benim ülkemin askeri, şaraptan ve fisktan, hatta bütün kötülüklerden tövbe etmiştir. Şaraphaneler, bozahaneler ve çeşitli şeriat dışı yerler bertaraf edilmiştir."* şeklinde ifade etmiştir.¹²⁹ Kızılbaşlara duyulan bunca hınca rağmen kardeşi Elkas Mirza ile yaşadığı taht mücadelesinde Kızılbaşların ordu içinde ne kadar güçlü olduğu ifade edilmiş ancak onların tek bir mürşite yani Şah Tahmasb'a

¹²⁴ Tansel, *a.g.e.*, s. 20, 25.

¹²⁵ *"İlhad ve zındıklıklarıyla tanınmış olan ve son derece hayasız ve mezhebi geniş olmaları hasabıyla kendi nikahlı eşlerini birbirlerinden esirgemeyen Sarulu halkından bazılarının mal ve teçhizat vererek."* Şah Tahmasb-1 Safevi, *Tezkire*, s. 29.

¹²⁶ Şah Tahmasb-1 Safevi, *Tezkire*, s. 28.

¹²⁷ Şah Tahmasb-1 Safevi, *Tezkire*, s. 40.

¹²⁸ Tansel, *a.g.e.*, s. 53.

¹²⁹ Şah Tahmasb-1 Safevi, *Tezkire*, s. 28.

bağlı olduğu anlatılarak “*yüz bin şehzade olsa yüzüne bakmazlar*” diyerek dini güçlerine vurgu yapmışlardır. Ayrıca Rum ulemasının iddialarının aksine, namazı, orucu, haccı, zekâtı ve dinin görevlerini yerine getirdiklerini söyleyerek Osmanlı'nın bunlara rağmen kendilerini kâfir saydığını söylemiştir.¹³⁰

Sonuç

Alevi ya da Kızılbaşlara yönelik isnat ve eleştirilerin genelde Sünni çevrelerden yapıldığı düşünülse de, Alevilerin, Türklerin olmadığı hiçbir İslâm ülkesinde varlığını sürdürmemeleri çok dikkat çekicidir. Bunun sonucu Anadolu dışındaki Alevilerin büyük bölümü ya Şiileşmiş ya da Sünnileşmiştir. Bu yüzden tasavvuf temelli, eski Türk inançlarından önemli motifler taşıyan, Hurufilikten ve Bâtınilikten etkilenmiş bir nevi gali Şiilik olarak adlandırılan Kızılbaşlık, İran coğrafyasında bir halk Şiiliğiyle devletleşmiş ama bir devlet dini haline gelememiştir. Bu yüzden nasıl ki Anadolu'da tasavvufa dayalı İslâm anlayışı, medreselerin açılması ve oradaki Sünni ulemanın etkisiyle gerileyip bir devlet İslâmı oluşmuşsa,¹³¹ bunun bir benzeri Kızılbaş Türkler ve Şii ulema tarafından İran'da uygulanarak halk Şiiliği devlet Şiiliği haline getirilmiştir. Böylece kontrol edilmesi zor olan Türkmen beyleri, zaman içinde bertaraf edilmiştir. Bu çalışmalar yapılırken onların dini ve milli kültürünün gözden düşmesi için her türlü propaganda yapılmıştır. Kızılbaş Türkler, İran'da Şiiliği resmi din olarak uygulamaya koymalarına rağmen çok kısa bir sürede Şii ulemanın hedefi haline gelmişlerdir. Tarihte kurulan ilk Türk Alevi Devleti, Şah İsmail dönemiyle başlayıp ve yine onun dönemiyle son bulmuştur.

Kaynaklar

- ARAS, Bahtiyar Murat: *Pazarlık Türkmen Alevileri*, Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi 2017.
ASADI, Hasan - DENİZ, Şefaattin: *Kızılbaşlığın Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat: *Safevi Devleti Tarihi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
CAHEN, Claude: *İslamiyet*, 1. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000.
DAFTARY, Farhad: *Şii İslam Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
ELİADE, Mircea: *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2017.
EVLİYA ÇELEBİ: *Seyahatname*, Cilt: 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
FIGLALI, Ethem Ruhi: “Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu (Özet), İlmî Neşriyat Yayınları, İstanbul 1994.
GÖLPINARLI, Abdülbaki: *Vilayet-nâme Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî*, İnkılâp, İstanbul 1995.
_____ : *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1997.
_____ : *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Derin Yayınları, İstanbul.
GÜNDÜZ, Tufan: *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
HASAN-I RUMLU: *Ahsenü't Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
KAZVİNİ, Abdüllatif: *Safevi Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011.
KEVSERANİ, Vecih: *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, Denge Yayınları, İstanbul 1992.
LAPIDUS, M.Ira: *İslâm Toplumları Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul 2003.
MELİKOFF, Irana: *Uyur İdik Uyardılar*, Demos Yayınları, İstanbul 2006.
OCAK, Ahmet Yaşar: *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
PÜRCEVADİ, Nasrullah: *Oniki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet*, 10.08.2018, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/143948>.
SARIKAYA, Mehmet Saffet: *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2003.
ŞAH TASMASB-I SAFEVİ: *Tezkire*, Anka Yayınları, İstanbul 2001.
ŞERİATİ, Ali: *Ali Şiâsi, Safevi Şâsi*, Fecr Yayınları, Ankara 2011.
TANSEL, Selahattin: *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969.
TAŞĞIN, Ahmet - YAMAN, Ali - MUSALI, Namıq: *Safeviler ve Şah İsmail*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014.
TAŞĞIN, Ahmet: *Şeyh Saftı Buyruğu (Bîsâtî)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2013.
TURAN, Osman: *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 15. Basım, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006.
UYAR, Mazlum: *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004.
ZELYUT, Rıza: *Türk Aleviliği*, Kripto, Ankara 2013.

¹³⁰ Şah Tahmasb-ı Safevi, *Tezkire*, s. 55, 76.

¹³¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 46, 86-91.

III. SELİM'İN SELİMİYE VAKFI VE KÜLLİYESİ

Dr. Osman TAŞKIN*

Öz

III. Mustafa karamsarlığına rağmen oğlu III. Selim'in ilgisini yeniliklere çevirmesinde ve onun devlet yönetiminde tecrübe kazanmasında iyi bir babalık yapmıştır. Böylelikle yenilikçi ve aydın bir padişah olan III. Selim şiiirlerine de yansıttığı üzere tahta geldiğinde insanlara hizmet edeceğini söylemiştir. Tahta çıktığında da kurduğu vakıf sayesinde İstanbul'un sosyal ve ekonomik hayatına büyük katkılar sağlamıştır. Makalenin odak noktası III. Selim'in kurmuş olduğu Selimiye Vakfı ve yeni bir şehir manzumesinin merkez yapısı olan Selimiye Külliyesi olacaktır. Bu çalışmayla ilk kez Selimiye Vakfı'nın kurulduğu dönemin büyük vakıflarından biri olduğu ortaya konulduğu gibi vakfiyesi, vakıf muhasebe kayıtları, vakıf personel defterleri ve diğer vakıflara ait muhasebe verileri karşılaştırmalı bir şekilde ele alınarak Selimiye Külliyesi'nin insanî ve ekonomik boyutları da ilk kez bir arada ele alınmış ve aydınlatılmış olacaktır.

Anahtar kelimeler: III. Selim, Selimiye, Vakıf, Külliye, Hankâh.

The Selimiye Foundation And Complex Of Selim III

Abstract

Mustafa III, despite being pessimist, became a good father in respect of arousing his son Selim III's interest in innovations and of gaining experience in ruling the country. Thus, as Selim III, who was an innovative and intellectual sultan, reflected on his poems, he told that he would serve the public in case of ascending the throne. When he ascended the throne, he made a great contribution to the foundation that he founded. The focus of the article is Selimiye foundation that Selim III founded and Selimiye complex which was a central structure of a new city plan. In this study, beside revealing the fact that Selimiye foundation is one of the biggest foundations of its time, human and economic dimensions of this central structure are addressed and clarified together for the first time by discussing the foundation certificate charter, accounting papers of the foundation, foundation personnel notebooks and accounting data that belong to other foundations comparatively.

Keywords: Selim III., Selimiye, Foundation, Complex, Dervish Lodge.

* Darıca Ülkün Yalçın Anadolu Lisesi.

Giriş

Şair, müzisyen, yenilikçi ve modern kimliği ile Osmanlı sultanları içerisinde farklı bir yeri olan III. Selim küçük yaşta hafızlığını tamamlamış ve babası III. Mustafa'nın ona yakın ilgisi sayesinde uygulamalı bir eğitim alma şansını yakalamıştır.¹ Babasının ölümünden sonra I. Abdülhamid'in onu annesinden hemen ayırmamış olması da ruh dünyasında olumlu etki bırakmıştır. Türk sanatında önemli eserler verebilecek bir sanatkar olmuştur.² Hayırsever annesinin izinden giderek hayır işlerinde de geri kalmadığını göstermiştir.³ Öncelikle ülkemizde en çok ziyaret edilen mekanların başında gelen Eyüp Sultan Camisi'ni oldukça eski ve perişan bir halde olup vakfının yaptıracak gücünün olmadığı bir durumda iken yeniden yaptırmış ve kurmuş olduğu vakıf sayesinde dedesi Fatih Sultan Mehmed'in yadigarına sahip çıkmıştır.⁴ Bu caminin giderlerini ve personel maaşlarını da Selimiye Vakfı'ndan ödemesini sağlamıştır. Ardından bu çalışmanın da konusunu oluşturan Selimiye Külliyesi'ni geniş ölçekli bir şehir planı içerisinde yaptırarak madde ve mana algısını somutlaştırmıştır. III. Selim ve dönemi hakkında yapılan çalışmalarda da görüleceği üzere III. Selim devletin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik şartları iyi tahlil edip aydın bir hükümdar olarak düşüncelerini *nizam-ı cedid* (yeni düzen) adını verdiği bir değişim planı uygulamıştır. Bu

¹ Babası III. Mustafa'yla divan toplantılarına katılıp, Baron de Tott ve diğerlerinin yönetimindeki yeni topçu ve piyade ocaklarının eğitimlerini izlemeye gidiyordu. Haremdeki dairesinde geçirdiği yıllarda ise dışarıyla bağlantı kurabileceği bir sistem sayesinde dünyadaki gelişmeleri takip edebilmiştir. Bkz. Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, Çeviren: Hür Güldü, İstanbul 2008, s. 16-17; Kur'an kıfzını 24.10.1766 yılında dokuz yaşında tamamlamıştır. Bkz. Nevzat Sağlam, *Ahmet Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsar ve Hakâ'ıku'l-Ahbâr'ı 116-1188/1752-1774*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2014, s. 280; Kemal Beydilli, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", *Nizâm-ı Kadim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, Ed. Seyfi Kenan, İSAM, İstanbul 2010, s. 28.

² M. Fatih Salgar, *Üçüncü Selim Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2001, s. 29-74; Ruhunun inceliği ve iyi niyeti belki de sonu oldu. Bkz. Necati Elgin, *Üçüncü Sultan Selim (İlhâmî)*, Konya 1959, s. 3.

³ R. Walsh bu özelliğini pek anlamamış olmalı ki onun için; "iki inanç arasında bocalardı. Avrupa törelerini benimsemeye yatkın olduğu halde beğenilerinde doğrulu kalmıştır." demiştir. Bkz. Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İTÜ Mimarlık Fak., İstanbul 1975, s. 86. Ayrıca Kemal Beydilli III. Selim için "Muhakkak ki "yenilenme ve yeniden yapılanma" (*Nizam-ı cedid*) III. Selim'le özdeşleşen bir kavram olmuştur. Yenilenme zarureti kendinden önceki dönemlerde de açık bir şekilde hissedilip ortaya atılmış olmakla birlikte, bunun Osmanlı modernleşmesini başlatacak boyutlarda ele alınışının Selim'in şahsıyla yakından ilgili olduğuna şüphe yoktur. Aydınlanmış devlet adamı kimliği içinde reformcu bir padişahın, kendi formasyonu doğrultusunda çevresini de eğiten ve yönlendiren faaliyetlerle geçen saltanatının en nihayet vardığı dramatik son, büyük reformcular için karakter yumuşaklığının kendilerine, yanlarında yer alanlara ve milletlerine felâket getiren bir zafiyet unsuru olduğunu da gözler önüne sermektedir." şeklinde değerlendirmiştir. Beydilli, "a.g.m.", s. 27-28.

⁴ Bu caminin yeniden yaptırılması ve görevlileri hakkında düzenlediği vakfiyenin tescil tarihi 25.06.1801/13 S. 1216' dır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 1412 (Kasa 29) numaralı defterde kayıtlıdır. Vakfiyede caminin yeniden yapılmasına olan ihtiyaç şu şekilde belirtilmiştir: "Alemdâr-ı Rasûlullah Ebî Eyyüb-i Ensârî radiye anhû rabbühü bârî hazretlerinin türbe-i şerîfeleri civârında ihyâ kerdeleri olan câm'i-i şerif ve ma'bed-i latîfleri mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı şuhûr-ı a'vâm ile mâil-i inhidâm ve tecdid ve ihyasına ihtiyâc-ı tâm hâsıl olduğu ma'lûm-ı hümâyûnları buyruldukta ol fâtih-i ümmü'l-bilâd-ı cedd-i âli nejâtlarının ihyâ-yı eser-i hayırlarını menû-i zamîr-i münîrlere takdîm ve hukûk-ı âbâ-i kirâm ve ecdâd-ü zâme riâyet ve tekrîm ve câmî-i şerif-i mezkûr müceddeden binâ ve hasbetallahüteâlâ ol ma'bed-i kadîmi ihyâ buyurub..." VGMA, Defter 1412, s. 10-11.

uygulamanın temelini de yine büyük oranda vakıf müessesine dayandırmış ve bunun sayesinde başarılı olması mümkün olabilmıştır. Kendi mülkü olan birçok akarı vakfa çevirerek yeni düzenini kurmaya çalışmıştır. III. Selim ve devri ile ilgili çok şey söylenmiş olsa da hayratı hakkında henüz her şeyin söylenmediğini ifade etmek gerekecektir. O sadece askeri ve siyasi yenilikler yapmış bir yenilikçi padişah değildir. Aynı zamanda sosyal ve ekonomik anlamda da yeni uygulamalar ve yatırımlar gerçekleştirmiştir. Kendi adını verdiği Selimiye semti buna bir örnek olup askeri, dini, ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda yeni bir şehir modeliyle Devlet-i Aliyye'nin yeni çehresini temsil etmektedir. Bu anlamda şehircilik tarihi açısından da kayda değer yenilikleri uygulamıştır. Ancak yine de burası klasik Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi İslam kimliğini vurgulayan cami ve müştemilatı etrafında şekillendiğini de gözden kaçırmamak gerekecektir.⁵ Bu bağlamda Selimiye külliyesi, yenilikçi padişahın kentsel ölçekteki yeni şehir planının merkezine yerleştirilerek geleneksel kültürle yeni öğelerin birleştirildiği bir dünya tasavvurunun somut göstergesi olmuştur. Padişahın üzerine titredığı bu eserini, siyasi ve askeri zor günler yaşayan Devlet-i Aliyye'nin dindar padişah görüntüsü çizerek meşruiyet kazanma çabasının sonucu değil şehzadeligi döneminden beri babası III. Mustafa'nın destekleriyle ve yeniliklerinden esinlenerek düşlemiş olduğu yeni bir dünyanın uygulamaları olarak bakmak daha doğru olacaktır.⁶ Bu eserin tüm yönlerinin incelenmesi vakıf medeniyet tarihinde bir boşluğu dolduracağı gibi Tanzimat'tan önce uygulanmış kentsel ölçekli tasarım planının merkezinde yine selatin bir cami ve külliyesi olduğunu gösterecektir.⁷ Bu çerçevede Selimiye Külliyesi ilk kez fiziki, ekonomik ve beşeri yönden vakfiye, muhasebe kayıtları ve personel defterleri başta olmak üzere arşiv kaynakları çerçevesinde aydınlatılmış olacaktır. Çalışmanın esası geleneksel külliye mantığı içerisinde başta cami ve bileşenleri ile çalışanları ve gündelik yaşama dair bulguların vakfiye ve arşiv kaynaklarının karşılaştırmalı incelemesine dayanmaktadır. Çünkü vakıf araştırmalarında teorik olan vakfiye ile pratik hayatın gerçeklerini yansıtan arşiv kaynaklarının karşılaştırılması vakfin esas tarihini ortaya koymada önemli bir yere sahiptir. Ayrıca külliye tarihi süreçte geçirmiş olduğu tamir ve değişimler de arşiv ve yazılı kaynakların sunduğu imkanlar ölçüsünde ortaya konulacaktır. Araştırmanın arşiv kaynaklarını başta

⁵ "Şehir imajı, İslam kültürlerinde cennet tasavvurunun bir yansımasıdır. Cennet bütün çelişkilerin yok olduğu ortamdır. Sonsuz mekanlar içerisinde oluşmuş bütün Osmanlı cennetlerinin (şehirlerinin) her biri aynı prensiple, dünyayı güzelleştirmek ve şekillendirme prensipleriyle vücuda getirilmiştir. Üst irade ve üst düzeyde bilgi ve yeteneğin ışığıyla oluşturulmuş mimari elaman standartları kullanılarak bütün şehre, mahalleye kazandırılmış üslup bütünlüğü, çevrenin şartları göz önünde tutularak vücuda getirilmiş her biri yüce bir şahsiyet olan yapıların standartlar düzeninin evrensel ve ilahi olana, yaradılışa ait tasavvurun objektif alana yansıması ile vücuda getirilmiş şehir dokularının müstesna örneklerinin oluşumuna imkan verir." Bkz. Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri*, Timaş, İstanbul 2016, s. 23-24.

⁶ "Babası III. Mustafa'nın çeşitli kurumlara yaptığı denetim gezilerine iştirak ederek müstakbel bir hükümdar namzedi olarak âdeta tatbiki bir eğitim imkânı buldu ve bunları ileride saygıyla anacağı bir baba hâtrası olarak hâfızasına naksetti." Bkz. Beydilli, "a.g.m.", s. 28.

⁷ Gözde Ramazanoğlu, "Nizâm-ı Cedid'in Kentsel Ölçekteki Simgesi: Üsküdar Selimiye Yerleşim Alanı", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, 12-14 Mart 2004, s. 72-73.

vakfiye,⁸ Hazine-i Evkâf-ı Sultan Selim-i Sâlis,⁹ XIX. yüzyılın sonlarında başlanıp XX. yüzyılın ortalarına kadar çalışanların kayıtlarını ihtiva eden Defter-i Esas-ı Cihât (Esas Defter)¹⁰ ve vakıf muhasebe defterleri oluşturmuştur.¹¹ Bu kaynakları caminin kubbesi, kemer ve duvarlarına benzetecek olursak vakfiye yapının kubbesini, muhasebe kayıtları ve personel defterleri de bu yapının taşıyıcı unsurları olarak değerlendirmek mümkündür.

III. Selim bu yapıyı Üsküdar'ın en güzel yerlerinden biri olan eski Kavak Sarayı arazisine yerleştirmiştir. Özel mülkünden yaptığı tahsisat ve yatırımlarla kurmuş olduğu vakıfla da külliyei yaşatmıştır. Külliyei önceki selatin camilerinden ayıran en önemli özelliği bir mahalle tasavvuru içerisinde geniş bir sahaya yayılmış dini, sosyal, ekonomik fonksiyonlu birçok yapı topluluğundan oluşması ve bunların aynı zaman diliminde bir plan dahilinde yapılmış olmasıdır.¹² Yani eski şehre yeni cami değil merkez yapısını yine cami olacak şekilde bir mahalle veya şehir planlanmış olmasıdır.¹³ Bu nedenle külliyei iki açıdan değerlendirmemiz gerekir. Birincisi; askeri kışlanın yanına duvarlarla çevrili geleneksel külliye yapısından biraz farklı olarak dağılık bir vaziyette cami, mektep, Nakşibendi hankâhı ile mescidi, muvakkithane, hamam, cami hademesi için altı adet meşruta (lojman), çeşme ve sebilden meydana gelmiştir.¹⁴ İkincisi ise yine ana unsur cami olmak üzere yeni bir şehir yapılanması şeklinde daha geniş bir sahaya yayılmış, dükkanlar, dârüttibâa (matbaa), hamam, beş adet boyacılar karhanesi, iplik eğirici karhanesi, Şemi'hâne (mumhâne), içinde üç yüz kırk bir oda bulunan yedi ayrı sandalcı hanı, sandalcı bekar esnafı için üç odalı bir han, yedi ayrı handa yedi hancı

⁸ Kullandığımız vakfiye Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 643 numaralı "Üsküdar'da Sultan Selim Sâlis Vakfiyesi" şeklinde başlayan defterde kayıtlıdır (VGMA_Defter_643, 15-36). Ancak III. Selim'in iki ayrı vakfiyesi vardır ki birincisi Eyüp Sultan Camisi'nin yeniden yapılması için hazırlanmıştır. Eyüp Sultanla ilgili olan vakfiye VGMA_Defter_1411 (Kasa 168) numaralı defterde ve 1412 numaralı defter ile 643 numaralı defterin 1-11. sayfalarında mevcuttur. 1411 ve 1412 numaralı defterler kaplı ve nesih yazılı olup 643 numaralı vakfiye defteri de divani yazısı ile yazılmıştır. Ayrıca 1411 numaralı defterin başındaki "bu iki vakfiye Selim-i Sâlis vakfiye defterinde kayıtlıdır" ibaresi 643 numaralı defteri işaret etmektedir. Defterin 114. sayfasından 130. sayfasına kadar olan bölümde Selimiye Vakfiyesi'nin başından çok az bir kısmı mevcut olduğundan çalışmada 643 numaralı defter esas alınmıştır.

⁹ VGMA_Hazine-i Evkâf-ı Sultan Selim-i Sâlis_Defter_92. (bundan sonra "VGMA, Hazine 92" olarak anılacaktır.

¹⁰ VGMA_Defter-i Esas-ı Cihât_117 (VGMA_DEFTER_00117_00093 olarak anılacaktır).

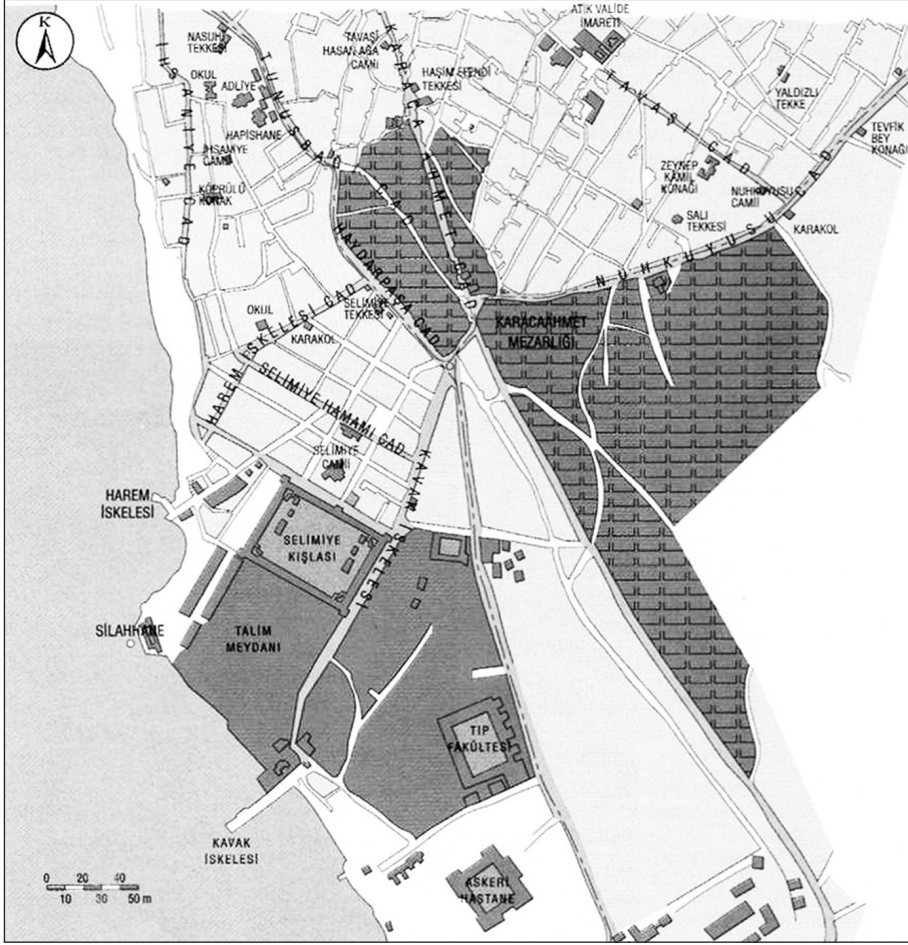
¹¹ Daha önce kullanılmayan müstakil vakıf muhasebe defteri (BOA_EV_HMH_d_08508) kullanılırken yine aynı vakfa ait vakıf muhasebe kayıtlarının incelendiği bir bildirden de yararlanılmıştır. Bkz. Fehmi Yılmaz, "Yıllık Muhasebe Bilançolarına Göre Üsküdar Selimiye Vakfı", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V Bildiriler 1-5 Kasım 2007*, Cilt: 1, İstanbul 2008, s. 227-244.

¹² Selimiye, gerçek anlamda bir kentsel tasarım projesi ve uygulaması niteliği taşımaktadır. "Selimiye yerleşim alanının denize yakın kısmında, Harem İskeleyi çevresinde tekstil sanayi bölgesi, Selimiye Cami yakınındaki mektebi, çarşısı, hamamı ile oluşan sosyal merkez, üst gelir grubunun konaklarının, konutlar ve askeri lojmanların tanımladığı yaşama bölgeleri ile farklı işlevlere yönelik bölgelere ayırdığı öne sürülebilir. Günümüz terminolojisi ile bir tür uydu kent biçiminde kurulduğunu ortaya koymaktadır." Gözde Ramazanoğlu, "Nizam-ı Cedid'in Kentsel Ölçekteki Simgesi: Üsküdar Selimiye Yerleşim Alanı", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri, 12-14 Mart 2004*, s. 72-73.

¹³ Kışlanın bir parçası olarak değil mahallenin prestijini artırmaya yönelik özel bir projedir. Bkz. Ramazanoğlu, *a.g.b.*, s. 194.

¹⁴ VGMA_Defter_643, (bundan sonra "Vakfiye" olarak anılacaktır), s. 21; Plan 1.

odası ve bir francala fırını, Karacaahmet tarafından Harem İskelesi yönünde sağlı sollu altı dükkan ve kiralık on dokuz ev ile yine Harem İskelesi'nde hammallar kethüdası ve kayıkçılar kethüdasına mahsus olmak üzere iki oda bu geniş sahanın içerisinde yer almıştır.¹⁵



Plan-1: Selimiye; 1930 tarihli Pervititch haritasına göre

Kaynak: *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1994, s. 512.

Görüldüğü üzere Selimiye Vakfı'nda sadece dini yapılar değil bir şehir inşası vardır. Vakfıesinde sıkça geçen Selimiye arazisi, Selimiye Camisi, Selimiye Mahallesi tanımlamaları III. Selim'in yeni bir düzen (nizam-ı cedid) hayalinin kendi adıyla ölümsüzleşmesi isteğini yansıtmaktadır.¹⁶ Yeni yapılan iş hanları, iplik eğirme ve boyacı karhaneleri ve dükkanlar ise yeni düzenin çarkını döndürmek için düşünülmüştür. Ezeli ve ebedi olan yaratıcının adını

¹⁵ *Vakfiye*, s. 21-22; Plan 1.

¹⁶ *Vakfiye*, s. 20, 21, 28, 30, 32, 33.

anmak adına yapılan Selimiye Camisi ve sürekli vird ve zikirlerin okunduğu Nakşibendî Hankâhı da onun manevi yönünün somut örnekleridir.

Sultan Selim-i Sâlis (Selimiye) Vakfı

Lâyık olursa cihanda bana taht-ı şevket

Eylemek mahz-ı sefadır bana nâsa hizmet (İlhâmi / III. Selim)¹⁷

İlhâmi mahlasıyla yazdığı yukardaki beytinde III. Selim insanlara hizmet için çalışacağını açıkça beyan etmişti. Bunu yapmanın en iyi yolu da vakıf müessesesi sayesinde olacağı için tahta geçtikten sonra kurmuş olduğu Selimiye Vakfı sayesinde günümüze kadar ulaşan birçok eser bırakmıştır. Bu vakıf Haremeyn Nezareti'ne bağlı olarak kurulmuş olup muhasebesi vakıf yöneticileri tarafından tutulmuştur. III. Selim, Eyüp Camisi'ni yaptırırken hazırlanmış olduğu birinci vakfiyesinde annesi Mihrişah Sultan vakıfları yöneticilerinin kurmuş olduğu bu vakfı da yöneteceğini ve iki vakfın birleştirilmesinden bahsetmiş ise de ikinci vakfiyesinde bu karardan vazgeçerek ayrı ayrı yöneticiler görevlendirilmesini şart etmiştir.¹⁸ Ancak muhasebe defterinden daha sonra Mihrişah Sultan Vakfı'nın Selimiye Vakfı'na ilhak edilerek birleştirildiği anlaşılmaktadır.¹⁹ Vakıf işleri kaymakam-ı mütevellî, vakıf kâtibi, vakıf ruznamçecisi ve câbisi (tahsildar) tarafından yürütülmüştür. Denetimi de yine Haremeyn Nezareti müfettişlerince gerçekleştirilmiştir.²⁰

III. Selim kurmuş olduğu vakfına oldukça güçlü bir gelir kaynağı sağlamıştır. Osmanlı vakıflarının ülkenin genel ekonomik ve siyasi durumuna bağlı olarak oldukça zor günler yaşadıkları bir zamanda kurulmuş olan Selimiye vakfı gelir kaynakları açısından oldukça iyi durumda olduğunu söyleyebiliriz. III. Selim'in güncel ekonomik şartların farkında olarak vakıf gelirlerini ona göre ayarladığı anlaşılmaktadır. Örneğin 12.09.1817-30.10.1818 tarihlerini kapsayan bir muhasebe defterine göre III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan vakfının da dahil edilmesiyle²¹ vakıf geliri 245.766,5 kuruş, gideri ise 109.933,5 olarak gerçekleşmiştir.²² Der-kise olarak ifade edilen kasada kalan miktar da 135.832 kuruştur. Darphane-i Âmire'den alınan borcun ödenmesiyle kasada 134.635,5 kuruş kalmıştır. Bunu daha geniş bir tabanda diğer vakıflarla kıyasladığımızda manzara daha net ortaya çıkacaktır. Tablo 1'de eski ve köklü on bir farklı vakfa ait gelir gider bilançoları gösterilmiştir. Bunlardan altı tanesi İstanbul, iki tanesi Bursa, bir tanesi Edirne, bir tanesi Amasya ve bir tanesi de Gebze'de bulunmaktadır. Bu vakıfların 1820-1821 yılına ait

¹⁷ Enver Ziya Karal, *Selim III.ün Hatt-ı Hümayunları*, TTK, Ankara 1942, s. 10.

¹⁸ *Vakfiye*, s. 34-35.

¹⁹ *Vakfiye*, s. 34; *BOA_EV_HMH_d_08508*, s. 5.

²⁰ *Vakfiye*, s. 34; *BOA_EV_HMH_d_08508*, s. 5.

²¹ Mihrişah Sultan Vakfı geliri 37.600 kuruştur.

²² *BOA_EV_HMH_d_08508*, s. 2-4. (Muhasebe defteri ilk kez kullanılmış olup sayın Yılmaz'ın bildirisinde kullanmış olduğu muhasebe defterlerinden daha yüksek bir gelir olduğu görülmektedir. Üstelik tahsil edilemeyen hala tahsiline çalışılan *bakâya* miktarı olan 91.908,5 kuruş ise dahil edilmemiştir.)

muhasabe kayıtlarına göre toplam gelirleri 252.265 kuruş iken Selimiye'nin 1818 yılı geliri neredeyse on bir vakfın gelirlerine eşit olduğu görülecektir. Bu durumu istisnai bir durum gibi değerlendiresek bile Selimiye'nin 1820 yılı toplam geliri 182.708,5²³ kuruştur ki bu tabloda verilen vakıfların tüm gelirlerinin %72'sine denk gelecek gelire sahip olduğu görülür. Bundan öte tablodaki vakıfların gelir gider bilançoları eksi bakiyelerde iken Selimiye Vakfı'nın kasada kalan miktarı vakfı bir yıldan daha fazla idare edebilecek miktardadır. Ayrıca III. Selim gelir fazlasını vakıf masrafları karşılandıktan sonra İrad-ı Cedid hazinesine aktarılacağını şart etmiştir ki bu da vakfın askeri, ekonomik ve sosyal bir hizmet aracı olarak şekillendirildiğini göstermektedir.²⁴ Sadece Selimiye Vakfı değil bir hatt-ı hümayunla Selimiye ile birlikte Mihrimah Valide Sultan, Sultan III. Mustafa'nın Laleli Çeşme ve Üsküdar Ayazma Camisi vakıf gelirleri fazlalarının İrad-ı Cedid hazinesine aktarılmasını sağlamıştır.²⁵ Her ne kadar kıyaslanamayacak kadar büyük olsa da Selimiye Vakfı'nın büyüklüğünü anlama adına en büyük vakıflardan birisi olan Süleymaniye Vakfı gelir ve giderlerine baktığımızda da Selimiye Vakfı'nın durumu daha netleşecektir. Süleymaniye'nin 1818 yılının Mart ayına ait yıllık muhasebesine göre geliri 48.779.928 akçe gideri ise 48.777.168 akçedir. Bu vakfın 1812 ve 1834 yılları arasında gelir ve gider bilançolarına bakıldığında giderlerinin daha fazla olduğu biraz sıkıntılı günler geçirmiş ancak 1834-38 yıllarında ise gelirleri tekrar artmıştır.²⁶

Tablo-1. 1820'lerde Bazı Vakıfların Yıllık Gelir ve Giderleri (kuruş)

	Vakıf Adı	Gelir	Gider	Fark
1	Sultan Ahmed Kütüphanesi ve Valide Sultan (Handan S.) Vakfı (Galata) ²⁷	66.075	109.445	-43.370
2	Bayezid Han Vakfı (Edirne) ²⁸	36.631	66.590	-29.959
3	Atik Valide Sultan (Üsküdar) ²⁹	36.564	47.646	-11.082
4	Nuruosmaniye Vakfı (İstanbul) ³⁰	32.780	76.992	-44.212
5	Şehzade Sultan Mehmed (İstanbul) ³¹	27.830,5	73.193	-45.362,5
6	Hz. Ebi Eyyub Ensari Vakfı (İstanbul) ³²	14750	24.472,5	-9.722,5
7	Cedid Valide Vakfı (Üsküdar) ³³	13.832,5	20.217	-6.384,5

²³ Yılmaz, a.g.b., s. 242.

²⁴ Vakfiye, s. 34.

²⁵ HAT_1490_16, (06.02.1805/06.Za.1219).

²⁶ Tevfik Güran, *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi, İstanbul 2006, s. 93.

²⁷ TS_MA_D_01132, s. 3.

²⁸ TS_MA_D_01132, s. 8-9.

²⁹ TS_MA_D_01132, s. 6.

³⁰ TS_MA_D_01132, s. 4.

³¹ TS_MA_D_01132, s. 5.

³² TS_MA_D_01132, s. 3.

³³ TS_MA_D_01132, s. 7.

8	Gebeze Çoban Mustafa Paşa Vakfı ³⁴	8.287,5	21.241,5	-12.954
9	Sultan Bayezid Han-ı Veli vakfı (Amasya) ³⁵	7.730,5	18.732,5	-11.002
10	Emir Sultan (Bursa) ³⁶	5.866,5	15.143,5	-9.277
11	Yıldırım Sultan Bayezid (Bursa) ³⁷	1.917,5	3.230	-1.312,5

Kaynak: TS_MA_D_01132, s. 3-16.

Selimiye Vakfı gelirlerini İzmir, Bursa, Ayazmend, Tire, Tatarpazarı, Çatalca, Hayrabolu, İpsala, Akmeşe ve Üsküdar gibi değişik yerlerde bulunan birçok çiftlik ve iltizam mukataası gelirleri, ibrişim işletmeleri ve vakıf adına yapılmış han, hamam, dükkân, ev, esnaf ve bekar odası, değirmen, kerişhane (işkembe işletmesi), boyahane, fırın, bahçe, bostan ve arsalar oluşturmaktadır.³⁸ Kuruluşundan elli yıla yakın bir zaman diliminde bu gelirlerin kendi içindeki genel dağılımlarına baktığımızda şu şekilde olduğu görülür: %66'sını dükkân, %8'ini imalathane, %5'ini arsa, %5'ini esnaf kethüdalığı,³⁹ yine %5'ini debbağ, %4'ünü çiftlik, %2'sini han, %2'sini değirmen, %2'sini bostan-bahçe, %1'ini de hamam oluşturmuştur.⁴⁰ Sonuç olarak vakfın ana gelir kaynakları; kira, mukataa ve iltizam gelirleri, malikane hisse gelirleri, tereke intikalleri ve vakfa ilhak edilen Mihrişah Sultan ve Tahir Efendi vakıflarının gelirleri oluşturmuştur.⁴¹

Vakıf giderlerini 1817-1818 yılı muhasebe defterini esas aldığımızda şu şekilde gerçekleştiği görülür: öncelikle vakıf çalışanlarının vazifeleri (ücretleri),⁴² vakfiyede ödenmesi şart olan masârifât-ı mu'tade (mutat harcamalar), Selimiye ve Eyüp Cami⁴³ ile Selimiye Hankâhı ve Camisi'nin şemi-i asel (bal mumu) ve revgân-ı zeyt (zeytin yağı) masrafları, Mihrişah Sultan Vakfı'nın çalışanları ve diğer masrafları ile tamir ve bakım gibi yeni durumlarda zuhur eden zuhûrât adı verilen masraflar oluşturmaktadır. Bu giderlerin kendi içerisindeki dağılımlarına bakıldığında en fazla giderlerin mutat giderler olduğu ve tüm masrafların %45'ini oluşturduğu görülür.⁴⁴ Vakıf çalışanlarına ödenen ücret tüm giderlerin sadece %18,3'ünü oluştururken Selimiye ve Eyüp Cami-

³⁴ TS_MA_D_01132, s. 15-16.

³⁵ TS_MA_D_01132, s. 13.

³⁶ TS_MA_D_01132, s. 10.

³⁷ TS_MA_D_01132, s. 12.

³⁸ Vakfiye, 17-26; BOA_EV_HMH_d_08508, s. 1-5; Yılmaz, a.g.b., s. 231.

³⁹ İltizam-ı kethüdalık-ı esnaf-ı gazzâzân; bedel-i iltizâm-ı kethüdalık-ı esnaf-ı kassabân-ı bakara, bedel-i iltizam-ı kethüdalık-ı esnaf-ı gazzâzân vs. bkz. EV_HMH_d_08508, s. 1.

⁴⁰ Yılmaz, a.g.b., s. 238 (Grafik 4).

⁴¹ Yılmaz, a.g.b., s. 231.

⁴² Vezâif. Vakıf ıstılahında "vazife" personele ödenen ücret anlamında olup sözlükte "belli bir süre için takdir edilen yiyecek, maaş, iş" anlamındaki vazife (çoğulu vezâif), İslâm kurumları tarihi ve fıkıh ilminde "belirli bir sürede yapılması istenen iş, tanımlanmış bir görev veya kadro" olarak tanımlanır. Bkz. Tuncay Başoğlu, "Vazife", DİA, Cilt: XLII, İstanbul 2012, s. 579.

⁴³ Muhasebe defterinde Hz. Halid olarak geçmektedir.

⁴⁴ Bu giderlerin içerisinde vakıf yöneticilerinin 12.165 kuruş maaşlar bulunmaktadır. Bunu maaş giderleriyle düşünürsek maaşların %29,3, mutat giderlerinin de %33,9 olduğu görülür. Ancak vakıf muhasebe kayıtlarında çalışanlar ve vakıf yöneticilerine yapılan ödemeler ayrı kaydedilmiştir.

leri ile Hankâh ve Hankâh Camisi bal mumu ve zeytin yağı masrafı %7,2 olarak gerçekleşmiştir.⁴⁵ Mihrişah Sultan vakfının çalışanlarına ödenen ücretler ve vakıf masrafları bu giderlerin içerisinde %17,2 gibi bir orana sahip olurken, zuhûrât adı verilen bakım onarım veya hesapta olmayan yeni durumlarda ortaya çıkan masrafların da %12,4 olarak gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Zuhûrât giderleri özellikle vakıf adına yüksek harcama gerektiren durumlarda doğal olarak artış göstermiş olup mesela Selimiye'nin yapılışına denk gelen 1802-1805 yılları arasındaki üç yıllık zaman diliminde giderlerin 641.833,5 kuruşa ulaştığı görülür.⁴⁷ Bunun dışında genel olarak vakıf gelir gider bilançoları açılışından sonra yarım yüzyıla yakın bir zaman diliminde bir iki yıl hariç sürekli kasa fazlası vermiştir.⁴⁸ Bunu vakıf gelirlerinin çoğunu piyasa rayicine uygun kiralardan oluşmasına bağlamak mümkündür. Ayrıca III. Selim'in şehzadeliği döneminde yaşanan siyasi bunalım ve saltanatının ilk yıllarına da denk gelen ağır ekonomik koşulların vakıfları zor durumda bıraktığını müşahade etmesinin rolü olduğu söylenebilir.⁴⁹ Çünkü kurmuş olduğu vakfa piyasa rayicine göre kira getirisi sağlayacak iş yerleri, dükkanlar ve sair binalar yapmıştır. Böylece hem kurduğu vakıf bu yatırım ve işletmeler sayesinde giderlerini karşılamış enflasyona yenik düşmemiş hem de İstanbul şehir hayatına ekonomik ve sosyal imkanlar sağlamıştır. Ne var ki zaman zaman yaşanan ağır ekonomik şartlar ve fiyatların artışı, örneğin 1810'da un fiyatlarında %100'e varan fiyat artışı, çalışanları oldukça zorlamıştır.⁵⁰ Aldıkları günlük ücret ve yemek paralarının pul olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kendisi de Ayasofya Vakfı'nın câbisi (tahsildarı) Câbî Ömer Efendi'nin geçim sıkıntısı başlığı altında verdiği bazı fiyatlardan ve vakıf muhasebe kayıtlarından⁵¹ yola çıkarak bunu görmek mümkündür. Ömer Efendi hayat pahalılığına ek olarak vakıf gelirlerinin toplanmasındaki sıkıntıyı da dile getirmişti ki bu durum büyük ihtimal bütün vakıfları zora sokmuştur. Bir yıl sonra ekme fiyatlarında padişahın devreye girmesiyle bir düzenleme yapılmış ise de ekme sıkıntısının çerçevesi oldukça büyük görünmektedir. Vatandaş 1811 yılında 90 dirhem ekmeği 3 paraya alırken 80 dirhem ekmeği artık 2 paraya almaya başlamıştı.⁵² Bu düzenlemeyle halk 1 akçeye 7,794 gr. ekme

⁴⁵ Bu masrafın 3.539,5 kuruşu Selimiye, 2.989 kuruşu Eyüp Cami geri kalanı da hankâh ve çalışanlarının odalarında yakılan bal mumu ve zeytin yağı içindir. Bkz. *EV_HMH_d_08508*, s. 5.

⁴⁶ *EV_HMH_d_08508*, s. 1-5.

⁴⁷ Bu miktar ilk yıl 148.308,5, ikinci yıl (1803-4) 250.390 kuruş üçüncü yıl ise 243.135 kuruşun toplamıdır. Bkz. Yılmaz, *a.g.b.*, s. 240 (Grafik 8). Bu noktada Selimiye Cami ve müştemilatının müstakil inşaat masraf defterlerine henüz ulaşamadığımızdan bu miktarın ne kadarının camiye harcanmış olduğunu söylemek mümkün değildir.

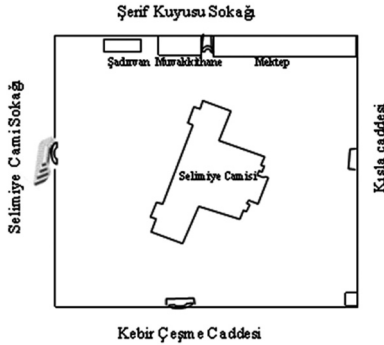
⁴⁸ Yılmaz, *a.g.b.*, s. 242 (Tablo 1).

⁴⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 186-187.

⁵⁰ Un kile fiyatları; 1803'te 342,5 akçe, 1804'te 347,5 akçe, 1807'de 630 akçe, 1808'de 544,1 akçe, 1809'da 763 akçe iken 1810 yılında un kile fiyatı bir anda yüzde yüz artarak 1.241 akçeye fırlamış ve 1818 yılına kadar da 1.005 akçenin altına düşmemiştir. Bkz. Güran, *a.g.e.*, s. 123.

⁵¹ Güran, *a.g.e.*, s. 123 ve 147.

⁵² *Câbî Tarihi*, s. 775. (Bu durumda 1 akçe ile 1,485 gr. Mudurnu peyniri, 25,982 gr. lahana, 1,155 gr. lamba yağı, 1,732 gr. bal alınabilmektedir.) Câbî Ömer Efendi'nin verdiği fiyatlar piyasa



Plan-2: Selimiye Camisi Vaziyet Planı

Kaynak: Gözde Ramazanoğlu, a.g.t., s. 136.

üzere bazı çalışanların Atik Valide İmaretinden ve Laleli İmaretinden fodula⁵⁴ istihkakları bulunmaktaydı. Diğer yiyeceklerin temininde de aldıkları ücretin orta sınıf bir vatandaş için yeterli olabileceğini söyleyebiliriz. Genel anlamda fiyatların artışına bakılırsa durumun iyice kötüye gittiğini söyleyebiliriz.⁵⁵ Ayrıca bu durum çalışanların ek iş yapmalarına ya da iş bırakmalarına sebep olur diye Ömer Efendi vazifelerinin (ücretleri) zamanında verildiğini de eklemiştir.⁵⁶ Aşağıda da görüleceği üzere değişen şartlara göre çalışanların ücretlerin iyileştirmeler yapılmıştır.

Külliyenin Birimleri ve Çalışanlar

Cami

Külliyenin ana yapısı olan caminin temeli Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir belgeye, III. Selim'in sır kâtibi Ahmed Efendi'nin ruznâmesine ve Ayavansarayî'ye göre 26 Nisan 1802/23.Z.1216 Pazartesi günü törenle atılmıştır. 5.M.1220/5 Nisan 1805 tarihinde de ibadete açılmıştır.⁵⁷ Yeniçerilerin açılış

fiyatları olup vakıf muhasebesinde bal fiyatının aynı tarihte 117 akçe olduğu görülür. Bkz. Güran, a.g.e., s. 147.

⁵³ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi (Târih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni Tahlîl ve Tenkidli Metin) I*, haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara 2003, s. 712-713. (Câbi Târihi olarak anılacaktır) Ömer Efendi 1225 yılında fiyatların oldukça yükselmesinden halkın sıkıntıda olduğunu ifade ettikten sonra bir kıyye Mudurnu peynirinin 70 para (210 akçe), lahananın 4 para (12 akçe), revgan-ı şem' (lamba yağı) 90 para (270 akçe), asel (bal)'in 60 para (180 akçe) olduğunu ifade etmektedir. Biz burada Halil İnalçık'ın hesaplamalarına göre bir kıyye 400 dirhem 1 dirhem 1, 1,282945 (1 kıyye 311,7827 gr.) şeklinde hesaplanmıştır. Bkz. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005, s. 97.

⁵⁴ Pide şeklinde ince yassı ekmek. Bkz. Feridun Emecen, "Fodula", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 167.

⁵⁵ Güran, a.g.e., s. 147. 1817 yılında bal fiyatı 150 akçe olmuştur.

⁵⁶ *Câbi Târihi*, s. 712-713.

⁵⁷ TS_MA_E_0891_0010 (23.Z.1216/26.04.1802) belgede; "vazi'-ı esâs-ı câmi-i Selimiyye der-Üsküdar fî 23 Z. 1216 yevmü'l-isneyn; Ayrıca Ressam Hüsni, *Bedâyi'-i Âsâr-ı Osmâniyye*, Matbaa-i Bahriye 1335, s. 91; Ahmed Efendi, *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, Yayına hazırlayan: Sema Arıkan, TTK, Ankara 1993, s. 373'te "...bu gün Üsküdar'da Kavak Sarayı mahalline ihyâ-kerde-i şâhâne olan ta'limlü asker kışlağı kurbuna bir câmi-i şerif binâ ve

merasimine Nizam-ı Cedid askerlerinin çıkarılacağı şayiası çıkarması yüzünden birkaç hafta geç yapılmıştır.⁵⁸ Kitabesinde; caminin güzel bir tasarımla muttakilerin imamı Sultan Selim'in büyük bir nurdan yaptırdığını ifade eden aşağıdaki beyit, yeni bir tarzda yapılışını büyük bir nura benzetilmiş olması ondan elli yıl önce yapılmış Nuruosmaniye Camisi'ni hatıra getirmektedir. Nuruosmaniye Camisi'ni sık sık ziyaret edip mevlüt okutması bu caminin III. Selim üzerinde önemli bir etki bıraktığını göstermektedir.⁵⁹

*Yapdı â'lâ tarh ile câmi' imâmü'l-müttakîn
Bir mücessem nurdan bu mâbed-i Sultan Selim (1219/1804).*

Bina emini Eyüp Camisi'nin yeniden yapımında görev alan devlet ricâlı Uzun Hüseyin Efendi'dir.⁶⁰ Câbi tarihinde Padişah'ın Kavak Sarayı ve kışla yanında bir cami yaptırıp Selimiye şeklinde adlandırdığı yazılıdır.⁶¹ Caminin taşeronu⁶² Foti Kalfa'dır ki bu hizmetleri ona milleti arasında imtiyaz kazandırmıştır. Padişahın kendisine vermiş olduğu belgeye bakılırsa oldukça takdir ve beğenisini kazandığı rahatlıkla görülmektedir.⁶³ Hatta Foti kalfa ve ortağıyla ticari ilişkilere devam edildiği anlaşılmaktadır. Vakfiyeye göre Foti Kalfa ve ortağından satın alınan dükkân yine kendisine kiraya verilmiştir.⁶⁴

Caminin ibadet mekânı; iki yüz yirmi beş metrekare, kare planlı, tek kubbeli merkezi bir mekan ve kuzeyden eklenmiş mahfilden oluşmuştur. Mihrap bölümü Nuruosmaniye'de olduğu gibi bir miktar öne doğru çıkmış olup kesme küfeki taşından örgülü duvarlarla, kemerler üzerine oturan kubbesi Nuruosmaniye Camisi'ne benzemektedir.⁶⁵ İki yanda dışa açılan sofalarla şekillenen

ihyâsı için temel vaz'ı inşâsına mübâseret olundu." şeklinde ifade edilmiştir; Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, Ali Sâtu' Efendi, Süleymân Besim Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmî' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar)*, Haz. Ahmed Nezihi Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, s. 596 (bundan sonra Ayvansarâyî olarak anılacak) M. Gözde Ramazanoğlu, "Selimiye Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 435; Tahsin Öz, *İstanbul Câmileri I-II*, TTK, Ankara 2015, s. 58; İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul 1976, s. 259; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Cilt: 1, İstanbul 2001, s. 323.

⁵⁸ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 601.

⁵⁹ BOA.EV.HMH., d. 6960/2; Osman Taşkın, *Nuruosmaniye Camisi'nin Fiziki, İdari, Mali ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, SBE, İstanbul 2017, s. 245-246.

⁶⁰ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, s. 596.

⁶¹ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi (Târîh-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkidli Metin*, Hazırlayan: Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara 2003, s. 38 (Câbi Tarihi olarak anılacaktır).

⁶² Bu kavram M. Gözde Ramazanoğlu tarafından kullanılmıştır. Kevork Pamukciyan Foti Kalfa'ya verilen imtiyazdan yola çıkarak caminin mimarının Foti Kalfa olduğunu söylese de yapılan çalışmalar göstermiştir ki XVIII. yüzyılın sonlarında taahhüt usulü çalışan gayrimüslim müteahhitler devlet binalarının yapımında taşeron olarak kullanılmışlardır. Uygulama sonraki yüzyılda daha da yaygınlaşmıştır. Öz ifadeyle bir kişinin imzasını aramaktansa kolektif bir çalışmanın eseri olarak düşünülmemelidir. BOA_C.BLD_490'den naklen Oya Şenyurt, *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011, s. 56; Bkz. Kevork Pamukciyan, "Üsküdar'daki Selimiye Camii'nin Mimarı Kimdir?", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 13, Sayı: 74, Şubat 1990, s. 86-87.

⁶³ BOA_C_BLD_00098_04859, (Evâsıt-ı C. 1222/15-24.08.1807).

⁶⁴ Vakfiye, s. 24'te "...dört yüz kuruş muaccele ve senevi yüz altı kuruş müeccele ile yine mesfûr Foti zammıye icâr buyurdukları..." şeklinde devam etmektedir.

⁶⁵ Oktay Aslanapa, "Selimiye Camii", *Türk Ansiklopedisi*, MEB, Ankara 1980, s. 398.

yapıda alt kısımlar mermerden olup üst kısımlar küfeki taş ile yapılmıştır.⁶⁶ Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeden caminin alt kısımlarında, kapı ve pencerelerinde kullanılacak çift-taş adı verilen mermer taşın Marmara Adası'ndan getirildiği Kavak İskelesi yoluyla cami alanına taşındığı anlaşılır.⁶⁷ Cami Osmanlı baroku diye adlandırılan ve Nuruosmaniye Camisi'nde kullanılan bir üslubun karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Ana kubbe silmelerle belirlenen dört büyük kemere oturtulmuştur. Köşelerinde yüksekliğini vurgulayan süslemeli ağırlık kuleleri vardır.⁶⁸ Ana mekânın iki yanında revaklı yan galerileri kütle hareketlilik kazandırmıştır. Bunların altına da abdest muslukları yerleştirilmiştir. Cepheler ise çeşitli kıvrımlı mimari formlarla bezenmiştir. Selimiye Camisi'nde görülen bir yenilik de son cemaat yerinin köşk şeklinde hünkâr mahfiliyle bütünleşmesi ve yapıya dıştan birleşen bir kanat şeklini almasıdır. Hünkâr mahfilinin asimetric kütlesiyle simetriden kaçınan yaklaşım ilgi çekicidir. Caminin alışılmış selatin camilerinden farklı olarak revaklı avlusu yoktur. Beden duvarları sanki mahallenin sokak sistemini bozmamak için çevrelenmiş avlu duvarlarına paralel değildir. Yüksek bir kaide üzerinde bulunan camiye avludan yükselen üç yönlü geniş merdivenlerle girilir.⁶⁹ Günümüzde üç taraflı avlu kapılarından giriş sağlanmaktadır. Kışla yönünde bulunan kapı İ. Hakkı Konyalı Kütüphanesi'nin (hünkâr mahfili) restorasyonu sebebiyle kapalı durumdadır.

Görevler, Görevliler ve Ücretleri

Vakfiyede dini hizmetlerle bedeni hizmetleri yapacak hademelerin (görevliler) ne yapacakları ve bunun karşılığında ne kadar vazife (ücret) alacakları tek tek belirtilmiştir. Külliyyede yapılacak toplam yüz sekiz cihet (görev) sayılmış ve bu cihetlerin yerine getirilmesi için hankâh şeyhi dahil kırk dört çalışan görevlendirileceği belirtilmiştir. Bunların otuz bir tanesi camide, yedi tanesi mektepte, yedi tanesi de hankâh ve hankâh mescidindedir (Çiçekçi Cami).⁷⁰ Son dönem Defter-i Esâs-ı Cihât (Görevlere Esas Defter)'e bakıldığında ise külliyyede çalışan sayısının elli dört olduğu görülmektedir. Özellikle hankâh mescidindeki cihet sayısında bir artış yaşanmıştır.⁷¹ Şartların değişmesiyle yeni cihetler ihdas edildiği anlaşılmaktadır.⁷² Şimdi bu çalışanların ne iş yaptıkları ve ne kadar ücret aldıklarını ele alalım.

⁶⁶ Ramazanoğlu, "a.g.m.", s. 435.

⁶⁷ BOA_C_EV_00220_10954, (12 L. 1216/15.02.1802), Marmara Adası'nda müslüman ve gayrimüslim taşıcı esnafı arasında niza çıkması üzerine yazılan emirde; on müslüman mermer işletmesini beş de gayrimüslim mermer işletmesinden Üsküdar'da Selimiye adıyla yapılan caminin kapı ve pencere sögelerinde kullanılmak üzere ihtiyacı olan -çift-taş tabir olunur seng-i mermer-lerin biran evvel kesilmesi ve bundan böyle bir iki aya kadar hazır edilmesi Kavak İskelesi'ne nakledilmesi istenmiştir.

⁶⁸ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989, s. 280.

⁶⁹ Ramazanoğlu, "a.g.m.", s. 435.

⁷⁰ Tablo-2.

⁷¹ Tablo-2 ve Tablo-3 karşılaştırıldığında vakfiyede; hankâh mescidinde mescid ikinci imamı, ikinci kayyım, ikinci müezzin, müezzin-i salâ, tarîfhân, naathân, mustahfız-ı mahfel-i hümayun, su-yolcu, ferraş-ı havlı ve helâ ve sirâci-i kanâdil-i abdesthâne ve helâ olmadığı ihtiyaca binaen ihdas edildiği anlaşılmaktadır.

⁷² Hankâh konusunda değinilmiştir.

Tablo-2: Sultan Selim Sâlis İbn-i Mustafa Sâlis Vakfiyesi'ne Göre Selimiye Külliyesi'ndeki Görevli ve Ücretleri İle Külliye Masrafları

	Görevli	Görevi ve Günlük Ücreti	Yemek Hakkı / Yıllık
1	Hatip ve Sermahfil	60 akçe	50 kuruş
2	Vaiz	Vaizlik ve sair baha 100 akçe	50 kuruş
3	Ulûm-ı Nafia hizmet-i tedrisi için	60 akçe	20 kuruş
4	Vaiz (Pazartesi)	30 akçe	20 kuruş
5	Vaiz (Cuma)	30 akçe	20 kuruş
6	İmam-ı evvel	110 akçe	50 kuruş
7	İmam-ı sâni	100 akçe	50 kuruş
8	Müezzin-i evvel	60 akçe	40 kuruş
9	Müezzin-i sâni	50 akçe	35 kuruş
10	Müezzin-i sâlis	50 akçe	35 kuruş
11	Müezzin-i râbi	40 akçe	35 kuruş
12	Müezzin-i hâmis	40 akçe	35 kuruş
13	Müezzin-i sadis	40 akçe	35 kuruş
14	Müezzin-i sâbi	25 akçe	20 kuruş
15	Kayyım-ı evvel	50 akçe	30 kuruş
16	Kayyım-ı sâni	40 akçe	35 kuruş
17	Kayyım-ı sâlis	35 akçe	35 kuruş
18	Kayyım-ı râbi	35 akçe	35 kuruş
19	Kayyım-ı hamis	35 akçe	35 kuruş
20	Kayyımân-ı mülâzım	30 akçe	20 kuruş
21	Naathân	20 akçe	20 kuruş
22	Tarifhân	20 akçe	20 kuruş
23	Devirhan	15 akçe	25 kuruş
24	Devirhan	15 akçe	25 kuruş
25	Mustahfız-ı oda-i kaimmakam	20 akçe	20 kuruş
26	Muvakkit	40 akçe ve saat tamiri için yıllık 25 kuruş	35 kuruş
27	Bevvâb-ı havlu-yı birûn	35 akçe ve süpürge vs. aylık 3 kuruş	25 kuruş
28	Mâhiyyeci	25 akçe, kandil vs. yıllık 185 kuruş	25 kuruş
29	Ser-bölük-i râhâbi	15 akçe	20 kuruş
30	Râhâbi	15 akçe	20 kuruş
31	Mezbelekeş (çöp atıcı)	10 akçe	20 kuruş
32	Mihrab vs.'de yakmak için balmumu	250 vukiyye, 2 büyük, 24 v. Küçük.	Yıllık
33	Zaviye mescidi mihrabında yakmak için	2 adet 10 vukiyye balmumu.	Yıllık
34	Cami ve zaviye mescidi ve minareler için	1875 vukiyye zeytin yağı.	Yıllık
35	Kayyımân ve Ferrâşana peştamal bahası	25 kuruş	Her Ramazanda
36	Kayyımân ve Siracıyâna fitil, sabun, çarub, sünger	12 kuruş	Her Ay
37	Müezzinân ve Kayyımânın talimhane odaları için buhur ve kahve	25 kuruş	Ramazan Ayında

38	Mekteb-i şerif muallimi	50 akçe	35 kuruş
39	Halife-i mekteb	40 akçe	30 kuruş
40	Şeyhülkurra	30 akçe	20 kuruş
41	Şeyhülkurra'dan talim eden 10 talebenin her birine günlük	2'şer akçe	
42	Ulum-ı nafia tedrisi (dersiam) için	25 akçe	20 kuruş
43	Hâce-i meşk (talim-i hatt için)	20 akçe	20 kuruş
44	Bevvâb-ı mekteb ve ferrâş-ı kenif	20 akçe	20 kuruş
45	Kur'an taliminde devamlı olan kırk çocuğun her birine aylık	40 para ve her Ramazan'da birer kabâne (üst giysi)	
46	Sıbyanlardan mülazım olarak 20 tanesine	30 para	3'er kuruş yemek
47	Mekteb'in kışlık kömür masrafı için	75 kuruş	Yıllık
48	Çocukların mesireye götürülmesi için	80 kuruş	Yıllık
49	Mekteb'in süpürge, su testi ve bardağı için	5 kuruş	Aylık
50	Hankâh'da şeyh efendi	120 akçe	150 kuruş
51	İmam-ı mescid-i zaviye	30 akçe	25 kuruş
52	Müezzin-i mescid-i zaviye	10 akçe	10 kuruş
53	Kayyim-ı mescid-i zaviye	10 akçe	10 kuruş
54	Zaviye'de âbkeş	12 akçe	10 kuruş
55	Zaviye'de bevâb ve ferrâş-ı meydan	10 akçe	10 kuruş
56	Zaviye'de tabbâh	20 akçe	10 kuruş
57	Zaviye'de sakin dervişlerin her birine	5'er akçe	5'er kuruş
58	Hankâh masrafları için; Matbah-ı amire'den günlük 1 kile pirinç ve Selimiye arazisinden muallimân bostanı ocağı neferatına tertibinden nân-ı aziz tayinatından her biri ikişer parelik olarak günlük 20 aded nân-ı aziz		
59	Üsküdar'da muallimat ocağına mahusus kasaptan günlük 10 vukiyye lahm-ı ganem tayinatı buyurulup, her gün 10 parelik nân-ı aziz ve 3 vukiyye erz ve 3 vukiyye lahm-ı ganem şeyh efendi olanlara verilip, 30 parelik nân-ı aziz 7 vukiyye erz ve 7 vukiyye lahm-ı ganem hankâh-ı mezkurede sakin talebe ve dervişâna hergün verile.		
60	Şeyh efendi olanlara aylık 45 kuruş taamiyye ve aylık 6 vukiyye revgan-ı zeyt ve hatm-i hâcegan akabinde mevcut olan zevât-ı kirami taltif eylemek için her ay 3 vukiyye şeker aynen teslim oluna		
61	Hankâh'da sakin dervişler için aylık 90 kuruş taamiye, matbah için her ay 5 vukiyye revgân-ı zeyt verile ve hankâh hücrelerinin her birine aylık 2 vukiyye revgan-ı zeyt verile.		
62	Mescid-i mezkûr lazimesi için her ay 2,5 vukiyye zeyt ve her ay 2 vukiyye şemî-i revgân verile.		

Kaynak: VGMA_Deftter_643, s. 15-36.

Hatip: Camide görevlendirilenlerin başında hitabet görevini yapan hatip gelmektedir. Cami cemaatine etkili ve güzel konuşma sanatında mahir kimselere hatip denilmiştir.⁷³ Özellikle Cuma hutbelerinde ve çeşitli zamanlarda dini içerikli konuşmalar yapabilecek ilmi yeterlilikte olmaları gerekmiştir. Vakfiyede hatip efendiye aynı zamanda sermahfil görevi de verilmiştir. Hitabet görevi için günlük elli akçe, sermahfillik için on akçe toplamda altmış akçe, yıllık elli kuruş da yemek parası almıştır.⁷⁴ 1863 yılında eski ve yeni maaşı

⁷³ Mahmut Kaya, "Hitâbet", *DİA*, Cilt: XVIII, İstanbul 1998, s. 156.

⁷⁴ Tablo-2; VGMA, *Hazine* 92, s. 12.

birlikte aylık seksen kuruş maaş yıllık yirmi kuruş da yemek parası aldığı görülmektedir.⁷⁵

Vaiz: Sözlükte “*öğüt vermek, uyarmak, sakındırmak*” anlamındaki vaaz “*bir topluluğa dinî ve ahlâkî konularda nasihat etmek, dinleyenlerin kalplerini iyiliğe ısındırarak sözler söylemek, uhrevî mükâfat ve azaba dair bilgiler vererek teşvik ve ikazda bulunmak*” şeklinde tanımlanır.⁷⁶ Vakfiyede de buna uygun olarak tefsir ve hadis ilminde etkili söz ve nasihatte iktidar sahibi, kürsüye yaraşır birilerinin vaiz olması şartı belirtilmiştir.⁷⁷ Camide bu anlamda üç tane vaiz görevlendirilmiştir. Birincisi vaiz-i cuma olup vaizlik görevi karşılığında altmış akçe ve başka masrafları için ayrıca kırk akçe verilirken, yıllık elli kuruş da yemek parası ödenmiştir. Bu göreve ait kayıtlara 1940'lara kadar rastlanmaktadır. Görevlere Esas Defter'de 1946 yılına ait kayda göre cuma kürsü vaizliği görevinde bulunan Fahri Ültter Beylerbeyi kürsü vaizliğine tayin edilmiş boş kalan bu göreve de Nusretiye cami vaizi Cevdet Edis nakledilmiştir.⁷⁸ Diğer bir vaiz ise Pazartesi öğle namazından sonra hazır olan cemaate hitap etmek için görev yapmıştır. Vakfiyeye göre bu görev karşılığında günlük otuz akçe, yıllık yirmi kuruş yemek parası ödenmiştir. Aynı görevi Perşembe öğle namazından sonra hazır olan cemaate yapan vaiz efendi de aynı ücreti ve yemek parasını almıştır. Görevli defterinde Perşembe vaizliği görev kaydı 1964 yıllarına kadar takip edilebilmektedir.⁷⁹ Nihayetinde camide her Pazartesi, Perşembe ve Cuma günleri öğlen namazından sonra vaaz u nasihat yapılmıştır.

Dersiâm: Medreselerde öğrencilere ve camilerde halka açık dersler veren müderrislere dersiâm denilmiş olup XVII. ve XVIII. yüzyıllarda müderrislerin unvanı olarak daha sık kullanılmıştır. Bundan başka cami ve medreselerdeki “*dersiye*” hizmetleri genellikle dersiâmlar tarafından yerine getirilmiştir.⁸⁰ Aynı şekilde Selimiye vakfiyesinde de “*ulûm-ı nâfia hizmet-i tedrisi*” adı altında bir cihet mevcuttur. Vakfiyeye göre haysiyet ve fazilet sahibi, alimlere yakışır bir olgunlukta, becerikli bir zatın ilim talebelerine her fenden faydalı ders vermesi istenmiştir.⁸¹ Hazine defterinde “*dersiâm bâ şart-ı ders-i âmiyye-i nâfia*” şeklinde kaydedilmiştir.⁸² Bu görevi yerine getirene günlük altmış akçe, yıllık yirmi kuruş yemek parası ödenmiştir. 1867 yılında bu görevde Fatih dersiâm-larından Abdurrahim Efendi'nin olduğu anlaşılmaktadır. Aynı tarihlerde camide faydalı ilimler dersi için, çeşitli zamanlarda yapılan zamlarla birlikte, aylık yüz kırk dört kuruş maaş, yıllık elli kuruş da yemek parası almıştır. Esas Defter'de 1922'ye kadar kaydının devam ettiği görülmektedir.⁸³

⁷⁵ Tablo-3.

⁷⁶ Hasan Cirit, “Vaaz”, *DİA*, Cilt: XLII, İstanbul 2012, s. 404.

⁷⁷ Tablo-2; *VGMA*, Hazine 92, s. 12.

⁷⁸ *VGMA_DEFTER_00117_00093*, s. 358-359.

⁷⁹ Tablo-3.

⁸⁰ Mehmet İpşirli, “Dersiâm”, *DİA*, Cilt: IX, İstanbul 1994, s. 185.

⁸¹ *Vakfiye*, s. 26.

⁸² Tablo-2; *VGMA*, Hazine 92, s. 12.

⁸³ Tablo-3.

İmamlar: Esas görevi namaz kıldırmak olan imamların vakfiyede kıraatte doğruluğu herkes tarafından kabul edilen, insanlar tarafından sevilen ve imamlık şartlarına liyakati olup ilim sahibi bir kimse olması istenmiştir.⁸⁴ Bunun yanında bazı görevleri yerine getirmeleri karşılığında alacakları ücretler belirtilmiştir. Camide imam-ı evvel ve imam-ı sâni olmak üzere iki imam görevlendirilmiştir. Son döneme ait Esas Defter’de vakfiyeye uygun olarak bu görevlerin devam ettiği görülür. İmam-ı evvel başta imamet görevini yerine getirmesi karşılığında günlük altmış akçe, riyaset (idarecilik) için on akçe, fecir vaktinde yasinhânlık için on akçe, öğlen vaktinde fetihhânlık için on akçe, ikindi vaktinde nebehânlık için on akçe, Cuma günü cami mahfilinde devirhânlık için on akçe toplamda yüz on akçe almıştır. Birinci imam 1863 yılı kayıtlarına göre imamlık ciheti için aylık yüz altmış kuruş, devirhânlık için aylık yirmi kuruş maaş günlük üç çift fodula⁸⁵ aldığı anlaşılmaktadır. Sonraki yıllarda yapılan zamlarla, sırayla yüz yetmiş kuruş, yüz doksan sekiz kuruş ve son olarak iki yüz elli kuruş olmak üzere, 1920 yılında toplam sekiz yüz kuruş maaşa ulaştığı görülmektedir.⁸⁶

Riyaset görevi dışında imam-ı evvelin yapmış olduğu aynı görevleri yapan imam-ı sâni vakfiyede toplamda günlük yüz akçe ücret, yıllık elli kuruş da yemek parası almıştır. Aynı görevleri yapıyor olmaları ve günümüze kadar gelen uygulamalara bakılırsa imam-ı evvel ve imam-ı sâninin nöbetleşe görev yaptıkları söylenebilir. Ancak son döneme ait Esas Defter’de vakfiyede imam-ı sâniye meşrut fecir vakti yasinhanlık ciheti kayıtlı değildir. Buna göre imam-ı evvelin her sabah namazında camide bulunması gerekmiş gözükmektedir. İmam-ı sâninin aldığı maaş yapılan zamlarla önce üç yüz on kuruşa, 1897 yılında yapılan zamlarla dört yüz yirmi dört kuruşa ulaşmıştır. Ardından yapılan zamlar ve fodula bedeli ile birlikte dört yüz yetmiş altı kuruş olmuştur.⁸⁷ Selatin camilerinden Nuruosmaniye Cami imam-ı evvelinin 1879 yılında dört yüz altmış kuruş, 1917 yılında ise maaşı sekiz yüz on kuruş olmuştur. Anlaşılan o ki Selimiye ve Nuruosmaniye Camileri aynı kategoride değerlendirilerek imamlarına aynı ücret ödenmiştir.⁸⁸

Müezzinler: Vakfiyede müezzinlik görevi için yedi kişi görevlendirileceği kaydedilmiştir. Güzel ve nağmeli bir sese sahip, Bilal-i Habeşi makamı ve namaz erkanına sahip birilerinin müezzin olması istenmiştir. Müezzinlerin başlıca görevleri; çeşitli vakitlerde ve değişik zamanlarda camide kâmet,⁸⁹ Kur’an okuma, ramazan ve mübarek gecelerde güzel bir şekilde Ezân-ı Muhammedi okuma ve günümüzde pek uygulandığını söyleyemeyeceğimiz temcîd⁹⁰ oku-

⁸⁴ Vakfiye, s. 26.

⁸⁵ İnce yassı pide şeklinde eklemek.

⁸⁶ Tablo-2 ve Tablo-3; VGMA, Hazine 92, s. 13.

⁸⁷ Tablo-3; VGMA, Hazine 92, s. 13.

⁸⁸ Taşkın, a.g.t., s. 303.

⁸⁹ Aslı “ikâmet” olup farz namazlardan önce namazın başlamak üzere olduğunu belirli sözlerle duyurmayı ifade eden bir terimdir. Türkçede ikâmet için “kâmet getirmek, kâmetlemek ve kâmet okumak” tabirleri kullanılır. Ayrıntılar için bkz. Vecdi Akyüz, “İkâmet”, DİA, Cilt: XXII, s. 16.

⁹⁰ Temcîd: Türk dini musikisi formlarındandır. Sözlükte “tâzîm ve senâ etmek” anlamındaki temcîd minarelerde ezandan ayrı olarak Allah’a yapılan dua, tazarru ve münâcâtlar hakkında kullanılmıştır. Üç aylarda recebin ilk gecesiyle başlayıp ramazanın teravîh kılınan ilk gecesine kadar yatsı namazının ardından, ramazanda ise sahurdan sonra müezzinler tarafından halkın iştirakiyle

mak gibi çeşitli görevlerdir. Yedi müezzinden müezzin-i evvel fecirden yatsı namazına kadar müezzinlerin yapacağı görevleri organize ve idare ederdi. Bunun için de ayrıca diğerlerinden farklı olarak riyâset adı altında günlük beş akçe ücret almıştır. Bundan başka müezzinlik için günlük otuz, ramazanda teravih namazı arasında aşır okumak için on, Cuma günü müezzin-i salâ ciheti için beş, ramazanda temcîdhânlik için beş, ikindi namazından önce müezzin mahfilinde mülkhânlik için beş akçe toplamda altmış akçe almıştır. Bunda başka bir de yıllık kırk kuruş yemek ücreti almıştır.⁹¹ 1872 yılı kayıtlarına göre aylık maaşının eski ve yeni zamla birlikte yüz elli kuruş sonra elli kuruş daha eklenerek iki yüz kuruş olmuştur. Bunlara ek olarak günlük iki çift de fodula almıştır.⁹² Müezzin-i sâni de yine aynı görevleri yerine getirmiştir. Toplamda günlük elli akçe ücret almışken yıllık yemek ücreti müezzin-i evvelden farklı olarak otuz beş kuruştur. 1877 yılı kayıtlarına göre müezzin-i sâninin eski ve yeni zamla birlikte toplam yüz seksen altı kuruş otuz para maaş, buna ek olarak aylık yirmi dört kuruş fodula bedeli aldığı görülmektedir.⁹³ 1879 yılında Nuruosmaniye Cami müezzin-i sâni de aynı şekilde yüz seksen altı kuruş otuz para aldığı görülmektedir.⁹⁴ Müezzin-i sâlis de yine aynı görevler karşılığında aynı ücretleri almıştır. Son dönemlerde ise yüz yetmiş üç kuruş maaş ve yirmi dört kuruş fodula bedeli almıştır. Müezzin-i râbi müezzinlik görevi için yirmi beş akçe, müezzin-i ahşâmi için beş akçe, müezzin-i salâ müezzinliği için beş akçe, temcîdhanlık için beş akçe olmak üzere toplam kırk akçe günlük ücret almıştır.⁹⁵ 1878 yılı kayıtlarına göre aylık yüz altmış kuruş maaş, yirmi dört kuruş iki çift fodula bedeli aldığı anlaşılmaktadır.⁹⁶ Müezzin-i hâmis de yine müezzin-i râbi gibi aynı görevleri yapmış aynı ücreti almıştır.⁹⁷ Yüzyılın sonlarına ait kayıta müezzin-i hâmis yüz kırk altı kuruş otuz para maaş, yirmi dört kuruş da fodula bedeli aldığı görülmektedir. Müezzin-i sâdis diğer müezzinler gibi aynı görevleri yerine getirmiş sadece onlardan farklı olarak cuma günü günlük beş akçe ile iç mahfel mükebbirliği⁹⁸ yapmıştır. Bu görevi karşılığında ise günlük toplam kırk akçe, yıllık otuz beş kuruş da yemek parası almıştır.⁹⁹ Son dönem kayıtlarına göre müezzin-i sâdis yüz elli kuruş maaş, yirmi dört kuruş da fodula bedeli almıştır.¹⁰⁰ Müezzin-i

minarenden okunurdu. Temcîd sahur vaktinde okunduğundan halk arasında “sahur” manasına da geldiği ifade edilmektedir. Cami ve tekkelerde temcîde çıkmak ve temcîd okuyacak topluluğu yönetmek müezzinlerin ve zâkirlerin önemli görevlerindendi. Bkz. Ubeydullah Sezikli, “Temcîd”, *DİA*, Cilt: XL, İstanbul 2011, s. 410-411.

⁹¹ Tablo-2; *VGMA*, Hazine 92, s. 14.

⁹² Tablo-2 ve Tablo-3.

⁹³ Tablo-3.

⁹⁴ Taşkın, *a.g.t.*, s. 306.

⁹⁵ Tablo-2.

⁹⁶ Tablo-3.

⁹⁷ Tablo-2.

⁹⁸ Mükebbir; tekbir getiren demek olup namaz esnasında imamın tekbirlerinin duyulmadığı yerlerde cemaatin namaza uymasını sağlamak için yüksek sesli olarak tekrar eden kişidir.

⁹⁹ Tablo-2; *VGMA*, Hazine 92, s. 14.

¹⁰⁰ Tablo-3.

sâbi ise diğerlerinden farklı olarak günlük yirmi akçe ile müezzinlik görevinin dışında günlük beş akçe ile külliye içinde yer alan nakşibendî hankâhının yanında büyük çeşmenin taskeşliğini¹⁰¹ yapmıştır. Yıllık yirmi kuruş da yemek ücreti almıştır. Bunun da yine müezzin-i sâdis gibi en son kayıtlara yansıyan maaşı yüz elli kuruş olup aldığı fodula bedeli de yine diğerlerinde olduğu gibi yirmi dört kuruştur.¹⁰² Yukarıda iki örnekte de olduğu gibi aynı tarihlerde Nuruosmaniye Cami müezzinleri de aynı ücreti almışlardır.¹⁰³

Na'thân: Na'at; Hz. Muhammed için yazılan övgü şiiri olarak tanımlanır. Özellikle Fars ve Türk edebiyatlarında Resûlullah'ı öven şiirlerin yaygın adı haline gelmiştir.¹⁰⁴ Bunları nağmeli şekilde okuyanlara da "na'at okuyan" anlamında na'thân denilmiştir. Vakfiyeye göre na'at hizmeti için günlük yirmi akçe, yıllık yirmi kuruş yemek bedeli ödenmiştir.¹⁰⁵ 1874 yılında ise bu görevi yapanlara elli kuruş aylık ödendiği görülür.¹⁰⁶

Devirhân: Camilerde namaz vakitlerinden önce Kur'an okumakla görevli olanlarla ilgili kullanılan bir tabirdir.¹⁰⁷ Vakfiyeye göre cuma günü cami mahfelinde iki devirhân görev yapmış ve günlük on beş akçe, yıllık yirmi beşer kuruş yemek ücreti verilmiştir.¹⁰⁸ 1878'lerde her ikisine de kırk kuruş maaş ödendiği, bir çift de fodula verildiği görülür.¹⁰⁹

Mustahfız-ı oda-i kaimmakam: Vakıf yöneticisi müteveli kaymakamına mahsus odanın muhafazası ve bakımı için vakfiyeye göre günlük yirmi akçe, yıllık yirmi kuruş da yemek parası ödenmiştir.¹¹⁰ Yüzyılın sonlarında vakıf yönetimi Evkaf Nezareti memurlarınca yapıldığından bu hizmet alanına ait kaydın Esas Defterde olmadığı görülür.¹¹¹

Mezbelekeş: Külliye çöplerinin uzaklaştırılmasından sorumlu görevliye mezbelekeş yani çöpçü denilmiştir.¹¹² Vakfiyeye göre mezbelekeşlik için günlük on akçe, yıllık yirmi kuruş da yemek parası almıştır.¹¹³ 1912'deki kayıtlara göre altmış iki kuruş maaş, yirmi kuruş da yıllık yemek ücreti aldığı görülür.¹¹⁴

¹⁰¹ Çeşmenin su tasımı her gün akşam muhafaza ederek tekrar sabah yerine koyan kimselere "taskeş" o işe de "taskeşlik" denilmektedir. "...maileziz çeşmesinde bir kimesne taskeş olub çeşme-i mezkûrun tasımı giceleri hıfz ve gündüzleri ise yerine vazı' idib bu hizmeti mukâbelesinde gâllât-i mezkûreden yevmi beş akçe ber-mutasarrıf ola." Bkz. Vakfiye, s. 32.

¹⁰² Tablo-3.

¹⁰³ Taşkın, a.g.t., s. 306.

¹⁰⁴ Mustafa Çiçekler, "Na'at", *DİA*, Cilt: XXXII, İstanbul 2006, s. 435.

¹⁰⁵ Tablo-2; Tablo-1; *VGMA*, Hazine 92, s. 16.

¹⁰⁶ Tablo-3.

¹⁰⁷ Arapça olan "devir" yukardan aşağıya okumak ile Farsça olan "hân" yine okumak manasındadır. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB, İstanbul 1983, s. 436.

¹⁰⁸ Tablo-2.

¹⁰⁹ Tablo-3.

¹¹⁰ Tablo-2; *VGMA*, Hazine 92, s. 16.

¹¹¹ Tablo-3.

¹¹² Mezbelekeşân; sarayın süprüntülerini denize dökenler hakkında kullanılır bir tabirdir. Mezbele; Arapça süprüntülük, pislik dökülen yer, keşân da Farsça çekici, kaldıran demektir. Türkçe'de karşılığı çöpçüdür. Pakalın, a.g.e., Cilt: II, s. 528.

¹¹³ Tablo-2; *VGMA*, Hazine 92, s. 16.

¹¹⁴ Tablo-3.

Tablo-3: Görevlerin Esas Defterine Göre Selimiye Külliyesi Çalışanları

	Görevli	Görev Yeri	Aylık Ücreti	Yemek (Yıllık Fodula (Günlük))	Kaydın son tarihi
1	Vaiz (Perşembe)	Camide	80 kuruş	20 kuruş	1964
2	İmam-ı Evvel	Camide	800 kuruş	3 çift fodula	1336
3	Vaiz (Pazartesi)	Camide	144 kuruş	20 kuruş	1341
4	Ulum-ı nâfiâ (Dersiâm)	Camide	144 kuruş	50 kuruş	1341
5	Şeyhülkurrâ	Mekteb	90 kuruş	1 çift Fodula	1327
6	Cuma Kürsü Vaizi: 12.10.935 gün ve 20 sayılı kanun ve bu kanunun 27.11.945 sayılı onayı ile Fahri Ülter Beyler Bey'e Cuma kürsü vaizliğine tayin edilmiştir.				1947
7	İmam-ı sâni	Camide	476 kuruş		
8	İkinci imamın birinci imamlığa üçüncü imamın ikinci imamlığa teselsülen atanması				1949
9	İmamet ve Hitabet	Camide	390 kuruş	86 kuruş (36 krş. Laleli)	1930
10	Tariffhân	Camide	50 kuruş	20 kuruş (Atik Valide)	1327
11	Muvakkit	Camide	174 kuruş, 25 kuruş. (saat tamiri için)	35 kuruş (Atik Valide)	1336
12	Müezzin-i evvel	Camide	200 kuruş	2 çift fodula	1341
13	Müezzin-i sâni	Camide	186 kuruş 30 para	Aylık 24 kuruş fodula b.	1341
14	Müezzin-i sâlis	Camide	173 kuruş 20 para	Aylık 24 kuruş fodula b.	1341
15	Müezzin-i Rabi	Camide	160 kuruş	Aylık 24 kuruş fodula b.	1926
16	Müezzin-i hamis	Camide	146 kuruş 30 para	Aylık 24 kuruş fodula b.	1339
17	Müezzin-i sadis	Camide	150 kuruş	Aylık 24 kuruş fodula b.	1321
18	Müezzin-i sabi	Camide	150 kuruş	Aylık 24 kuruş fodula b.	1330
19	Kayyim-i evvel	Abdest Odası	173 kuruş 20 para	2 çift fodula (Laleli)	1327
20	Kayyim-i sâni	Camide	160 kuruş	2 çift fodula (Laleli)	
21	İmamet ve hitabet: Fehmi Talu, Fehminin ölümü ile 1942'de Ahmet Rüstü tayin edilmiş. Daha sonra cami ikinci imamı Mustafa Duru Örs teselsülen nakledilmiş. 1949. (Latin harflerle yazılmış notu özeti)				1949
22	Kayyim-i sâlis	Camide	146 kuruş 30 para	2 çift fodula (Laleli)	1323
23	Kayyim-i râbi	Camide	150 kuruş	2 çift fodula (Laleli)	1327
24	Kayyim-i hamis	Camide	150 kuruş	2 çift fodula (Laleli)	1327
25	Kayyim-i sadis	Camide	150 kuruş	2 çift fodula (Laleli)	1327
26	Mâhiyyeci	Cami- Zaviye	50 akçe	20 kuruş	1327
27	Bevvâb-ı Mekteb Ferrâş-ı Kenif	Mekteb	25 kuruş	20 kuruş	1297
28	Devirhân	Camide	40 kuruş	1 çift Fodula	1327
29	Mekteb-i Halife	Mekteb	80 kuruş	30 kuruş	1313
30	Devirhân	Camide	40 kuruş		1327
31	Naathân	Camide	50 kuruş		1327
32	İmamet	Ahmed Ağa Mescidi	79 kuruş (1327'de)		1943
33	Müezzin ve Kayyim	Ahmed Ağa Mescidi'nde	200 kuruş		1926
34	Bevvâb-ı Havlı-yı birûn ve ferrâş ve sırâcî	Cami	84 kuruş	20 kuruş	1331
35	Mezbelekeş	Cami	62 kuruş	20 kuruş	1331

36	Müezzin-i evvel	Hankâh	40 kuruş	60 kuruş	1330
37	Naathân	Hankâh	10 kuruş		1330
38	Devirhân	Hankâh	10 kuruş		1330
39	Kayyim-i Evvel	Hankâh	70 kuruş	60 kuruş	1330
40	Ferrâş-ı derûn ve birûn	Hankâh	20 kuruş		1330
41	Müderislik	Priştine Kazsında Medrese-i Cedid	Yevmi 100 akçe		12 Ca. 1300
42	Ser-bölük râhâbî	Külliyeye	Yevmi 5 akçe		1335
43	Râhâbî	Aynı yerde	Yevmi 15 akçe		1335
44	Râhâbî-yi Çeşmeâ	Yıldız Kasrı pişgâhında	Yevmi 15 akçe		1297
45	Ğulâm-ı miftâh râhâbî	Külliyeye	Yevmi 15 akçe		1303
46	Şeyh (Mehmed Said Efendi)	Hankâh	500 kuruş	250 kuruş	1332
47	Hitâbet-İmâmet	Hankâh	319 kuruş		1340
48	Devirhân	Hankâh	200 kuruş		1340
49	Mustahfiz-ı mahfel-i hümâyûn	Hankâh	30 kuruş		1340
50	Müezzin-i sâni	Hankâh Mescidi	60 kuruş	60 kuruş	
51	Ta'rifhân	Hankâh Mescidi	20 kuruş		
52	Devirhân	Hankâh Mescidi	20 kuruş		
53	Kayyim-i sâni ve müezzin-i salâ	Hankâh Mescidi	80 kuruş	60 kuruş	1337
54	Râhâbî	Hankâh	10 kuruş	40 kuruş	1335
55	Ferrâş-ı havlı ve helâ ve sirâci-i kanâdil-i abdesthâne ve helâ	Hankâh	40 kuruş	30 kuruş	1330
56	Tabbâh	Hankâh	80 kuruş		
57	İmâm-ı sâni	Hankâh Mescidi	200 kuruş	Yevmi 1 çift fodula Atik Valide İmaretinden	
58	Fetihhân	Hankâh Mescidi	20 kuruş		Bu dahi
59	Bevâb ve ferrâş-ı meydân	Hankâh	30 kuruş	30 kuruş	
60	Âbkeş	Hankâh	30 kuruş	30 kuruş	1330

Kaynak: VGMA_DEFTER_00117_00093.

Kayymılar: Cami ve mescid vakıflarının mütevellileri veya mütevellinin emrinde vakıf malını koruyan kişilerin kayyim diye anılması, zamanla cami ve imaretlerin bakım ve temizliğini üstlenen grevlilere de kayyim denilmesine neden olmuştur.¹¹⁵ Vakıf mallarını bakıp gözeten ve temizliğini yapan bu görevliler külliyyede önemli bir görev üstlenmişlerdir. Cami içinde, padişahın ziyaretlerinde kullandığı mahfil-i hümâyunda, caminin etrafında, merdivenlerde temizlik ve aydınlatma ile yerlerde serili halı, kilim, hasır gibi sergiler ilk başta göze çarpan şeyler olduğundan dikkat edilmesi gerekmiştir. Ayrıca sürekli kullanılan muslukların etraf temizliği, tuvaletlerin temizliği ilk göze çarpan ve dikkat edilmesi gereken yerlerdendi. Zira insanların sürekli kullandıkları hatta çoğu zaman da dikkatsiz kullandıkları bu yerlerde hoş git-

¹¹⁵ İsmail Özmel, "Kayyim", *DİA*, Cilt: XXV, İstanbul 2002, s. 107-108.

meyan manzaralarla karşılaşmak mümkündür.¹¹⁶ Vakfiyeye göre biri riyâset görevini de yerine getirecek beş, bir de stajyer kayyım diyebileceğimiz *kayyım-ı mülâzım* olmak üzere altı kayyım görev yapmıştır.¹¹⁷ Kayyım-ı evvel kayyım-lık görevi için günlük yirmi, riyâset için on, padişah mahfili ve abdest odası muhafazası için beş, hatip ve vaiz seccadeleri ve merdivenin muhafazası için beş, kandil yakmak için on akçe, toplam elli akçe, otuz kuruş da yıllık yemek parası almıştır.¹¹⁸ Padişah mahfilinin önemine binaen burasının sorumluluğu en kıdemli olan kayyım-ı evvele verilmiştir. Ayrıca hatip ve vaizlerle kıdemli birinin ilgilenmesi dini hizmette yapmış oldukları göreve verilen değeri göstermektedir. Kayyım-ı evvelin 1872 yılı kayıtlarına göre yüz yetmiş kuruş yirmi para maaş, Laleli İmaretinden de iki çift fodula aldığı görülmektedir. Bu görevle ilgili kayıtlar 1910 yıllarına kadar takip edilebilmektedir.¹¹⁹ Vakfiyeye göre kayyım-ı sâni ise; kayyım-lık için günlük on beş, cami kandillerini yakmak için beş, Kur'anların muhafazası için beş, iki büyük ve iki küçük mumları yakmak için beş, dergâh ve caminin iki yan kapıcılığı için beş, cami içinde buhûrîlik (güzel koku salınması) için beş akçe olmak üzere toplam kırk akçe, yıllık otuz beş kuruş da yemek ücreti almıştır. Yüzyılın sonlarına ait kayıttan aylık 160 kuruş maaş, Laleli İmaretinden de iki çift fodula almış olduğu anlaşılmaktadır. Kayyım-ı sâlis ise kıdem sıralamasına göre aldığı ücrette de üçüncü sırada yer almıştır. Günlük otuz beş akçe ücretine ek olarak yıllık otuz beş kuruş yemek parası almıştır. Bu görevli kayyım-lık için günlük on, cami kandillerinin yakmak için beş, padişah mahfili ve padişahın binek taşının temizliği için beş, cami iki yan ve cemaat mahfili temizliği için beş, küçük halı, hasır ve Mısırî hasırlarının serilmesi için beş, musluk temizliği ve kandil yakmak için beş akçe almıştır.¹²⁰ 1879 yılı kayıtlarına göre ise yüz kırk altı kuruş otuz para maaş, Laleli İmaretinden de günlük iki çift fodula almış olduğu görülür.¹²¹ Kayyım-ı râbi ve kayyım-ı hâmisin kayyım-ı sâlisle aynı ücretleri aldıklarına bakılırsa kıdemlerinde bir farklılık olmadığını söylemek mümkündür. Ancak cihetlerin boşalması durumunda *ber-vech-i silsile*; yani sıraya göre bir alttakine verilmiştir.¹²² Kayyım-ı râbi kayyım-lık için günlük on,

¹¹⁶ Nuruosmaniye Külliyesi'nde görevli olan kayyımlara hitaben yazılan bir emirde yapılması gerekenler sıralanırken, süngerle mermerlerdeki balgam kirlerinin iyice temizlenmesi istenmiştir. Ayrıca birçok yapılması gerekenler sıralanmıştır. Bkz. TS.MA.d. 4284/41 (29 Z. 1214/24.05.1800)'den nakleden Taşkın, *a.g.t.*, s. 133 ve 321-324.

¹¹⁷ Tablo-2; *VGMA*, Hazine 92, s. 15.

¹¹⁸ Tablo-2.

¹¹⁹ Tablo-3.

¹²⁰ Tablo-2.

¹²¹ Tablo-3.

¹²² *VGMA_DEFTER_00117_00093*, s. 364-365'te üçüncü kayyım-lık cihetinin 28 M. 1296 tarihinde *ber-vech-i silsile* Sağır Mehmed Tefkik Efendi'ye verildiği sırayla dördüncü ve beşinci kayyımlarda aynı ibare görülür. Ayrıca diğer külliyelerde bu konuda birçok örnekler vardır. Mesela Nuruosmaniye Külliyesi'nde; "Kayyımların atanması ve personel görevlendirmelerinde 'hasbe't-tarik' veya 'bâ-teselsül' tabir olunan silsile ile birinin yerine bir alttakini terfi ettirmek suretiyle yapılmıştır. Mesela kayyım-ı evvel (birinci kayyım) cihetinin boşalması durumunda, kayyım-ı sâni (ikinci kayyım) onun yerine getirilerek kayyım-ı evvel ciheti verilmekte, onun yerine de bir alttaki görev yani kayyım-ı sâlis'e (üçüncü kayyım) kayyım-ı sâni (ikinci kayyım) görevi verilmekteydi. Bu şekilde silsile devam ettiriliyordu." Bkz. Taşkın, *a.g.t.*, s. 321.

camii kandillerini yakmak için beş, son cemaat mahfili ve camii iki yanlarının ışıklarını yakmak için beş, camii mahfili merdivenlerinin temizliği için beş ve tuvaletlerin temizliği ve ışıklarının yakılması için beş akçe toplamda otuz beş akçe almıştır. Ayrıca yıllık otuz beş kuruş da yemek parası almıştır. Yüzyılın sonlarına doğru maaşı 150 kuruş olmuş, Laleli İmaretinde de iki çift fodula almış olduğu görülür.¹²³ Kayyım-ı hâmis kayyımlık için günlük on akçe, camii iç temizliği için on, dış avlu kapıcılığı için on beş akçe toplamda otuz beş akçe, yıllık otuz beş kuruş da yemek parası almıştır.¹²⁴ Yüzyılın sonlarında ise yüz elli kuruş maaş, Laleli İmaretinden de iki çift fodula aldığı görülür.¹²⁵ Vakfiyede kayyımân-ı mülâzım (kayyım yardımcısı), görevlilere Esas Defterde kayyım-ı sâdis olarak kaydedilmiştir. Bu da kayyımlık için günlük on, rikâb-ı hümayun taşı ile birlikte dış avlu ve üç taraf merdivenlerinin temizliği için on, matbaa yakınında çeşmenin tascılığı¹²⁶ için beş ve Selimiye meydan çeşmesi tascılığı için beş akçe toplamda otuz akçe, yıllık yirmi kuruş da yemek ücreti almıştır.¹²⁷ Yüzyılın sonlarında yüz elli kuruş maaş, Laleli İmaretinden de iki çift fodula aldığı görülür.¹²⁸ Nuruosmaniye Camisi'nde görev yapan kayyımlar da aynı maaşı aldıkları görülür.¹²⁹

Bevvâb: Vakfiyede camii dış avlusu kapıcısı olarak tanımlanan bu görevlinin yaptığı işler ve alacağı günlük ücretler şu şekilde sıralanmıştır: bevvâblık için on beş akçe, camii içi temizliği için on akçe, musluk temizliği ve kandil yakımı için beş akçe, tuvalet temizliği ve kandil yakımı için beş akçe olmak üzere toplam otuz beş akçeye ek olarak aylık üç kuruş da süpürge ve kandillerde kullanılmak üzere fitil ve saire parası almıştır. Ayrıca yıllık yirmi beş kuruş da yemek ücreti almıştır.¹³⁰ 1872 yılı kayıtlarına göre bu görevleri yapanın aylık seksen dört kuruş maaş, yıllık yirmi kuruş da yemek ücreti almıştır.¹³¹ Bundan başka vakfiye şartlarında olmasa da mezbelekeşlik görevini de bevvâblık görevini yapan Mehmed Emin Efendi'nin yaptığı kayıtlıdır.¹³²

Mahyacı: Mahya; özellikle ramazan aylarında iki minareli camilerde minareler arasına kurulan ışıklı yazı veya resim panosu olarak tarif edilir. Beceri gerektiren bir iş olduğundan usta çırac ilişkisiyle öğrenilirdi. 1931 yıllarında İstanbul'da yirmi civarında mahyacı olduğu söylenir.¹³³ Vakfiyeye göre bu mahyacıya ramazan ve mübarek gecelerde camii minarelerinin ışıklarını yakma görevinden başka külliye'nin birimlerinden olan Nakşibendi zaviyesi minaresi kandillerinin de yakılması görevi verilmiştir. Buna göre mahyacı için

¹²³ Tablo-3.

¹²⁴ Tablo-2; Tablo-3.

¹²⁵ Tablo-3.

¹²⁶ *Vakfiye*, s. 32.

¹²⁷ Tablo-2.

¹²⁸ Tablo-3.

¹²⁹ Taşkın, *a.g.t.*, s. 324.

¹³⁰ Tablo-2; *VGMA*, Hazine 92, s. 14.

¹³¹ Tablo-3.

¹³² *VGMA_DEFTER_00117_00093*, s. 368-369; Tablo-3.

¹³³ Nebi Bozkurt, "Mahya", *DİA*, Cilt: XXVII, İstanbul 2003, s. 396-397.

günlük on beş, ramazan ve sair mübarek gecelerde cami ve Nakşibendi zaviyesi minareleri kandillerini yakmak için on akçe toplamda yirmi beş akçe almıştır.¹³⁴ Bu görevlinin aynı işlere karşılık olarak 1909'da yüz elli kuruş maaş, Laleli İmaretî'nden de iki çift fodul aldığı görülmektedir.¹³⁵ Ayrıca vakfiyede cami minareleri ve mahya için yıllık yüz seksen, zaviye için beş kuruş olmak üzere toplam yüz seksen beş kuruş kandil, kutu, şamandıra, fitil vesaire parası ödenmiştir.¹³⁶ Ancak aydınlatma giderlerinin Evkaf Nezareti tarafından karşılanıyor olmasından olsa gerek bu masraf kalemi son dönem görevli kayıtlarının olduğu deftere geçirilmemiştir.

Hünkâr Mahfili ve Selamlık Törenleri

Padişahların dinlenmesine ve görüşmeler yapmasına münhasır kasır olarak tarif edilir ve selatin camilerde, resmi binalarda ve önemli tekkelerde bulunurdu.¹³⁷ İktidarın ve meşruiyetin bir simgesi olarak değerlendirilir. Padişahlar saraydan Cuma namazı için çıktıkları zamanlarda halkın kendisine arzuhal sunma fırsatı buldukları için sefere çıkmadıkları dönemlerde şehir içinde daha sık biniş-i hümayûn¹³⁸ gerçekleştirmişler ve yaşam mekanlarına daha önem vermeye başlamışlardır. XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra padişahlarla gerçekleşecek karşılaşmalar için daha şık ve nezih ortamlar sağlamak gerekli görülmüştür. 1664'te bitirilen Yeni Cami'den başlamak üzere yeni yapılan selatin camilere doğrudan camiye bağlı birer köşk yapılmıştır. XVIII. yüzyıl başından itibaren sık sık tören ve eğlenceler düzenleyen padişahların bu sayede halk nezdinde savaşçı padişah ideali canlı tutulmaya çalışıldığı ifade edilir.¹³⁹ Selimiye Camisi içindeki hünkâr mahfili de birçok törenlerin gerçekleştirildiği önemli mekanlardan birisi olmuştur. III. Selim Selimiye Cami açılışından sonra boğaz manzaralı hünkâr kasrında çeşitli ilmi sohbetler gerçekleştirmiş ve burasını dinlenme için kullanmıştır.¹⁴⁰ Aynı zamanda cuma namazı için Selimiye'ye gelmesiyle Cuma selamlığının doğal olarak burada yapılmış olması ve çalışanlara birçok hediyeler vermiş olduğu belgelere yansımıştır.¹⁴¹ III. Selim'den sonra gelen padişahlar da burada bu tür törenleri devam ettirmiş, Haremeyn'e hediyelerin gönderildiği surre alaylarının bazıları da buradan uğurlanmıştır.¹⁴² Halkla temas kurulan selamlık törenleri halkın sıkıntılarını padi-

¹³⁴ Tablo-2; VGMA, Hazine 92, s. 16.

¹³⁵ Tablo-3.

¹³⁶ Tablo-2.

¹³⁷ M. Baha Tanman, "Kasr-ı Hümayûn", *DİA*, Cilt: XXIV, İstanbul 2001, s. 573.

¹³⁸ Padişah gezilerinin resmi veya tarihi adı. Padişahların atla veya kayıkla saray içi ve dışı, sur içi veya sur dışı gezilerinin genel adına Biniş-i Hümayûn denilmiştir. Bkz. Fikret Sarıcaoğlu, "Üsküdar'da Osmanlı Padişahları: Göçler, Binişler ve Selamlıklar (XVIII. Yüzyıl)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V 1-5 Kasım 2007*, Cilt: II, İstanbul 2008, s. 551-552.

¹³⁹ Suraiya Faroqhi, "İktidarın ve Meşruiyetin Simgeleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Toplumsal Ekonomik Tarihi*, Ed. Halil İnalcık - Donald Quataert, Cilt: II, İstanbul 2004, s. 738-739, 741.

¹⁴⁰ Mutlu Özgen, "İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphane ve Arşivi", *Vakıflar Dergisi (VD)*, Cilt: XLVII, Ankara 2017, s. 212.

¹⁴¹ BOA_AE_SSLM_III_00428_24500, (21.Ra.1222/29.05.1807).

¹⁴² BOA_İ_DH_01286_101232, (03.Ş.1263/17.07.1847).

şaha iletme şansını yakalamış olmaları açısından önemli anlardı. İstanbul'un çeşitli yerlerinde oturan vatandaşların dertlerine çare bulmanın en kestirme yöntemi Cuma selamlığında padişaha bir arzuhal iletebilmektir. Bu yüzden bu günler mümkün olduğu kadar kaçırılmayacak bir fırsatı ifade ediyordu. Mesele şaban ayının dördüncü Cuma günü Selimiye Camisi'nde yapılan selamlık merasiminde takdim edilen maruzatlar için gereken ne varsa yapılması istenmiş arzuhal veren vatandaşların talepleri ilgili yerlere havale edilmiştir.¹⁴³ Örneğin 1847'de Selimiye'de Cuma selamlığı; Beşir Ağa'nın yaptırdığı Kalenderhane Mahallesi'ndeki caminin tamiri, göçmen durumunda olanların sıkıntıları, hukuki meselelerden zor durumda kalmış kadınlar ile evleri yıkılmış veya ihtiyarlık gibi sebeplerden yardıma muhtaç olanların yardım taleplerini iletmelerine fırsat vermiştir. Yine 1858 yılında Selimiye ve Dolmabahçe Camisi'ne giderken yapılan selamlıklarda takdim edilen arzuhaller gerekli yerlere havale edildiği görülmektedir.¹⁴⁴ Son olarak Selimiye Cami Mahfil-i Hümayûnu ve abdest odasının muhafazası ve bakımını günlük beş akçe karşılığında kayyım-ı evvelin yapmış olduğunu yukarıda ifade etmiştir.¹⁴⁵

Muvakkithane

Namaz vakitlerinin belirlenmesine yarayan saatleri ayarlayan ve tamirine bakanlara muvakkit denilmiştir. Camilerin sokak üzerinde genellikle kapıların yanında bu memurların görev yaptıkları yerlere de muvakkithane denmiştir. Muvakkitlere saatçi ve muvakkit-i salât da denilmiştir.¹⁴⁶ Muvakkitler vakit tayini, bunlara has aletlerin ayar ve tamirini yaptığı gibi nücum ve felekiyyat denilen hey'et ilminin¹⁴⁷ (astronomi) tahsiline ve ilerlemesine de vasıta olmuşlardır. Muvakkithanelerin eski devir örneklerine küçük ölçekte birer rasathane denilse hata edilmiş olmaz.¹⁴⁸ Selimiye Külliyesi'nde muvakkithane mektep ve şadırvanla birlikte caminin kuzeyinde bahçe duvarını oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Günümüzde bu mekanda Muvakkithaneye ait hiçbir malzeme yoktur.¹⁴⁹

Vakfiyeye göre cüziyyat ve felekiyyat ilminde mahir bir kişinin camide muvakkit olacağı ve hizmeti karşılığında günlük kırk akçe vazife, yıllık otuz beş kuruş yemek, yirmi beş kuruş da saat tamiri parası alacağı belirtilmiştir.¹⁵⁰ 1909 yılı kayıtlarına göre muvakkit efendinin yüz yetmiş dört kuruş maaş aldığı görülmektedir.

¹⁴³ BOA_İ_DH_01286_101190 (20.Ş.1260/03.09.1844).

¹⁴⁴ BOA_A_İ_AMD_00090_00025 (17.Ra.1275/25.10.1858); BOA_İ_DH_01290_101465 (24.Ra.1275/01.11.1858).

¹⁴⁵ Tablo-2 ve Kayımlar başlığı.

¹⁴⁶ Paklanın, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 587. Selim Ayduz, "Muvakkithane", *DİA*, Cilt: XXI, İstanbul 2006, s. 413; Şefaattin Deniz, "Sultan Abdülmecid'in İnşa Ettirdiği Muvakkithaneler", *Osmanlı Araştırmaları, The Journal Of Ottoman Studies*, Sayı: 49, İstanbul 2017, s. 267-291.

¹⁴⁷ Gökküresi bilimi anlamına gelen ilm-i felek terimi İslâm dünyasında "felekiyyât, ilm-i nücum, ilm-i nücum-i ta'limî, sinâat-i nücum, sinâat-i tencim, ilm-i hey'e, ilm-i hey'eti'l-âlem" de denilen astronominin en yaygın karşılığıdır. Bkz. Tefik Fehd, "İlm-i Felek", *DİA*, Cilt: XXII, İstanbul 2000, s. 126.

¹⁴⁸ A. Süheyl Ünver, *Osmanlı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkithaneler*, Atatürk Konferansları V, s. 228.

¹⁴⁹ Plan-1; Ünver, "a.g.m.", s. 225.

¹⁵⁰ *Vakfiye*, s. 28 ve Tablo-2.

Ayrıca yirmi beş kuruş yıllık saat tamiri parası, otuz beş kuruş da Atik Valide İmareti'nde yemekten yararlanmıştı. 1917 yılında görevin boşalmasıyla bu görevin Ali Rıza Efendi'ye verilmiş olduğuna bakılırsa son dönemlere kadar bu görev devam etmiştir.¹⁵¹ Burası günümüzde görevli odası ve depo olarak kullanılmaktadır.

Mektep ve Çalışanlar

İbrahim Hakkı Konyalı'nın ifadesiyle camileri bütünleyen yapılar mektepler ve medreselerdir.¹⁵² Selimiye Külliyesi'nin en mühim birimlerinden birisi de sıbyan mektebidir. Günümüzde şirin bir çocuk kütüphanesi olarak hala çocuklara hizmet etmesi geçmiş ve gelecek nesiller arasındaki bağın güçlenmesinde önemli bir görevi ifa ettiğini göstermektedir. Külliyenin Kışla Caddesi ve Şerif Kuyusu Sokağı'nın birleştiği köşede üstü ahşap beyaza boyanmış iki katlı bir yapısıdır. Mektebin III. Selim Vakfı'na göre yedi çalışanı vardı. Burada çocuklara okuma ve yazma, ifade gücü kazandırma, haya eğitimi verilmekteydi. Yine vakfiyede çocukların çeşitli zamanlarda eğlenmeleri ve oyunlarla kaynaşmaları için mesire alanlarına gezi düzenlenmesi şart koşulmuş bunun için yıllık seksen kuruş *mesir bahası* adı altında para ayrılmıştı.¹⁵³ Kış aylarında ısınmak için yakılacak kömür parasının yetmiş beş lira olduğu düşünüldüğünde çocukların mesire alanlarına götürülmesine oldukça önem verildiğini göstermektedir. Günümüzde sınav odaklı ve test odaklı eğitimin ilk okul birinci sınıfa kadar indirildiği düşünüldüğünde III. Selim'in vakfiyesine koyduğu bu maddeyle onun çocuk eğitimindeki hassas noktayı günümüz eğitim uzmanları kadar iyi tahlil ettiğini söylemeden geçmek haksızlık olacaktır. Mektebin gündüzlü kırk kişilik bir kontenjanı olduğu anlaşılmaktadır. Mektebin bir büyük sınıfı birkaç da daha küçük odalarıyla gerek toplu okumalarda gerekse daha küçük guruplarla yapılacak çalışmalar için oldukça müsait bir yapı olduğu müşahade edilmektedir. Kur'an taliminde devamlı olan günlük kırk çocuğun her birine aylık kırk para ve her ramazanda da birer takım kabâne¹⁵⁴ verilmesi şartı vardı.¹⁵⁵ Çocuklardan yirmi tanesine mülazım sıfatıyla her birine aylık otuz para daha ücret, üçer kuruş da yemek parası ödenmesi şart edilmişti. Bu durumda çocukların akran eğitimi yöntemiyle ikili guruplar oluşturacak şekilde bir yöntem izlendiğini söylemek mümkündür.¹⁵⁶ Ayrıca çocukların temiz su içmelerinin sağlanması ve temizlik giderleri için aylık beş kuruş süpürge, desti ve bardak bahası da verilmiştir.¹⁵⁷ Mektep 1843,¹⁵⁸ 1855,¹⁵⁹ 1886¹⁶⁰ tarihlerinde çeşitli tamirler görmüştür.

¹⁵¹ Tablo-3.

¹⁵² Özgen, "a.g.m.", s. 213.

¹⁵³ Vakfiye, s. 29-30 ve Tablo-2.

¹⁵⁴ Kabâ' üste giyilen elbise, cübbe, kaftan olarak tarif edilir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2000, s. 475.

¹⁵⁵ Vakfiye, s. 29 ve Tablo-2.

¹⁵⁶ Vakfiye, aynı yer.

¹⁵⁷ Tablo-2.

¹⁵⁸ BOA_EV_d_11919_00002, (02.M.1259/03.02.1843).

¹⁵⁹ BOA_I_MVL_00317_013396, (17.C.1271/07.03.1855).

¹⁶⁰ BOA_I_SD_00078_004623, (24.Ra.1303/28.02.1886).

Muallim-i Mekteb: Vakfiyede çocuklara Kur'an talimi yapmanın yanında okuma yazma ve ahlak eğitimini verecek bir kişinin muallimlik vazifesini yerine getirmesi karşılığında günlük kırk akçe, camide devirhanlık görevi muhabilinde on akçe toplamda günlük elli akçe alacağı belirtilmiştir.¹⁶¹ Yüzyılın sonlarına ait görevli defterinde muallime ait kayıt mevcut değildir.¹⁶² Bu görevi mektep halifesinin yaptığını söylemek mümkündür. Zira aşağıda görüleceği üzere bu kişi de en az muallim kadar eğitilmiş birisidir.

Mekteb-i Halife: III. Selim vakfiyesinde mektep halifesinin; akıllı ve anlayışlı, eğitim öğretime yardımcı, dersi tarif ederek derslerin anlaşılmasını sağlayacak birisi olmasını istemiştir. Ayrıca mektep halifesine meşrut olmak üzere camide devirhanlık görevi de verilmiştir.¹⁶³ Bu durumda muallim ve mektep halifesinin aynı görevi yapabilecek bir ilmi yeterliliğe sahip olması istenmiştir. Bu cihetin vakfiyetine dokunulmaması için Görevlilere Esas Defterde “*işbu devirhân cihetinin halife-i mektebe meşruta olduğu kayden ve vakfiyeten sabit olduğundan kayd ihrâcında gafllet olunmaya*” şeklinde açıklamaya yer verilmiştir.¹⁶⁴ 1895'te mekteb-i halifenin on akçelik devirhanlık görevi de üzerinde olmak üzere seksen kuruş maaş, otuz kuruş da senelik yemek parası aldığı görülür.¹⁶⁵

Şeyhülkurrâ: Kârî (okuyucu) kelimesinin çoğulu olan kurrâ ile reis kelimesinden oluşan terkip kıraat ilmini tamamlayan hâfız ve kârielerin reisini ifade eder. Kıraat ilmiyle ilgili çalışmalarda daha çok şeyh kelimesi kullanılmış ve terkip şeyhül-kurra olarak yaygınlık kazanmıştır.¹⁶⁶ Selimiye vakfiyesinde ilm-i tecvid ve kıraate kâdir bir kimsenin şeyhülkurrâ olması ve talebelere Kur'an talimi yapması karşılığında günlük otuz akçe ve yıllık yirmi kuruş yemek parası alacağı belirtilmiştir.¹⁶⁷ 1909 yılında bu görevi yapan şeyhülkurrânın doksan kuruş maaş, bir çift fodula aldığı görülmektedir. Bundan da anlaşılacağı üzere sıbyan mektebinde sürekli alanında uzman kişiler Kur'an eğitimi vermişlerdir. Yine vakfiyesinde III. Selim öğrencilerin motivasyonlarını artırma adına burs verileceğini; buna göre şeyhülkurrâdan talim eden on talebenin her birine günlük ikişer akçe ücret ödeneceğini şart etmiştir.¹⁶⁸

Hâce-i Meşk: Güzel yazı hocası. Hat talimi yani güzel yazı yazma sanatı olup kaynaklarda cismanî aletlerle meydana getirilen ruhanî bir hendesedir şeklinde tarif edilmiştir.¹⁶⁹ Arapça bir kelime olan meşk ise klasik Türk-İslâm sanatlarında bir hocanın talebeye, taklit ederek öğrenmesi için verdiği ders ve örnekler hakkında kullanıldığı gibi meşk etmek şeklinde öğretmek ve öğren-

¹⁶¹ Tablo-2; VGMA, Hazine 92, s. 17.

¹⁶² Tablo-2 ve Tablo-3.

¹⁶³ Tablo-2; VGMA, Hazine 92, s. 17.

¹⁶⁴ VGMA_DEFTER_00117_00093, s. 368-369.

¹⁶⁵ Tablo-3.

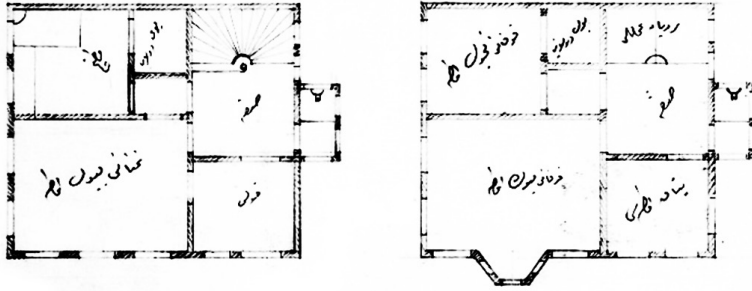
¹⁶⁶ Recep Akakuş, “Reisülkurrâ”, *DİA*, Cilt: XXIV, İstanbul 2007, s. 545.

¹⁶⁷ Tablo-2; VGMA, Hazine 92, s. 17.

¹⁶⁸ *Vakfiye*, s. 29.

¹⁶⁹ M. Uğur Derman, “Hat”, *DİA*, Cilt: XVI, İstanbul 1997, s. 427.

mek için yapılan dersi ve alıştırmayı da kapsamaktadır. Meşk vermek “ders vermek”, meşk almak ise “ders almak” manasına gelmektedir.¹⁷⁰ Günümüzde yüz yüze eğitimle usta çırac ilişkisiyle eğitmenin karşılığıdır. III. Selim’in sanatçı kişiliğinin çocuklardaki bu kabiliyetleri ortaya çıkaracak sanat eğitimine önem verdiği görülmektedir. Sıbyan mektebine gelen çocukların güzel yazı konusunda eğitmek amacıyla bir görevli olan meşk hocası günlük yirmi akçe, yıllık yirmi kuruş da yemek parası almıştır.¹⁷¹ Esas Defter’de meşk hocasına rastlanmamış olsa da 1896 Mart’ında hüsn-i hat dersi hocalığı imtihanla maarif meclisi kararıyla Mukbil Efendi uhdesine verildiği ve itimatnamesinin verilerek birikmiş maaşının da kendilerine ödenmesi istenmiştir.¹⁷² Bu da sıbyan mektebinde her dersin uzman kişilerce verilmesi uygulamasının devam ettirildiğini göstermektedir.



مکتبہ سلیمیہ جامعہ عثمانیہ
یسنہ

رہنمہ روضہ اعجازیہ
مکتبہ

Plan-3: Üsküdar Selimiye Camii
Hatibine Mahsus Meşrutanın Planı

Kaynak:

BOA_PLK_p_00447_0001.

Meşruta

Vakfiyede Selimiye arazisinde Karacaahmet tarafından Harem İskelesi yönüne sağlı sollu altı adet dükkân, kiraya verilmek üzere on dokuz adet ev ve cami çalışanlarının iskanları için altı adet ev yapıldığı ifade edilmiştir.¹⁷³ Bu evlerin yerlerini tespit etmek zor ise de vakfiyede adı geçen Harem İskelesi Caddesi Tablo-1’de görülmektedir. Yine arşiv kaynaklarına yansıdığı kadarıyla, hatip¹⁷⁴, imam¹⁷⁵, sermüezzîn¹⁷⁶, muvakkit¹⁷⁷, kayyım başı ve mektep hocası¹⁷⁸ gibi görevlilerin bu meşrutalarda oturdukları anlaşılmaktadır. Son

¹⁷⁰ Muhittin Serin, “Meşk”, *DLA*, Cilt: XXIX, s. 372-374.

¹⁷¹ Tablo-2; *VGMA*, Hazine 92, s. 17.

¹⁷² MF_MKT_293_40, (01.C.1313/18.11.1895).

¹⁷³ *Vakfiye*, s. 21-22.

¹⁷⁴ BOA_PLK_p_00447_0001, (27.11.1320/09.02.1905).

¹⁷⁵ BOA_I_MVL_00326_013923.

¹⁷⁶ BOA_BEO_000169_012630; BOA_ŞD_00124_00071.

¹⁷⁷ BOA_I_MVL_00293_011831.

¹⁷⁸ BOA_EV_d_10480_00002.

döneme ait bir meşruta planına bakılırsa bu binalar iki katlı olup giriş katta mutfak, yüklük, büyük bir oda ve alt giriş solda kümes veya başka bir amaç için kullanılabilecek küçük oda vardır. Üst kata girişin hemen sağından bir merdivenle çıkılmaktadır. Üst katta yatak odası, büyük ve küçük iki oda ile küçük odanın yanında yüklük bulunmaktadır. Meşrutaların bu haline bakılırsa oldukça ferah ve kullanışlı olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁹

Nakşibendiyye Hankâhı ve Mescidi

Günümüzde Küçük Selimiye Cami, Çiçekçi Cami ve Çiçekçi Cami Tekkesi olarak da bilinen Hankâh III. Selim tarafından yaptırılmış ve giderleri Selimiye Vakfı tarafından karşılanmıştır.¹⁸⁰ Hankâh şeyhi sadece hankâhta değil mescid-i hankâh hüddâmını (çalışanlarını) da idareyle sorumlu tutulmuştur. Şeyh Efendiye çalışanların görevini yerine getirmesinde gevşeklik gösterenlerin değiştirilmesini mütevelliden talep yetkisi verilmiştir. Selimiye Vakfyesi'nde hankâh hücrelerinde kalan dervişlerin şeyh efendinin sözünden çıkmamaları şart edilirken itaat etmeyenlerin istihdam edilmeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca yine hankâhta keyif veren ürünlerden içki ve tütün mamullerinin tüketilmemesi şart edilmiştir.¹⁸¹ Bundan başka Selimiye Vakfyesi'nde zâhiri ve bâtini ilimlerle donanımlı âlim, faziletli, kâmil ve nakşibendiyye tarikatında sülûkını tamamlamış, tarikât-ı Muhammediyye'ye aşına, ilahi feyz ve nura sahip bir zâtın şeyh olacağı belirtilmiştir.¹⁸² Şeyh Efendi'nin her gün hazır olan tüm dervişlere, bağlı olan veya olmayan tüm sevenlerle taşradan gelen tüm isteklilere tefsir ve hadis dersleri ile sair ulûm-ı nâfia dersleri ifa edeceği şart edilmiştir. Ayrıca mescid-i hankâhta her Pazartesi ve Perşembe günü öğle namazından sonra tüm derviş ve müritlerin bir halka şeklinde Muhammed Bahaddin Nakşibendi (ks.) adeti ve rûkûnleri üzerine hatim okumasını ardından Kur'an okunmasını ve kelime-i tevhid ile Allah'ı zikredip salavat getirilmesi şart edilmiştir. Tüm bunlardan sonra da vâkıf hazretlerine ömrünün ve saltanatının devam etmesi, Allah'ın yardımlarına mazhar olmaları, sağlık, sıhhat ve afiyetleri, Devlet-i Aliyye'nin ebedî olması ve düzeni için, tüm vatandaşların rahat ve selametleri, emniyetleri için duaya devam edecekleri şart edilmiştir.¹⁸³ Bundan başka hankâh hücrelerinde ikişer dervişin kalacağı, eksik ya da fazla olmamasına dikkat edileceği şart edilmiştir. Dervişlerin dünyadan azade olup ibadet düşkünü bekar olacağı ve içtenlikle tekmil-i sülûk üzere olup zühd ve salah ile süslenmiş kimseler olacağı, mescid-i hankâhta beş vakit namazdan sonra kelime-i tevhid ve zikir okuyacakları, hücrelerinde ilimle ve şeyh efendinin nakşibendiyye tarikatı adâb ve erkânı üzere öğrettiği vird ve zikirlerle meşgul olacakları da şart edilmiştir. Ayrıca vakfyesinde dervişler ve talebelerin şeyh efendiye itaat ve tam teslimiyet üzere olması, başkalarının sözleriyle kesinlikle

¹⁷⁹ PLK_p_00447_0001, (Ra.1332/Ocak 1917); Plan-3.

¹⁸⁰ M. Baha Tanman, "Selimiye Tekkesi", *DİA*, Cilt: XXXVI, İstanbul 2009, s. 438.

¹⁸¹ *Vakfiye*, s. 30-31.

¹⁸² *Vakfiye*, s. 30.

¹⁸³ *Vakfiye*, s. 30-31.

hareket etmemeleri, zaviye hücrelerinde tütün ve içki gibi minkirât (yasak) olan keyiflendirici ve kötü nesnelere kullanmamaları zikir ve ilimle meşgul olarak daima şeyhin emrinde olmaları istenmiştir.¹⁸⁴ Anlaşıldığı üzere III. Selim bu hankâhı kurmakla Selimiye Mahallesi'ne manevi bir okul da inşa etmiş oluyordu. Avrupai yenilikleri takip edip uygulayan padişahın, Selimiye'de kurmuş olduğu mahallenin merkezinde tekkeyi ihmal etmemesi onun manevi yönünün de güçlü olduğunu göstermektedir. Ancak onu tek taraflı, eksik ve sığ yorumlarla değerlendiren tam anlayamayan bazı batılı yazarlar bu yönünü garip karşılamışlardır.¹⁸⁵ III. Selim'in Mevlevîliğe ilgi duymuş¹⁸⁶ ise de Nakşibendiyye Hankâhı onun manevi yönünü temsil etmekte ve geleneksel dini mirasın yenilikleri benimsemede engel teşkil etmeden yenileşmenin mümkün olduğunu da göstermektedir. Ne var ki iktidarın iç ve dış dinamikleri ne onu ne de düşüncesini iktidarda bırakmıştır. Onun en çarpıcı mirası ise kuzeni II. Mahmut'a muktedir olabilmenin sırrını veren hazin sonu olmuştur. Sonuç olarak hankâh, halkın, bölgede bulunan esnafın ve kışladaki askerlerin manevi okulu olarak işlev görerek şeyh ve dervişleriyle her Pazartesi ve Perşembe günü zikir meclisleri aracılığıyla insanların manevi dünyasına hizmet etmiştir.

Vakfiyeye göre hankâhda şeyh efendinin yönetim ve denetimi altındaki dervişler ve şeyh efendinin ailesi dışında yedi tane cihet (görev) vardı. Yüzyılın sonuna ait kayıtlara göre ise cihet sayısı on beş olurken bu cihetleri yerine getiren on kişilik bir görevli kadrosuna ulaşmış görünmektedir. Vakfiyede görevli olarak şeyh efendi, imam-ı mescid-i zaviye, müezzin, kayyım, âbkeş (sucu), bevâb (kapıcı), ferrâş-ı meydan ve tabbâh (aşçı) sayılmıştır. Zamanla hizmet alanı genişlediğinden olsa gerek bu sayı artmış ve imam-ı sâni, müezzin-i sâni, kayyım-ı sâni ve müezzin-i salâ, hünkâr mahfili yaptırılınca da mustahfız-ı mahfel-i hümayunluk ciheti, zaviye ve mescidin su yolu bakım ve onarımı için râhâbilik ciheti, devirhan ve tarifhanlık ciheti ve bevâb-ı havlı-yı birûn ve ferrâş ve sirâci ciheti ihdas edilmiştir.¹⁸⁷ Bu çalışanların aldıkları ücretlere bakacak olursak vakfiye göre şeyh efendi şeyhlik hizmetleri için günlük yüz yirmi akçe, ayrıca yüz elli kuruş da yemek ve elbise parası alacaktı. 1913'te şeyh efendinin aylık beş yüz kuruş maaş, iki yüz elli kuruş da yemek ve elbise parası aldığı görülür.¹⁸⁸ Yine vakfiyeye göre imam-ı mescid imamlık için günlük otuz akçe, yıllık yirmi beş kuruş da yemeklik ve kisve (elbise) parası alacaktı. Vakfiyede imam olanlara başka cihet verildiği yazılmamış ancak muhtemelen ihtiyaç olmuş olmalı ki ayrıca birkaç cihet daha verilmiş olduğu görülür. 1910'lu yıllarda iki yüz kuruş imamet görevinin yanında yüz kuruş da hitabet görevini yerine getirmiştir. İmam devirhanlık görevi için iki yüz kuruş, mahfel-i hümayun mustahfızlığı için otuz kuruş maaş almış olup toplamda beş yüz kırk dokuz kuruş maaş aldığı görülür ki sırf maaşı şeyh

¹⁸⁴ *Vakfiye*, s. 31.

¹⁸⁵ Bkz. dipnot 2.

¹⁸⁶ Salgar, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁸⁷ Tablo-2 ve Tablo-3.

¹⁸⁸ Tablo-3.

efendininkini geçmiştir. İmam-ı sâni aylık iki yüz kuruş maaş ile Atik Valide imaretinden iki çift günlük fodula aldığı görülmektedir. Ancak vakfiyede belirtilmediği için ve bir imamın yeterli olacağı düşüncesiyle son dönemde imam-ı sânilik ciheti kaldırılmıştır.¹⁸⁹ İmam-ı sâninin fetihhânlik ciheti de aynı şekilde kaldırılmıştır. Vakfiyeye göre müezzin, müezzinlik için günlük on akçe ücret alırken yıllık on kuruş yemek ve kisve (elbise) ücreti alacaktı.¹⁹⁰ Görevlilere Esas Defterde müezzin-i sâniye ait kayıta altmış kuruş maaş, altmış kuruş da yıllık yemek parası aldığı görülür. Buna ek olarak tarifhanlık için aylık yirmi kuruş, devirhanlık için ise yine yirmi kuruş toplamda yüz kuruş maaş almıştır. Vakfiyede kayyım-ı mescid kayyımılık için günlük on akçe ve yıllık yemek ve elbise parası olarak on kuruş alacağı belirtilmişti. Görevlilere Esas Defterde kayyım-ı sâniye ait kayıta müezzin-i salâ ciheti ile birlikte seksen kuruş maaş, altmış kuruş da yıllık yemek ücreti aldığı görülür. Zaviyenin su ihtiyacını karşılayan abkeşlik görevinin de kayyım-ı sâniye verildiği bunu için de aylık otuz kuruş maaş, otuz kuruş da yemek parası ödendiği görülür.¹⁹¹ Vakfiyeye göre abkeşin maaşı günlük on iki akçe, yıllık yemek ve elbise parası da on kuruş idi. Hankâhda temizlik işlerini yapacak bir kişi yetmeyince avlu, abdesthane ve tuvaletlerin temizliği ve buraların kandillerini yakması için ferrâş-ı havlı ve helâ ve sirâcî-i kanâdil-i abdesthâne ciheti ihdas edilmiş bu iş için aylık kırk kuruş maaş, yıllık otuz kuruş yemek parası verilmiştir.¹⁹² Hankâhta kalanların yemeklerini yapmak için bir de tabbâh (aşçı) görevlendirilmişti. Vakfiyeye göre buna günlük yirmi akçe, yıllık on kuruş da yemek ve elbise parası verilmiştir. Görevlilere Esas Deftere göre aşçının aylık maaşı seksen kuruşa ulaşmıştır. Bu görev 1911 yılında ser-müezzin Hüsameddin Efendi İbn Said'e verilmiştir. Anlaşılan o ki dini hizmetleri yerine getiren çalışanların hem beceri gerektiren işlerde mahirler, hem de her türlü işi yaparak kendilerine gurur meselesi yapmamışlardır. Mesela müezzin-i sâni cihetine mutasarrıf olan birinin tarifhanlık ve devirhanlık yapabilecek bir ilmi dereceye sahipken bevvâb ve ferrâş-ı meydan cihetinin cami müezzinlerinden Ali Efendi'ye tevcih olunmuştur.¹⁹³ Bu örneklere diğer külliyelerde de oldukça sık karşılaşılmaktadır.¹⁹⁴ Son olarak vakfiyeye göre bevvâb ve ferrâş-ı meydan ciheti için günlük on akçe, yıllık on kuruş da yemek ve elbise ücreti verilmiştir. Görevlere Esas Deftere göre yüzyılın sonlarında aylık otuz kuruş maaş ve yıllık otuz kuruş yemek ücreti aldığı görülür.¹⁹⁵

Bütün olarak bakıldığında Selimiye Külliyesi'nde yapılan görevlendirmele-
rin genelde vakfiye şartlarına göre yapılmış olsa da bazen vakfiye şartlarının

¹⁸⁹ VGMA_DEFTER_00117_00093, s. 372-373.

¹⁹⁰ Görevlilere esas defterde birinci müezzine ait kayıt bulunmazken ikinci müezzin kaydedilmiştir. Bzk. Tablo-3 ve VGMA_DEFTER_00117_00093, s. 372-373.

¹⁹¹ Aynı yer, tablo-3.

¹⁹² Tablo-3.

¹⁹³ Tablo-3 ve ayrıca VGMA_DEFTER_00117_00093, s. 372-373.

¹⁹⁴ Müezzinlik yapan birinin tuvalet temizliği (ferrâşlık) yapmasında bir sakınca görülmemiştir. Bkz. Taşkın, *a.g.t.*, s. 299.

¹⁹⁵ Tablo-3.

göz ardı edildiği durumları görmek mümkün olmuştur.¹⁹⁶ Ayrıca çalışanların suça karışması gibi durumlarda üzerindeki cihet alınarak başka birine tevcih edildiği görülmüştür. Böylece hem çalışanlarda ahlak ilkelerine önem verilmiş hem de külliyein işleyişinde aksamalara mahal bırakılmamıştır.¹⁹⁷ Bir başka husus da çalışanların birbirlerinden rahatsızlık duyup şikâyet etmeleriyle ilgili durumlar yaşanmıştır. Şeyh Efendi'nin kardeşiyle bir olup yanlarına birilerini alarak rahatsızlık verdiklerini şikâyet eden mescid çalışanları ve mahalle halkının şeyh efendinin görevden alınmasını istedikleri şikâyet ilginç bir hadise olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁸

Hankâhta ikamet edenler için yapılacak yemek konusunda vakfiyede bir tabbâhlık ciheti olduğu yukarıda ifade edilmişti. Vakfiyede şeyh efendi, talebe, fukara, çalışanlar ile gelen ve gidenlere verilecek yemek için Matbâh-ı Âmire'den günlük bir kile pirinç ve Selimiye arazisinden muallimân bostanı ocağı tertibi ekmeğin tayinatından olmak üzere her biri ikişer paralık günlük yirmi aded ekmeğin, Üsküdar'da muallimât ocağına mahsus kasaptan günlük on vukiyye koyun etiyle başka aynı yerden derviş ve talebelere her gün otuz paralık ekmeğin, yedi vukiyye pirinç ve yedi vukiyye koyun eti verilmesi şart edilmiştir. Ayrıca buradan şeyh efendi olanlara on paralık ekmeğin ve üç vukiyye pirinç, üç vukiyye koyun eti verilecektir.¹⁹⁹ Bunlardan başka yine vakfiyede şeyh efendi olanlara kırk beş kuruş yemek, aylık altı vukiyye zeytin yağı ve hatim sonrasında var olan kimselere ikram edilmek üzere her ay üç vukiyye şeker teslim olunması şart edilmiştir.²⁰⁰ Sonuçta şeyh efendiye verilenler hariç hankâhda pişirilmek üzere günlük 34 kg. pirinç ve 22 kg. koyun eti ile iki paralık 35 ekmeğin²⁰¹ tahsis edilmiştir.

Külliye Suyolu

Kazım Çeçen, külliye su yolunun tarihi ile ilgili olarak Çiçekçi'de Harem İskelesi Sokağı başındaki III. Selim'in büyük çeşmesinin yapılış tarihi 1802 olduğuna göre yapılış tarihinin de bu tarih kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.²⁰² Suyolu eski Kavak Sarayı'na gelen suyunun elden geçirilmesiyle sağlanmıştır.²⁰³ Bu su Büyük Çamlıca'nın eteklerinden ve Küçük Çamlıca'da Berber Yusuf Ağa Bağındaki Şeker Maslağı denilen memba suyunun ilave edilmesiyle III. Selim annesi Mihrişah Sultan adına 1805 yılında toplattırılmıştır.²⁰⁴ Bağdan çıkan su uzun bir güzergahı takip ettikten sonra Selimi-

¹⁹⁶ "Bevvâb ve ferrâş-ı meydan" cihetinin vakfiyede birlikte zikredilmesine ve tek cihet (görev) olmasına rağmen ayrı ayrı cihetlermiş gibi başka birisine verilmesi mahkeme-i evkaftan geri çevrilmiştir. Bkz. VGMA_DEFTER_00117_00093, s. 372-373.

¹⁹⁷ 1914 yılında suçunun yalancı şahitlikte bulunması ve altı ay hapse mahkûm olmasından ötürü görev ondan alınarak Tahir Efendi'ye tevcih olunmuştu. Bkz. aynı yer ve Tablo-3.

¹⁹⁸ BOA_ZB_83_40, (18.R.1324/11.06.1906).

¹⁹⁹ Vakfiye, s. 30 ve Tablo-2.

²⁰⁰ Aynı yer.

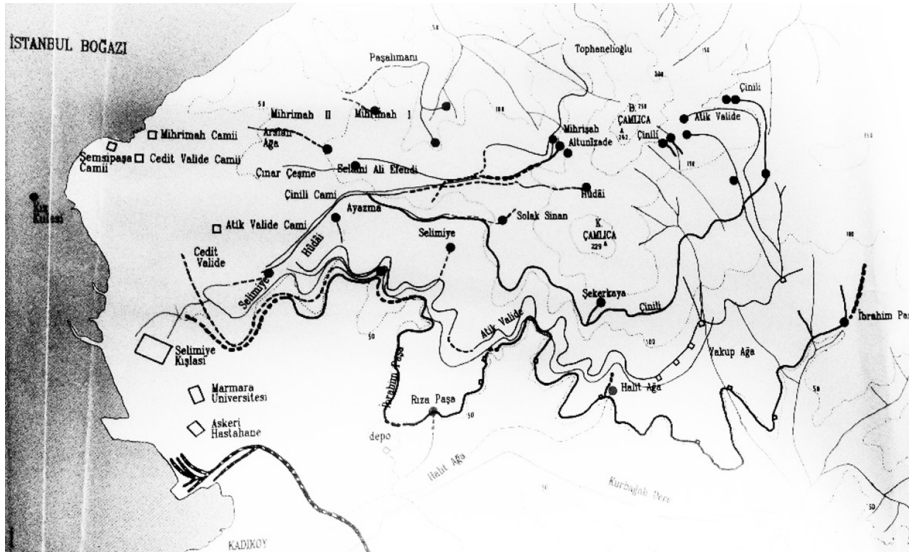
²⁰¹ Ekmekler muhtemelen yukarıda Câbi tarihinden verilen örnekte görüleceği üzere 80 ya da 90 dirhemlik ekmekler olup o da 255 ile 288 gramlık ekmeğin demektir.

²⁰² Kazım Çeçen, *İstanbul'un Vakıf Sularından Üsküdar Suları*, İstanbul 1991, s. 111.

²⁰³ Ramazanoğlu, *a.g.b.*, s. 225-226.

²⁰⁴ Kazım Çeçen İsmail Remzi'nin 1930 tarihli isale planında su yolunun yapılış tarihi 1219/1804-05 olarak gösterdiğini ifade eder. Bkz. Çeçen, aynı yer.

ye Kışlası ile birlikte cami, hamam ve çeşmelere akıtılmıştır.²⁰⁵ İsmail Remzi, Selimiye isale hattının 800 m. galeri, 3.800 m. künk, 400 m. pik boru olmak üzere toplam uzunluğunun 5.000 m. olduğunu söylemiştir. Suyolunun eski debisinin 2 lüle (104/m³/gün), 1930'da ise 1 masura (6,5 m³/gün) olduğunu kaydetmiştir.²⁰⁶ Suyolu çeşitli zamanlarda tamir edilmiştir. Küçük Çamlıca'da Arpacı Kayası denilen memba ile Büyük Çamlıca'dan gelen su yolundaki bozulan yerler yeniden elden geçirilmiş kanalların boru ve künkleri yenilenmiştir. 1828 yılında yapılan bir tamir için toplam altmış üç bin beş yüz dokuz kuruş harcama yapıldığı görülmektedir.²⁰⁷ Bu harcamanın 1828 yılında toplam külliye giderinin doksan dört bin kûsur olduğunu düşündüğümüzde oldukça fazla olduğu görülür.²⁰⁸ 1868 yılında da büyük bir tamir geçirmiştir. Yapılan altmış sekiz bin dört yüz kuruş masrafın on altı bin dört yüz kuruşu Selimiye Kışlası'na ait olması nedeniyle Maliye Nezareti tarafından otuz bin sekiz yüz kuruş cami için Evkaf Hazinesi'nden ve yirmi bin kuruşun da ashabı tarafından tesviye edileceği kaydedilmiştir.²⁰⁹ Külliye ve kışlaya giden su yolları 1902 yılında da bir tamir geçirmiştir. Şurayı Devlet Maliye Dairesi'ne ait bir belgede daha önce de otuz bin liralık bir tamir masrafının kışla tarafından ödendiği bu seferki on bin on üç kuruş masrafın da cami adına Evkaf Hazinesi'nden



Plan-4: Üsküdar Vakıf Suları

Kaynak: Kazım Çeçen, *İstanbul'un Vakıf Sularından Üsküdar Suları*, İstanbul 1991, s. 198, Harita No: 2. (Üsküdar Sularının İsale Hatları).

²⁰⁵ BOA_EV_HMH_d_08979_00003; Nâzım Nirven, *İstanbul Vilayeti Şehremantine Evkafdan Devrolunan Sular*, s. 41-42'den Davut Hut, "Üsküdar'ın Tarihi Menba Suları: Çamlıca Suları Örneği", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, Cilt: 1, İstanbul 2008, s. 277, 284.

²⁰⁶ Çeçen, *a.g.e.*, s. 112.

²⁰⁷ EV_HMH_d_08979_00003, (25.L.1242/22.05.1827).

²⁰⁸ Yılmaz, *a.g.b.*, s. 242.

²⁰⁹ A_MKT_MHM_00403_00011_001_001, (01.Z.1284/25.03.1868).

talep edilmesine karar verildiği görülür.²¹⁰ Vakfiyeye göre suyolunun tamir ve bakımı için iki su yolcudan ser-bölük-i rāhābi günlük on beş akçe ücret yıllık yirmi kuruş da yemek ücreti almıştır. Diğer rāhābi ise aynı şekilde günlük on beş akçe, yıllık yirmi kuruş yemek parası almıştır.²¹¹

Darüttibâa (Matbaa)

III. Selim yeni kurmuş olduğu mahalleye yeni ve büyük bir matbaa binası yaptırarak cami yakınına getirmiştir.²¹² Sekiz on kese sarf edilerek yapıldığı belirtilen tabhânede ilmi, askeri kitaplar ile harita ve çeşitli yayınlar basılmıştır.²¹³ Câbî Tarihi'nde matbaada basılan kitaplarla ilgili; "*Üsküdar'da Selimiye Cami'-i şerifi kurbunda muanven kitâb ve sâir basma hânesi binâ' ve müderrisinden Abdurrahman Efendi'ye ihâle ve içine mürettibler ve mubassırlar, mâhiyyeler [ile] ta'yin ve Hadice Sultan tarafından bin Birgivi Risâlesi ve bin Van-kulu ve Küçük Tezkireci Muhib Efendi'nin pederinin şerheyledüğü Âmentü Şerhi basılıp ve atlas-ı cedidler basılıp...*" şeklinde bilgi verilmektedir.²¹⁴ Matbaa Selimiye vakıfları müsakkafatından sayılmış olsa da özel bütçeli bir işletme şeklinde çalışmasından dolayı gelir gider hesapları vakıf hesabından ayrı tutulmuştur. Vakıf arazisi içerisinde bulunduğu için vakfa kira ödemesi yapmıştır.²¹⁵ 1823 yılında buradan Süleymaniye'deki Kapudan İbrahim Paşa Hamamı satın alınmış ve matbaa oraya taşınmıştır.²¹⁶

Hamam

Külliyenin önemli birimlerinde birisi olan hamam caminin kuzeyine yerleştirilmiştir.²¹⁷ Yukarda bahsi geçtiği üzere bölgenin önemli bir ihtiyacını karşılamak üzere yapılmış olup gerek mahalle halkı gerekse esnaf yararlanırken vakıf için de önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştur.²¹⁸ Hamam yıkılan Kavak Sarayı hamamının hazır temelleri üzerine yapılmıştır.²¹⁹

Son olarak birçok önemli şahsiyetin gömülü olduğu ve külliyeinin bir parçası olmuş caminin haziresi, avluya girenlere sessiz ve huzurlu bir ortamda, dünya ve ahiretin birbiriyle olan bağını ihtar etmeye devam etmektedir.²²⁰

Sonuç

Bu çalışmayla ilk defa olarak Selimiye Vakfı vakfiyesi ve vakıf kayıtları karşılaştırılarak yönetimi ve çalışanları ele alınmıştır. Ayrıca kurulduğu dö-

²¹⁰ İ_EV_00032_00031_001_001.

²¹¹ Tablo-2.

²¹² Ramazanoğlu, *a.g.b.*, s. 224.

²¹³ Kemal Beydilli, "Üsküdar Matbaası ve Burada Basılan Eserler Listesi (1802-1824), 12-14 Mart 2004 II. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildiriler, I. Cilt, İstanbul 2005, s. 53.

²¹⁴ *Câbî Tarihi*, s. 90.

²¹⁵ Beydilli, *a.g.b.*, s. 56; Ayrıca matbaa 1818 yılına ait kirası olan 1200 kuruş kirasını ödeyememiş bir sonraki yıla bakaya kalmıştır. Bkz. EV_HMH_d_08508, s. 2.

²¹⁶ Beydilli, *a.g.b.*, s. 57.

²¹⁷ Plan 1. (Hamam bugünlerde restore edilmektedir).

²¹⁸ *Câbî Tarihi*, s. 38; Yılmaz, *a.g.b.*, s. 231.

²¹⁹ Ramazanoğlu, *a.g.md.*, s. 436; *Câbî Tarihi*, s. 38.

²²⁰ Haskan, *a.g.e.*, s. 329-332.

nemde ve ileri tarihlerde olmak üzere on bir farklı vakıftan daha fazla bir gelire sahip olduğu karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Selimiye Vakfı'nın maddi gücü ve çalışanları ilk defa bir arada ele alınarak III. Selim'in vakıfları hususunda vakıf müessesesi tarihi bağlamında bir çalışma ortaya konulmuştur. Çalışmanın çerçevesi bazı eksiklere sebebiyet vermiş olsa da önemli bir boşluğu dolduracağı değerlendirilmektedir. Ayrıca bu çalışmayla vakıf tarihi çalışmalarında üç önemli kaynak olan vakfiye, muhasebe kayıtları ve hazine (atik) defterleri ile personel defterleri esas alınarak vakıf müessesesinin gerçek hayat hikayesine ulaşılacağı Selimiye Vakfı ve Külliyesi örneğinde vurgulanmaya çalışılmıştır. Zira bu tür çalışmalar vakıflarla ilgili yeniden yapılacak değerlendirmelere yol gösterici olacaktır. Bir örnekle bunu somutlaştırarak konuya nihayet verelim. Selimiye Vakfı'na dahil edilmiş olan Mihrişah Sultan Vakfı'nın Eğriboz Adası'ndan Emlak-ı Hümayu'ndan 1818 yılında 55.500 kuruş gelen vakıf geliri Yunanistan'ın bağımsız olmasıyla artık gelmeyince vakıf gelirinde düşüşe sebep olduğunu iki farklı muhasebe kaydından net bir şekilde görmek mümkündür. Böyle olunca vakıfların vakfiyede olmayan birçok gerçek hikayelerini ancak arşiv kayıtlarında bulmak mümkün olmaktadır. Böylece teorik olan vakfiyenin pratiğe ait verileriyle karşılaştırılması mümkün olmakta ve bu veriler sayesinde Osmanlı vakıf müesseselerini daha net değerlendirme olanağı sunmaktadır. Sonuç olarak bu yöntemle yapılan çalışmada III. Selim'in Selimiye Vakfı ve Selimiye Külliyesi'ne dair yeni bilgiler sunulmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGMA_Defter_1411 (Kasa 168); VGMA_Defter_1412 (Kasa 29); VGMA_Defter_643; VGMA_Defter-i Esâs-ı Cihât_Defter_117; VGMA_Hazine-i Evkâf-ı Sultan Selim-i Salis Defter_92.

Topkapı Sarayı Arşivi

TS_MA_D_4284/41; TS_MA_D_01132; TS_MA_E_0891_0010.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A_AMD_00090_00025; A_MKT_MHM_00403_00011_001_001; AE_SSLM_III_00428_24500; BEO_000169_012630; C_BLD_490; C_BLD_00098_04859; C_EV_00220_10954; EV_HMH_d_6960_00002; EV_d_10480_00002; EV_d_11919_00002; EV_HMH_d_08508; EV_HMH_d_08979_00003; EV_HMH_d_08979_00003; HAT_1490_16; I_MVL_00293_011831; I_MVL_00317_013396; I_MVL_00326_013923; I_SD_00078_004623; İ_DH_01286_101190; İ_DH_01286_101232; İ_DH_01290_101465; İ_EV_00032_00031_001_001; MF_MKT_293_40; PLK_p_00447_0001; ŞD_00124_00071; ZB_83_40.

Basılı Kaynaklar

AHMED EFENDİ: *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûz-nâme*, Yayına Hazırlayan: Sema Arıkan, TTK, Ankara 1993.

AKAKUŞ, Recep: "Reisülkurrâ", *DİA*, Cilt: XXIV, İstanbul 2007.

- AKYÜZ, Vecdi: "İkâmet", *DİA*, Cilt: XXII, İstanbul 2000.
- AREL, Ayda: *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İTÜ Mimarlık Fak., İstanbul 1975.
- ASLANAPA, Oktay: "Selimiye Camii", *Türk Ansiklopedisi*, MEB, Ankara 1980.
- _____ : *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989.
- AYDÜZ, Selim: "Muvakkithane", *DİA*, Cilt: XXI, İstanbul 2006.
- AYVANSARAYI, Hüseyin Efendi - Ali Sâti' Efendi - Süleymân Besim Efendi: *Hadikatü'l-Cevâmi' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dinî-Sivil Mi'mârî Yapılar)*, Haz. Ahmed Nezihi Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.
- BAŞOĞLU, Tuncay: "Vazîfe", *DİA*, Cilt: XLII, İstanbul 2012.
- BEYDİLLİ, Kemal: "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, Ed. Seyfi Kenan, İSAM, İstanbul 2010.
- _____ : "Üsküdar Matbaası ve Burada Basılan Eserler Listesi (1802-1824)", *12-14 Mart 2004 II. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildiriler*, I. Cilt, İstanbul 2005.
- BOZKURT, Nebi: "Mahya", *DİA*, Cilt: XXVII, İstanbul 2003.
- CÂBİ ÖMER EFENDİ: *Câbî Târîhi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni Tahlîl ve Tenkidli Metin) I*, Hazırlayan: Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara 2003.
- CANSEVER, Turgut: *Osmanlı Şehri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- CİRİT, Hasan: "Vaaz", *DİA*, Cilt: XLII, İstanbul 2012.
- ÇEÇEN, Kazım: *İstanbul'un Vakıf Sularından Üsküdar Suları*, İstanbul 1991.
- ÇİÇEKLER, Mustafa: "Na'at", *DİA*, Cilt: XXXII, İstanbul 2006.
- DERMAN, M. Uğur: "Hat", *DİA*, Cilt: XVI, İstanbul 1997.
- DENİZ, Şefaattin, "Sultan Abdülmecid'in İnşa Ettirdiği Muvakkithaneler", *Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies*, Sayı: 49, İstanbul 2017.
- DEVELLİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2000.
- ELGİN, Necati: *Selim III (İlhami)*, Konya 1959.
- EMECEN, Feridun: "Fodula", *DİA*, Cilt: XIII, İstanbul 1996.
- FAROQHİ, Suraiya: "İktidarın ve Meşruiyetin Simgeleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Toplumsal Ekonomik Tarihi*, Ed. Halil İnalçık - Donald Quataert, Cilt: II, 738-742.
- FEHD, Tevfik: "İlm-i Felek", *DİA*, Cilt: XXII, İstanbul 2000.
- GÜRAN, Tevfik: *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi, İstanbul 2006.
- HASKAN, Mehmet Mermi: *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Cilt: 1, İstanbul 2001.
- HUT, Davut: "Üsküdar'ın Tarihi Menba Suları: Çamlıca Suları Örneği", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, Cilt: 1, İstanbul 2008.
- İPŞİRLİ, Mehmet: "Dersiâm", *DİA*, Cilt: IX, İstanbul 1994.
- KARAL, Enver Ziya: *Selim III.ün Hatt-ı Hümayunları*, TTK, Ankara 1942.
- KAYA, Mahmut: "Hitâbet", *DİA*, Cilt: XVIII, İstanbul 1998.
- KONA, Gamze Güngörmüş: *Batıda Aydınlanma Doğuda Batılılaşma*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul 2005.
- KONYALI, İ. Hakki: *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul 1976.
- NİRVEN, Nâzım: *İstanbul Vilayeti Şehremantine Evkafdan Devrolunan Sular*, Şehremaneti Matbaası, İstanbul 1341.
- ÖZ, Tahsin: *İstanbul Camileri I-II*, TTK, Ankara 2015.

- ÖZGEN, Mutlu: “İbrahim Hakki Konyalı Kütüphane ve Arşivi”, *Vakıflar Dergisi (VD)*, Cilt: XLVII, s. 206-236.
- ÖZMEL, İsmail: “Kayyım”, *DİA*, Cilt: XXV, İstanbul 2002.
- PAKALIN, M. Zeki: *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB, İstanbul 1983.
- PAMUK, Şevket: *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- PAMUKCİYAN, Kevork: “Üsküdar’daki Selimiye Camii’nin Mimarı Kimdir?”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 13, Sayı: 74, Şubat 1990.
- RAMAZANOĞLU, Gözde: “Nizam-ı Cedid’in Kentsel Ölçekteki Simgesi: Üsküdar Selimiye Yerleşim Alanı”, *II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, 12-14 Mart 2004.
- _____ : “Selimiye Camii ve Külliyesi”, *DİA*, Cilt: XXXVI, İstanbul 2009.
- RESSAM HÜSNİ: *Bedâyi’-i Âsâr-ı Osmâniyye*, Matbaa-i Bahriye 1335.
- SAĞLAM, Nevzat: *Ahmet Vâsıf Efendi ve Mehâsinü’l-Âsâr ve Hakâ’iku’l-Ahbâr’i 116-1188/1752-1774*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul 2014.
- SALGAR, M. Fatih: *Üçüncü Selim Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001.
- SARICAOĞLU, Fikret: “Üsküdar’da Osmanlı Padişahları: Göçler, Binişler ve Selamlıklar (XVIII. Yüzyıl)”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V 1-5 Kasım 2007*, Cilt: II, İstanbul 2008.
- SERİN, Muhittin: “Meşk”, *DİA*, Cilt: XXIX, İstanbul 2004.
- SHAW, Stanford J.: *Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, Çeviren: Hür Güldü, İstanbul 2008.
- ŞENYURT, Oya: *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011.
- TANMAN, M. Baha: “Kasr-ı Hümayun”, *DİA*, Cilt: XXIV, İstanbul 2001.
- _____ : “Selimiye Tekkesi”, *DİA*, Cilt: XXXVI, İstanbul 2009.
- TAŞKIN, Osman: *Nuruosmaniye Camisi’nin Fiziki, İdari, Mali ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, SBE, İstanbul 2017.
- TAŞKIN, Ünal: *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005.
- ÜNVER, A. Süheyl: *Osmanlı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkithaneler*, Atatürk Konferansları V 1971-1972, TTK, Ankara 1975.
- YILMAZ, Fehmi: “Yıllık Muhasebe Bilançolarına Göre Üsküdar Selimiye Vakfı”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V Bildiriler 1-5 Kasım 2007*, Cilt: 1, İstanbul 2008.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE YAPILMIŞ OLAN BİR DOKUMA FABRİKASININ İMTİYAZI VE KURULUŞ SÜRECİ

Doç. Dr. Fatih DAMLIBAĞ*

Öz

Pamuklu dokuma Osmanlı Devleti'nde geniş bir pazara sahipti. Uzun yıllar kendi iç pazarını kontrol eden Osmanlı üreticileri, ihracat pazarlarına da mal satmaktaydı. XVII. yüzyılın sonlarında Hint pamuklularının rekabetiyle karşılaşan Osmanlı üreticileri, bundan çok fazla etkilenmemiştir. Fakat Sanayi Devrimi sonrası, İngiliz pamuklu dokuma ürünleri Osmanlı üreticilerini büyük ölçüde sarsmıştır. Üretim miktarlarında ve istihdam rakamlarında ciddi kayıplar yaşanmıştır. Bu yüzden pamuklu dokuma ürünlerine, cari açığı büyük ölçüde arttıran ciddi rakamlar ödenmektedir. II. Abdülhamid iktidarında ise, bu alanda yatırım yapacak özel girişimcilerin desteklenmesi uygun bulunmuştur. İktidarın uygun tutumu ve ülkedeki önemli sayılabilecek hammadde kaynakları sonrası, üç ortak İstanbul'da kurulacak bir fabrika için imtiyaz talebinde bulunmuşlardır. Yapılan görüşmeler sonrası bu fabrika için 20 yıllık bir imtiyaz verilmiştir. Fabrikanın çalıştırılması için "Yün ve Pamuk İpliği ve Akmişe Vesaire İmaline Mahsus Anonim Osmanlı Şirketi" adıyla bir şirket kurulmuştur. II. Abdülhamid şirketin hisselerinden satın alarak, kurulacak fabrikaya olan desteğini belirtmiştir. Fabrika İngiliz sermayesi ile 1890 yılında Yedikule'de kurulmuştur. İmtiyazında geniş bir ürün yelpazesi olmasına rağmen, üretimini pamuk ipliği üzerine yoğunlaştırmıştır. Faaliyetini Cumhuriyet dönemine de taşıyan Yedikule Pamuk İpliği Fabrikası, başarılı bir girişim olarak kabul edilebilir.

Anahtar kelimeler: II. Abdülhamid, Pamuklu Dokuma, İplik, İmtiyazlı Fabrika, Sanayileşme.

The Privilege And The Establishment Process Of A Weaving Factory Made In The Period Of Abdulhamid II Abstract

Cotton fabrics had a wide market in the Ottoman Empire. Ottoman manufacturers, who had been controlling their domestic market for many years,

* Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü.

were also selling goods to export markets. In the late 17th century, Ottoman producers who faced the competition of Indian cottons were not affected much. But after the Industrial Revolution, British cotton-woven products have greatly shaken the Ottoman producers. There have been serious losses in production quantities and employment figures. Hence, cotton weaving products are paid serious numbers that greatly increase the current account deficit. In Abdülhamid's power, it is appropriate to support private entrepreneurs who would invest in this field. After the appropriate attitude of the government and the important sources of raw materials in the country, three partners requested a concession for a factory to be established in Istanbul. After the negotiations, a 20-year concession was given for this factory. A company with the name "Yün ve Pamuk İpliği ve Akmişe Vesaire İmaline Mahsus Anonim Osmanlı Şirketi" had been established for the operation of the factory. Abdülhamid purchased from the company's shares and stated its support to the factory to be established. The factory was founded in 1890 in Yedikule with British capital. Although it has a wide range of concessions, it has concentrated its production on cotton yarn. Yedikule Pamuk İpliği Fabrikası, which carries its activity to the Republican period, can be regarded as a successful venture.

Keywords: Abdulhamid II, Cotton Woven, Yarn, Privileged Factory, Industrialization.

Giriş

Pamuklu dokumaların ve pamukla ipeğin karışık olduğu kumaşların, Osmanlı toplumunda giyim kuşam ve döşemelik olarak çok geniş bir kullanımı vardı. Saray eşya defterleri, mahkemelerce tutulmuş tereke zabıtları ve gümrük kayıtları bunu açıkça ortaya koymaktadır. Sarıklar, kadın başlıkları, şalvar, kaftan, iç çamaşırı, yorgan, mendil, hamam peştamalı, havlu, yastık, minder ve perdeler gibi çok çeşitli eşyalar pamuklu bez ve kumaşlardan yapılırdı. Bu geniş talep ülke içerisindeki çok çeşitli ve çok yaygın bir el dokuma sanayisiyle karşılanırdı. Anadolu'da pamuklu dokuma sanayisinde uzmanlaşmış belirli bölgeler iç talebi karşıladıkları gibi, bir dereceye kadar dış pazarlar için üretim yaparlardı. Pamuk yetişmeyen kuzey bölgeleri ve Avrupa pazarlarına satış yapılmaktaydı. Pamuk sanayisi Türkiye ekonomisinin hububattan sonraki en önemli sektörünü oluşturmaktaydı.

Sektörün kazandığı bu öneme rağmen, XVII. yüzyılın sonlarına doğru lüks Hint pamukluları Osmanlı piyasasına girmeye başlamıştır. Osmanlıların Hint şalları ve ince lüks Hint pamuklularına büyük rağbet göstermeleri ve ithalattaki artış, Osmanlı ekonomisinde bir bunalım emaresi olarak görünmekteydi. Osmanlı yönetimi bu ithalat artışından rahatsızlık duymuştur.¹ Bu rahatsızlığı dile getiren devrin önemli tarihçilerinden Naimâ Mustafa Efendi, Hintlilerin ülke içerisinde sadece mal sattıklarını ve Osmanlı Devleti'nden herhangi bir mal almadıklarını belirtmiştir. Naimâ bu durum karşısında dış ticaret açığının çok fazla arttığını savunmuştur. Bunun çözümü olarak da, Hintlilerden alınan cüzi gümrük yerine ülkenin kendi mallarına rağbet gösterilmesi gerek-

¹ Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II Özel Sayısı*, 1979-1980, s. 1, 11.

tiğini vurgulamıştır.² Fakat bu endişelere rağmen, Osmanlı pamuklu dokuma sanayisi Hint rekabetine karşı dayanabilmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Türk ustaları büyük iç pazara egemen olmuştur. Hindistan'ın piyasadaki hâkimiyeti ve etkinliği, Sanayi Devrimi'nin başladığı XVIII. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür.³

Hindistan'ın hâkimiyetinde olan pamuklu piyasasındaki durum, Sanayi Devrimi'yle beraber değişmeye başlamıştır. Yenilikler sayesinde İngiliz sanayicileri, sürekli olarak fiyat kırmayı başarabilmiştir. Fakat İngiltere'nin bu pazar başarısı sadece teknik nedenlerden kaynaklanmamıştır. İngiltere öncelikle geniş sömürge ağını, denizciliğe verdiği önemle birleştirmiştir. Bu İngiliz üreticilerinin hem hammadde kaynaklarına ulaşımını kolaylaştırmış, hem de yeni pazarlar bulmasını sağlamıştır. Yaklaşık olarak 1810 ile 1820 tarihleri arasında endüstriyel gelişimini tamamlayan İngiltere, ilk iş olarak Avrupa piyasasına girmeye çalışmıştır. Fakat İngiltere, endüstriyel gelişimlerini henüz tamamlayamamış diğer Avrupalı devletler tarafından engellenmiştir. İngiltere'nin yoğun mal arzı karşısında Almanya başta olmak üzere diğer Avrupa devletleri, gümrük duvarlarıyla kendi üreticilerini koruma altına aldılar. Bunun üzerine İngiltere'nin Avrupa dışına açılmaktan başka çaresi kalmadı. Nitekim onlar da bu gaye için 1830'lardan 1850'lere kadar Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok ülkede; ya anlaşmak suretiyle ya da silah zoruyla, pek çok ticaret anlaşması yaptılar. Osmanlı Devleti'yle 1838'de Balta Limanı, Çin'le 1842'de, Fas'la 1856'da serbest ticaret anlaşmaları gerçekleştirdiler.⁴

Ayrıca dünyadaki pamuklu dokumacıların yerini almak için, İngiltere çok akılcı ekonomi politikaları geliştirmiştir. Girdikleri her pazar fiyat, kalite ve talep bakımından bazen firmaların gönderdikleri ticaret ajanları, bazen de konsololar tarafından dikkatlice izlenmiş, ölçülmüş; ticaret ve sanayi stratejileri ona göre ayarlanmıştır. Netice olarak İngiltere 1780'lerde pamuk ipliğinde, 1820'lerde lüks dokumalarda ve 1850'lerde ise alt kalite pamuklu dokuma ürünlerinde fiyat rekabetini başarmıştır.⁵

Bu makalede öncelikle yatırım yapılacak sektörün Osmanlı Devleti'ndeki durumu hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Sonrasındaysa yatırım için imtiyaz talep eden üç ortağın, hükümete sunduğu gerekçelere geçilmiştir. Ortaklar gerekçe olarak faaliyette bulunmak istedikleri alanda, Osmanlı Devleti'nin yaptığı ithalatın çok ciddi meblağlara ulaştığını beyan etmişlerdir. Ayrıca ülkede ilgili sektör için gereken hammaddelerde yetiştirilmektedir.

Ortakların Ticaret ve Nafia Nezareti ile yürüttükleri imtiyaz görüşmeleri bir sonraki başlığı oluşturacaktır. Akabinde ortaklara bağışlanan imtiyaz, 1 Mayıs 1886 tarihinde II. Abdülhamid'in onayından geçecektir. Bu imtiyaz ge-

² Naimâ Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, Cilt: IV, Çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968, s. 1826-1827.

³ İnalçık, "a.g.m.", 1979-1980, s. 13-14.

⁴ Charles Issawi, *An Economic History Of The Middle East And North Africa*, Columbia University Press, New York 1982, s. 19.

⁵ İnalçık, "a.g.m.", 1979-1980, s. 45, 50-51, 54.

reği ortaklar bir şirket kuracaklar, sonrasında gerekli sermaye için hisse senedi çıkaracaklardır.

Bu araştırmada kuruluş sürecinin son unsuru olarak, 1890'da gerçekleşen fabrikanın açılışından bahsedilecektir.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Pamuklu Dokuma Üretiminin Genel Durumu

Çalışmada incelenen yatırımın gerçekleştiği dönemde, Osmanlı pamuklu dokuma sektöründe genel bir zayıflama söz konusudur. Osmanlı pamuklu tekstil dalında meydana getirilen tamgün istihdam hacmine dair, Şevket Pamuk'un tahminleri bu genel zayıflamayı doğrular niteliktedir. 1820-22 döneminde iplik eğiirmede 215.000 ve dokumada ise 65.250 kişi çalışmıştı. 1840-42 döneminde bu rakamlar, 162.500 ve 62.000 olarak gerçekleşmişti. İngiltere'nin alt kalite pamuklu dokumalarda bile fiyat rekabetini başardığı 1850'lerden sonraysa, istihdam kaybı çok daha sert bir şekilde gerçekleşmişti. 1870-72 döneminde bu sektörde meydana getirilen istihdam, iplik eğiirmede 50.000 kişi ve dokuma da ise 53.750 kişi olarak gerçekleşmişti. İmtiyazın talep edildiği 1880'lerin başındaki istihdam talepleri ise, iplik eğiirmede 33.000 ve dokumada ise 45.000 olarak gerçekleştiği tahmin edilmiştir. 60 yıllık bu dönemde iplik eğiirmede %85'lik bir istihdam kaybı yaşanırken, dokumada ise bu oran %31 olarak gerçekleşmiştir.⁶

1870'lerde İzmir limanından gerçekleştirilen dış ticaret, yukarıda bahsedilen durum için bir başka örnek teşkil edebilir. İhracatta ham pamuk ve ithalatta pamuklu mamuller en büyük payı oluşturuyordu. Avrupa'ya 8-10 kuruş civarında satılan ham pamuk, oradaki fabrikalarda iplik haline getirilerek 40-50 kuruşa ithal ediliyordu. Bu ticaretten doğan kayıplar, iplik fabrikalarının kurulması planlarını gündeme getiriyordu.⁷

Osmanlı Devleti'nde pamuklu dokuma alanında yaşanan bu gelişmeler, dönemin yöneticilerinin de dikkatini çekmiştir. 1886 yılında Şurayı Devlet üyelerinden Ahmet Refik Efendi, Amede-i Divan-ı Hümayun Muavini Reşid Efendi ve Ticaret Umum Müdürü Refik Bey; ortaklaşa bir dokuma fabrikası kurmak için devlete müracaat etmişlerdir. İlgili müracaat bu çalışmanın temelini oluşturan imtiyaz görüşmeleri sırasında gerçekleşmiştir. Ortaklar yünlülük, pamuklu ve ipekli dokumalar üretmek istemektedirler. Ülke içindeki sanayinin gelişimi önemli görüldüğünden bu talep devletçe uygun bulunmuştur. Fakat yün ve pamuklu hakkındaki talepleri kabul edilmesine rağmen, ipekli dokuma üretme istekleri reddedilmiştir. Bunun gerekçesiyle İstanbul, Bursa, Şam ve Halep şehirlerinde, çok sayıda ipekli kumaş dokuyan esnafın bulunması olmuştur. Devlet bu esnafa rekabet edecek bir fabrikayı onaylamamıştır. Diğer yandan pamuklu dokuma alanında devletin dikkatini çekecek miktarda üretici kalmadığından, devlet yünle beraber bu alanda çalışılmasını teşvik etmiştir.

⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 143.

⁷ Abdullah Martal, "Batı Anadolu'da Pamukçuluğun Kooperatifleşme Süreci", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 4-5, İzmir 1995, s. 97.

“...istida olunduğı vechle bir fabrika yapılmak üzere bir imtiyaz itası sanayi-i dâhiliyenin terakkiyatı üzerine muvafık olur ise de Dersaadet ve Brusa ve Şam-ı Şerif ve Haleb gibi başlıca şehirlerde ipek mensucatıyla meşgul destgahlar bulunub bunlarda hayli erbab-ı sanat geçindiğı cihetle anlara rekabet idecek böyle bir fabrikanın imtiyaz ve gümrükce muafiyet tahtında küşadı o makule destgahların menafini ihlal eyleyeceğinden yapılacak fabrikanın maksadı yapağı ve pamuk mensucatu gibi bizce muntazaman mevcut olmayan mamulata hasrı münasib göründüğü misüllü...”⁸

Üreticilerin bir başka sorunu da, hammadde ve yarı mamul malların yükselen fiyatlarıdır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz malları başta olmak üzere ithal mallar, Osmanlı pazarlarını büyük ölçüde kontrol etmişlerdir. Yabancı rekabeti karşısında Osmanlı sanayi üretimi gerilemiştir. Yerli üreticilerin mamul mallardaki fiyat rekabeti sorununun yanı sıra, bu üreticiler hammadde ve yarı mamul malların temininde de zorlanmışlardır. Bu ürünlere Avrupalı tüccarlar daha fazla para ödediği için, kullanacakları malzemelerin de fiyatları yükselmiştir.⁹

Dokuma Fabrikası İçin Ortakların İmtiyaz Talebi

Üç ortak 13 Mart 1886 tarihinde sadaret makamına verdikleri dilekçeyle dokuma fabrikası kurma taleplerini dile getirmişlerdir. Ortaklar taleplerinin haklılığını ortaya koyabilmek için, ülkenin bu noktadaki ihtiyacına vurgu yapmışlardır. Halkın giyim kuşam ihtiyacının önemli bir kısmı ithalat yoluyla sağlanmaktadır. Durumun boyutları Rüsumat Emaneti’nce yıllık olarak yayınlanan istatistikler tarafından da ortaya konulmaktadır. Bu istatistiklere göre ilgili ithalat için yurtdışına ciddi rakamlara ulaşan bedeller ödenmektedir. Bu büyük cari açık hem milli servetin önemli ölçüde azalmasına sebep olmakta olup, hem de yerel sanayinin zayıflayıp sönmesine yol açtığı için ülkenin gelişimine ikinci bir zarar vermektedir. Ayrıca ihtiyacın son derece açık olduğu bir alanda, ortaklar sektör için gerekli olan pamuk ve yapağı hammaddesinin yurtdışına ihracındansa ülke içinde kurulacak bir fabrika aracılığıyla değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedirler.

Ortaklar bu noktaya kadar durumun acilliği ve gerekliliği konusunda düşüncelerini dile getirmektedirler. Sonrasındaysa yatırım teklifleriyle ilgili taleplerine yoğunlaşmaktadırlar. İstanbul’un uygun bir yerinde fabrikalarını kurmak istemişlerdir. Faaliyetlerinin askeriye için üretim yapan Feshane-i Amire ile rekabeti hedeflemediğini belirtmektedirler. Taleplerinde ilk yoğunlaştıkları nokta rekabetten korunma olmuştur. Fabrikasyon üretim tekeli için iki aşamalı bir teklifte bulunmuşlardır.

Ortaklar inşaatın bitip üretime geçilmesi sonrası, ilk beş yıl için Osmanlı Devleti’nin tamamında bu alanda yeni bir ruhsat verilmemesini istemektedirler. Tekel taleplerinin ikinci aşamasını ise, fabrikayı kurmayı planladıklarını İstanbul oluşturmaktadır. Yine fabrikanın faaliyet başlangıcından itibaren

⁸ BOA, A.DVNS.MKLT.d.2, s. 48, 16 Recep 1303, 8 Nisan 1302, 20 Nisan 1886.

⁹ Feyzullah Ezer, “Mütareke Dönemi Türkiye’nin Dış Ticaret Politikaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: CXIV, Sayı: 224, İstanbul 2016, s. 138.

olmak üzere, İstanbul'da 15 yıl boyunca yeni bir dokuma fabrikasına ruhsat verilmemesini talep etmektedirler. Ortakların kâr potansiyeli için, vergi muafiyetleri aynen rekabetten korunma gibi önemli bir unsurdur. Bu noktada ortaklar hem teknoloji transferi, hem de ürün satışı için muafiyet talebinde bulunmaktadırlar. Öncelikle fabrikanın kuruluşu için gerekli olan her türlü alet, makine ve diğer malzemelerin ithalatı için, gümrük vergisi ödemek istememektedirler. Sonrasındaysa ülke içi veya dışı fark etmeksizin satışları için gümrük vergisi muafiyeti talep etmektedirler. Vergi muafiyetleri sonrası, Osmanlı Devleti kanunlarına uygun olmak üzere bir anonim şirket kurmak için izin istemektedirler. Bu durumun benzeri imtiyaz talep edenlere sağlanan izin ve kolaylıklara uygun olduğunu düşünmektedirler.

Dilekçelerinin sonunda ortaklar taleplerine bir destek olması amacıyla, devlet daireleri ve askeriye için gerekli olan eşyayı cüzi bir kârla satacaklarını taahhüt etmişlerdir. Ortaklar konunun resmîyete girebilmesi için, Ticaret Nezaretî'nin gereken mukavelenameyi hazırlamasına izin verilmesini talep ederek dilekçelerini bitirmişlerdir.

“Memalik-i Şahane ahalisinin azamı levazımından olan fes ve fanila gibi eşyanın kısım-ı küllisi memalik-i ecnebiyeden idhal olunmakta bulunduğu malum-ı ali-i cenabı sadaretpenahileridir rûsumat emanet-i aliyesince beher sene neşr idilmekte bulunan istatistikler mütalaasından müsteban olduğına göre eşya-yı mezkûraya mukabil senevi harice mebaliğ-i külliye ihrac olunarak bu yüzden serveti umumiye tenakis itmekde bulunduğu gibi sanayi-i dâhiliye dahi tedenniye yüz tutarak her iki suretle memleketce mazarrat görülmekte olduğu müstağni-i arz ve beyandır ahalimizin muhtac olduğu bu gibi eşyaya muktezi pamuk ve yapağının buradan harice naklinden ise dâhilen bir fabrika ihdas ve küşadıyla buraca yün ve pamuk eşya imali izharı ciheti fevaid ve muhsenâti bais... olacağı cay-ı inkar olmadığına... böyle bir emr-i hayrın husulüne delalet ve hizmet maksadıyla Dersaadet'in münasib mahallinde bu yolda bir fabrika ihdas ve küşad etmek arzusunda bulunduğımıza Feshane-i Amire'de öteden berü imal oluna gelen eşyaya şümuli olmamak ve fabrikanın ve fabrikanın inşa ve küşadından itibaren beş sene müddet zarfında Memalik-i Mahrusa-i Şahane'nin hiçbir mahallinde ve on beş sene müddet içinde dahi Dersaadetde bu yolda bir fabrika küşadıçün ahire ruhsat virilmemek ve fabrikanın levazımâtıçün haricden getirilecek alât ve edevatdan ve eşyayı saireden emsali gibi gümrük resmi alınmamak ve fabrika mamulatından gerek dâhilen ve gerek haricen sarf olunacak eşya kezalik resm-i gümrükden istisna idilmek ve ilerüde kavanin-i Devlet-i Aliye'ye tefvikan bir anonim şirketi teşkiline müsaade olunmak şeraiti üzerine imtiyaz itası emsali hakkında cari olan müsaadât ve teshilata muvafık olacağına ve devair-i askeriye ve miriye için muktezi olan eşyanın cüzi bir temettüla itası dahi tabi bulunduğu nazaran... lazım gelen mukavelenamesinin tanzimi zımında keyfiyetin Ticaret Nezaret-i Celilesi'ne havalesi hususuna müsaade...”¹⁰

¹⁰ BOA, ŞD.2503/24, 7 Cemaziyelahir 1303, 1 Mart 1302, 13 Mart 1886.

Ortakların Devletle Olan İmtiyaz Müzakereleri

İlk talep dilekçesi sonrası, Ticaret ve Ziraat Nezareti çalışmalarına başlamıştır. Kurmayı planladıkları tesis ile ilgili ortakların imtiyaz talepleri için, Ticaret Umum Müdürlüğü beş maddelik bir imtiyaz taslağı hazırlamıştır. Bu taslak nezaret tarafından 25 Mart 1886 tarihinde, Şura-yı Devlete takdim edilmiştir. Ortaklar bu taslakta sonrasında kabul görmeyecek olan bazı şartlarda ileri sürmüşlerdir.

Bunların ilki imtiyazın başlangıç tarihinden itibaren, beş yıl boyunca bütün Osmanlı Devleti'nde bu alanda ikinci bir imtiyaz verilmemesidir. İkinci olarak, sonrasında kendilerinden istenilecek sermaye ortaya koyma yükümlülüğü bu taslakta belirtilmemiştir. Fakat bir noktada ise istenilenden fazla bir imkân sağlanmış olup, fabrikanın imalata başlama süresi 18 aydan 24 aya çıkartılmıştır.

Ayrıca imtiyaz taslağında belirtilmesi gereken bir başka husus ise, imtiyaz süresindeki muğlaklıktır. Taslağın ilk maddesinde yirmi yıllık bir imtiyaz süresi belirtilirken, ikinci maddede imtiyaz bölgesi olan İstanbul'da benzeri tesisler için ruhsat yasağı on beş yıl olarak belirtilmiştir. "...*tesis ve küşadiçün taleb olunan şerait-i imtiyaziyeyi havi usul ve emsaline tevfikan beş bendi şamil müdüriyet-i mezkûradan tanzim kılınan mukavelename müsveddesi leffen takdim kılınmış olmağla keyfiyetin Şura-yı Devlete havalesiyle...*"¹¹

Planlanan tesis fes de imal etmek istediği için, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi girişimi değerlendirmeden önce Feshane-i Amire müdüründen görüş istemiştir. Müdür konunun kendisine izah edilmesinden sonra, meseleyi öncelikle halkın ihtiyacı çerçevesinde değerlendirmiştir. Osmanlı toplumunun ihtiyacı olan bu tarz eşyanın ülke içinde üretimi, ithal ürünlerle rekabeti sağlayacağı için ülkeye faydalı ve yararlı olacaktır. Sonrasındaysa müdür konuyu yöneticisi olduğu devlet fabrikası açısından değerlendirirken, bahsedilen fabrikanın sırf ticari amaçlarla kurulmuş bir tesis olduğuna dikkat çekmiştir. Feshane-i Amire ise esas olarak askeri ihtiyaçları karşılamak için kurulmuştur. Bu tarz bir ticari kuruluşunsa, ne fes ne de diğer eşyaların üretiminde Feshane-i Amire'ye müdahale şansı yoktur. Ayrıca ilgili tesisin askeri kurumların ihtiyaçları için gerekli eşyayı düşük bir kârla satacağını taahhüt etmesi, yeni kurulacak fabrika ile bir sorun yaşanmayacağını bir başka delili olmuştur.

Konu üç gün sonra Feshane-i Amire'nin üst makamı olan Seraskerliğe sunulmuştur. Serasker de fabrikanın müdürüyle aynı yönde görüş beyan etmiştir.

"...*Şura-yı Devlete havale buyurulmağla Tanzimat Dairesi'nde ledel-kırae Feshane-i Amire müdiri... celb ile tefhim olunduğı üzere öyle bir fabrikanın ihdas ve tesisi ile Memalik-i Mahrusa ahalisinin levazımından olan o misillü eşyanın dâhilde imali mamulat-ı hariciyeye rekabetle mülken fevaid ve muhsenatı mucib olacağına ve mahaza bu fabrika sırf ticaret fabrikası olub esasen levazım-ı askeriye için müesses olan Feshane-i Amire'nin fes ve saire imalatına müdahalesi olamayacağından başka de-*

¹¹ BOA, ŞD.2503/24, 19 Cemaziyelahir 1303, 13 Mart 1302, 25 Mart 1886.

*vair-i askeriyeye muktezi eşyanın cüzi bir temettü mukabilinde itasının dahi taahhüd idilmekte bulunmasına göre...*¹²

Devlet tesisiyle yaşanabilecek muhtemel sorunlar endişesi giderilince, imtiyaz görüşmeleri tekrardan devam etmiştir. Ortaklar ilk hazırlanan mukavele taslağında yer alan ve beğenmedikleri hususlar belirtmek için yeni bir dilekçe kaleme almışlardır. Dilekçede dillendirilen temel konu, rekabetten azami ölçüde korunabilme çabası olmuştur.

Yeni rakipler için on beş senelik ruhsat yasağı, yirmi sene olarak adlandırılan imtiyaz süresini pratikte beş sene kısaltmıştır. Bu durum üzerine yapılması icap eden yüksek masrafları gerekçe gösteren ortaklar, rekabetten korunma çabalarının devlet desteğini hak ettiğini belirtmişlerdir. İmtiyazın bütün haklarıyla beraber yirmi sene olması isteği sonrası, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkabilecek muhtemel girişimcilerle ilgili taleplerini dillendirmişlerdir.

İlk taleplerindeki ülkenin tamamında bu sektördeki beş yıllık bir ruhsat yasağının gerçekçi olmadığını anlayan ortaklar, bu taleplerinde bir yumuşamaya gitmişlerdir. Sektörde yeni girişimcilerle aynı şartları kabul ettikçe, yeni yatırımlar için kendilerinin bu beş yıl için rüçhan hakkına sahip olmalarını talep etmişlerdir. Kendilerini sektörde tercihli hale getirecek bu taleplerini kuvvetlendirmek için, konunun sadece üç vilayete sınırlandırılmasını önermişlerdir. Tabi önerilen Aydın, Selanik ve Bursa vilayetleri, pamuk ziraatında önde gelen bölgeler olarak görülmüştür.

*"...Şura-yı Devlet'den tanzim ve takdim kılınan mazbatada müddet-i imtiyaziyenin on beş seneye tenzili cihetine gidilmiş ise de külli masrafa muhtac olan böyle fabrika ancak bir müddet rekabetden masuniyeti istidaya salahiyetimiz nezd-i hükümet-i seniyyede mazhar-ı tervec ve kabul olmak lazım geleceği gibi yine bu maksada binaen Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de buna mümâsil diğer bir fabrika inşası istidası vuku bulacak olur ise şerait-i mütesaviye ile hiç olmaz ise beş sene müddet içinde hak-kı rüçhana... bu suretde tensib buyurıldığı halde iş bu hak-kı rüçhanın müddet-i mezkûra ile Aydın Selanik Hüdavendigâr gibi üç vilayete hasru tahsisi hususuna müsaade..."*¹³

Ortakların rüçhan hakkı talebi Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde görüşüldükten sonra, konu Meclis-i Vükela'ya havale edilmiştir. Meclis-i Vükela Aydın, Selanik ve Bursa vilayetlerini kapsayan bu hak talebinin, rekabetten kaçınma çabasıyla olduğunu kabul etmiştir. Fakat bu noktada rekabetten korunma talebinin gerçekliği sorgulanmıştır.

Kurulacak fabrika ne kadar büyük olursa olsun, bütün İstanbul halkının ihtiyacını karşılayabilmesi pek mümkün değildir. Bu durumda piyasada her halükarda farklı aktörlerde yer alacaktır. Netice olarak yeni kurulacak fabrikaya zarar verecek ölçüde bir rekabet söz konusu olmadığı için, talep edilen rüçhan hakkının verilmesine de gerek görülmemiştir. Fakat Meclis-i Vükela sermaye konusuna dikkat çekmiştir.

¹² BOA, ŞD.2503/24, 1 Recep 1303, 24 Mart 1302, 5 Nisan 1886.

¹³ BOA, ŞD.2505/16, 15 Recep 1303, 8 Nisan 1302, 20 Nisan 1886.

Her ne kadar bir anonim şirket kurulacak olsa da, girişim için bir miktar sermayenin belirlenmesini talep etmiştir.

“...vilayât içüne bu gibi tesisat hakkında hak-kı rüchan taleb olunması rekabetden masuniyet mütalaasına müstenid idüğü anlaşılıyor ise de fabrika ne kadar cesim olsa ihracatı yine Dersaadet sekinesinin ihtiyacıyla mütenasib olamamak tabi bulunmasına binaen rekabete bittabi mahal olamayacağı ve şu halde hak-kı rüchan itasına lüzum olmadığı derkar olub... Ancak her ne kadar anonim şirket teşkil kılınacak ise de mikdar sermayenin tayini dahi lazımeden bulunmağla...”¹⁴

Rüçhan hakkı uygun bulunmasa da, imtiyaz süresindeki uzatma talebi karşılanmıştır. Meclis-i Vükela'nın da onayıyla birlikte, imtiyaz süresi on beş yıldan yirmi yıla çıkartılmıştır. Tanzimat Dairesi'ndeki sermayenin belirlenmesi hususu da görüşülmüş olup, imtiyaz sahiplerinin ilk etapta 50.000 lira ortaya koymaları kabul edilmiştir. Sonrasında gerekirse bu rakamın 100.000 liraya çıkartılabilmesi mümkün görülmüştür. Ayrıca anonim şirkette bu esas üzerine kurulacaktır. *“...Meclis-i alinin tensibi vechiyle mezkûr fabrika için muayyen olan on beş sene müddet-i imtiyaziye yirmi seneye iblağ olunmuş ve sermayenin tayinine gelince talib-i imtiyaz taraflarından vaz olunacak sermayenin şimdilik elli bin liradan ibaret olacağı ve ilerüde derece-i lüzumuna göre bunun yüz bin liraya kadar çıkarılacağı ve anonim şirket dahi bu esas üzerine teşkil ideceği...”¹⁵*

Sermaye konusundaki itiraz dahi halledilince, Meclis-i Vükela 28 Nisan 1886 tarihinde bu imtiyazı onaylamıştır.¹⁶

İstanbul'daki Ortaklığın İmtiyaz Mukavelenamesi

Madde-1: Şurayı Devlet azasından Ahmet Refik Bey, Amede-i Divan-ı Hümayun Muavini Reşit Bey ve Ticaret Umum Müdürü Refik Beyler ortaklaşa olarak bu fabrikayı kuracaklardır. Bu fabrikada yün ve pamuktan fanila, yün-lü elbiselik ve dokumalık kumaşlar, Amerikan bezi, astar, her çeşit tire cinsi pamuk ve yün ipliği ve fes üretilecektir. Fabrika İstanbul'un uygun bir yerinde inşa edilecek olup, yirmi senelik bir imtiyazla faaliyette bulunacaktır.

Madde-2: İmtiyaz süresi içerisinde İstanbul ve yakın çevresinde bahsedilen üretimle ilgili, yeni bir fabrika kurulması için başka birine ruhsat verilmeyecektir. Bu durumun istisnaları ise, öncelikle Feshane ve diğer devlet fabrikalarının üretimine imtiyaz sahiplerinin karışmamasıdır. Ayrıca imtiyaz bölgesinin dışında bulunan benzeri fabrikaların ve tezgâhların faaliyetleriyle, imtiyaz bölgesinde eskiden beri çalışmakta olan esnaf tezgâhlarının çalışmaları da müdahaleden korunmuştur.

Madde-3: İmtiyazın devlet tarafından onaylanması tarihinden itibaren, bir sene içerisinde fabrika inşasına başlanacaktır. İki sene içerisinde de fabri-

¹⁴ BOA, MV.9/47, 16 Recep 1303, 9 Nisan 1302, 21 Nisan 1886.

¹⁵ BOA, İ.MMS 83/3590, 23 Recep 1303, 15 Nisan 1302, 27 Nisan 1886.

¹⁶ BOA, MV.9/74, 23 Recep 1303, 16 Nisan 1302, 28 Nisan 1886.

kanın üretime geçmesi mecburidir. Osmanlı Devleti'nin kanunlarına ve yürürlükteki şirketler tüzüğüne tabi olmak şartıyla, imtiyazın yürürlüğe girişi tarihinden itibaren altı ay içerisinde bir anonim şirket kurulması mecburidir. İmtiyaz sahipleri ilk etapta, 50.000 liralık bir sermaye ortaya koymaya mecburdur. Ayrıca imtiyaz sahipleri ihtiyaç duyulması halinde, bu miktarı iki katına çıkarmaya yetkilidir. Şayet tespit edilen zaman dilimi içerisinde fabrikanın inşasına ve daha sonrada üretime başlanmazsa veya başlansa bile üretim sürdürülmezse, Osmanlı hükümeti bu konuda imtiyaz vermeye yetkili olacaktır. Verilmiş olan imtiyazsa, geçerliliğini yitirecektir.

Madde-4: Fabrikanın kuruluşu için gereken ve Avrupa'dan getirtilen her türlü alet, makine ve gerekli her türlü eşya ve ülke içerisinden temin edilecek olan pamuk ve yün gümrük vergisinden muaftır. Ayrıca imtiyaz süresi olan yirmi sene boyunca, gerek ülke içerisinde satılan ve gerekte yurtdışına ihraç edilen fabrika mamulâtından gümrük vergisi alınmayacaktır. Yalnız usulsüzlüklerin önlenmesi için gümrük idaresinin koyacağı kurallara, imtiyaz sahiplerinin uyması mecburidir.

Madde-5: İnşa edecekleri fabrikanın ürünlerinden askeriye'nin satın almak istemesi halinde, imtiyaz sahipleri bu satışı cüzi bir kârla yapmayı taahhüt ederler.

Madde-6: İmtiyaz sahipleri fabrikada istihdam edecekleri bazı ustalardan başka, çalıştıracakları işçileri Osmanlı vatandaşları arasından seçeceklerdir.

27 Nisan 1886 tarihinde imzalanan bu imtiyaz mukavelenamesi, dört gün sonra padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁷

İstanbul'da Anonim Şirket Kurulması ve Hisse Senedi Çıkartılması

İmtiyaz mukavelenamesinin üçüncü maddesi gereği ortakların bir anonim şirket kurması mecburi tutulmuştur. Ayrıca bu şirket üzerinden çıkarılacak hisse senetleri, sermaye toplamak için önemli bir kolaylık sağlayacaktır. Bunun için hazırlanan şirketin iç tüzüğü, hükümet tarafından onaylanmıştır. Fakat şirket son anda bazı değişiklikler yapmak istemiştir. Bu durumu inceleyen Meclisi Vükela, istenilen değişikliklerin kamunun haklarına zarar vermediğini düşünmüştür. Çünkü bu değişiklikler şirketin iç işleriyle ilgili konulardan ibaret olmuştur. Yalnız sadece şirketin çıkarmayı planladığı hisse senetleriyle ilgili madde de, ufak bir değişiklik yapılmasını istemiştir. Şirket sermayesinin yarısını aşmamak üzere hisse senedi çıkartabilir fıkrasına, bu durumun Ticaret ve Nafia Nezareti'nin denetimine tabi olduğu ibaresi eklenmiştir.

"...hukuk-u hükümet-i seniyye ile mezkûr numunenin ahkâm-ı esasiyesine tokunur yeri olmayub şirketin sırf muamelat-ı dâhiliyesine aid şeylerden ibaret idüğinden bunun aynen kabul olundığı münasib olarak ancak işbu numunenin altıncı maddesinin fıkra-i ahiresine ilave olunan ibarât arasındaki (şirket sermayesinin nüsfinâ tecavüz itmek üzere tahvilat dahi ihrac idecek) cümlesinin (şirket sermayesinin nüsfinâ tecavüz itmek üzere Ticaret ve Nafia Nezareti'nin taht-ı teftişinde olarak tahvilat dahi ihrac idecek) suretinde tahriri..."¹⁸

¹⁷ BOA, A.DVNS.MKLT.d.2, s. 47-48.

¹⁸ BOA, MV35/11, 14 Zilhicce 1305, 10 Ağustos 1304, 22 Ağustos 1888.

Meclisi Vükela'nın bu kararı ertesi gün Ticaret ve Nafia Nezareti'ne tebliğ edilmiştir. Meclis istenilen değişikliklerle ilgili evrakların bir an önce hazırlanmasını istemiştir.¹⁹ Kısa sürede tamamlanan hazırlıklar sonrası, şirketin iç tüzüğü "Yün ve Pamuk İpliği ve Akmişe Vesaire İmaline Mahsus Anonim Osmanlı Şirketi Nizamname-i Dâhiliyesidir" başlığıyla onaylanmıştır.

Bu iç tüzük sekiz fasıl ve kırk dört maddeden oluşmaktadır. İlk fasıl dört maddeden oluşmakta olup, şirketin kuruluşu, maksadı ve merkezini açıklamaktadır. İkinci kısım beş ile on birinci maddeler arası olup, verilmiş olan imtiyazın şirkete devri ile ilgili hükümleri düzenlemektedir. Üçüncü fasıl on ikinci maddeden yirmi ikinci maddeye kadar sürerek, şirketin iç idaresi ile ilgili hükümleri düzenlemektedir. Dördüncü kısım yirmi üçten otuz dördüncü maddeye kadar genel kurul ile ilgili düzenlemeler içermektedir. Otuz beşinci ve tek maddeden oluşan beşinci fasıl; bütün borç ve alacaklarla birlikte tutulan yıllık hesap defterlerinin müfettişler tarafından kontrol edildikten sonra, genel kurula sunulacağını düzenlemektedir. Otuz altı ve otuz yedinci maddelerden oluşan altıncı kısım, kurucu hisseler, temettü dağıtımı ve sermaye ile ilgili hükümleri içermektedir. Yedinci fasıl otuz sekiz ile kırkırıncı maddeler arasında olup, ihtiyat akçesinin nasıl uygulanacağını düzenlemektedir. Kırk birinci ve kırk dördüncü maddelerden oluşan son kısım, şirketin süresinin uzatımı veya feshi halindeki yapılacak uygulamaları içermektedir. Yalnız bu sürede üç ortak, Ticaret Umum Müdürü Refik Bey vefat ettiği için, onun yerine vekili bu iç tüzüğe imza atacaktır.²⁰

Padişah II. Abdülhamid fabrikayı desteklemek için hisse senedi almak istemiştir. Fakat imtiyaz sahiplerinin henüz hisse senedi çıkarıp çıkarmayacağı belli olmadığı için, bu dokuma fabrikasının hisse senedi çıkarılması halinde padişahın satın alacağı imtiyaz sahiplerine bildirilmiştir. Bu durumun kendilerine tebliği üzerine, ortaklardan Amede-i Divan-ı Hümayun ikinci muavini Reşid Bey ilgili fabrikaları için hisse senedi çıkarmayı planladıklarını bildirmiştir. Kendileri de girişimlerine saygınlık katacak böyle bir satın almayı, padişaha bir dilekçeyle teklifi zaten planlamışlardır. Hisseler piyasa sürülünce, ortaklar talep edilecek miktardaki senedi padişaha takdim edeceklerdir.

*"Dersaadetde inşası makrur müsaade-i...mensucat fabrikası için hisse çıkarılacak ise lütfen ve ihsanen taraf-ı eşref-i cenab-ı mülkdâriyelerinden dahi iştirâ buyurlacağının imtiyaz sahiplerine tebşiri irade ve ferman buyurulması üzerine eshab-ı imtiyazdan amede-i divan-ı hümayun muavin-i sanisi Reşid Beğ kulları... beyan ve tebşir olundukda mezkûr fabrika için hisse ihracı mukarrer ve bundan bir mikdarının lütfen ve atfeten kabul buyurulmasını istidaya mücaseretleri mütesavver iken... hisselerin ihracı sırası geldikde irade ve ferman buyurlacak mikdarının arz ve takdimine..."*²¹

Padişahın hisse senedi olarak bu girişimi destekleme talebinden yaklaşık iki ay sonra, 9 Haziran 1889 tarihinde ortaklardan Refik ve Reşid Beyler

¹⁹ BOA, A.MKT.MHM 498/29, 15 Zilhicce 1305, 11 Ağustos 1304, 23 Ağustos 1888.

²⁰ BOA, A.DVN.MKL 30/11, 20 Ağustos 1304, 1 Eylül 1888.

²¹ BOA, Y.PRK.BŞK 15/50, 10 Şaban 1306, 11 Nisan 1889.

kitabete dairesine başvurmuşlardır. Ortaklar bir haftaya kadar fabrikanın inşaatına başlanacağını belirtmişlerdir. Bu ziyaretlerinin öncesinde, padişahın fabrikalarını desteklemek için kaç adet hisse senedi alacağını beyan etmesi için bir dilekçe sunmuşlardır. Ziyaretlerinde öncelikle bu taleplerini tekrar etmişlerdir. Sonrasında çıkaracakları hisse senetleriyle alakalı, daireye bazı detaylar sunmuşlardır.

Kuracakları mensucat fabrikası için 9000'i aşan miktarda hisse senedi çıkartılmıştır. Hisse başına fiyat olarak beş buçuk Osmanlı altını fiyat belirlemişlerdir. Çıkarılacak hisseler için üç banka işlem yapmıştır. Son olarak ortaklar, padişahın hisse talebini bizzat kendilerinin takdim edeceğini beyan etmişlerdir.

“...imtiyaz sahipleri bulunan Refik ve Reşid Beğler kullarına tebliğ ve tebşir kılınarak... bir haftaya kadar fabrikanın inşasına mübaşeret olunacağından evvelce ne kadar hisse iştirasına rağbet buyurılacağına şimdi emrü ferman buyurulması istidasında buldukları... arz olunmuşdu müşarünileyhüma bu gün daire-i kitabete gelerek ol babdaki istidalarını tekrar eyledikleri ve ihrac kılınacak hisse senedatı tokuz bin kûsur aded olub beher hissenin bedeli beş buçuk aded yüzlük Osmanlı altını olduğunu ve çıkarılacak hisseleri üç banka kabul iderek fakat taraf-ı eşref-i Hazret-i Hilafetnahilerinden ne kadar hisse taleb buyunlur ise takdim kılınacağı...”²²

Şirketin hissedarları için yapacağı genel kurul toplantısı, 3 Temmuz 1894 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirilmiştir. Şirket bu toplantıya mekân olarak, Galata'daki İtibar-ı Umumiye-i Osmaniye Bankası'nın²³ idare merkezini seçmiştir. Toplantı ise dört gün sonra, 7 Temmuz 1894 Cumartesi günü yapılmıştır. *“...şirketi hissedaranı cemiyet-i umumiyesinin mah-ı Temmuz-ı efrenciyenin yedinci... cumartesi günü Galatada vaki İtibar-ı Umumiye-i Osmaniye Bankası'nın merkez idaresinde inikadı mukarrer bulunduğu şirket-i mezkûra idare meclis-i riyasetinden mebus 21 Haziran 1310 tarihli takrirde...”²⁴*

Fabrikanın Açılışı ve Üretimi

Yedikule civarında kurulan fabrikanın açılışı için; şirketin idare meclisi ikinci reisi Muhsin Bey, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne yönelik bir dilekçe kaleme almıştır. Bu dilekçeyle birlikte idare meclisi tarafından hazırlanan teşekkür yazısını hükümete sunmuştur. Açılış merasimine üst düzey protokolden Arifi Paşa ve Nuri Bey²⁵ katılmıştır.

²² BOA, Y.PRK.BŞK. 16/7, 10 Şevval 1306, 9 Haziran 1889.

²³ Banka Paris'te bulunan “Societe General” ve Londra'da faaliyetini sürdüren “General Credit and Finance” isimli iki bankanın ortaklığıyla, 1869 yılında kurulmuştur. 30 yıl faaliyetini sürdürdükten sonraysa, banka 1899 yılında kapanmıştır. Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 95-96.

²⁴ BOA, Y.MTV. 98/98, 29 Zilhicce 1311, 21 Haziran 1310, 3 Temmuz 1894.

²⁵ Uzun süreler Viyana ve Paris elçiliklerinde bulunan Arifi Paşa, 1879 yılında kısa bir süre sadrazamlık görevinde bulunmuştur. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 289, 302. İkinci Mabeyinci olan Nuri Bey ise, sonrasında başmabeyincilik makamına da yükselmiştir. Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 318.

Bu üst düzey katılım için teşekkür eden şirket yönetimi, üretimin ilk örneklerini incelemesi için padişaha takdim etmiştir. Muhsin Bey ve diğer sekiz kişiden oluşan yönetim, teşekkür yazısını gönderilen padişah selamı dolayısıyla onur duyduklarını belirterek bitirmiştir.

“...resmi küşadında lütfen ve tenezzülen... Hazreti hilafetpenahilerinden Arift Paşa ve Nuri Beğ kullarının izamı hakkında şayan buyurulan müsaade-i... kemal-i teşekkür... beraber ilk imalat numunelerinin lütfen nazarı hümayun cenab-ı mülükaneyle kabulüyle beraber ihsan-ı alet-ihsan olmak üzere müyesser olduğumuz selamı... cenab-ı şehinshahide dahi bir kat daha mucibi mefharet ve meserret olmasıyla...”²⁶

Refik ve Reşid Beylerin imtiyazı İngiliz sermayesi tarafından satın alınmıştır. Bu sermaye tarafından kurulan fabrikanın ilk üretim yılı olan 1890’da, 1,1 milyon kilogram iplik eğriliyordu. 1897 yılına gelindiğinde fabrikada üretilen düşük kalite iplikler, İngiliz ürünleriyle rekabet edebiliyordu. Fabrikada bulunan 9000 çıkırık, Osmanlı tüketicilerinin taleplerini karşılamak üzere çoğunlukla 3-8 numara ve bazen de 2-14 numara iplik ürettiyordu.

Fabrika Bulgaristan, Mısır, Hindistan ve hatta ABD’de bile önemli ihracat pazarları bulmuştu. Mayıs 1900’de fabrika haftada sadece iki gün çalışmıştı. 1901 yılına gelince, üretim rekor düzey olan 2,2 milyon kilogramlık seviyeye ulaşmıştı.²⁷

Fabrikanın ilk etaptaki üretimi, düşük kalite kalın pamuk ipliklerine göre ayarlanmıştır. Fabrika bu üretim için 8500 adet iğ kullanmakta olup, en kalın 1 numaradan başlayarak, 2, 4, 6, 8, 10 ve 12 numaraya kadar iplik üretebilmektedir. Bu üretim için yıllık 960 ton yerel pamuk kullanılmaktadır. Kendilerine bağışlanan vergi muafiyetleri sayesinde, fabrika yönetimi üretim kalitelerini arttırmayı planlamaktadır. Bu amaca yönelik olarak, ince iplik imaline özel yeni halkalı iğ ve tezgâhlar ithal edeceklerdir. Amerika ve Mısır’dan getirecekleri uzun telli pamuklarla; 16 numaradan başlayıp, 18, 20, 22 ve en ince 24 numaraya kadar iplik üretebileceklerdir.

“Fabrika-i acizanemizde mevcut bulunan mekiklerin adedi 8500 olup bunların kalın olmak üzere (1) numaro ve andan ince (2) andan ince (4) daha ince (6) ve (8) ve (10) ve bunlardan ince (12) numaraya kadar iplik çıkarabilmekte ve beher sene kullanılmakta olduğu yerli pamuğun mikdarı 750.000 kıyyeye baliğ olmaktadır... Tasvib buyurulan muafiyât ile ince iplik imaline mahsus yeni halkalı mekik ve destgâhlar idhaliyle Amerika ve Mısır’dan celb olunacak uzun telli pamuklardan ince yani (16) ve (18) ve (20) ve (22) ve en ince (24) numarolu rişte çıkarabilmek mümkün olabileceği maruzdur...”²⁸

²⁶ BOA, Y.A.HUS 236/91, 20 Haziran 1306, 2 Temmuz 1890.

²⁷ Quataert Düstur’u kaynak göstererek Ahmet Refik, Reşid ve Refik Beylere verilen imtiyazla ikinci bir dokuma fabrikası kurulduğunu iddia etse de, alınan bu imtiyazla sadece Yedikule Fabrikası kurulmuştur. Başlangıçta alınan imtiyazın iplik haricinde başka ürünleri de kapsamaması, bu noktada karışıklığa sebep olmuş olabilir. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 78.

²⁸ BOA, BEO 896/67138, 3 Şubat 1312, 15 Şubat 1897.

Daha geniş bir yelpazede alınan imtiyaza rağmen, fabrika pamuk ipliği üzerine yoğunlaşarak üretimini sürdürmüştür. Fabrikanın başarılı bir girişim olduğu kabul edilmiştir. Çünkü Yedikule Pamuk İpliği Fabrikası adıyla üretimini Cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür. Bu dönemde fabrikanın üretiminin büyük çoğunluğu, Basmahane adıyla Bakırköy'de faaliyetini sürdüren fabrikaya satılmıştır. 1940'daysa Yedikule Fabrikası'nın mülkiyeti el değiştirmiştir. Bu tarihten itibaren fabrika, Mensucat Santral TAŞ tarafından idare edilmiştir.²⁹

Sonuç

Osmanlı pamuk ve pamuklu dokuma sektörü, uzun yıllar geniş iç pazarın ihtiyacını karşılamıştır. Fakat zaman içerisinde artan lüks talebi ve değişen moda ile birlikte, Osmanlı piyasasında Hint malları önem kazanmaya başlamıştır. Hintli üreticiler XVII. yüzyılın sonlarından itibaren, bazı lüks mallarda Osmanlı piyasasını ellerine geçirmiştir. Fakat geniş halk kitlelerine yönelik üretimde, Osmanlı üreticileri piyasayı kontrol etmeyi sürdürmüşlerdir.

Sektörün durumu Sanayi Devrimi sonrası değişmeye başlamıştır. İngiltere Sanayi Devrimi'nin sağladığı yeniliklerle, aşama aşama Osmanlı piyasasını ele geçirmeyi başarmıştır. Önce pamuk ipliğinde, daha sonra lüks pamuklularda ve en sonundaysa alt kalite ürünlerde fiyatı belirleyen artık İngiltere'dir. Sektördeki her yenilik piyasada kendisine çok önemli bir rekabet gücü sağlamıştır.

Bu süreçte Osmanlı üreticileriyse, önce büyük bir şaşkınlık yaşamışlardır. Rekabet güçleri kaybolduğu için piyasadaki silinmeye başlamışlardır. Öncelikle ihracat pazarlarını kaybetmişler, sonrasındaysa iç piyasadaki etkilerini büyük ölçüde yitirmişlerdir.

Osmanlı Devleti ise 1880'lerde bu durumu değiştirmek için, bir şeyler yapmak ihtiyacını hissetmiştir. Dokuma ürünlerinin dış ticarete sürekli artan yeri, cari açığın sürdürülebilirliğini zorlamaktadır. Osmanlı Devleti bu konuya çözüm olarak, özel sektörün desteklenmesini öngörmüştür. Sınırları, süresi ve şartları kesin çizgilerle belirlenmiş olan imtiyaz sistemi; girişimcilere kısmi bir tekel hakkı tanımaktadır. Bu sistemle devletin kapitülasyonlar sebebiyle gümrük duvarlarıyla koruyamadığı üreticilerin, fiyat rekabetini başararak kendilerine piyasada bir yer edinmeleri hedeflenmiştir. Bu rekabet gücü için, girişimcilere bazı vergi muafiyetleri de bağlanmıştır.

Çalışmamızda incelenen fabrikanın İngiliz sermayesine geçmesine rağmen desteklenmesi, II. Abdülhamid'in ülkenin sanayileşmesi hedefine olan inancını gösterdiği düşünülmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA.

²⁹ Halil İnalçık, *Studies In The History Of Textiles In Turkey*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 140.

Amede-i Divan-ı Mukavelat, (A.DVNS.MKLT) d.2.
Sadaret Divan-ı Hümayun Mukavelename, (A.DVN.MKL) 30/11.
Amede-i Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı, (A.MKT.MHM), 498/29.
Babialî Evrak Odası (BEO), 896/67138.
İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 83/3590.
Meclisi Vükela (MV), 9/47, 9/74, 35/11.
Şura-yı Devlet (ŞD), 2503/24, 2505/16.
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 236/91.
Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 98/98.
Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 15/50,
16/7.

Kitap ve Makaleler

ÇAKIR, Coşkun: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

EZER, Feyzullah: “Mütareke Dönemi Türkiye’nin Dış Ticaret Politikaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: CXIV, Sayı: 224, İstanbul 2016.

ISSAWI, Charles: *An Economic History Of The Middle East And North Africa*, Columbia University Press, New York 1982.

İNALCIK, Halil: “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II Özel Sayısı*, 1979-1980.

İNALCIK, Halil: *Studies In The History Of Textiles In Turkey*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

KARAL, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

MARTAL, Abdullah: “Batı Anadolu’da Pamukçuluğun Kooperatifleşme Süreci”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 4-5, İzmir 1995.

NAİMÂ MUSTAFA EFENDİ: *Naima Tarihi*, Cilt: IV, Çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968.

PAMUK, Şevket: *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

QUATAERT, Donald: *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

TAHSİN PAŞA: *Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.

ENERJİ KAYNAKLARINDA GÜVENLİK SORUNU VE NÜKLEER SANTRALLER: METSAMOR NÜKLEER SANTRALI ÖRNEĞİ

Aynura BAGHIROVA*

Öz

Ermenistan'daki Metsamor Nükleer Santrali'nin arz ettiği tehlike, Japonya'da deprem ve tsunami sonucunda meydana gelen ve bir nesli radyoaktif olarak zehirleyen Fukushima faciasının ardından tekrar gündeme gelmiş, Metsamor'un dünyanın en tehlikeli santrallerinden biri olduğunun farkında olanların endişeleri daha da artmıştır. Bu çalışmanın konusu genel anlamda nükleer enerji üretiminin sakıncalarını ya da Ermenistan'ın yakın coğrafyada nükleer enerji üretimini, sebep olduğu radyasyon ve nükleer atık problemini ele almak değildir. Çalışmanın amacı Ermenistan'ın enerji güvenliğini bahane ederek nükleer enerji üretimini emniyet tedbirleri olmaksızın ve miadını doldurmuş teknolojiyle yapıyor olmasını vurgulamak, Metsamor'un sınırımızda her an patlamaya hazır bir atom bombası niteliği taşıdığına dikkat çekmektir. Ermenistan'ın enerji güvenliğini temin ederken yapması gereken, eskimiş teknolojiyle bulunduğu coğrafyayı tehlikeye atmak yerine, Azerbaycan'ın tarihi topraklarını işgalden ve Türkiye'ye karşı soykırım iddialarından bir an evvel vazgeçerek bölgesel barış, sorunsuz komşuluk ilişkileri ve ekonomik istikrar için somut adımlar atmaktır.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Metsamor, Nükleer Santral, Nükleer Kaza.

Security Problems In Energy Sources And Nuclear Powerplants: Metsamor Nuclear Power Plant Case

Abstract

The danger posed by the Metsamor Nuclear Power Plant in Armenia has been raised again, and the concerns of those who are aware that Metsamor is one of the world's most dangerous power plants have increased, following the Fukushima catastrophe in Japan as a result of earthquake and tsunami and poisoning a generation as radioactive. The subject of this study is not to address the disadvantages of nuclear power generation in general, or the nuclear and nuclear waste problem caused by Armenia in the near geography. The aim

* Trakya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

of the study is to emphasize that Armenia is doing nuclear power production without safety measures and with expired technology and that Metsamor is an atomic bomb ready to explode on our border. While providing its energy security Armenia needs to renounce Azerbaijan's historical territories and genocide allegations against Turkey as soon as possible instead of posing danger to its geography using outdated technology and to take steps towards regional peace, good-neighborly relations and economic stability.

Keywords: Turkey, Metsamor, Nuclear Power Plant, Nuclear Accident.

Giriş

Çevre kirliliği günümüzde insanlığın karşı karşıya olduğu en önemli tehditlerden biridir. En fazla zararın ve kirliliğin meydana geldiği alan da enerji alanıdır. Fakat enerji kendi başına bir tehdit unsuru değildir, zira enerjinin kirlisi yoktur, üretim yöntemlerinin kirlisi vardır. Bu nedenle de doğayı ve dolayısıyla sağlığımızı korumanın yolu temiz üretim ve ürün elde etmektir. Enerji üretirken asit kirleticiler, küresel ısınma üzerinde etkili sera gazları, ağır metaller, atıklar, radyasyon vs. gibi zararlı etkiler ortaya çıksa da güvenlik önlemleri ve temiz üretimin sağlanması koşulu ile bütün teknolojilerden faydalanılabilir.¹

Metsamor Nükleer Santrali'nin arz ettiği tehlike Japonya'da deprem ve tsunami sebebiyle yaşanan ve bir nesli radyoaktif olarak zehirleyen Fukuşima faciasından sonra yeniden gündeme gelmiştir. Böylelikle Metsamor'un dünyanın en tehlikeli nükleer santrallerinden biri haline geldiğini söyleyenlerin endişeleri de yenilenmiştir.² Fakat Ermenistan enerji güvenliğini tesis etmek için bu santrale ihtiyaç duyduğunu ve enerji güvenliğini tamamen sağlamadan da santrali kapatmayacağını ifade etmektedir.

Enerji güvenliği ülkeyi, vatandaşları, toplumu, devleti ve ekonomiyi güvenirli yakıt ve enerji arzına yönelik tehditlere karşı koruma durumudur. Bu tehditler, dışsal (jeopolitik, makroekonomik, konjonktürel) faktörlerin yanı sıra, ülkenin enerji sektörünün yönetimi ve işleyişi tarafından da belirlenmektedir.

Enerjinin artık hemen hemen tüm alanlarda birincil ve ikincil kaynak olması sebebiyle ülkelerin istikrar seyirleri de doğrudan enerji güvenliğine bağımlı hale gelmiştir. Dünya genelinde durum böyle iken, özellikle Kafkasya bölgesi söz konusu olduğu zaman, bölgenin siyasi atmosferini etkileyen önemli unsurlardan birisi de enerji güvenliğidir. Enerji güvenliği, olası tehditlere karşı ekstra önlemler almak açısından belli bir maliyete katlanmayı gerektirmektedir.³ Bu noktadan baktığımız zaman Ermenistan hiçbir maliyete

¹ Mustafa Özyurt - Güncel Dönmez, "Alternatif Enerji Kaynaklarının Çevresel Etkilerinin Değerlendirilmesi", TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası III. Yenilebilir Enerji Kaynakları Sempozyumu, Mersin 2005.

² Marianne Lavelle - Josie Garthwaite, "Is Armenia's Nuclear Plant The World's Most Dangerous?", <https://news.nationalgeographic.com/news/energy/2011/04/110412-most-dangerous-nuclear-plant-armenia/>, 02.12.2017.

³ Tamer Çetin, "Orta Asya ve Kafkaslar'da Enerjinin Politik Ekonomisi", *Enerji, Piyasa ve Düzenleme Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2010, 81.

katlanmadan, kendisine Sovyetler Birliği'nden miras kalmış, miadını doldurmuş Metsamor Nükleer Santrali ile enerji güvenliğini pekiştirmeye çalışmaktadır. Metsamor Nükleer Santrali birincil koruma yapıları olmadan inşa edilen nükleer reaktörlere sahip günümüzde türünün çok az sayıdaki örneklerinden birisidir. Lakin diğer benzer santrallerden farkı, kullanım süresini tamamlamış olması ve aynı zamanda en büyük tehlikesi deprem bölgesinde inşa edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmada ele alınan sorun, bu santralin sınırimıza 16 kilometre uzaklıkta her an patlamaya hazır bir atom bombası niteliği taşımasıdır.

1. ENERJİ KAYNAKLARINDAN NÜKLEER SANTRALLER

1.1. Enerji Güvenliği

Artık günümüzde, enerji güvenliğinin sadece petrol temin etme amaçlı bir olgu olmaktan çıktığı ve petrolün yanı sıra bio-enerji kaynakları, yenilenebilir enerji, hatta enerji kaynaklarının iletim hatları da dahil çeşitlilik barındıran bir tanıma dönüştüğü görülmektedir. Özetle yeni tanım, küresel anlamda her alandaki enerji altyapısının güvenliğini tesis eden kapsamlı bir olgu olması şeklindedir.⁴ Enerji güvenliği, yaşam kalitesini iyileştirme ve gelişme için kritik önemi haizdir. Özellikle enerjiye olan talebin 2030 yılına kadar iki kat artması beklenmektedir. Fosil yakıtların sınırlı rezervlere sahip olması enerji temini aşamasında alternatif kaynaklara başvurulması gereksinimini doğurmaktadır. Bu alternatifler arasında nükleer santraller günümüzde yaygın olarak tercih edilmektedir. Bu konuda önemli husus, enerji güvenliğini temin ederken, milyonlarca insanın hayatını nükleer tehlikeye maruz bırakmamaktır. Metsamor Nükleer Santrali örneğinde karşılaştığımız üzere Ermenistan enerji talebini sebep göstererek, yıllar öncesinde kapatılması gereken nükleer santrali faal tutarak sonuçları ağır olabilecek bir faciaya davetiye çıkarmaktadır. Fakat enerji güvenliği açısından süreç sadece enerjinin kesintisiz bir şekilde temini ile ilgili olmamalı, istikrarlı ve güvenli şekilde gerçekleşmelidir.

1.2. Nükleer Santraller

Nükleer Santraller her zaman en çok tartışılan enerji üretimi alanı olmuştur. Tüm tartışmalara rağmen; dünya genelinde üretilen enerjinin %17'si bu santrallerden sağlanmaktadır. Nükleer santrallerin çoğunluğu gelişmiş ülkelerde bulunmaktadır ve hâlâ dünyanın farklı ülkelerinde inşa halinde olan nükleer santraller mevcuttur. Bu santrallerin halka ulaşan radyasyon dozları tam donanımlı kontrollerle, bütün önlemler alındığı takdirde çevre fon radyasyonunun 1/1000'i ile 1/100'i arasında bir miktar olarak değişmektedir.⁵

Nükleer santraller zenginleştirilmiş uranyumun fisyon tepkimesinden ortaya çıkan yüksek miktardaki enerji ile çalışmaktadırlar.⁶ Bu bölünme (Fis-

⁴ Mitat Çelikpala, "Enerji Güvenliği: NATO'nun Yeni Tehdit Algısı", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 40, Kış 2014, s. 85.

⁵ Özyurt - Dönmez, "a.g.m.", s. 2.

⁶ Esme Özdaşlı, "Kafkasya'nın Çernobil'i Metsamor Nükleer Santrali", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 50, Yaz 2016, s. 47.

yon-atom çekirdeklerinin bölünmesi durumudur) için nötronlar yüksek hızla uranyumun çekirdeğine çarpar ve bunun sonucunda çekirdeğin kararsız hale geçmesine sebep olur. Bu durum ise fisyon tepkimesine yol açar ki bu da enerjinin oluşması reaksiyonunu ortaya çıkarır. Özetle uranyum bölünmesiyle açığa yüksek miktarda enerji çıkmış olur.

Bu şekilde uranyumdan elde edilen ucuz enerji 1960'lı yıllarda gündeme gelmiş ve akabinde dünyada birçok nükleer santral kurulmuştur. Özellikle Soğuk Savaş sürecinde Sovyetler Birliği bu santrallere çok sık başvurmuştur. Sovyetler Birliği'nin nükleer santrallerde kullandığı reaktörler VVER, PBMK, EGP ve BN şeklinde 4 tipten oluşmaktaydı. Zaman geçtikçe hem tecrübeler, hem de araştırmalar gösterdi ki, bu reaktörlerden en güvensiz ve kaza yapma riski yüksek olan Sovyetler'in aynı zamanda Metsamor Nükleer Santrali'nde de kullandığı VVER tipli reaktörlerdir.⁷

Sanayinin önemli elemanlarından olan enerji özellikle gelişmekte olan ekonomiler için farklı bir önemi haizdir. Sanayi devrimi sonrasında insan gücü yerini makinelere bırakmış ve makinelerin de çalışma koşullarının enerjiye bağımlı olması, enerjinin hem ekonomik hem stratejik önemini arttırmıştır. Yaşanan petrol krizleri, petrol rezervlerinin sınırlı olması ve petrol kaynaklarına sahip olmanın devamlı bir garanti olmaması sebebiyle, aynı zamanda çevreci yaklaşımlarla yenilenebilir enerji kaynakları güncel ilgi odağı olmuştur.⁸ Ancak yaşanan santral kazaları sebebiyle, nükleer kazaların uzun vadeli zararlı sonuçlar doğurduğu göz önünde bulundurularak bu enerji üretim yöntemi son yıllarda daha farklı şekilde değerlendirilmektedir. Özellikle yakın zamandaki Fukuşima faciasından sonra bu konuda uluslararası farkındalık da değişmiştir.

Nükleer santrallerin tehlikeli olduğu ve kullanılmaması gerektiği konusundaki en sert tepkiler Almanya ve İtalya'dan gelmiştir. Almanya 2011 yılında bir karar aldı ve 2022 yılına dek kullanımda olan nükleer santrallerini aşamalı olarak kapatacağını bildirdi. İtalya'da bu konuda referandum yapıldı ve halk %95 oranında bir oyla nükleer santrallerin açılmasını reddetti. Hâlâ nükleer santral kullanmak durumunda olan ülkeler de tehlikesizlik tedbirlerini üst düzeye çıkarırken, genel olarak sivil toplumun bu santrallerin istifadesinde ve özellikle yeni yapımları konusunda genişleyen bir direnişi gözlemlenmektedir.⁹ Ancak maalesef ki, dünya genelinde bu farkındalığın ve uyanışın artmasına rağmen Çin ve Rusya hâlâ nükleer enerji kapasitelerini artırmaktadırlar. Ermenistan ise 2016 yılında kapatmayı vadettiği Metsamor Nükleer Santrali'ni yeni bir santral yapımına kadar kapatmayacağını, yeni santral yapımı için de gerekli yatırımın olmadığını belirterek ısrarlı bir şekilde kullanmaya devam etmektedir. Hatta kimi zaman bu santralin kazalı şekilde çalışması du-

⁷ Özdaşlı, "a.g.m.", s. 47.

⁸ Orhan Çoban - Nazan Şahbaz Kılınç, "Enerji Kullanımının Çevresel Etkilerinin İncelenmesi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 33, Ocak 2016, s. 590.

⁹ *Nükleer Enerjinin Sonu Mu? Fukuşimadan Sonra Alternatif Enerji Politikalarına Uluslararası Bir Bakış*, Friederich Ebert Stiftung Derneği Yayını, Sena Ofset, İstanbul 2012, s. 7.

rumundan endişeli olan ve santralin kapatılması hususunda kendisini uyararak Avrupa Birliği'ne karşı siyasi isteklerini dayatmak, maddi yatırım çekmek için şantaj unsuru olarak kullanılmaktadır.

1.2.1. Dünyadaki Nükleer Kazalar: Çernobil Örneği

Nükleer enerji üretiminin güvenli olduğu sürekli vurgulansa da bu zamana kadar yaşanan felaketler aslında gerçekliğin tam da böyle olmadığını göstermektedir. En ufak kazalarda ve sızıntılarda bile bu santraller insanları ve coğrafyaları uzun yıllar boyunca etkisi ortadan kalkmayacak şekilde zehirlemekte, çözümleri zor sonuçlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Radyasyonun özellikle kanserojen etkisi herkes tarafından bilinmektedir. Japonya, Arjantin, Fransa, ABD, Rusya, Ukrayna ve daha niceleri bu kazaları yaşamış ülkelerdir. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerde bile bu kazaların önlenememiş olması, kaza riskinin güvenlikle ve gelişmişlikle alakalı olmadığı gerçeğiyle bizi karşı karşıya bırakmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Metsamor Nükleer Santrali'nin hem kullanım tarihini çoktan doldurmuş olması ve hem de Ermenistan'ın bu kazanın önlenmesi, hatta kaza olması durumunda bile sadece müdahalesi için ne kadar 'imkanları' olduğu konusu da insanları tedirgin eden en önemli sorudur.

Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun (IAEA), nükleer ve radyasyon kazasını/felaketini "herhangi bir biçimde ve sebeple radyoaktif materyallerin ortaya çıkmasına sebep olan/olabilecek ve başka bir ülke için radyolojik güvenlik anlamı taşıyabilecek uluslararası sınır aşan bir salınımla sonuçlanan/sonuçlanabilecek aktivite ve tesisleri içeren her tür olay" şeklinde tanımlamaktadır.¹⁰

Dünyada yaşanmış büyük nükleer kazalara örnek olarak aşağıdakiler sunulabilir:

- Kyshtym - 1957 SSCB
- Windscale Yakıt Üretim Tesisi Kazası - 1957 İngiltere,
- Three Mile Island Nükleer Santral Kazası - 1979 ABD,
- Tokaimura Yakıt Çevrim Tesisi Kazası - 1999 Japonya,
- Wolsung Nükleer Reaktör Sızıntısı - Güney Kore,
- Çernobil Nükleer Santral Kazası - 1986 Sovyetler Birliği,
- Goiania Radyoterapi Kazası - 1987,
- Endüstriyel Işınlama Tesisi Kazası - 1990 İsrail,
- Meksika Radyoterapi Kazası,
- Kostarika Radyoterapi Kazası - 1996,
- İkitelli Radyasyon Kazası - 1998,
- Panama Radyoterapi Kazası - 2001,
- Polonya (Bialystok) Endüstriyel Işınlama Tesisi Kazası - 2001.¹¹

¹⁰ Ayşe Ashıhan Erbaşı Çuhadar, "Uluslararası Nükleer Sorumluluk Rejimi Çerçevesinde Sivil Amaçlı Nükleer Santral İşletenin Hukuki Sorumluluğu", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, Cilt: 6, Sayı: 3, Malatya 2015, s. 345.

¹¹ Cansın Arda, "Nükleer Silahlar ve Radyasyon", *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, Cilt: 63, Sayı: 1, Ankara 2006, s. 140.

Bu kazaların şiddetlerini ifade etmek için kazaların etkileri baz alınmaktadır ve Uluslararası Nükleer ve Radyolojik Hadise Ölçeği (INES) kullanılmaktadır. 1-7 arası derecelendirme ile artan sıralama kazanın şiddetini belirlemektedir. Şöyle ki, 0 seviyesinde olan ölçek önemsiz bir durumu ifade ederken, 1 şiddeti anormalliği, 2 şiddeti artık mevcut bir olay olduğunu, 3. derece durumun ciddi olduğunu, 4. derece artık yerel etkisi olan bir kazayı, 5. derece geniş alanda etkili kazayı, 6. derece ciddi anlamda kaza durumunu, 7. derece ise ölçeğin son göstergesi olarak artık tamamen büyük bir kazayı ifade etmektedir.¹²

Aslında kamuoyunda bilinenden çok daha fazla nükleer kazalar yaşanmıştır. Sadece büyük kazalar konuşulmuş ve gündeme gelmiştir. Ancak bazı örneklerde görüyoruz ki onlar bile kamuoyundan saklanabilmiştir. Mesela, Sovyetler Birliği Kyshtym kazasını devlet sırrı olarak ta ki SSCB'nin çöküşüne kadar saklamış, bu kazadan kimsenin bilgisi olmamıştır. Kyshtym kazasında bir soğutma aksamı nedeniyle sıvı atık tankında yangın meydana gelmiş, patlama sonucu 70-80 ton yüksek radyoaktif içerikli madde açığa çıkmıştı. Binlerce kilometrekarelik alan yüksek dozda radyoaktif olarak kirlenmesine rağmen SSCB bu olayı gizli tutabilmişti. Oysa ki, bu kazanın sonucunda neredeyse 30 köy haritadan silinmiş, binlerce kilometre alan yaşanmayacak hale gelmişti.

Türkiye açısından yorumlanabilir bir nükleer facia da Çernobil Nükleer Santrali kazası örneğidir. 26 Nisan 1986 tarihinde Türkiye de dahil, birçok Avrupa ülkesini etkilemiş dünyanın en korkunç nükleer kazası Ukrayna Çernobil'de meydana geldi. Çernobil 1970 yılında açılmış bir nükleer santraldi. Ukrayna'nın kuzey bölgesinde, Kiev'e bağlı bir yerleşim yerinde faaliyet göstermekteydi. Santral 4 reaktörle çalışmakta, 2 reaktörü de yapım aşamasındaydı. Kaza günü 4. reaktör bakıma girmişti. İşte bu reaktörde yaşanan patlama ile meydana gelen radyasyonun etkisi Hiroşima ve Nagasaki'ye atılan atom bombalarından 200 kat daha etkiliydi. Çok kısa sürede Ukrayna, Rusya ve Belarus'u etkisi altına almıştı. Hatta radyasyonun etkisi İskandinavya'ya bile ulaşmıştı, artık batı Avrupa da ölçüm aletlerinde radyasyon seviyesinde anormal bir artış olduğunun farkındaydı. Dolayısıyla SSCB artık bu olayı saklayamayıp, tüm dünyaya açıkladı ve uluslararası toplumdan yardım istedi. Facianın etkileri çok geniş coğrafyaya yayılsa da en yoğun etki altında olan Çernobil ve 30 kilometre çevresindeki arazi tamamen boşaltıldı. Binlerce insan göç etti. Ve o zaman insanlara sadece 3 günlüğüne şehri terk ettikleri söylenmişti, bu nedenle de kimse hiçbir eşyasını bile yanına almadan şehri terk etmişti ve Pripyat şehri 1986'dan beri adeta bir hayalet şehirdir. Şehirde kimse yaşamamakla birlikte, günümüzde dahi giriş çıkışları özel askerler tarafından kontrol edilmektedir.

Bu dönemde binlerce insan radyasyon etkisine maruz kaldığı için çeşitli hastalıklar yaşadı. Hastalıkların yanı sıra insanlarda çeşitli mutasyonik etkiler meydana geldi, kolsuz bacaksız, olağandışı şekilde doğan çocuklar vardı.

¹² Çuhadar, "a.g.m.", s. 345.

Bilim insanlarına göre burası 900 yıldan önce yaşanabilir bir yer olmayacak. Tüm kalıntıların tamamen temizlenmesi için ise 48 bin yıl geçmesi lazım. Günümüzde bile buradaki radyoaktif seviye normale göre 20-40 kat daha fazladır.

Çernobil, Türkiye açısından hem yaşanmış hem de yaşanabilir tehlike için emsal teşkil etmesi gereken bir kazadır. Çünkü Çernobil ile Türkiye eski teknoloji ile çalışan ve güvensiz olan santrallerin varacakları sonu acı şekilde tecrübe etmiştir. Çernobil kazası yüzlerce kilometre uzaklıkta yaşanmasına rağmen Türkiye bu kazanın etkilerini ağır şekilde yaşamıştır. Bu durumla kıyaslırsak Metsamor Nükleer Santrali Iğdır'a, Türkiye sınırına 16 kilometre mesafe uzaklıktadır. Santralde sızıntı veya kaza durumunda Gürcistan, Azerbaycan, İran, Türkiye ve tüm bölge nükleer etki altında kalacaktır.¹³

Çernobil'den sonra yaşanan belki de en korkunç nükleer kaza Fukuşima kazası olmuştur. Özellikle de yakın tarihte yaşanmış olması, Metsamor'la ilgili ve genel olarak nükleer güvenlik sorunlarını ve endişeleri yeniden gündeme getirmiştir.

Alman Reaktör Güvenliği Kuruluşu'na göre '40 yıldır aktif olan bir reaktörde, öngörülebilir en büyük kazalardan birinin gerçekleşme olasılığı %0,1. Dünya çapında ortalama 440 nükleer santralin faaliyette olduğu düşünüldüğünde, önümüzdeki 40 yılda bu santrallerden herhangi birinde bu büyüklükte bir kazanın gerçekleşme olasılığı yaklaşık %40'tur.' Böylece, nükleer enerjiyi çevre dostu, güvenli ve düşük maliyetli olarak kabul edip savunuların bu görüşlerinin yanlışlığı da kanıtlanmıştır. Hatta, bu sonuca varılırken nükleer kazaların sonuçlarının ve bunların telafi maliyetlerinin hesabı yapılmamış, bu göstergeler denklemin dışında bırakılmıştır.¹⁴

2. METSAMOR NÜKLEER SANTRALİ

Metsamor Nükleer Santrali isminden de belli olduğu gibi Ermenistan'ın Metsamor şehrinde bulunmaktadır. En eski Rus teknolojisiyle iki ayrı ünite şeklinde inşa edilmiştir. Sovyetler döneminde hükümetin Ermenistan'daki bakır ve alüminyum endüstrisi için enerji desteği oluşturmak amacıyla yapılmıştır. Dünyanın en eski teknolojiyle, günümüzde artık tercih edilmeyen reaktör tipiyle çalışan elektrik santrallerindedir. Metsamor-1 ve Metsamor-2 olarak iki ünite şeklinde yapılmıştır. Metsamor-1 WWER 440/V230 tipinde ve 240 MWe gücündedir. Metsamor-2 ise WWER 440/V270 tipinde ve 400 MWe gücündedir.

Çernobil faciası da yaşanmadan önce hiç kimse böyle bir kazanın olabileceği ve bu denli hem maddi hem can kaybı yaşatacağını tahmin edemezdi. 40 binden fazla kişinin ölümüyle sonuçlanmış, aynı zamanda milyarlarca dolar telafi harcamaları yapılmış, uzun zaman hasta çocukların doğmasına, insan-

¹³ "Ermenistan, Türkiye'yi Metsamor Nükleer Santrali İle Tehdit Ediyor", <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/515-ermenistan-turkiye-yi-metsamor-nukleer-santrali-ile-tehdit-ediyor>, 14.01.2017.

¹⁴ "Nükleer Enerjinin Sonu Mu?", Friederich Ebert Stiftung Derneği Yayını, s. 7.

ların kanser ve diğer hastalıklara yakalanmasına, çevrenin yaşanılmayacak hale gelmesine sebep olmuştur. Kimsenin ihtimal vermediği halde bu kaza yaşanmış ve ne gibi derin sonuçların yaşanacağı acı şekilde tecrübe edilmiştir. Çernobil ile aynı teknolojiye sahip Metsamor Nükleer Santrali aynı zamanda kullanım vadesini doldurmuş şekilde ve deprem bölgesinde faaliyet göstermektedir. Orijinal ismi Ermenice Oktemberyan'dır, ancak bulunduğu Metsamor ilçesinin adıyla anılmaktadır.¹⁵ Dünyanın tepkilerine anlam veremediğini ifade eden Ermenistan, bomba niteliği taşıyan bu santrali kaza yapacağı güne kadar kullanmaya devam etmekte ısrarlı görünmektedir.

Üstelik sorun sadece teknolojinin yetersizliği değildir. En yeni nesil teknoloji kullanılmış olsaydı bile Oktemberyan şehrinin Ağrı Dağı fay hattı üzerinde olması ani kaza riskini sıcak tutmaktadır. Normal şartlarda uluslararası standartlara göre bu gibi bölgelerde nükleer santral yapılması yasaktır. Sovyetler döneminde de bilim insanları burada santral inşasının sakıncalı olacağını dile getirmiş ama aynı zamanda yapımından da geri kalmamışlardır.¹⁶ Santral uluslararası standartlara uygun olmadan yapılmıştır ve Batı standartlarının çok altında bir teknolojidir. En basitinden her santralde bulunması gereken koruma kubbesi bulunmamaktadır. Özellikle Metsamor'da bulunan reaktör tipini (WWER-440/230) kullanan santrallerde, güvenli olmadıklarından dolayı, mutlaka bu koruma kubbeleri kullanılmaktadır. Bu durumların hepsi göz önünde bulundurulduğu zaman Metsamor Çernobil santralinden bile daha büyük bir tehlikedir. Avrupa bu konudaki endişelerini her zaman dile getirmektedir. AB'nin Ermenistan'daki eski temsilcisi Alexis Louber Metsamor santralini aktif durumda olmasını "bir nükleer bombanın sürekli tepemizde dönmesine" benzetmiş ve tehlikenin boyutlarını bu şekilde ortaya koymuştur. Ayrıca İngiltere Daily Telegraph gazetesi de "Uzmanlar Bir Ermenistan Çernobil'inden Korkuyor" şeklinde haber başlığıyla tehlikeyi ifade etmiştir.¹⁷

İlk ünite 1976 yılının Aralık ayında, ikinci ünite ise 1980 yılı Ocak ayında faaliyete başlamıştır. Hatta o dönem üç ve dördüncü ünitelerin de yapımına başlanmış, ancak 1986 yılında Çernobil faciasından sonra inşaatı durdurulmuştur. Şimdi ise Ermeni yetkililer Metsamor'un 2026 yılında planlanan kapanmasına kadar olan sürede enerji kaynaklarını pekiştirip ancak bunun akabinde santralin kapatılmasını gerçekleştireceklerini belirtmektedirler. Diğer yandan da şu anki durumda eğer Ermenistan enerji ihracatını durdurursa nükleer santral olmadan iç talebi karşılayabilir gibi çıkışlarla da karşılaşmaktayız.¹⁸ Bu ise daha yakın bir tarihte Türkiye'yi de tehdit eden bu santralden enerji üretimi sağlayıp, bu enerjiyi Türkiye'ye satmayı planlayan zihniyetten gelen şaşırtıcı olmayan bir tutumdur.

¹⁵ "Metsamor Nükleer Santrali", <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/515-ermenistan-turkiye-yi-metsamor-nukleer-santrali-ile-tehdit-ediyor>, 14.01.2017.

¹⁶ Özdaşlı, "a.g.m.", s. 50.

¹⁷ Mevlüt Yüksel, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Başka Bir Sorun: Metsamor Nükleer Santrali ve Türkiye'ye Etkileri", *Yeni Türkiye* 60, 2014, s. 6.

¹⁸ Qriqor Zaxaryan, *Ermenistan'da Yenilenebilir Enerji Gelişiminin Ekolojik ve Coğrafi Özellikleri*, Sankt Petersburg Devlet Üniversitesi Tezi, 2017.

Tablo-1: Metsamor Nükleer Santrali¹⁹

Ünite	Reaktör Tipi	Güç		Durumu	Ağa Bağlanması	İşletime Başlanması	Kapanma
		Saf	Brüt				
1	VVER-440/270	376 MVt	408 MVt	Hizmet dışı	22.12.1976	06.10.1977	25.02.1989
2	VVER-440/270	375 MVt	408 MVt	Hizmette	05.01.1980	03.05.1980	Belirsiz
3	VVER-1000	Plan. 1060	-	Planlanan		2026 Planlanan	-

15 Ekim 1982 tarihinde santralin 1. ünitesinde patlama olmuş ve bu patlama sonucunda yangın çıkmıştır. Makine bölümü yangından ciddi şekilde hasar görmüş ve yangın sırasında personelin çoğunluğu panik halinde reaktörü o durumda gözetimsiz bırakıp dışarı kaçmıştır. Yangının kontrol altına alınması için 110 itfaiye çalışanı 7 saate yakın bir süre uğraşmıştır. 7 Aralık 1988 tarihinde Ermenistan'ın kuzey bölgelerinde (Spitak şehri) 26 binden fazla kişinin hayatını kaybettiği 7'nin üzerinde bir şiddette deprem yaşandı. Bu olaydan sonra nükleer santralin faaliyeti durduruldu. Faaliyeti durdurulduktan sonra 1. ünite buhar jeneratörleri bölümlerinde ikiye ve 1 metre çapında kesikler oluşturulmuştu (metalurji araştırmaları için) ve bunun sonucunda da 1. ünite iş görmez duruma gelmişti. Çünkü bu buhar jeneratörlerinin onarılması mümkün değildi, yalnızca yenisi ile değiştirilebilirler ve bu da oldukça yüksek maliyetli idi.²⁰ Dolayısıyla Ermenistan'ın sağlıklı kontrol sağlamaması ve deprem bölgesinde olması unsuru insanların santral ile ilgili endişelerine hak kazandırmaktadır. İlerleyen yıllarda santral bu durumda terk edilmiş halde beklerken, Ermenistan santrali yeniden çalıştırma kararı almıştır ve sebep olarak ise kendi enerji kaynaklarının olmaması ve dışarıdan gelecek enerji için güzergahların kapanmış olmasını ileri sürmüştür. Böylece, 7 Nisan 1993 tarihinde ünitelerin toparlanması ve 2. ünitenin yeniden faaliyete geçmesi için karar kabul edilmiştir.

5 Kasım 1995 tarihinde santralin 2. ünitesi 6.5 yıl çalışmaz halde durduktan sonra yeniden faaliyete başladı. Santral Ermenistan'ın yıllık enerji talebinin %30-40 kadarını karşılamaktadır. Ve daha o zaman Ermenistan'daki uzmanların görüşüne göre santral son olarak 2016 yılına kadar faaliyet gösterebilir durumda idi. Daha sonraki tarihte 2016 yılına gelindiğinde bazı yetkililer 2017 yılında kapatılacağına dair açıklamalar yaptılar. Ancak 2017 yılında da bugün gördüğümüz üzere yine vazgeçip kapatmayacaklarını belirterek kapanma tarihini 2026 yılına kadar uzatmış bulunmaktadırlar. Alışıl gelmiş 'Ermenistan Oyalama Siyaseti' ile santral kendisi bir kaza yaşayıp kapanmaya kadar bu durum böyle devam edecek gibi gözükmektedir. Çünkü, farklı dönemlerde AB'nin Metsamor'un kapanması ile ilgili taleplerine kendilerine

¹⁹ "Ermenistanın Nükleer Elektrik Santrali", <https://www.seogan.ru/armyanskaya-aes.html>, 10.01.2017; [wikipedia.org](https://www.wikipedia.org), 27.03.2018.

²⁰ "Ermenistanın Santrali", <https://www.seogan.ru/armyanskaya-aes.html>, 10.01.2017.

has yanıtlar vermişlerdir. Bu kapanma talebinin yersiz olduğunu ve santrali kapatmayacakları cevabını defalarca tekrarlamışlardır.

Şunu da belirtmekte fayda var: “Santralin kullanımının daha bir 5-10 yıl süreliğine uzatılması Ermenistan’ın Avrupa Birliği ile arasını iyice gerginleştirecektir. 2016 yılında kapatılması gereken santral eğer kapanmazsa bu durum Avrupa’yla sorunlara sebep olabilir”²¹ şeklinde yer yer kendi yorumlarına şahit olmuştuk. Aslında aykırı davrandıklarının bilincindedir ancak her şeye rağmen santralin kullanımından vazgeçilmemektedir.

Ermenistan’ın AB ile ilgili açıklamalarında AB’nin daha önceki zamanlarda aynı şekilde taleplerinin geçmiş Sovyet ülkelerinden, doğu Avrupa ülkelerinden de olduğunu fakat bu ülkelerin kullanımda olan nükleer santrallerinin kapatırken bunun karşılığında Avrupa Birliği’ne girdiklerini, Ermenistan’a ise böyle bir hak tanınmadığını, dolayısıyla santralin kapanmasını talep etmemeleri gerektiğini ifade etmişlerdi. Kısacası biz Avrupa Birliği’ne girmeyi talep etmiyoruz onlar da bizden santral için herhangi bir talepte bulunmasınlar şeklinde açıklama yapmaktaydılar.

Uzmanların da belirttiği gibi nükleer enerji ucuz enerji kaynağıdır. O nedenle de Ermenistan bu yöntemi tercih etmektedir. Kendi söylemlerine göre bu santrali bile Ermenistan’da SSCB inşa etmişti. Ermenistan şu anda kendi kaynaklarıyla yeni ve güvenli bir santral inşa etme gücüne sahip değildir. Bunun için tahminen 5-6 milyar dolar gereklidir ve bu yüzden şu an için eski santralin kapatılması Ermenistan’a mantıklı gelmemektedir. Ayrıca AB’nin santralin kapatılmasını neden talep ettiğini anlamadıklarını belirtmektedirler. Doğal olarak santralin sonsuza kadar kullanılamayacağına bilincinde olduklarını, ancak kaynakları tükeninceye dek hazır Avrupa Birliği tarafından bir yaptırım ve kapatma için net tarih şartı konmadığından, siyasi baskılar olmadan şu an için kapatılmayacağını ifade etmişlerdi ki gerçekten de 2016 yılında kapatılması beklenen santrali 2017 yılında kapatacağız diye ertelemiş, 2017 yılında ise 2026 yılına dek kullanacaklarını belirtmişlerdi.

Ülkeyi eleştiren ekonomist Eduard Agajanov’a göre Ermenistan’ın Rusya’ya olan enerji bağımlılığı kritik seviyeye ulaşmış bulunmaktadır. Agajanov’a göre tek bir ülkeye ve tamamıyla bağımlılık kabul edilemez bir durumdur. Özellikle bu mahkumiyetin enerji alanında olması Rusya’nın Ermenistan’ı hem ekonomik, hem de siyasi olarak istediği an istediği doğrultuda kullanacağı anlamına gelmektedir.²²

Sinan Oğan’a göre de Metsamor Nükleer Santrali öncelikli olarak Türkiye için tehdit oluşturmaktadır. Santralde 1988 yılında sızıntı yaşanmış, 2 yıl sonra yeniden faaliyete geçirilmiştir. Özellikle İğdir’a yakınlığı dolayısıyla yalnızca olası bir kaza sonucu meydana çıkacak potansiyel bir tehlike değil,

²¹ Sevak Saruhanyan, “Ermenistan’ın Enerji Güvenliği”, *Orta Asya ve Kafkasya Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 3, 2011, s. 204.

²² Emil Danielyan, *Russia Tightens Control Over The Armenian Energy Sector*, NY, Eurasianet.org, 17.10.2006.

mevcut durumda da orada etkili olduğunu ve bu nedenle de haddinden fazla kanser vakalarının yaşandığını belirtmiştir.²³

2.1. Metsamor Nükleer Santrali'nin Türkiye'ye Etkileri ve Kapatılması İçin Yapılan Çalışmalar

Çernobil kazasının Türkiye açısından ne denli ağır sonuçlar doğurduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, Türkiye sınırına 16 kilometre uzaklıkta bulunan aynı kriterlere sahip bir tesisin kaza yapma durumunda ne gibi etkileri olacağını tahmin etmek zor değildir. Hiroşima ve Nagasaki'ye atılan nükleer bombadan radyasyona maruz kalan insanlar üzerinde yapılan araştırmalara göre, bu tür vakalarda insanların gizli hastalık evreleri geçirdikleri ve bunun sonuçlarının yaklaşık 5-30 yıl sonra ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Nitekim, Çernobil faciasının Doğu Karadeniz halkı üzerindeki etkileri ancak 18 yıl sonra görülmeye başlamıştır. Bu nedenle Iğdır ve civar bölgelerde yaşayan halkın yıllarca Metsamor Nükleer Santrali'nden yaşanan sızıntılar sebebiyle nasıl bir etkiye maruz kaldığını tespit etmek zordur. Yapılan gözlemlerde sınır bölgelerindeki bitki örtüsünde oluşan kurumaların, hayvanlarda artan sakat doğumların, sakat ve ölü doğum ile çocuk ölümlerinde, kanser vakalarında meydana gelen artışların Metsamor Nükleer Santrali sebebiyle ortaya çıktığı apaçık ortadadır.

Ermenistan santrali kapatma konusunda hiçbir girişimde bulunmazken, arz ettiği tehlike farklı kesimler tarafından gündemde tutulmaktadır. Santral yıllarca kapalı tutulduktan sonra yeniden işleme açıldığı zaman hem AB ve IAEA bu karara itiraz etmişlerdir, hem de Azerbaycan santralin yeniden çalıştırılmasının yol açacağı sonuçların araştırılması için IAEA'ya başvuruda bulunmuştur. 1996 yılında AB Ermenistan'a bu amaçla mali destek sağlamıştır. Bunun karşılığında Ermenistan santrali 2004 yılında kapatacağını taahhüt etmişti. Ayrıca, ABD Enerji Bakanlığı, 18 milyon Dolar, AB 11 milyon Dolar, Fransa, nükleer atıkların depolanma tesisleri için 40 milyon Dolar, İngiltere ise ek güvenlik önlemleri için 80 milyon Sterlin ayırmıştır. Tüm bunlar, Ermenistan'ın santrali kapatacağı taahhüdü üzerinden yapılmıştır.²⁴

Metsamor Nükleer Santrali zaman zaman arz ettiği tehlike, zaman zaman ise kapatılması yönündeki girişimlerle gündeme gelmektedir. Santralin tehlikelerini gündeme ilk taşıyan isimlerden Sinan Oğan,

“Metsamor Nükleer Santrali'nin sadece Ermenistan için değil, Türkiye ve bölge için de büyük bir tehlike ve tehdit arz ettiğini, fiili hayatta, bölgede santralin zararlarının ciddi bir şekilde görüldüğünü, Iğdır'da özellikle (Metsamor Nükleer Santrali Iğdır'a 16 km, gözle görülür mesafededir) kanser vakalarında çok ciddi artışın olduğunu ve bu sebeple de Iğdır halkının ciddi endişe taşıdığını ifade etmiştir. Oğan'a göre bu sadece Türkiye'nin,

²³ Sinan Oğan, “Ermenistan Metsamor Nükleer Santrali Türkiye'nin Yanı Başındaki Saatli Bombadır”, <http://www.haberiniz.com.tr/politika/sinan-ogan-ermenistan-metsamor-nukleer-santrali-turkiye-nin-yani-basindaki-saatli-bombadir-65357h.html>, 15.01.2017.

²⁴ Sinan Oğan, “AB'nin Metsamor Nükleer Santrali'nin Kapatılmasına Yönelik Politikaları (2007)”, <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/517-ab-nin-metsamor-nukleer-santrali-nin-kapatilmasina-yonelik-politikalari>, 03.06.2017.

*Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları ile değil, aynı zamanda Azerbaycan'daki, Gürcistan'daki, İran'daki ve hatta Ermenistan'daki sağ duyulu sivil toplum kuruluşları ile bir araya gelinerek çözülmesi gereken konudur. Zira Metsamor Nükleer Santrali'nde bir kaza olduğu takdirde öncelikle Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu bölgesi, Ermenistan, Azerbaycan, İran ve Gürcistan bunun zararlı etkilerini görecektir ve bu yüzden santralin kapatılması için sivil girişimlere hız vermek lazımdır. Santral ancak sivil girişimler yolu ile kapatılabilir, çünkü Ermenistan enerji ihtiyacını bahane ederek bu santrali kapatmaya yanaşmamaktadır. Uzun yıllardan beri Avrupa Konseyi'ne ve Avrupa Birliği'ne santralin kapatılması ile ilgili vermiş olduğu sözleri tutmamakta, devamlı ertelemektedir. Bölgede en ufak bir depremde Nükleer Santralde bir kazanın meydana gelme riski yüksektir. Bir de onun ötesinde geçtiğimiz yıllarda eğer 3-4 terörist elini kolunu sallayarak Ermenistan Parlamentosu'na girip orada Başbakan, Parlamento Başkanı'na karşı bir suikast girişiminde bulunabiliyorsa, pe-kala bu santrale karşı da herhangi bir terör eyleminde bulunabilir. O sebeple Ermenistan'daki Nükleer Santrale yönelik tehdit ve bu santralin bölge için oluşturduğu tehdit her geçen gün daha fazla hissedilmektedir.*²⁵

Oğan, 2000'li yılların başlarında Metsamor Nükleer Santrali'nin kapatılması için bir sivil inisiyatif kurmuş, akabinde bununla ilgili konferanslar tertiplemiş, hatta internet sitesi açmış ve Türkiye'de de büyük bir kamuoyunun oluşmasına vesile olmuştur.

2.2. Metsamor Nükleer Santrali Ekseninde Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Türk-Ermeni ilişkileri konu olduğu zaman ilk olarak Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı iddia ettiği sözde soykırım iftiraları, bundan dolayı oluşan gerginlik, uluslararası kamuoyunda sürekli Türkiye aleyhine çalışmalar yapmaları, Azerbaycan'ın topraklarının %20'sini ve Karabağ'ı işgal ettikleri için Türkiye'nin Ermenistan'la olan sınır kapısını kapatması ana başlıklar olarak aklımıza gelmektedir.

Fakat gündemde olmayan bir başka problem, aslında küçümsenemeyecek kadar önemli olanı, Metsamor Nükleer Santrali tehdididir. Göz ardı edilmesinin aksine gündemi meşgul etmesi gereken bir konudur, çünkü Ermenistan bu konuyu aynı zamanda şantaj unsuru olarak kullanmaktadır. Tehdit oluşturdukları dile getirildiği zaman Türkiye'den sınır kapısını açmasını veya Avrupa Birliği'nden maddi destek yapılmasını talep ederek, şantaj yöntemine başvurmaktadırlar.

Ermenistan yetkilileri ekonomik olarak santral sayesinde enerji ihracatçısına dönüştüklerini vurgulayarak, hatta bir dönem Türkiye'ye bile enerji ihraç etmeyi planlamaktaydılar. 2008 yılında Türkiye'ye enerji ihraç etme durumu gündeme gelmiş, Ermenistan Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı A.Movisisyan Türkiye'ye enerji ihracatı için görüşmelerin başladığını belirtmişti. Gümrü-Kars elektrik hattının yeniden tesis edilmesinin ardından elektrik ihracatına başlanacağı beklenmekteydi.²⁶

²⁵ Dr. Sinan Oğan ile mülakat, 31.05.2018, Ankara.

²⁶ Arutyun Haçataryan, "Ermenistanın Enerjisi-Kendi Enerji Kaynakları Olmayan Bölgesel Aktör", *Orta Asya ve Kafkasya Dergisi*, Sayı: 5 (59), Erivan 2008, s. 122.

Ermenistan hizmetten çıkarılması planlanan Metsamor'un yerine yeni nükleer santral inşa etmede kararlıdır. Hatta Ermeni hükümeti bir Avusturyalı mühendislik firması ile yeni santralin yapımı için anlaşmıştı, fakat santralin yapımı için gerekli finansmanın temini konusunda zorlanmaktaydı. Bunun için yaptıkları bazı planlamalar şu şekildeydi: Ermenistan İran için büyük ölçüde elektrik arzı sunacak ve bu elektrik İran doğalgazı kullanılarak üretilecektir. Bu üretilen enerjinin diplomatik ilişkilerin eksikliğine rağmen aynı zamanda Türkiye'ye ihraç edileceğini de belirtmişlerdi. Abdullah Gül'ün Ermenistan'a tarihi ziyareti zamanı Türk ve yerli kurumların anlaşmayı imzaladığı da defalarca ifade edilmişti. Ancak Türk yetkililerinin bunu kamuoyunda seslendirmemelerine rağmen Ankara ve Erivan arasındaki siyasi ilişkilerin normalleşmesi belki enerji alışverişini de etkiler beklentisi taşımaktaydılar.²⁷

2025 yılına kadar Ermenistan'ın enerji arzını karşılamaya yönelik projeleri için, ki buna yeni yapılacak nükleer santral de dahildir, 2800 milyon dolar yatırım yapması gerekmektedir.²⁸

Metsamor Nükleer Santrali kapanmadığı müddetçe Türkiye açısından tehlike potansiyeli taşıması gerçeği sınıra yakınlığıyla da tescillenmiş bulunmaktadır. Çünkü santral Kars'a 100 kilometre, Iğdır'a 16 kilometre mesafede bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Doğu Anadolu fay hattı üzerinde kurulmuş olduğu için sadece Türkiye değil, deprem meydana gelmesi durumunda yaşanacak radyasyon sızıntısı ile Türkiye'den sonra Azerbaycan, Gürcistan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi önemli ölçüde etkilenecektir.²⁹ Üstelik aynı Çernobil'de olduğu gibi bu santralde de koruyucu beton kubbe bulunmaması, Türkiye'yi bekleyen tehlikeyi daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. 1995 yılında Atom Enerji Ajansı genel müdür yardımcısı olan Morris Rosen, Metsamor'un zaten başından beri mimari tasarımının da hatalı olduğunu söylemişti.³⁰

Sorun aslında sadece Metsamor Santrali ile de sınırlı değildir. Bulgaristan'daki Kozloduy Nükleer Reaktörü Türkiye sınırına yaklaşık 300 kilometre mesafede, keza Romanya'daki Cernavo Nükleer Reaktörü de yine yaklaşık 300 kilometre mesafede bulunmaktadır. Sözü geçen Metsamor Santrali 16 kilometre uzağımızda konumlandırılmış bulununca Türkiye'de kendini savunma amaçlı Radyasyon Erken Uyarı Sistemi Ağı (RESA) tesis etmiş bulunmaktadır. Ülkenin tamamı bu yerli yapım sistemle donatılmıştır ve RESA sürekli bir ölçüm halindedir. Çevredeki radyasyon düzeyini sürekli ölçerek radyasyon seviyesinde bir değişim olduğu durumda anında uyarı vermektedir.³¹ Dolayısıyla Türkiye böyle bir konumdayken, bir de bilinçli bir şekilde kullanım süresi dolmuş bir santral ile faciayı yaşatmanın sorumsuzluğu kabul edilemez bir durumdur.

²⁷ Emil Danielyan, "Armenia Presses Ahead With Nuclear Power Plant Construction", *Eurasia Daily Monitor*, Volume: 6, Issue: 103, Jamestown Foundation 2009.

²⁸ Karen Karapetyan, "Güney Kafkasya'nın Enerji Güvenliği Temininde Ermenistan'ın Rolü", *21. Asır Dergisi*, Sayı: 2 (10), Erivan 2009, s. 18.

²⁹ Yüksel, "a.g.m.", s. 6.

³⁰ Özdaşlı, "a.g.m.", s. 50.

³¹ Arda, "a.g.m.", s. 140.

Ermenistan tarafı santralin yüksek şiddetli depreme dayanıklı olduğunu iddia etse de Ermenistan Deprem Araştırma Merkezi Başkanı Alvard Antonyan, Pararak ve Garni bölgelerinde 5.5 - 7.5 şiddetinde deprem olma ihtimali bulunduğunu açıklamıştı. Türkiye’de Dr. Tayfun Kındap tarafından yapılan “*Türkiye Çevresindeki Nükleer Enerji Santrallerinin Bir Kaza Durumunda Türkiye’ye Olası Tehditleri*” konulu araştırmayla tehlike bilimsel olarak da ispatlanmıştır. Dr. Kındap’ın araştırmalarının sonucuna göre, kaza durumunda bu nükleer santralden yayılan radyoaktif bulutlar Türkiye’nin tamamını 9 günde etkileyecek, eşzamanlı olarak Avrupa ve Asya’yı da tehlike altına alan geniş çaplı etkileri olacaktır. Hatta santrale en yakın illerimiz olan Kars, Ağrı, Iğdır gibi bölgeler %60’ının üzerinde bir oranda ölümcül nükleer sızıntıya maruz kalacağı sonucuna ulaşmıştır.³²

Ermenistan için kendi deyimleri ile bu konu hayati önem taşımaktadır. Santralin birinci ünitesinin faaliyeti durdurulmuş, ikinci ünitesi aktif durumdadır ve Ermenistan elektrik arzının %40 - %50 kadarını karşılamaktadır. Ancak enerji temini açısından ne kadar önemli olsa da, Ermenistan uzmanlarının görüşüne göre santral en fazla 2016 yılına kadar çalışabilirdi.³³

Hemen hemen bütün üst düzey Rus-Ermeni görüşmelerinde yeni yapılacak olan nükleer santral konuşulmaktaydı. En son olarak Rus şirketi “*Atomstroyeksport*” ve Ermenistan Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı eşit haklarla ortak anlaşmaya vardılar. Yeni yapılacak olan ünitenin reaktörü yine Rus yapımı, 60 yıl kullanım süresine ve 1060 MVt güç kapasitesine sahip olacaktır. Ünitenin yapımı tahminen 5 milyar dolara mal olacaktır ve bunun da yarısını ortak oldukları için Rusya tarafı karşılayacaktır. Diğer yarısını karşılamak için de yine Rusya Federasyonu’ndan kredi talep edilmesi planlanmıştır. Santralde VVER-1000 model reaktör kullanılması düşünülmektedir. Aynı zamanda Rus şirketi Ermenistan’daki uranyum yataklarını işletecektir. Hatta uranyum yataklarının araştırılması için 3 milyon dolar bütçe de ayrılmıştır. Bundan ziyade silah üretimi için kullanılacak bu maddelerin Ermenistan’dan ihraç edilmesi sorunu da konuşulmuştu. Rusya ile Gürcistan arasındaki problem, Ermenistan’ın uranyumu Gürcistan demiryolları ile ihraç etmesi açısından bir sorun teşkil eder mi, bu durumda ileride kurulması planlanan İran-Ermenistan demiryolu mu kullanılsa hangisi amaca daha uygun olur ve saire³⁴ gibi sorular gündeme gelmişti. Bu bilgilerden de ortaya çıkan, Türkiye ve bölge ülkelerinin endişe ettiği, Ermenistan’ın Metsamor Nükleer Santrali’ni sadece elektrik üretimi için kullanmadığı, bunun yanı sıra nükleer silah üretimi için de kullanabilmesi ihtimalidir. 1995’de dönemin Başbakanı olan Grant Bagratyan’ın santralin açılışında yaptığı açıklamada “*Nükleer güç Ermenistan’ı bölgedeki diğer ülkelerden daha üstün kılıyor*” şeklinde konuşması, bu durumu ima ettiğini akıllara getirmişti. Ve bu durum özellikle Türkiye

³² Yüksel, “a.g.m.”, s. 14.

³³ Aram Aramyan, “Uluslararası-Hukuki Açından Nükleer Malzemelerin Sivil Amaçlı Kullanımı”, *21. Asır Dergisi*, Sayı: 2, Erivan 2013, s. 73.

³⁴ Sevak Saruhanyan, “Ermenistan’da Nükleer Enerji Perspektifleri”, *21. Asır Dergisi*, Sayı: 3 (15), Erivan 2010, s. 21.

ve Azerbaycan için önem arz etmektedir. Yani sadece kaza tehlikesi konusu değil, burada üreteceği nükleer silahlarla da Ermenistan'ın bölgesel güvenliği tehdit etmesi durumu söz konusudur.³⁵

Birisi iş adamı diğeri fizikçi olan iki Ermenistan vatandaşı Erivan'dan Gürcistan'a gitmekte olan bir trende kurşun paket içerisinde zenginleştirilmiş uranyum kaçırırken yakalanmıştı. Gürcistan'ın o zamanki Cumhurbaşkanı Mikael Saakaşvili bu durumu Washington'da gerçekleştirilen bir nükleer zirvede üst düzey yetkililere iletmiş, fakat bununla ilgili haberlerin kamuoyunda yer almadığını belirtmişti. Ancak bunun akabinde konuşma yapan Barack Obama ABD'nin nükleer terörizmle mücadeleyi ulusal güvenlik açısından öncelik haline getirdiğini belirterek zirveye iştirak eden 50 ülke liderine 4 yıl içerisinde denetimsiz tüm nükleer maddeleri güvence altına alacağına dair beyanda bulundu. Bu tür olaylar sıklıkla yaşanmaktadır. Son 7 yılda özellikle Gürcistan'da üçüncü kez gerçekleşmiş bulunmaktadır. Genel olarak Sovyetler'in çöküşünden sonra bölgede 21 kez benzeri durumlar yaşanmıştır.³⁶ Zamanında Ermeni yazar Tigranyan'ın yaptığı yorumu da burada hatırlatmakta fayda var: Yazar, Sovyetler döneminde Kafkasya'da mevcut doğal enerji potansiyeline rağmen, neden doğalgaz ve petrol temin etmek yerine nükleer santral yapımının tercih edildiğini anlamadığını belirtmişti.³⁷ Dolayısıyla Metsamor yapımıyla da ve hâlâ ısrarla kapatılmamasının ardında da nükleer silah üretimi konusundaki şüpheleri akıllara getirmektedir. Ermenistan devlet yetkilileri de zaman zaman bu konuda imalı cümleler kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu nedenle de Metsamor'un her anlamda bölgesel bir tehdit unsuru olduğu tartışılmaz bir gerçektir.

Sonuç

1995 yılında tekrardan faaliyete başlayan Metsamor Nükleer Santrali bütün uluslararası tepkiler ve uyarılara rağmen finansal sebepler ve enerji yetersizliği gerekçesiyle kapatılmamaktadır. Ermenistan uyarılar karşısında devamlı olarak ülkenin Metsamor olmaksızın ayakta duramayacağını belirtmektedir. Ancak şöyle de bir gerçek var ki, 3 milyon nüfusu olan Ermenistan Azerbaycan'ın topraklarının %20'sini işgal etme ve Türkiye'ye soykırım iddialarıyla saldırma gücünü kendinde bulabiliyorsa, işgalci politika yürütmek, soykırım iftiralalarında bulunmak için kullandığı uluslararası ilişkilerini ihtiyaçları olan enerji temini için kullanırsa Metsamor olmadan da ayakta çok rahat bir şekilde durabilir. Şartlar ve gerekçeler ne olursa olsun, bunun çözümü, kendi çıkarları için milyonlarca insanın hayatını, bulunduğu coğrafyayı tehlikeye atmak değildir. Bu nedenle Ermenistan'ın Azerbaycan'ın tarihi topraklarını iade etmesi, Türkiye ile siyasi ilişkilerini normalleştirilmesi, dolayısıyla bölgede sorunsuz komşuluk ilişkileri tesis ederek ekonomik işbirliği

³⁵ Yüksel, "a.g.m.", s. 14.

³⁶ "Nuclear Bomb Material Found For Sale On Georgia Black Market", <https://www.theguardian.com/world/2010/nov/07/nuclear-material-black-market-georgia>, 13.01.2017.

³⁷ "Metsamor Nükleer Santrali", <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/515-ermenistan-turkiye-yi-metsamor-nukleer-santrali-ile-tehdit-ediyor>, 14.01.2017.

ile ayakta durması, izleyebileceği en iyi yoldur. Bunun için sürekli ve tek taraflı şekilde şikayet ve iftiralarla polemik oluşturmak yerine, barış için somut adımlar atması gerekmektedir. Bugün Türkiye'nin Ermenistan'la olan sınır kapısının kapalı olması da onun Azerbaycan'a uyguladığı işgalci politikanın bir sonucudur. Ama hâlâ Azerbaycan'ın tarihi topraklarını iade etmek yerine Metsamor'u sınırın açılması için bir şantaj aracı olarak kullanmaktadır. Bu şekilde klasik oyalama politikasıyla santrali kapatmayarak elinde koz olarak bulundurmaktadır.

Eylül 1999'da Ermenistan hükümeti ile AB arasında Metsamor Nükleer Santrali'nin 2004 yılına kadar kapatılması ile ilgili bir anlaşma imzalanmıştır. 25 Ocak 2001 tarihine gelindiğinde Ermenistan Avrupa Konseyi'ne üye olurken, 2004 yılına kadar Metsamor Nükleer Santrali'ni kapatmayı taahhüt etmiştir. Fakat, anlaşmalara rağmen Ermenistan hükümeti ülkede yaşanan elektrik sıkıntısını bahane ederek santralin elektrik üretim gücünü daha da arttırmaya çalışmıştır. Bunun akabinde AB Ermenistan'a santrali kapatması için yeni üretim olanakları oluşturması amacıyla 100 milyon Euro yardım teklif etmiş, ancak Ermenistan bu miktarı kabul etmeyerek 1 milyar Euro mali destek talep etmiştir. Absürt ve AB kaynaklarından karşılanması neredeyse imkansız olan bu miktarı AB yönetimi kabul etmemiştir. Bu bahane ile de Ermenistan yönetimi Metsamor'u kapatmayacağını ilan etmiştir.³⁸

Daha önceki yıllarda 2016 yılında, 2016 yılına gelindiğinde ise 2017 yılında santrali kullanıma kapatacağını vadedip, 2017 yılında finansal durumunu bahane ederek yeni santral inşa edildiği zaman Metsamor'un kapatılacağını açıklayıp, belirsiz bir süreç oluşturmuşlardı. Daha sonra kapatmanın 2026 yılına ertelendiğini bildirmiş ve aynı zamanda siyasi baskı problemleri olmadığı için şu an rahat bir şekilde kullanıma devam edeceklerini ifade etmişlerdir.

Ekonomist Vilen Xacatryan 2017 yılının Ekim ayında yaptığı konuşmada Ermenistan'ın enerji alternatifi olmadığından yeni bir nükleer santralin gerekliliği ve yeni yapılacak olan nükleer santral için de 5 milyar dolar gibi bir sermayeye ihtiyaç olduğunu ve bunun ise Ermenistan'ın finansal gücünü aşan bir rakam olduğundan günümüzde Metsamor Nükleer Santrali'nin kapatılmasının mümkün olmadığını ifade etmişti. Eğer enerji kapasitesi düşerse bu durumun Ermenistan'ın bölgedeki pozisyonunu zayıflatacağını belirtmişti.³⁹ Ancak göz ardı ettiği nokta, Ermenistan'ın bölgedeki pozisyonunu zayıflatan hususun aslında enerji eksikliği olmadığı gerçeğidir. Çünkü enerji yetersizliği bir sonuçtur. Bunun sebeplerine bakacak olursak, bugün oluşan durumun temelinde Ermenistan'ın Azerbaycan'ın topraklarını işgal etmesi, bunun sonucunda Azerbaycan'la biten ilişkileri ve buradan enerji temin edebilme potansiyelini kaybetmesi, yine bu olayların sonucunda Türkiye ile sınır kapısının kapanması, böylelikle bölgedeki ortak serbest ekonomi bölgesinin

³⁸ Sinan Oğan, "AB'nin Metsamor Nükleer Santrali'nin Kapatılmasına Yönelik Politikaları (2007)", <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/517-ab-nin-metsamor-nukleer-santrali-nin-kapatilmasina-yonelik-politikalari>, 03.06.2017.

³⁹ "Avrupa Birliği İle İşbirliğine Karşılık Nükleer Santral: Ermenistan Enerji Krizinin Eşiğinde", <https://ria.ru/world/20171016/1506947903.html>, 10.01.2017.

oluşumunu engellemiş olması gibi nedenleri görebiliriz. Ermenistan'ın aslında Metsamor Nükleer Santrali'ni kapattıktan sonra yeni nükleer santrale bile ihtiyacı olmayabilir. Eğer Azerbaycan'a karşı işgalci siyasetinden vazgeçerse ve Türkiye'ye karşı sözde soykırım iddialarına son verip bölgesel barışı ve komşuluk ilişkilerini yeniden tesis ederse bununla enerji güvenliğini de tesis etmiş olacaktır.

Kaynaklar

ARAMYAN, Aram: "Uluslararası-Hukuki Açından Nükleer Malzemelerin Sivil Amaçlı Kullanımı", *21. Asır Dergisi*, Sayı: 2, Erivan 2013 (АРАМЯН, Арам: Международно - Правовые Аспекты Использования Ядерного Материала В Мирных Целях, 21-й ВЕК, № 2 (27), 2013г.).

ARDA, Cansın: "Nükleer Silahlar ve Radyasyon", *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, Cilt: 63, Sayı: 1, Ankara 2006.

"Avrupa Birliği İle İşbirliğine Karşılık Nükleer Santral: Ermenistan Enerji Krizinin Eşiğinde", (АЭС В Обмен На Сотрудничество С ЕС: Армения На Пороге Кризиса В Энергетике), <https://ria.ru/world/20171016/1506947903.html>, 10.01.2017.

ÇELİKPALA, Mitat: "Enerji Güvenliği: NATO'nun Yeni Tehdit Algısı", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 40, Kış 2014.

ÇETİN, Tamer: "Orta Asya ve Kafkaslar'da Enerjinin Politik Ekonomisi", *Enerji, Piyasa ve Düzenleme Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2010.

ÇOBAN, Orhan - ŞAHBAZ KILINÇ, Nazan: "Enerji Kullanımının Çevresel Et-kilerinin İncelenmesi (Investigation Of Energy Use Of Environmental Impact)", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 33, Ocak 2016.

DANIÉLYAN, Emil: *Russia Tightens Control Over The Armenian Energy Sector*, NY, Eurasianet.org, 17.10.2006.

_____ : "Armenia Presses Ahead With Nuclear Power Plant Construction", *Eurasia Daily Monitor*, Volume: 6, Issue: 103, Jamestown Foundation - 29.5.2009.

Dr. Sinan Oğan İle Mülakat, 31.05.2018, Ankara.

ERBAŞI ÇUHADAR, Aslıhan: "Uluslararası Nükleer Sorumluluk Rejimi Çerçevesinde Sivil Amaçlı Nükleer Santral İşletenin Hukuki Sorumluluğu", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, Cilt: 1, Malatya 2015.

"Ermenistan, Türkiye'yi Metsamor Nükleer Santrali İle Tehdit Ediyor", <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/515-ermenistan-turkiye-yi-metsamor-nukleer-santrali-ile-tehdit-ediyor>, 14.01.2017.

"Ermenistanın Nükleer Elektrik Santrali", (Армянская АЭС), <https://www.seogan.ru/armyanskaya-aes.html>, 10.01.2017.

KARAPETYAN, Karen: "Güney Kafkasya'nın Enerji Güvenliği Temininde Ermenistan'ın Rolü", *21. Asır Dergisi*, Sayı: 2 (10), Erivan 2009 (КАРАПЕТЯН, Карен: Роль Армении В Обеспечении Энергетической Безопасности Южного Кавказа, 21-й ВЕК, № 2 (10), 2009г.).

LAVELLE, Marianne - GARTHWAITE, Josie: "Is Armenia's Nuclear Plant The World's Most Dangerous?" (Published 14.04.2011), <https://news.natio->

nalgeographic.com/news/energy/2011/04/110412-most-dangerous-nuclear-plant-armenia/, 02.12.2017.

“Nuclear Bomb Material Found For Sale On Georgia Black Market”, *https://www.theguardian.com/world/2010/nov/07/nuclear-material-black-market-georgia*, 13.01.2017.

Nükleer Enerjinin Sonu Mu? Fukuşimadan Sonra Alternatif Enerji Politikalarına Uluslararası Bir Bakış, Friederich Ebert Stiftung Derneği Yayını, Sena Ofset, İstanbul 2012.

OĞAN, Sinan: “AB’nin Metsamor Nükleer Santrali’nin Kapatılmasına Yönelik Politikaları”, *http://www.turksam.org/tr/makale-detay/517-ab-nin-metsamor-nukleer-santrali-nin-kapatilmasina-yonelik-politikalari*, 03.06.2017.

OĞAN, Sinan: “Ermenistan Metsamor Nükleer Santrali Türkiye’nin Yanı Başındaki Saatli Bombadır”, *http://www.haberiniz.com.tr/politika/sinan-ogan-ermenistan-metsamor-nukleer-santrali-turkiye-nin-yani-basindaki-saatli-bombadir-65357h.html*, 15.01.2017.

ÖZDAŞLI, Esmе: “Kafkasya’nın Çernobil’i Metsamor Nükleer Santrali”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 50, Yaz 2016.

ÖZYURT, Mustafa - DÖNMEZ, Güncel: “Alternatif Enerji Kaynaklarının Çevresel Etkilerinin Değerlendirilmesi”, *TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası III. Yenilebilir Enerji Kaynakları Sempozyumu*, Mersin 2005.

SARUHANYAN, Sevak: “Ermenistan’ın Enerji Güvenliği”, *Orta Asya ve Kafkasya Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 3, 2011 (САРУХАНЫАН, Севак: Энергетическая безопасность Армении, Журнал “Средняя Азия и Кавказ”, 204, 2011).

SARUHANYAN, Sevak: “Ermenistanda Nükleer Enerji Perspektifleri”, *21. Asır Dergisi*, Sayı: 3 (15), Erivan 2010 (САРУХАНЫАН, Севак: Перспективы Атомной Энергетики В Армении, “21-й ВЕК”, № 3 (15), 2010r).

HAÇATARYAN, Arutyun: “Ermenistanın Enerjisi - Kendi Enerji Kaynakları Olmayan Bölgesel Aktör”, *Orta Asya ve Kafkasya Dergisi*, No: 5 (59), Erivan 2008 (ХАЧАТРЯН, Арутюн: Энергетика Армении - Региональный Актер Без Собственных Энергетических Ресурсов, Журнал “Средняя Азия и Кавказ”, 5 (59), 2008).

YÜKSEL, Mevlüt: “Türk-Ermeni İlişkilerinde Başka Bir Sorun: Metsamor Nükleer Santrali ve Türkiye’ye Etkileri”, *Yeni Türkiye*, 60, 2014.

ZAXARYAN, Qriqor: *Ermenistan’da Yenilenebilir Enerji Gelişiminin Ekolojik ve Coğrafi Özellikleri*, Sankt Petersburg Devlet Üniversitesi Tezi, Erivan 2017 (ЗАХАРЯН, Григор: Санкт-Петербургский Государственный Университет, Ереван-2017).



KİTAP TANITMA

OSMANLI MELEKLERİ, FUTBOL TARİHİMİZİN KADİM DEVRELERİ

Burak TUT*

Mehmet Yüce, Osmanlı Melekleri, Futbol Tarihimizin Kadim Devreleri, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 15 cm x 21,5 cm, Karton Kapak, Kitap Kağıdı, 396 sayfa, ISBN: 978-975-05-1580-4, Ağustos 2014.

1965 yılında Samsun'da dünyaya gelen Mehmet Yüce, 1987'de İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Makine Fakültesi'nden mezun oldu. 1999 yılında bir hakem arkadaşının hediye ettiği dört ciltlik futbol tarihi kitaplarını okuyarak futbola ve spor dünyasına merak salmaya başladı. Mühendis olmasından dolayı puan durumu tablosunda bir şeylerin yanlış olduğunu hissetti ve bunları araştırmak için işe koyuldu.

"Osmanlı Melekleri, Futbol Tarihimizin Kadim Devreleri" kitabı iki ciltlik bir serinin ilk eseri olarak yayınlanmıştır. Serinin ikinci kitabı olan "İdmançı Ruhlar" kitabı ise 1923-1952 yılları arasında meydana gelen futbol ile alakalı gelişmeleri barındırmaktadır.

Bugün tanıtımını yapacağımız kitap ise "Osmanlı Melekleri" isimli çalışma olacaktır. Bu eser 1870-1923 yılları arasında Türkiye'de futbolun ve diğer sporların gelişim sürecini bize en ayrıntılı şekilde anlatmakta. Ancak kitabın içeriğine geçmeden önce kaynakça ve araştırma metodlarını inceleyelim. Kaynak derinliği açısından var olan spor tarihi kitapları arasında en geniş kaynakçaya sahip kitap olması eserin ilk gözümüze çarpan özelliği oldu. İkdam, Tanin, Tasvir-i Efkar, Tercüman-ı Hakikat, Vakit, Vatan gibi Osmanlı Türkçe gazetelerin yanında Spor Alemi, Şehbal, Donanma mecmualarının taraması yapıldı. Ayrıca Tanzimat döneminden sonra Fransızca çıkan günlük gazete Le Moniteur Oriental, Levantenler için İngilizce yayımlanan The Levant Times, The

* İstanbul Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi Spor Yöneticiliği Yüksek Lisans Öğrencisi.

Levant Herald, The Constantinople Messenger gibi gazetelerin çevirisi yapılmış durumda. Son olarak Rum ve Ermenice kaynaklar bu kitap için uzmanlar tarafından çevrilmiş.

Yazarın bu eseri yazmaktaki ana hedefi önceki kitaplarda ortak olarak yapılan tarihsel yanlışları birinci el kaynaktan araştırarak düzeltmek ve bu eseri ana kaynak olarak Türk milletine sunmaktır. Önceki yayınları incelediğinde tüm eserlerin birbirlerine atıf yaptığını görmüş ve hataların bu şekilde çözülemeyeceğini fark etmiştir. Futbolun “gri dönemi” olarak adlandırılan kuruluş yıllarının sığ bir şekilde anlatılması yazarımızın içine sinmemiş ve bu sebepten ötürü ulaşabileceği tüm kaynakları incelemiştir.

İncelenen döneme ait hemen hemen bütün gazete, spor mecmuası, kitap, makale, hatırat, mektup, fotoğraf, karpostal ve benzeri görsel külliyat Yüce tarafından araştırılmıştır. İngilizce, Fransızca, Osmanlı Türkçesi, Ermenice ve Rumca kaynaklar taranmış ve çevrilmiştir. Tarihsel araştırma yoluna çıkarken başlangıç noktası 1875 senesi olarak belirlenmiştir. Yapılan geniş futbol taraması sırasında golf, kriket, polo, beyzbol gibi günümüzde Türkiye’de popüler olmayan ancak o zamanın İngilizleri tarafından oynanan sporların varlığına rastlanılmıştır. Bu sporların memleketimizde tarihsel sürecini “Osmanlı Melekleri” kitabı sayesinde öğreniyoruz. Çeşitli sporların araştırmasına girecek kişiler için bu kitap başlangıç olarak temin edilebilir.

Kitap ilk olarak yazarın 1973 yılının Ağustos ayında babası ile gittiği maçın anlatımıyla başlıyor. Cumhuriyet’in 50. yılı sebebiyle düzenlenen Fenerbahçe-Beşiktaş maçını tribünlerde takip eden Yüce, o gün futbola tutulduğunu anlatıyor. Maç sonunda kaybeden bir tarafın olmasına rağmen iki takım taraftarlarının kol kola çıkmasıyla günümüzdeki holiganizmi karşılaştırarak bu durumun ne kadar kötü olduğundan bahsediyor. Kitabı yazarken yaşının babası ile aynı olduğunu söylüyor ve bu sebeple kitabını babası ile oğluna ithaf ediyor.

Eser iki ana başlık altında şekillenen 34 başlıktan oluşmaktadır. Başlıklar kronolojik sıra ile sıralanmış ve Cumhuriyet’in ilanına kadar devam etmiştir. İzmir ve Selanik’ten başlayarak tüm Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına uzanmaktadır. Birinci bölüm 17 başlıktan oluşmuş ve başlangıç olarak 1870’li yıllarda Selanik ve İzmir’i seçmiştir.

Birinci başlık; futbolun ilk kez Selanik’te oynandığını okurlara anlatıyor. Ardından Selanik futbolu hakkında bilgiler verip İzmir’de oynanan ilk futbol maçı hakkında varolan yanlış bilgileri düzeltiyor. Daha sonra bilgileri İstanbul’a taşıyıp buradaki ilk futbol kulübü olan “Constantinople Football Club” hakkında bilgiler veriyor. Son olarak “Yakışıklılar-Tipsizler” isimleri altındaki müsabakayı okurlara aktarıyor.

İkinci başlıktan itibaren Yüce, Levantenler ve onların İzmir’deki spor deneyimlerinden bahsediyor. Levantenlerin bir araya gelerek yaptığı spor faaliyetlerinden bahsederken bir sonraki başlıkta Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yapılan “1883 Çim Tenis Turnuvası” hakkında bilgiler veriyor. Levantenlerin ayrıca kriket oynadıklarını da bu bölümde öğreniyoruz.

Dördüncü başlığa geldiğimizde İngilizlerin kendi ülkelerinde oynadıkları ve sahip oldukları sömürge imparatorluğu sınırları içerisinde nasıl yaydığı hakkında bilgi sahibi oluyoruz. İngilizler yaptıkları deniz aşırı seferlerde sömürdükleri topluluğa sızmak için kendi sporlarını bırakırlar. Osmanlı limanlarına yanaşan Imogene kraliyet gemisi de bunlardan biri olarak göze çarpıyor. İstanbul'da düzenli takım halinde ilk futbol oynayanlardan birinin bu kulüp olduğundan bahsediliyor.

Bir sonraki başlığa geçtiğimizde başka bir spor dalı hakkında bilgi sahibi oluyoruz. "The Levant Herald" gazetesinde çıkan bir haberde avcılık faaliyetlerinden bahsediliyor. Habere göre gazeteye yazı gönderen bir kişi Bostancı civarında av faaliyetlerinde bulunmuş. Bu sırada yaşadığı deneyimleri de yazıya dökmüş. Yüce ise bu anıyı anlatarak geçmişe duyulan bir özlemden bahsediyor. Ardından gelen başlıkta ise konu daha farklı bir spor dalına geçiyor: Rugby... Yazarımız burada İstanbul ve İzmir şehirlerinin rugby takımları arasında yapılan müsabakayı anlatıyor okuyucuya. Bölümün en ilginç yönü ise bir Türk'ün rugby maçında yer alması. Osman Efendi isimli bir Osmanlı vatandaşı bu maçta görev alarak tarihin ilk Türk rugby oyuncu olarak kayıtlara geçmiştir.

Çalışmanın sekizinci başlığında Moda Futbol Kulübü ile ilgili derin bir analizi yazıyor. Bu kulübün yaptığı bir müsabaka ise Osmanlı gazetelerinde yer alıyor. Osmanlı tarihinde ilk defa basında bir futbol maçının yer alması ise futbolun artık Türkler tarafından da fark edildiğini bizlere göstermektedir. Başlığın bir diğer önemli araştırması ise 1897 yılında İstanbul ve İzmir takımlarının futbol maçı amacıyla şehirlerarası nitelikte bir müsabaka yapması. Yüce, bu durumun artık iyice futbolun yayılmasına ve Osmanlı'nın Müslüman tabakası arasında da fark edilmesine sebep olduğunu okuyucuya iletiyor.

Onuncu başlıkta Yüce artık lig anlayışının Osmanlı topraklarında ihtiyaç haline geldiğini anlatıyor. İngilizler kendi aralarında takımlar kurmuş, Nympe ve Imogene gibi İngiliz gemilerinin takımları ile maç yapmaktalardı. Ancak sene 1898 olmasına rağmen hala bir Türk takımı yoktu Türk topraklarında. Bu sebepten ötürü lig kuruluşunu da İngilizler üstlenmişti. James La Fontaine isimli bir Levanten İngiliz, Osmanlı Devleti'nde bir lig sistemi kurmuşlardı. Bu başlıktan sonra yazar sık sık bu ismi kullanmıştır.

On birinci başlıkta Türk futbol tarihinin başlangıcını görüyoruz. Bütün spor programlarına ve belgesellerine konu olan Siyah Çoraplılar Spor Kulübü'nün kuruluşu bu başlık altında inceleniyor. Konunun baş karakterleri olan Fuad Hüsnü ve Reşat Danyal Beylerin hikayesini ayrıntılı bir şekilde ele alan yazar, onların hüznü sonunu ise bizlere çok güzel bir şekilde açıklamıştır. Bölüm tarihi bir bakışla ilerlemiş olsa da bir yerden sonra sosyolojik araştırmaları da gözler önüne sermektedir. Futbolcuların mecmualarda çıkan röportajları sonucunda halkın sporlara bakışı, Müslümanlık açısından değerlendirmelerini anlayabiliyoruz.

Sıradaki başlıkta yazar uzun araştırmalar sonucu 1902 yılına kadar kurulan kulüplerin bir listesini yaparak Türk futboluna büyük bir katkı sağla-

mıştır. Şu ana kadar hiçbir yerde yer almayan bu liste ana kaynak özelliği göstermektedir. Başlıkta geçen diğer konu ise İngiliz takımında oynayan bir Türk futbolcu: Bobby Fuat... Siyah Çoraplılar Kulübü'nün iki kurucusundan biri olan Fuad Hüsnü Bey, içindeki futbol aşkını yenememiş ve ismini gizleyerek "Bobby" takma adı ile futbol oynamıştır.

On üçüncü başlığa geldiğimizde futbolda bir ligin başlama tarihi tartışılıyor. 1902 yılında hazırlıkları tamamlanan ligin neden 1904-1905 senesinde oynandığı yazar tarafından merak ediliyor. Yapılan araştırmalar sonucu bunun kesin bir sonucuna ulaşılamıyor. Bölümün devamı ise Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün kuruluşuna ayrılmış. Geniş bir araştırma sonucu farklı kaynaklardan Beşiktaş'ın kuruluşu, kuruluş sırasında Abdülhamit yönetimi tarafından baskıya uğraması ve sonunda izin alma süreci ayrıntılı şekilde anlatılıyor. On dördüncü başlıkta Trabzon'da bir spor kulübünün 1905 senesinde kuruluşu anlatılıyor. Yöneticileri ise İngiliz, Amerikan, İtalyan konsolosları. Sömürgeciler tarafından kurulan bu kulübün uzun soluklu olmadığını anlıyoruz. On beş ve on altıncı başlıklar ise Galatasaray'ın kuruluşu sırasında öğrenciler arasında yapılan görüşmeler, kuruluş aşaması, gizli bir şekilde hazırlık maçları yapması ve gizli bir isimle lige katılmasına ayrılmış durumda. Birçok kaynaktan yapılan araştırmalar sonucu yazılması ise ana kaynak görevi görmesine yeterli bir sebep oluyor.

1906 senesinden başlayan ve birinci bölümün son başlığı olan on yedinci başlıkta Moda ve Kadıköy kulüpleri arasında görülen düşmanlık dikkat çekiyor. Yazar bu konuya fazlaca değinse de temel sebep tam olarak anlaşılmasa da yazar İngiliz-Rum ilişkisinin dengesizliğinden dolayı bir rekabet olduğunu tahmin ediyor. Bölümün devamında ise Fenerbahçe Kulübü'nün kuruluşunu ve kuruluş sırasında doğru bilinen yanlışların kanıtlanışını görüyoruz. Kuruluş süreci, yaşanan sıkıntılar ve yaptığı ilk hazırlık maçları bu araştırmada yer alıyor. Bölüm Vefa Spor Kulübü'nün kuruluş süreci ile sona eriyor.

İkinci bölümün ilk başlığı olan on sekizinci başlık 1908 İhtilali ve Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesi ile başlıyor. Sosyolojik olarak da halkı değerlendiren yazar, çıkarılan tescil kanunu ile kulüplerin resmi bir görünüme kavuşmasından bahsediyor. Devamında ise futbolun içine tekrar girerek birinci ligin yanında yetersiz olan takımlar için bir de ikinci lig açıldığını anlatıyor ve bu ligin istatistiklerini okuyucuyla paylaşıyor. Bölümün en önemli kısmı ise bir Türk takımının Osmanlı Ligi'nde ilk kez şampiyon oluşu. Galatasaray kurulduktan 3 sene sonra Osmanlı Ligi'nde şampiyonluk ipini göğüsleyen takım oluyor.

Yirminci bölümde lige ilgili genel bilgiler verildikten sonra Ankaragücü kulübü yani o zamanki adıyla Turan Sanatkaran Kulübü'nün kuruluşu anlatılıyor. Başlığın sonunda Türkiye'ye gelen Macar Kolojvar takımının Galatasaray ile yaptığı maçların sonuçlarının yer aldığı tablolar yer almakta. Yazar bu turnenin önemini bölüm sonunda Galatasaray'ın eski kaptanı Hasan Barı Bey'in bir söyleşisine yer vererek gösteriyor. Galatasaray'ın Macaristan'a yaptığı iade-i ziyaret ise yirmi birinci bölümde kendine yer buluyor. Burada

yapılan maçlar ve gidişte çekilen sıkıntılar ayrıntılı bir şekilde kendine yer bulmuş. Macaristan turnesi sonucunda yaşanan bir kalp kırıklığı ise yeni bir kulübün kurulmasına sebep oluyor: Altınordu...

İkinci Balkan Savaşı'nın açtığı yaralar yirminci ikinci bölümde anlatılıyor. Yine sosyolojik bir yaklaşım sergileyerek futbolcular ve halkın durumunu açıklayan yazar, kitabın sadece tarihe boğulmaması için güzel bir farklılık yaratmış. Bölümün devamında ise İzmir'de milli mücadelenin şiddetli yaşanması sonucu Rum takımlarına karşı çıkmak amacı ile kurulan Karşıyaka Kulübü'nün kuruluşu ayrıntılı şekilde ele alınıyor.

Sonraki iki başlık ilkleri barındıran ana kaynak görevi gören bölümler olarak göze çarpıyor. 1913 yılında Galatasaray ve Fenerbahçe altyapı takımlarının mücadelesi bir ilk olmuştur. Aynı sene Türkiye'de ilk defa patenli hokey mücadelesi yapılmıştır. Yazara ve bizlere en ilginç gelen patenli hokey olayı gibi bir farklı diğer olay ise beyzbol mücadelelerinin yapılması olmuştur. Amerika'ya özgü olan bu oyunun Türkiye'de oynanması enteresan bir bilgi olarak önümüze çıkıyor. Futbol ile ilgili olarak da Fenerbahçe Spor Kulübü'nün kulüp bünyesinde spor bayramı düzenlemesi ilgi çekici bir olay olmuştur. Aynı sene Fenerbahçe, Rusya seyahatine çıkarak orada hazırlık maçları oynamıştır.

Yirmi beşinci başlığın başlangıcı ise Altay Spor Kulübü'nün kuruluşu ile oluyor. Türkçü bir yaklaşımla kurulan kulübün asıl amacı Rum takımlarını sahada yenebilmek olmuştur. Rum komutanların büyük tacizlerine uğrayan Altay, adını değiştirmek durumunda kalmış, en sonunda takım dağıtılmıştır. Altay'ın kurulduğu sene İzmir'de bulunan Türkler kendi aralarında bir lig oluşturmak istemişler, ancak işgalci devletlerin tacizleri sonucunda başarılı olamamışlardır. Bölümün sonunda ise yazar İstanbul'a dönüp Galatasaray ile Fenerbahçe kulüpleri arasında çıkan husumetten bahsediyor. Şilte sahip olmak için gerekli koşulları sağlamayan Fenerbahçe'den lig heyeti şilti geri isteyince Fenerbahçe buna karşı çıkıyor. Kendi ligini oluşturan Fenerbahçe, ana ligi kazanan Galatasaray'a şilti teslim etmeyince büyük sorunlar meydana geliyor. Yazar bu bölümü farklı kaynaklardan yararlanarak ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

Sıradaki başlık savaşın başlaması ile kulüplerde baş gösteren oyuncu sıkıntılarından bahsediyor. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bundan sağladığı fayda ise yirmi sekizinci başlıkta genişçe anlatılıyor. Cemiyetin gözettiği Altınordu Kulübü, askerlikten muaf olma garantisi ile büyük takımların oyuncularını kendi kulüplerine çekiyordu. Bu sayede savaş döneminde lige büyük bir ambargo koymuşlardı. Yüce, bu durumdan duyduğu rahatsızlığa ve komünist Çavuşesku dönemi Romanya futbolunda uygulanan baskı gibi bir baskının daha 1900'lü yılların başında geçtiğinden bizlere bahsediyor. Bu başlığın sonunda ise kulüplerde oynayan ecnebi oyuncu listesi ise alanında tek olarak göze çarpıyor. Sonraki başlıkta ise farklı bir liste dikkatimizi çekiyor. Kadim futbolcular listesi adı altında 1913 yılında oynayan önemli futbolcular listeleniyor. En sonunda ise 1913 yılına kadar kurulan takımların tam listesi yer alıyor.

Otuzuncu başlığa gelindiğinde savaşın bitişi ve sonucunda olan etkileri yazar tarafından titizlik ile anlatılıyor. Lig seyiri sırasında sekteye uğraması sonucu Fenerbahçe ile Altınordu, Müttefik Orduları'nın takımlarına karşı mücadeleye başlıyorlar. Buradaki asıl sebep ise savaş meydanında yenilen ülkemizin takımlarının futbol sahasında müttefikleri yenme isteğidir. Bunda da nitekim başarılı oluyorlar. Yapılan mücadelede genellikle kazanan Türk ekipleri olmuştur. Yüce yayınladığı listede bunu ayrıntılı şekilde ele almıştır. Konu futboldan çıkıp hokeye geldiğinde 1919 yılında Osmanlı Hokey Ligi kurulduğunu görüyoruz. Buraya katılan takımlar ise Türk takımları olmuştur.

Sonraki başlıkta futbolun artık Anadolu'ya yayıldığını öğreniyoruz. İlk durağı ise Bursa olmuştur. Daha sonra diğer illerde de ortaya çıkan futbol kulüplerinin varlığını Yüce mecmualardan yola çıkarak okuyucuya göstermiş. Başlığın bir diğer konusu ise işgal kuvvetleri ile yapılan maçların tam listesi. Kitap basılana kadar eksik veya hatalı olan bilgiler bu araştırma sonucunda tamamlanmış ve kitabın sağlam bir kaynak olma başarısını sağlamıştır.

Otuz ikinci başlıkta kurulan Türk Futbol Birliği'nin yönetmeliği ve kuruluş hikayesi paylaşılmış. Türkiye Futbol Federasyonu'nun temeli özelliğini taşıyan bu kurum Türk takımlarını tek bir bünyede toplayıp kendi ligini oluşturma fırsatını vermiş. Tablolar ile bezenmiş bu bölümün ardındaki bölüm ise Trabzon'da spor faaliyetlerinin Türkler arasında yayılması haberi ile başlamış. Devamında Galatasaray'ın ikinci Avrupa turnesinden bahseden yazar, seyahat üzerine 11 maddelik geniş bir not yazmıştır. Başlığın sonunda ise Anadolu'nun birçok yerinde kurulan Türk spor kulüpleri ile ilgili bilgi vermiştir. Bu bilgilerin çoğu ilk olma özelliğini taşıdığı için ana kaynak olarak yararlanılabilecek paylaşımlardır.

Sonuç olarak Mehmet Yüce'nin geniş araştırmaları ve farklı dilde çevirileri sayesinde Türk Futbol ve Türk Spor Tarihi önemli bir kaynak kitap kazanmıştır. Gerek istatistik verileri gerek maç sonuçları tabloları gerek hakem listeleri gerek kulüp listeleri ile bu kitap birçok futbolseverin ve Türk Spor Tarihi meraklısının ilgisini çekebilecek bir kaynaktır. Yüce'den sonra bu konuda araştırma yapmaya çalışan çok tarihçi olsa da şu an hala herhangi bir eser bu çalışmanın üzerine çıkmamıştır. Halbuki hala Türk Futbol Tarihi'nde gri olay vardır. Mehmet Yüce'nin bu eserinin daha da geliştirilmesini ve geçmişin geleceğe kılavuz tutmasını diliyoruz.



KİTAP TANITMA

ARI KOVANINA ÇOMAK SOKMAK

Tuğrulhan KARADUMAN*

*Ahmet Yaşar OCAK, **Arı Kovanına Çomak Sokmak**, Haz.: Haşim Şahin, Timaş Yayınları, Hatırat Dizisi, 13,5 cm x 21 cm, Karton Kapak, 2. Hamur, Ciltsiz, 528 sayfa, ISBN: 978-605-08-1672-3, İstanbul 2014.*

Haşim Şahin'in 2014 yılında Timaş Yayınları'ndan çıkan "*Arı Kovanına Çomak Sokmak*" adlı kitabı, Ahmet Yaşar Ocak'ın biyografisini ve Türkiye'de tarihçiliğin durumunu ele almaktadır.

Eser, 4 bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde; aile ve çocukluk yıllarına, ikinci bölümde asistanlık ve hocalık yıllarına, üçüncü bölümde; Türkiye'de tarih yazımı ve yayını konularına, dördüncü bölümde ise, çalıştığı ve işlediği konulara değinmiştir.

Birinci başlık olan "*Anadolu'nun Bağrında Geçirilen Çocukluk ve Okul Yılları*" bölümünde, Ocak'ın çocukluk ve okul yıllarında okuduğu kitaplara, derslerine giren hocalara ve almış olduğu derslerden bahsedip, Ocak'ın doğduğu şehir olan Yozgat tarihine ve 18. yüzyılın önemli ayan ailelerinden olan Çapanoğulları hakkında önemli bilgiler verip, Ocak'ın ailesinin tarikat mensuplarıyla ilişkisi olduğuna değinmiştir.

"*Asistanlık ve Hocalık Yılları*" adlı ikinci bölümde yazar, yüksek lisans ve doktora yıllarından bahsetmiştir. Bu bölümde, Yüksek Lisans'ta almış olduğu dersler ve derslerine giren hocalara değinmiş, Yüksek Lisans Tezi olarak "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Zaviyeler*" adlı çalışmasını başarılı bir şekilde bitirdiğini belirtmiştir.

Doktora yıllarında (1974-1978) Ocak, Nejat Göyünç'ün tavsiyesi üzerine Fransa'ya Irene Melikoff'un yanına gitmiştir. Doktora tezi olarak "*Babailer İsyanı*" adlı çalışmasını başarılı bir şekilde jüri üyelerinin önünde verdikten sonra Hacettepe Üniversitesi'ne dönüp Yeniçağ Avrupa, İslam Dünyası Tarihi, Tarih Bibliyografyası derslerini vermiştir. Ancak Ocak, daha çok Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Kültür ve Dini Tasavvufi tarihiyle ilgili dersleri vermek gibi bir düşüncesi olduğunu belirtmiştir. Kitabın üçüncü bölümü ise "*Türkiye'de Tarih Yazımı ve Yaklaşımı*" başlığı altında hazırlanmıştır. Ocak, Türkiye'de belirli akademik çevrelerce tarih problemlerine yaklaşımla ilgili bir iptidai zihniyet olduğunu, bunu da tarihçiliğin önünde-

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi.

ki en büyük engellerden birisi olarak gördüğüne değinmiş, bu engeli kaldırmak içinse, Cumhuriyet'ten beri var olan resmi tarih anlayışının etkisinden kurtulup, toplumu ve tarihi bir bütün olarak ele almak gerektiğini belirtmiştir.

Tarihçiliğin gelişmesindeki en büyük diğer engel olarak “*Türkosantik*” olmasıdır, demiştir. Batı'nın Sanayi Devrimi ile birlikte hegemonyası altına aldığı ülkeleri bir yandan sömürürken, diğer yandan onları iyi bir şekilde yönetebilmek için onları tanıma ihtiyacı duyduğunu belirtmiştir. Böylece kendilerini sorgulamayı öğrenip, metodolojik eksikliklerini tamamlamaya çalıştıklarına değinmiştir. Ocak, bizlerin de böyle yapması gerektiğini belirtmiştir. İyi bir tarihçi yetiştirmemizin nedenini, filoloji ve felsefe kavramlarından yoksun kalışımıza bağlamıştır. Şerif Mardin, “*Türkiye’de İslami bilim ve düşüncesinin gelişmesine; Türkiye’de katı bir laiklik telakkisinin engel olduğunu belirtir.*” Türkiye’de tarihçiliğin giderek günümüze doğru bir seviye kaybına uğradığını da belirten Ocak, bu durumun nedeni olarak, üniversitelere gelen öğrencilerin önceden temel bir alt yapısının olmamasına bağlamıştır. Batıda ise insanların daha lisedeyken birkaç dil öğrenmeye başladıklarını belirtmiştir.

Ocak, Türkiye’de Tarih Yayıncılığı konusunda, yayınevlerinin eserleri iyice tetkik etmeden, bilinçsizce bir şekilde işleme tabi tuttuklarını belirtmiştir. Bizdeki en büyük eksikliklerden biri olarak, Avrupa’daki gibi çalışan ciddi bir editörlük ve redaktörlük kurumunun olmamasına değinip, tarihçilerimizin bazılarının popüler olma arzusunun, tarihçiliği tetikleyen faktörlerden birisi olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda bu tarihçilerle işbirliği yapan birtakım yayınevlerini de eleştirmektedir.

Haşim Şahin, Ocak’ın Türklerin İslam’ı kabulü ve sonrası gibi bir alanı seçmesindeki temel faktör olarak; Türklerin, İslam’ın devlet politikasına, toplum-devlet ilişkisine, toplum ve kültür hayatına nasıl yansıyor, toplumu nasıl dönüştürdüğünü anlamak olduğunu belirtmesi olarak görmüştür. İlerleyen bölümlerde, Ocak’ın yapmış olduğu sempozyumlar ve çalışmalar hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Dördüncü başlık olan “*Bir Bilim Adamının Tarihe Düştüğü Sıradışı Notlar*” bölümünde, Ocak’ın çalışmalarında kullandığı metod ve işlediği konulardan bahsetmiştir. Şahin, Ocak’ın çalışmalarında ele almış olduğu konuların, terimlerin nasıl ve hangi çerçevede kullanıldığına özen gösteren Ocak, folklorik araştırmalara da önem verdiğini belirtmiştir. Ocak’ın çalışmalarını titiz bir biçimde tarihsel ve sosyolojik boyutuyla daha doğrusu tüm boyutuyla ele aldığına değinmiştir. Türk tarihinde İslam konusunu ele alma nedeni olarak, Tanzimat’la başlayarak Cumhuriyet’in ilanından günümüze kadar Türkiye’nin siyasi, hukuki, toplumsal ve kültürel hayatında temel bir tartışma haline gelmiş olan İslam meselesinin her zaman Türkiye’de tartışılan konulardan birisi olarak tercih ettiğini belirtir. Ocak’ın devamlı üzerinde durduğu noktalardan biri de; araştırma yaparken, “*zihniyet, bilimsel altyapı, metodoloji*” kavramlarına yapmış olduğu vurgu, çok önemlidir. İlerleyen bölümlerde, Türk tarihinde İslam’ın görüntülenişi, toplumun en alt tabakalarından en üst mekanizmalarına kadar kazanmış olduğu niteliklere değinip, son kısımda “*Alevilik ve Bektaşilik*” konularına değinmiştir.

Netice olarak; Haşim Şahin’in Ahmet Yaşar Ocak’la yapmış olduğu bu söyleşi, Ocak’ın hayatının anlatıldığı bir biyografi türündedir. Ocak, günümüzde yeterince ilahiyat fakülteleri başta olmak üzere birçok kurumun bu tür alanlara yönelmediğini belirtmiştir. Ocak’ın devamlı üzerinde durduğu noktalardan birisi de; araştırma yaparken, zihniyet, bilimsel altyapı, metodoloji kavramlarına yapmış olduğu vurgu, çok önemlidir. Ocak’ın vermiş olduğu mesajlar ve ele almış olduğu konular şüphesiz ki, günümüz Türkiye’si için ehemmiyeti olan mesajlardır. Okuyanlara gerçekten güzel bir vakit geçirmesini sağlayacak, sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. Ocak’ın arkadaşları ve hocalarına da yer vermesi eserin önemini bir kat daha artırmıştır.